

T U D O M Á N Y T Á R

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

SZERKEZTETIK

LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL.

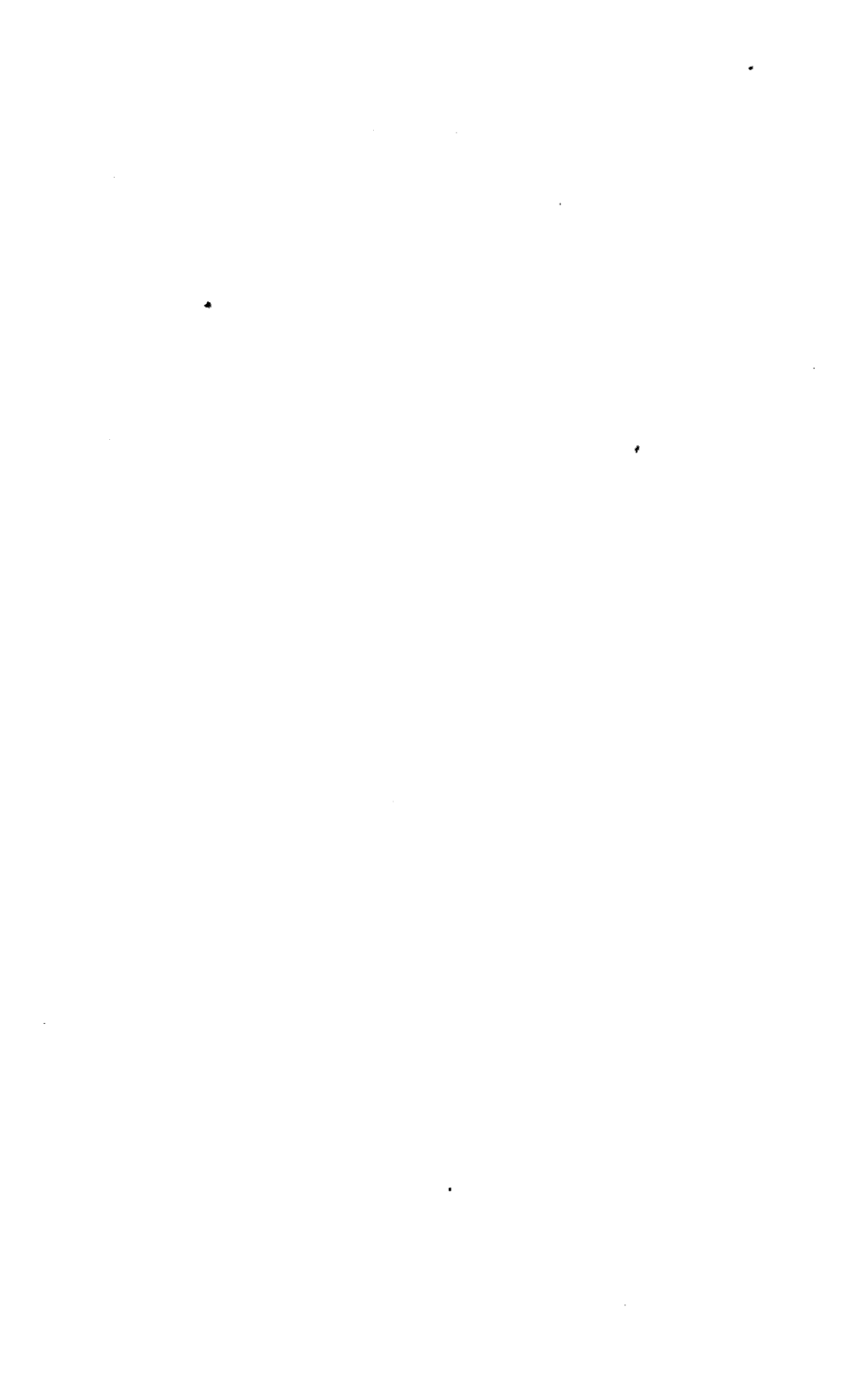
UJ FOLYAM.—HARMADIK ÉV

HATODIK KÖTET.

B U D Á N,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 3 9.

T U D O M Á N Y T Á R

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

É R T E K E Z É S E K.

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

HATODIK KÖTET.

B U D Á N,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 3 9.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HARMADIK ÉV.

JULIUS, 1839.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASAG

legújabb kiadásai.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet 1834—6. N. 4-ed rétbén, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kötésben, postapapiros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVENKÉKÉK. Kiadta a' m. tud. társaság. Döbrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, öszveszen 493 lap, n. 4-edr. nyolcz könyvnyomattal. Velinen, kemény táblába kötve 7 ft., vászonban borítva 7 ft. 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., írópapirosan 3 ft cp.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. 1838, n. 8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGASZTÁS' főbb szabályai, A' m. tud. társaság' különös használatára. Harmadik kiadás. Postapapir. kötve 10 kr.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alapvonatai. Jutalmazott pályamunka. Irta Wurga János. Magyarország' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második megjavított és bővített kiadás. Irópapiros. 2 ft., nyomtató papiros. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECZKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angoltól Kis János. Két köt. füzve 3 ft. 20 kr, Postapap. 4 ft.

A' MOLDAI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz szerzetebeli m. hitszónok 's m. t. lev. tag által. Két toldalékkal a' moldvai püspökségekről, a' bukovinai magyar telepekről 's a' moldvai cath. egyház' két század előtti állapotjáról; Moldvaország' abroszával, ékes borítékba füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt, pap. 1 ft. 20 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. VII. köt. Az atyátlan. Szomorúj. Tóth Lőrincztől. 36 kr.

KÜLFÖLDI JÁTÉKSZÍN. XIV-d. köt, A' Zászlótartó, vígj. Schröder után Molnár S. 24 kr.

— XV-d. kötet: 1. A' levelezők. 2. Ész és szív, vígj. játékok Steigentesch ut. Külkey Henriktől. 3. Kénytelen házasság, vígj. Molière ut. Kazinczy' Ferencz. 30 kr.

MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁGI NÉVKÖNYV, astronomiai napkönyvvel es kalendáriommal 1839. Füzve 36 kr.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folyam 4 kötet. Ára nyomt. papirosan 4 ft, velinen 5 ft. cp.

ÉRTEKEZÉSEK' TARTALMA.

	Lap.
XV. A' kelet' népei 's literaturája. Hindo polgárisodás.	
MÓD KÁROLY	7
XVI. A' hadi tervrajzok és földképek. KISS KÁROLY 29,	71
XVII. Balmazújváros. PODRADCZKY JÓZSEF	43
XVIII. Magyar pénztudományi ritkaság, I. réznyomattal.	
LUCZENBACHER JÁNOS	48
XIX. Négyszögemelés és sokszorozás' új módja. ZENGEDY	55
XX. Érsekújvár. PODHRADCZKY JÓZSEF	87
XXI. A' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága KÁL-	
LAY FERENCZ. 94. 135. 219. 285. 341	
XXII. China' történeteinek philosophiája. VAJDA PÉTER	117
XXIII. Nádasdy Tamás nádor, nem volt protestans.	
PODHRADCZKY JOZSEF	166
XXIV. Az egytetemes dialectus. SZÉCHY GYÖRGY 171. 244. 273	
XXV. Municipalis igazgatás a' római birodalomban. SZA-	
LAY LÁSZLÓ	188. 302
XXVI. A' müncheni fenyítő dologház. KOVÁCS LÁSZLÓ .	205
XXVII. Zermegh János' élete. PODHRADCZKY JÓZSEF .	234
XXVIII. Fehér fagyöny, és europai gyimbor. SZENCZY	
Imre	255
XXIX. Népismeretetés. BERKITY GYÖRGY	314
XXX. A' zsitvatoroki békekötés. PODHRADCZKY JÓZSEF .	332

	Lap.
XXXI. A' kubecsi népség. JERNEY JÁNOS	351
XXXII. A' vegytani rokonság. IRINYI	379
XXXIII. Okleveles todalék. I. réznyomattal. LUCZENBACHER JÁNOS, JÁSZAY PÁL, és SÁRVÁRY FERENCZ	
	61. 134. 200. 266. 339. 403

É R T E K E Z É S E K.

I.

A'

KÉLET' NÉPBI 'S LITERATURÁJA.

HINDU POLGÁRISODÁS ¹⁾).

A' hinduk, és chinaiak' fejjdomuk, 's egész természeti alkatjok fajkülönbségre mutatnak; miről alig kétkedik valaki, ha egy részről a' chinai' kerek, fényes, gyanus kis szemeit, tompa, 's fitos orrát, kiálló szemcsontját, zömök, vaskos, 's munkára termett testét; más részről a' hindu' hosszukás, csendes, lelkes szemeit, helyes orrát, síma arczát, nyulánk, gyöngéd termetét figyelmesen megtekinti. Szintíly különbség tűnik fel e' két szomszéd nép' nyelvök, literaturájok, vallási 's polgári intézvényeik, a' szellem, és lelkület' minden egyéb szüleményiben. Bár milly, a' teremtés' sokszerűségét, 's az emberi intézvények' különféleségét megmutatni vágyó költész sem képzelhetne e' két nemzet közti ellenkezetnél meglepőbbet. Vessünk csak egy pillanatot Confuciusnak, a' természetitől olly kevéssé különböző, olly helyesen korlátolt erkölcsi isteneszetére, 's nézzük mellette a' brahmanok' végtelen ágazatu, 's az emberi lét' minden titkait magában foglalni látszó vallási rendszerét; tekintsünk a' chinai birodalom' olly egyszerű, törvény előtti egyenlőségén, 's a' nép' közjavan alapuló alkotmányára, 's vegyük ellentétbe a' személyválogatást tevő hindu alkot-

1) Az első közlés Tudományt. 1835. VI. k. 86—106 l.
TUDOMÁNYT. 1839. VII.

mányt, 's oly mesterkélt néposztályzási rendszert. Hasonlitsuk össze a' chinai' száraz, és mindig csak külső tárgyakróló ötleteit, 's a' Ganges', és Djemna' folyamok' hosszában létező hinduk' fűszállangó, 's gyakran a' kalandos-, és nevetségessel határos szellemét; csak hallani kell a' sanscrit nyelv' kerek, 's jóhangzásban a' görögét túlhaladó hangjait, 's a' chinai éles, átható, orrhanggu szőejtését; vizsgáljuk csak figyelemmel a' tudni érdemes tárgyakkal, a' való-, 's bizonyossal foglalkozó chinai literaturát, 's tegyük mérlegbe a' hindu' bölcsészet erényszertani elmeszüleményivel, ki a' végtelenségbe kicsapongások', istenek', 's emberek' összekeverése által felfedezé a' titkot, miként okozhat a' legfinomabb költészet is kimerithetlen bőségével unalmat. Vegyük józan fontolatba mind ezt, 's bizonyára nem leendünk hajlók a' chinaiakat hinduktól származtató Sir William Jones' véleményében osztózni.

A' chinai birodalomnak csupa tettekről szóló évkönyvei' segélyével, a' chinai fejdelemség' történetét, bölcsőjét a' választási fölségnek a' birodalom' éjszakán kezdetétől, dél felé vanuló lépcsőnkénti terjedésén keresztül követhetjük. De a' puranak-, és itihásakróló hindu legendákban, vagy is a' természeti erők' szükségképi hatásait az ember' szabad tetteivel összekeverő szentmesés, 's hősi, csupa ábrándos veresetekben valami olyast, mit a' szó tulajdon értelmében történetiratnak lehetne nevezni, hasztalan keresnénk. Mindazáltal a' számos mondák', miveltség-, és nyelvböli gyanítások után nagy valószínnel következtethetni, hogy a' hódító brahmanok éjszakáról folyvást dél felé terjeszkedének. E' hódítás, 's Délindia' polgárisodása látszik a' „*Râmâyana*“ a' sanscrit literaturá' e' legrégebb hőskölteményének fő tárgyát képezni. Rama' kalandjainak a' déli félszigeten, hol, mit megjegyezni nem fölösleg, remeték-, majmok-, medvék-, kányák-, ördögök-, 's hüvészekén kívül sem várost, sem erdő-, vagy barlanglakókat nem talál, végeztélja a' jámbor töređelmeskedőket Ravana- és óriásitói félelem alól

fölmenteni, kikkel nem csak Lanka, vagy Ceylan, hanem a' félsziget' majd minden kerületi telve valának. A' töredelmeskedők' főnöke Agastya, a' déli brahmanismus első apostola vala, kinek iparait alkalmasint Rama, 's harcznokai segíték. Miután a' belföldi fejedelmek, kik fegyverrel akarák hátráltatni az új tan' terjedését, kiirtattak, vagy legyőzettek, számos brahman gyarmat, éjszokról délre költözék; új fejedelmi családok emelkedének, 's az egész népség a' hindu társaság' két utolsó osztályára; vagy is kézművesek-, 's szolgákera látszék szorítva lenni. De a' dolgok' természete itt erősb vala az emberi hatalomnál. A' néposztályzási különböztetés, 's a' brahman társaság' hitfönökségének (hiérarchie) minden egyéb intézvényei, délen soha sem valának olly tökélyesen létegesítve, mint Éjszak-, vagy Középpindiában. Sőt a' brahmanok' tökélyes nyelve, ez a' sanscrit szó' értelme, nem vala képes a' délen divatozó, 's a' sanscrittól egészen különböző tamoul nyelvet kiírni; a' régi tamoul betűrend, úgy látszik, semmit sem fogada el a' devanagari', vagy is istenek' iratiból. A' déli brahmanok úgy tettek, mint Németország' némelly tudósai a' múlt században; valamint ezek latin szavakkal idomtalannították el anyanyelvöket, úgy azok sok sanscrit szavat keverték a' tamoul nyelvbe; de a' meghódított belföldi nép tiszta, 's vegynélküli anyanyelvén kívül, nem beszél egyebet. A' tamoul nyelv, úgy látszik, e' történet előtti korszakban nem csak Dél-, hanem Éjszakindiában is divatozék ¹⁾. Ha ez beh bizonyul: a' vélemény, mi szerint a' brahmanok' hódításai előtt India' egész téréte ugyanegy nép laká, nem leendő alaptalan.

A' brahmannak egyedül azon kerület, mellyben fekete zerge legel, erkölcs' szent földje (pouniabhoumi), csak

1) Ellis, Wilsonnak „Mackenzie collection (Calcutta, 1828. I. XXX.) című munkájában idézve. Annyi bizonyos, hogy ha Radjamahal' hegylakóinak nyelve nem ugyanegy származatu is tamoul, és télouga nyelvekkel, bővelkedik azonban az ezekkel közös szócéjtésekben.

itt élhet a' véda tan' jámbor párthive. Határin tuli minden tartományt „mlekhá-k“ vagy is vadoncok' (barbare) földjének tart. Egy brahman statusnak e' véleményétől elfogult fejdemei, üljenek bár meddig Magadha' fejdelem-székén, gyakoroljon bár főhübérjogot egész Indián, tökélyes hódítást még azért nem létesite, söt arról nem is álmodhatik; minden foglalásai' sikere egy függő tartomány; 's ezért nem terjedének soha Himálayán, éjszakra, Pendjáb-, vagy az öt folyam' körén, nyugaton, és délen, Comorin fokán, a' Hindonstant Chinától elválasztó hegyeken, 's keleten tul a' tiszta brahmanismus, vagy is védavallás, 's az ezen alapuló egyéb intézvények. Söt Ázsia' e' népes, a' természet mindennemű termékeiben gazdag, nagy tartományának majd egy része, majd egészen idegen hódítók martaléka lön. Hercules-, Bacchus-, 's Semiramisnek tulajdanított hadmunkálatok, csak szentmesézet' szüleményei. De az bizonyos, hogy a' Cyrus családjaboli perzsa királyok India' nagy részét meghódíták, 's nagy Sándort csupán sergei' ellenszegülése akadályzá e' környék' minden fejdeme' leverésétől. India' történetének a' görögök', és mahomedánok' hadvállalata közti időszakát vastag homály fűdi, melyre csupán chinai iratok vetnek némi világot¹⁾.

Időszámolásunk' hetedik százada óta kezdődtek az araboknak India elleni táborozásaik', de háromszáz év folya el, még a' ghaznai Mahmud a' brahmanok' bonában Musulman országot alapithata; 's ekkor a' hódítók egymást követék; Tamerlan, Baber, Nadir cháh, különféle europai statusok, vagy kereskedő társaságaik. Az ország' népe, mint hajlékony nád a' dühöngő vihar előtt, minden makacs ellenállás nélkül, minden győzőnek fejet hajta; 's ekként most India' száz husz millio léleknél nagyobb népségének sorsa, mit bámolni lehet, egy keres-

1) Mi minden, Indiát érdeklő, chinai évkönyv' foglalatát nem sokára „*L'Inde d'après les documents fournis par les Chinois*“ cím alatt nyilvánítandjuk.

kedő társulat' kezében! 'S mi nem kevésbé meglepő, huszonnyolcz ezer európai, ennyire megy Angliának az ottani szolgálatában lévők száma, elegendő féken tartni a' brahmanok' honának egész népségét¹⁾.

E' nyomor', 's romlás' korszaka előtt voltak a' hindu mondák szerint, más számtalan évig tartott jeles, tündöklő korszakok is. Viszály' korszakának (kaliyouga) nevezett korunk, egy író szerint, háromezer száz egy, másik szerint, csak háromezer évvel kezdődött Krisztus előtt, 's négyszáz harminczkét ezer évig kell tartania, 's akkor a' dolgok' régi helyzete vizözön, és tűz által megsemmisül, 's a' világ' mélységéből egy új korszak lép elő. A' brahman státus' eredete, 's India' polgárisodása, ha nem előbbieket is a' viszály' korszakánál, bizonyára igen régiek, 's legalább is két ezer évvel idősbek időszámolásunknál. A' múlt század' némelly tudósinak véleményét, mi szerint a' hinduk nagy Sándor idejében vadak valának, 's hogy csak a' baktriai görög királyok által polgárisultak, a' régi Indiáról ismereteink' jelen fokán szükségtelen czáfogatni. Csak Hindosztán' népségének a' görög hódítás' korszakában miveltségi ábrázolata is elegendő, e' vélemény' tökélyes alaptalanságát megbizonyítani.

A' vallást, és politicát itt egy, 's ugyanazon kötél, a' szent törvény' kötele övedzi körül. Az igazhivő hindu' tudománya nem olyan, mit az ész' egyszerű szorgalma által szerezhetni; a' legfőbb hatalom' ajándéka az, t. i. *kinyilatkoztatott*. A' vallás, és tudomány. a' hindu életnek, istenek-, 's emberekkel viszonyos szabályai a' három véda-, vagy is három tudományban foglaltatvák. E' három véda: *Rig*, *Yadjour*, et *Sama*²⁾. Brahma

1) De van még ezenkívül az indiai társaság' szolgálatára hatszáz ezer, európai tiszték' parancsítól függő bel-földi katona.

2) Van még egy negyedik is: *Atharvavéda*; de Manou' törvényei nem említik. Manou csak az említett három

által a' tűz-, 's légből, és naphból vonatott ki, hogy tudja az ember, miként legyenek az áldozatok, 's istentisztelet szabályozvák. *Rig-véda* nevét vevé a' benne lévő dicsérő énekek-, 's áldásoktól; *rig* annyit tesz, mint dicsérni, dicsőíteni. *Yadjourban* az isteneknek bemutatandó áldozatokról szabályok foglaltatvák; *iadj* annyit tesz, mint imádni; *Sama-véda* az imádságok' raktára; *sama*, nyelvünkön: megengesztelni, kérlelni. E' hindu kinyilatkoztatott eredeti vallás azon kevés tudósnak, kik a' védát vizsgálataik, állítása szerint, a' későbbi századok' bálványzatától egészen különbözék. Valamint a' véda nyelvnek van valami rokonsága a' régi perzsa nyelvvel: úgy Zoroaster' vallása sem igen különbözik a' véda tantól. Az elemek' tisztelete ugyanis, tűz-, 's napimádás tevék e' két nép': hinduk és perzsák' legrégebbi vallását. Ez ajátossági tárgyaknak nagyobb tekintetet szerzendők, több, véda' első könyvében föllelhető, dicsérő éneket készítenek, mellyek' szellemét ismertetendő, egy párt felhozandok.

A' naphoz. „Hozzád intézem, fényes nap, e' tiszteletvivő dicsérő éneket, oh tündöklő, neked szentelem. Fogadj kegyesen dicséretemet; vizsgálj meg belsőkép' forró vágytól buzgó lelkemet, mint szerelmes ember vizsgálja a' némbert. Te, ki mindent látsz, és észreveszesz, légy védnökiünk.“

A' tűzhöz. „Égő áldozatokkal, dicsőséges isten, istenes énekekkel, és ajándékokkal, világosság kútfeje, felséggel teljes, imádunk téged oh tűz; imádunk téged oh tűz égőáldozatokkal; dicséretekkel tisztelünk, oh te minden tiszteletre méltó; tiszta vajjal tisztelünk, vajjal imádunk téged, isten világosság' kútfeje. Oh tűz, vizsgálj meg az istenekkel ajándékunkat, kegyelmesen

védát ismeri; 's így az Atharvavédáról szóló lapot bizonyosan későbbi kezek iktaták oda: világosan kitétszik ez Manou' első könyvének huszonharmadik, 's második könyve' hetvenhatodik fejezetéből; a' követelt Ezouvedam, hol e' szó „Jadjour“ csonkítva jó elő, literariai gazság.

fogadván áldozásunk. Neked, oh isten vagyunk mi ajánlvák, oh neked, tarts meg bennünket az üdvösség' ösvényén ¹⁾).

A' régi brahmanismus' ez' egyszerű tanát annyira elidomtalaníták a' későbbi idők' költészei, és vakbuzgalma, hogy alig ismerhetni rá a' következő századok' irományiban. Minden erőt, a' természet' nyilatkozványit, erényt, 's vétket jelképi alakokban ábrázolva, természetfölötti, 's isteni lényekként tisztelének, imádának. Az egész földi lét' három korszakából: alkotás-, fenntartás-, 's enyészetből, három istent csináltak: Brahmát, Vischnut és Sivát; kiknek udvaraik' szolgálatul számos alárendelt istenek-, és szellemekkel telve valának. Maga a' természet erejét, és sokszerű hatásait jelentőleg, mintegy tíz-tizenkét kezű rémitő istenség ábrázoltaték. E' személyesített eszméknek emberi tetteket, 's kalandokat tulajdonítanak. Ebből, részint mulatságból költött, részint valamelly isteni tulajdont festegetni vélt mondák' tömege származék. Ennek következménye az lön, hogy a' brahmanismusban számtalan hitpárt támadá, mellyek' mindegyike különösen egy istent imáda, 's mind azt, mi létezik, 's minek létezni kelle, kizárólag annak tulajdonita. E' hitpártok oly vetélkedők valának istenségök elsősége miatt, hogy köztök ünnepeik' alkalmával gyakran véres viaszályok támadának; mint például a' Vischnaivák, vagy is Vischnu' párthivei, és Saivák, vagy is Siva' imádói közt. A' hindu olymp' különböző megtestesülései, jó, 's rossz tettei magányos munkákban nyilvánítvák, mellyek természetesen sokkal újabbak a' kinyilatkoztatott szent iratoknál. E' munkák' neve *purána*, számok tizennyolcz. Ez' osztályhoz tartoznak az upa-purának, vagy is újabb purának. Minden purána, külön szakaszokban, a' világ' teremtése-, elpusztulása-, 's megújulása-, istenek', 's hősök' nemzetség lajstroma-, különféle Manou-k' országa,

1) Rig-vedae specimen; edidit Fredericus Rosen. Londini, impensis Jo. Taylor. 1830. in 4-o

's utódaikról értekeznek. E' tizenhatsz purána mindössze négyszáz tizenkétezer versszakból, 's mindenik versszak két versből áll¹⁾.

A' századok folytával Indiában az elkorcsult brahmanismus ellen föllépett javítók (réformateur) eleinte, úgy látszik mindannyian, a' sem véres áldozatokat, sem sokistenüséget nem ismerő régi vallást akarják eredeti tisztaságában visszaállítani. A' brahmanok e' javítókat addig, míg az elmélet' körében maradának, 's még részletes szertartások-, 's a' status' alapjait meg nem rendítő javításoknál egyebet nem ténnek, csak eltűrés, vagy inkább irományokban czáfolgatás. Csupán elméleti tervek-, vagy az istenimádás' különös módjaért a' brahmanok' honában senkit sem üldözének. A' brahmanok még királyaiknak is meghagyják a' meghódított tartomány' istenei, 's az erényes papok iránti tisztelet mutatást. De azt, ki a' status' politikai intézvényeit veszélyezteté, ki a' néposztályzás-, e' szent alapítványnak, melly által a' brahman' eszméi szerint, a' hinduk az őket környező vadoncoktól különböznek, eltörlését czélzá, tüzzel, vassal üldözik. E' bánásmódot azonban a' személyes önnfenntartás' kötelessége parancsolá.

A' hindu polgári társaság az ország' népségének négy osztályra, u. m. papok-, 's tudósok, *brahmanok*, harcznokok-, *khatriyák*; kereskedők-, *vaisyák*; és kézművesekére *soudrák* rendezésén nyugszik. Az emberi természetnek azonban minden törvénynél erősb léte, valamint mindenhol, úgy itt is kitetszik. Mert már Manou' legrégebbi törvénykönyvében is vegyíték az említett osztályok. A' király a' harcznokok' osztályából származik, 's e' négy községből álló status' főnöke. Kötelessége a' vallást, 's rendet fenntartani, 's védni az elnyomottakat. A' régi mondák szerint, eleinte az embereknek nem volt szükség-

1) A' „Mackensie collection“ negyvenhatszadik lapján Sri bhágavat pourana, ou le Pourana de Dourga' textusa után mindenik purána' versszakai kiszámítvák.

gök főnökre; erényesek valának, 's önmagokat kormány-
zák; de mióta az emberiség lelépe az erény' 's jámbor-
ság' ösvényéről, főnökre lön szüksége. Ennek köteles-
sége alattvalóit védelmezni. E' védelmért neki az ország'
lakosi adóval tartoznak. Olly hatalmat azonban, melly a'
fejdelem' önkénye-, vagy kegytelenségének törvényes
módon ellenszegülhetne, India' politicalai intézvényiben
hasztalan keresünk. Hindu fejedelmet csak erkölcsi, 's
vallási kötelek korlátoznak ¹⁾).

A' különféle hitpártok közt, mellyek a' brahmanis-
musbani szakadásokat okozák, három van, melly fon-
tossága által különös figyelmet érdemel; 's ezek a' bud-
histák, djainák, és seikhek.

India' minden vallásai, vagy hitpárti között a' budd-
has, vagy buddhisták' történetét ismerjük legnagyobb pon-
tossággal. E' hittant, melly már egy idő óta elhiressült
Chinában, idősámolásunk' hatvanötödik évében vivé.
oda Indiából egy e' czélből alkotott követség. A' buddha-
vallás Chinában néhány század alatt rendkívüli haladást
teve. India' tudós papjai Chinába menének, 's a' fejede-
lem' parancsából, kinek utódi ez új hit' lelkes párthivei
levének, a' legfontosb hittani, 's egyéb a' vallással vi-
szonyos könyveket az ország' nyelvére fordíták. A' hindu
papok ügyesen tudák magokat alkalmazni a' chinai lel-
kényhez. Kikérdék ez utóbbiakat: melly év-, és hónap-
ban, melly napon születék vallásuk' alapítója, kik voltak
szülei, 's hol élé napjait? Az ezekre feleleteket rendbe-
szedék; 's ennek köszönhetjük nem csak *Csákyamouni*
igen körülményes, 's idősámolási határozatokkal támoga-
tott életirátát, hanem egyszersmind az utánai jelesb ta-
nitványok-, 's a' buddha tannal viszonyos fő oklevelek'
készítéséről részletes ismereteket. E' hitre tért más nem-
zeteknél divatozott, de a' chinaiak' pontos szerkezetű, 's
ellenmondás nélküli előadásaiikkal ellenkező mondák, le-
lépni valának kénytelenek.

1) Malcolm, A Memoir of central India. London, 1824.
T. I. pag. 529.

Chákya' születéshelye Kapilapoura, egy a' Ganges melletti, ma már nem létező város Aoude', vagy Ayodhya' környékén, az éjszaki szélesség' $26^{\circ} 48'$, 's a' londoni nyugati hossz' $82^{\circ} 4'$. Születésnapja a' Tcheou uralkodó házból Tchaowang huszonhatodik éve 4-ik havának 8-ik napja, vagy is idősámolásunk előtti 1027. év' sz. György, vagy pünkösdhava. Megholt Krisztus' születése előtt kilenczszáz ötven évvel, élte' hetvenkenczedik évében. Miután a' tudomány' minden nemét kimeríté, Buddha- azaz: bölcs, vagy felvilágosodottnak nevezteték. 'S e' tisztes czím után nyerék párthivei a' buddha, vagy buddhista nevet. Chákya nem szorítá magát a' csupán elméleti ujtások', 's véres áldozat' eltörlése' korlátai közé. Az egész néposztályzati épületet, következőleg egész hindu társasági alkotmányt le akará rontani. 'S ugy látszik, bizonyos korszakokban hindu párthivei nagy számmal valának; mit az ország' több kerületében létező roppant nagyságu buddhai szobrászmunkák eléggé bizonyítanak. De idősámolásunk' ötöd-, 's hatodik századában a' brahmanismus egész erejéből feltámadt, 's a' buddhisták részint kiirtatának, részint száműzetének az országból; 's ekkor a' huszonnyolczadik „*Bodhidharma*, azaz bölcsesség' törvénye“ nevü buddhik pátriarcha Indiából kiköltözik, 's idősámolásunk 499. évében letelepül Chinában. A' buddhistáknak szülőföldén üldöztetésök olly véres vala, hogy Akbar mongol császár' ideje óta Indiában buddhistát nem lelhetni.

De annál inkább elterjedének Ázsia' egyéb tájain, és szigetein. A' brahmanok senkit sem akarának mindaddig, mint térthitűt befogadni, míg előlegesen valamely néposztályhoz nem tartozék. Chákya ellenben fő kötelességül tevő tanítványinak, mi szerint hittanát a' hitetlenek predikálják. A' buddhavallás semmi születési különböztetést nem ismer az emberek közt. Ebben az emberek csupán felvilágosultak-, vagy is hívökre, és setétfiak-, vagy is hitetlenekre osztatvák; 's ugy látszik, hogy Buddha' tanítványi, mesterök' halála utáni első század óta, a' ső-

tétség' homályába sülyedt elméket fölvilágítandók, mindenfelé szétoszlának. A' hindu literatura' egyetlen, Buddha halála után száz ötven évvel a' brahmanok' szent nyelvén irt, emlékjele a' kaschmiri évkönyv szerint, az új vallás Kaschmirbe egy boddhisatva, azaz egy, a' buddhik hitfönökség' legnagyobb méltóságábani ember által viteték. A' harmadik patriarcha, vagy is a' buddha valóság' főnöke, ki időszámolásunk előtt 805. évvel holt meg, már a' jelenlegi Afghanistan ország' délkeleti részén települt meg. Az Yuei-chi, vagy is géták' fővárosától néhány mérföldnyi távolyra álla egy, időszámolásunk előtt 292. évvel épült buddhatorony, 's a' buddhisták' tizenkilencedik patriarchája e' géták' honában születék. Krisztus előtt száz huszonegy évvel, egy tábornagy megveré a' hunnokat. Zsákmánylás közben aranyos szoborra akadtak, melly előtt a' hunkirály szokott áldozni. Több chinai író ez' emlékjelt Bouddha' képmásának véli. Mind-ebből világosan következik, hogy a' buddha-tan Hindosztán' éjszakán, 's Hymálaya hérczein túl felette szerencsésen terjeszkedék. Lehet, hogy Középzásziában szint-olly régi, mint Ceylan szigetén, 's a' Délázsia' keleti félszigetén létező nemzeteknél. Bizonyos, mi szerint a' buddhismus Java, 's Bali szigeteken, vagy Japánban, hol e' vallás' első jelei nem előbb, mint időszámolásunk ötszáz ötvenkettődik éve körül mutatkoznak, nem predikáltaték annyira, mint Ázsia' éjszakán, 's éjszakkéleti némelly tájain. A' semmiségből hirtelen kilépett, hatalmas, de szintolly hirtelen elenyészett, mint létesült birodalmakat alkotott tongusok', 's mogulok' emléke csak az olly finomul szövött, 's olly helyes összefüggésű buddhismus' rendszer' némelly részletességében maradt fenn, mellyeket azonban nem feledének apjaiktól öröklött vakbuzgó szokásaikkal összevegyitni; 's ezt nevezik *chamanismus*nak, mit némellyek helytelenül tartnak tiszta, önállásu vallásnak. A' chamanismus a' hajdan virágzott buddhismus' romjaiból alakult, a' buddhisták, 's djaínák ugyanis, ki önszeméket veszi vízszelégatása' tárgyaul,

srámananak nevezik; melly nevet némelly tájszóejtés *samananak* mond; 's ebből származik a' régiektől használt *samanéens*, 's Ázsia' éjszaki népeinél divatozott *schmanism* nevezet. Szint' innen ered a' Siamok' *Sominocodoma*. E' szó ugyan is ezekből van alkotva: *Samana*, és *Gautama*, *Buddha*' neveinek egyike, 's szent *Gautamát* jelent.

Más, szerencsésb alkotmányu, nemzeteknél a' buddhismus minden vegy nélkül, egész tisztaságában áll fenn; de a' föld' minden vallásai' sorsát még sem kerülheté el; 's négy hitpártra szakada. Harminczhárom egymásután következett patriarcha kormányzá az ezer hatszáz hatvanhárom évig tartott buddhik községét. A' harminczharmadik patriarchának időszámolásunk' hétszáz tizenharmadik évébeni halála után senki sem találtatott a' vallás' főnökevé választatásra érdemesnek. Ennek következtében minden országban minden tájon, hol buddha-tan tenyészik, külön főnökök támadának. A' papok', 's barátok' tömegének szinte főnökre vala szüksége, 's ennek szükségképi következményi levének a' hitfönökségi intézvények. Az elébb világi hatalom alatti egyháziak ügyesen használván az alkalmat, Tangut-, Tibet-, és Mongolia' némelly kerületiben fokoként függetlenek, 's ország', és lakosok' fejedelmekké tevék magokat; 's ekkor a' lélekköltözés' hitét, melly, mint India' majd minden vallási, úgy a' buddhismusnak is alapelve, imigy módosíták: a' hatalmas emberek valamelly istenség', vagy megholt szent személy megtestesülései, kik független fejedelmeként országlandók, szünet nélkül megújulnak; 's im' a' hllassai *Dalaï lama*', im' a' *techou lomboui* egyházi fejedelm, 's több, Tibet- 's Mongoliában országoló papok' eredete!

Minden e' földön ismeretes vallás közt buddhismusnak van legtöbb párthive.

A' buddhisták' száma ugyanis valószínűleg többre megy, mit csodálni lehet, kétszáz hatvan milliónál. Ez allítás az itt közetkező ábrázolathból tetszik ki:

China' népessége 1843-ban tett 365,000,000 lelket. E' számban buddhisták', vagy legalább olyak', kik három külön vallási iskolához tartoznak, szá-

ma tesz	200,000.000
ázsiai, 's europai mandchusok, 's mongolyok	5,400.000
Japán birodalomban, 's a' lieoukheou-i szigettengeren	25,000.000
Tibet-, 's Boutanban	6,000.000
Koreában	5,000.000
Délázsia' keleti félszigetén	25,000.000
Ceylan' szigetén	600.000
Nipál-, vagy Naïpalában	2,000.000
Összesen	269,000.000

Jóllehet a' buddhisták megvetik a' védákat, 's bírnak tulajdon, tizenkét osztályú szent könyvekkel: Buddha' igaz párthivének önviselet szabályai azért nem sokat különböznek véda' tanítványaiétól. A' buddhik papnak majd ugyanegy kötelességei vannak a' brahmacharâ-, vagy is véda' tudós követőjével. Im' a' buddhismus' 10. parancsolata, e' hit' kátéja szerinti rendben előadva:

Semmit, mi él, meg ne ölj.

Ne lopj.

Semmi szemtelen tettet se kövess el.

Ne hazudjál.

Semmi szeszes italt ne igyál.

Ez' öt törvényt világi, 's egyházi egyiránt köteles megtartni. Következők egyedül a' buddha-papságot illetik:

Tested, vagy fejedet meg ne kend.

Éneken, vagy színjátékon meg ne jelenjél.

Magas, és széles ágyban ne aludjál.

Naponként egyszernél többször, 's dél előtt ne egyél.

Vagyonnal ne birj.

Minél több nevendék vala a' buddhai hitfönökségben, annál számos-, és szigorúbbak valának az önviseleti szabályok.

India' más hitpártja' vagy vallásának, mely ez ország' határin tul nem lépe, eredetét sem olly történeti pontossággal adni, sem kifejlésiben úgy kísérni, mint a' buddhismust, nem lehet. Bizonyos mégis, hogy a' djainák Chákya' hittanának kezdeténél sokkal későbbiek. Eleinte tán a' buddha vallás' rendszerének csak részletes ágát képezzék. A' jelenlegi hitpártok' szentmeséi sokkal rendkívülbb dolgokról beszélnek, mint a' brahmanok, pourának, 's egyéb legenda gyűjtemények. A' djainák, vagy is tudósok huszonnégy alapítót tisztelnek; 's ezeknek nevök *avatâra*¹⁾, vagy is kinyilatkoztatás. E' hitpárt' követői Bahar', és Patna' tájain, 's a' hindu félsziget' déli részén még nagy számmal léteznek. Szinte mint a' buddhisták, megvetik a' védákat, 's az e' könyveken alapult minden szertartást, 's áldozattételt. Vannak ellenben nekik saját szent könyveik, mellyekben az ég', 's föld' titkai önmódjok szerint előadvák. E' szentmesék' csodálatossága, 's tulzata minden hitelt felülmul. A' különféle szenteket tisztelő, 's különös életmódot követő tudósok szinte több hitpártok-, vagy iskolákra oszolvák. Legrondábbak a' digambarák; nem is lelhetni őket mind- eddig máshol, mint India' déli félszigetén. E' hitpárt' követői, vagy legalább papjai egészen meztelen járnak; van nekik, minden India' minden hitpártja-, sőt e' hitpártok' egyes ágainak is, tulajdon literatúrájuk.

A' djainák' szent literatúrája, a' brahmanokétól egészen különböző, 's a' huszonnégy alapító' élte-, 's tetteiről értekező huszonnégy puranából áll. Mint a' buddhisták, szinte e' hitpárt is megveté régenten a' brahmanismus' néposztályzati rendszerét. Később, az életnem szerint rendezett osztályzati különbséget hozván be, a' hindu szokásokhoz közelite. A' munkást *sudra*-, harznokot *kschatrîa*-, kereskedőt *vaisianak* nevezék. 'S ezt egy

1) E' szó tulajdonkép' e' földön lévő istenségtől származást jelent, 's e' nevet leginkább Vichnu tíz megjelölése- vagy is megtestesülésére alkalmazzák.

nagy belátásu szemtanu a' Bahar-, és Patnában létező djainákroli szóltában különösen kiemeli ¹⁾. A' hindu fél-sziget' deléni djainák, úgy látszik, a' brahmanismus' szigorú elvei szerint osztályozvák; 's még is köztök, mi megjegyzésre méltó, mindeddig csak egy brahmant sem lelhetni ²⁾.

A' muszulmanoknak Indiában hódításaik után több fejdelem, 's egyesek törekvének, minden vallási vizsályt eltávolítandók Mahomed' vallását a' hindukéval egyesíteni. Akbar mongol nagy császár próbatétei Aboulfazel ügyes ministere munkája által a' maradék előtt elége ismeretesek. Ez uj, islamismus-, 's brahmanismusból vegyítve alkotott vallást némelly, a' fejdelem' kegyeit vadászó udvarnokok ugyan fölvevék; de Akbar' elhunytá után mintegy eltűnni látjuk ez, az országban soha gyökeret nem vert uj hitet. Szerencsésb sikerü vala Nanak', vagy Nanaka' egyszerű, hatalom nélküli harcznak (kschatríá) hittana. Nanak Pendjáb' egyik kerületében 1469. évben születék. Célja vala, szinte Mahometnek az isten' egységéröli tanát a' hindu eszmék-, 's szertartásokkal egyesíteni, 's ez által, a' mennyire lehet, e' két vallás' követőit, egymás' elleneit kibékíteni. Az isten' egysége után főleg a' mindenhatóság' akarátjábani fökétlen megnyugvás-, 's minden teremtmény iránti könyörű viselethez ragaszkodék. Vallása egész terjedelmében fölötte egyszerű, véres áldozatok-, 's kegytelen, vagy nevetséges szertartásoktól egyiránt idegen vala. Szinte megismeré az emberek' eredeti egyenlőségét, 's következőleg elvete minden születési különbözést. E' vallás azonban eredeti tisztaságában soká nem maradhatott. A' község'

1) Hamilton, Memoir on the Jainas. (Transactions of the royal asiatic society of London. Tom. I.)

2) Colebrooke mind az „*Asiatic Researches*“ kilencedik kötetébe iktatott emlékiratában, mind a' „*The philosophy of the Indus*“ negyedik részében, különösen említi, hogy a' djainák a' néposztályzati rendszerhez alkalmazták magokat.

kormányán Nanak után következett patriarchák a' hindu nép' balitéleteinek engedni, 's a' hrahmanismus' több pont-jait elfogadni valának kénytelenek.

Ranadjid singh, a' Seikhek' (igy nevezik Nanak' párthiveit) mostani főnöke rég fáradozik a' nagy név', 's hindu nép' vonzalma' keresésében, okosan, 's czélszerűn vegyítve Nanak hittanát a' brahmanismus' szertartásával. India' minden fejedelmei közt csupán Ranadjid Singhet lehet, a' szó' valódi értelmében, függetlennek mondani. Haderejét, mi igen fontos, a' régi franczia császári test-örség' tisztjei kormányozván, az europai harcztan (tactique) minden hadmunkálatában gyakorolják. Beszélük, mi szerint a' Seikhek' fejedelme titkos viszonyban állna az oroszszal; az illy közlekedést Angliának természetesen féltékeny szemmel nem nézni lehetetlen.

Nanak' párthivei' száma alig tesz többet két millió-nál; 's Ranadjid Singh még is Afghanistan' nevezetes részét elfoglalá, és India' nyugat-, 's éjszak nyugatán több, azelőtt független fejedelmet meghódíta. Az ország-lása alatti népség' számát hat millióra teszik.

Olly tudatlan, 's hiszékeny népet, mint Hindosztá-né, minden új szent, vagy csodatevő könnyen elámíthat. Ki kolduló barátként kóborol, fölötte szigorú módon él, 's a' szent könyvekben jártas, könnyen lel párthiveket. Jelenleg egy töredelmes koldus voná magára a' közfigyelmet; a' hol csak megjelenik, azonnal tizenötezer-nél több hindu környezi. De annál nehezebb vala párthivet szerezni azoknak, kik a' régi hindu vallás' eredeti tisztaságában helyreállítását, 's az elfajult polgári társaság' javítását akarák kivívni.

Rammo-hun-Roy' hittana mindeddig silány részvétre talált honfitársinál. Ezen Európában polgárisult fejedelem nyilvánítá, miszerint idő' folytával a' vallásba csuszott vakbuzgalmat, 's bálványzást kiirtni, a' védák' tiszta hittanát visszaállítani, 's ismét nemzeti vallássá emelni szándékozik. Beszélük, hogy e' fejedelem kereszténynyé lön, vagy is olly keresztény hitpárthoz állá, melytet

szintügy lehet védák', mint az evangéliom' térthitűjének tartani, értem az unitarius-hítpártot. Részint bengal, részint angol nyelven irt különböző munkái által, majd némelly szertartások' veszélyes, 's vétkes természetére akará fordítani honfitársai' figyelmét, majd megmutatni, mi szerint a' világot kormányzó mindenható egy istenről eszme a' régi hindu vallás' lelke ¹⁾). Rammo-hun-Roy' hit-tana nem sokat különbözhetik Nanak vallásától; miről ez' utóbbi' párhiveitől naponként ismételt, 's itt következő parancsokból kiki meggyőződhetik.

„Engedelmeskedjél a' változhatlan, 's örökkévaló lénynek. A' bölcsesség legyen tanulmányod; szeretet kormányozza tetteid. Természet a' világ anyja; *Brahma*, *Vichnu* és *Siva* fiai, 's azt az isten akarátja által igazgatják, ki téged' lát, de örökké rejtve marad. A' világ négy fő elemből származék, szinte, mint a' nap és éj; a' láthatlan isten igazságban lakik; ezer nyelv soha eléggé nem magasztalhatná dicséreteit; 's a' tehetség őt, hozzá illő módon, tisztelhetni, embernek nem adaték a' természet által. E' tehetség különös ajándéka az istennek. Az isten' ismerete minden szertartásnál többet ér; csak ez tölti el örömmel a' lelket; boldog, ki a' vétket szégyenli; a' jóságos tettek' jutalma boldogság.“

Igen messze mennék, ha a' hinduk' literaturája, 's bölcsészeti rendszereikről szintolly körülményesen akar-nánk értekezni, mint vallási, 's polgári intézvényeikről. E' tárgyak felett annál inkább rövidebbek lehetünk, mint-hogy a' vallási literaturáról, 's némileg a' költészetéről, előadván a' nép művelődés' történetiratában ezek' fontos-sága, 's helyzetéről, már emlékeznék.

1) Rammo-hun-Roy két évig tartózkodék Angliában; hol ez' emlékirat' írójának több ízben vala alkalma őt' látni, 's vele beszélni. Kalkutában közlött fordításai Angliában ismét kinyomattak e' cím alatt: „*Translation of several principal books, passages and texts of the vedas, and of some controversial works of Brahmanical theology, by Rájah Rammo-hun-Roy. London, 1832. in 8-o.*“

A' régi hindu nyelv' ismeretének a' mi időkben Anglia általi terjedése előtt Európában, Hindosztán' némely bölcsészeti iskoláiroli ismereteinknél egyebünk nem vala. Colebrooke ¹⁾, Frank ²⁾, 's Windischmann ³⁾ nem rég adák' ez' iskolák' különféle tanaik' módszeres összehasonlítását. E' rendszerek' alapját tevő textusok, 's Lassen-nek az ezeket kísérő hív, és betűszerinti latin fordítása által ⁴⁾, még a' sanscrit nyelvben járatlanok is képesek leendnek a' hindu bölcsészetről biztosan itélni.

A' brahmanoknak négy bölcsészeti rendszerök van, mellyek hárma, u. m. két *mīmánsá* (hittani), 's a' *nyáya* (észteni) egészen megegyeznek a' védák' metaphisicája-, 's hittanával; 's ez' okból igazhitűeknek neveztetnek. A' sánkhya rendszer, vagy is olly rendszer, mellyben pontos különböztetés által holmi lelki dolgokat törekszenek felfogni, a' brahman metaphisicától némileg eltérő elveket foglal magában. Valamint a' nyáya rendszer, úgy ez is két iskolára oszlik; de a' hitetlen, vagy eretnek rendszerek nagy számmal vannak. E' hittanok' főbbei, 's ismeretesbei, mellyek ugyanegy időben okozának szakadást a' hindu társaságban, a' már említett buddhisták, 's djainák. Az érintett bölcsészeti iskolák' elvei, 's tanai egymástól egészen különbözök; 's még hány illy, Európában egészen ismeretlen iskola létezhetik a' brahmanok' honában! Ebből láthatni, mily helytelen a' majd közönségesen bevett szokás, a' hindu bölcsészetről beszélni. Sőt vannak a' tudományi pályán olly annyira hátramaradt emberek, kik csupán egy keleti bölcsészetről beszélgetnek. A' bölcsészet' legujabb, 's körülményesh

1) A' „*Transactions of the royal asiatic society*“ című munka' első kötetébe iktatott emlékiratában.

2) Vyasa (journal redigé par le Dr. Othmár Frank) Munich, et Leipzig, 1832.

3) *Geschichte der Philosophie*.

4) *Gymnosophista*. Első füzete nem rég jelent meg, 's valószínűleg a' többi is nem sokára követendi.

történetírásában létező „kelet’ bölcsészeti rendszereinek előadása“ tökélyetlenebb a’ Brucher’ munkájábaninál.

A’ hindu színművek’, ’s hős költészet’ szelleme jó fordításokból eléggé ismeretesek. A’ már felebb említett *Râmâyana* huszonnégyezer ötven versszakból, ’s mindenik versszak két versből áll. E’ híres hőskölteménynek, latin fordítással kísért, első teljes kiadását Schlegel Vilmos Ágostonnak köszönhetjük.

A’ hinduk’ második nagy hőskölteménye, számtalan közbeszótt melléktárgy, ’s kapkodat (rapsodie) miatt mellyek szinte külön költeményt tehetnének, sokat hasonlít a’ görögök’ alkalmi költeményihez. E’ munka két-két verset foglaló százezer versszakból áll; ’s a’ költeményben még is az mondatik, hogy csak huszonnégy ezer slok’ából van alkotva, következőleg terjedelme Râmâyanaéval egyenlő. E’ hősköltemény’ czime *Mâhabhârata*, azaz, vagy hinduk’ nagy hada, vagy India’ nagy királya; minthogy e’ szó bhârata kettős értelemben vehető, közönségesen pedig az ország’ neve. Fő tárgya egy polgár háborúval foglalatos, mi szintolly gyakran említettik a’ hindu mondákban, mint a’ görög szentmesékben a’ trójai had; ’s e’ polgár háborúnak felette rég kelle történni, minthogy szerepvivő hősei, már a’ Rigvédában említvék. Tárgya következő: Bharatas, a’ hasinapurai király’ Duchandának fia, közel a’ helyhez, hol jelenleg Delhi fekszik, törzsatyja vala a’ Kuru, és Pandu családoknak; mellyek e’ költeményben egymással az öröklési jogért harcolnak. A’ Kuruk’ atyja Dhritarachta vala; azért nevezteték így, mivel mint első szülöttet, a’ trónot’ illeté. De vak levén lemondta róla, ’s öcscse, és öt fiai vevék birtokukba. Az erény’ minden nemében jeles Panduk a’ fejlődésre vágyó Kuruk’ minden üldözéseiknek ki valának téve; ’s ezek Pandu’ öt fiának kalandjaik, mellyek e’ költeménynek bőséges anyagot nyujtának. Ezenkül a’ költész fölteszi, hogy ez’ öt fiu’ mindegyike istenektől származik, mi neki alkalmat nyujt gazdag szentmesézetet alkotni, ’s az istenségeket munkálólágg föllép-

tetni. Az előadási mód, mennyire az eddig közrebocsátottakból ítélhetünk, csupa hőskölteményi, 's nem vétékek, és erények közti harcokat tárgyazó jelbeszély (allegoria); mint ezt Máhabhárata' mostani hindu fejtegetői hajlók magyarázni; fontolóra vevén egyszersmind a' számtalan melléktárgyaktól elkülönzött főtárgy' következőkeny módoni folyamát, látjuk, hogy e' költemény ugyanegy író' munkája. E' melléktárgyakat a' hinduk majd a' költésznek, majd a' compilatornak (Vyása) tulajdoníták. Jones, Davis, és Bentley némileg a' csillagászaton alapított okokból e' máhabháratabani háborút az időszámolásunk előtti tizenkettődik századba teszik, de az abban létező szentmesézetéről ítélve, e' költeménynek Rámáyana-nál sokkal későbbinek kell lenni. E' melléktárgyakból Bopp, és Schlegel az eredeti nyelven, 's fordításokban többet közlének. Majd mindannyi a' kapkodatok harmadik gyűjteményében lelhető, 's Markhandeia brahmannak a' pusztában Pandu' fiaihoz intézett vigasztaló, 's mulattató, 's e' helyen történt kalandjaikat foglaló beszélyeiből áll ¹⁾. Későbbi, jelesen az alexandriai, 's konstantinápolyi költészek a' régi hős költeményeket önmodoraik szerint rendezék. Így ír a le „*Raghuvansa*“ azaz: „*Raghu*, vagy *Rama*' vér-ága“ czimű költemény alatt Kalidasa a' Rámáyana foglalatát. Stenzler-től, ki első közle Németországban egy purana töredéket, nem rég jelent meg e' munka textusa latin fordítással a' londoni fordítás választmány' költségén.

Mi a' lyrai, és tanító költészetet illeti, ne hogy mesze térjünk, minden tudnivalókat Adelung' „*Literature de la langue sanscrite*“ czimű, vagy Bohlen' felebb említett munkájára utasítunk.

1) „Das alte Indien, mit besonderer Rücksicht auf Aegypten, dargestellt von Dr. v. Bohlen. Tom. II. pag. 345.“ Bohlen e' munkájában olly tárgyakat közöl, melyek csak negyven év óta ismeretesek, 's ezeket nehezen közelíthető kutfőkből merité. Sajnálhatni azonban, hogy az ő Indiát érdeklő történeti critica, majd egészen parlagon hever.

Wilkins vala, tudomásunk szerint, Európában első, ki magát a' hinduk' szent nyelvének tökélyes ismeretével birni állithatá. Halhed' minden e' pontbani tudománya, úgy látszik, igen felületes vala. Wilkins 1785. közlé a' *Bhagavadghîta*, vagy *szent ének* angol fordítását Londonban; hol e' tisztes öreg, mint az indiai társaság' könyvtárnoka, még folyvást munkás életet-él. Jövének nem sokára férfiak, kik Wilkins' vas türelmét roppant tudománynyal, 's kutatási mély belátással egyesíték. Jones', Colebrooke, 's Wilson' munkái a' hindu literatúra, 's általában a' tudományok mezején korszakot teremtnék. Az első francia, ki Hamilton' szóbeli oktatása, 's angol elemi könyvek által a' hinduk' szent nyelvét tökélyesen magáévá tevő, a' nem rég meg holt Chézy vala; szinte ő vala első, ki Franciaországban a' sanscrit nyelvből nyilvános leczkéket tartá. E' tudomány ág azonban, Burnour' jeles munkáit kivéve, ez' országban mindeddig nem sok gyümölcsöt hozá ¹⁾. Németországban mind ez egészen másként van.

Ha Schlegel Fridrik' hindu nyelv ismeretei, e' nyelvtudomány' jelenlegi álláspontjáról itélvén azokat, tökélyetlenek valának is, tagadhatlan mindazáltal, hogy „*Ueber die Sprache, und Weisheit der Inder*“ czimű munkája ada főleg irányt a' tudósok, 's tanult közönség' hindu nemzet-, 's literatúrárolí figyelmének. Ezt követék nem sokára e' tudománybani új iskola alapítói: Bopp, Frank, és Schlegel. Két elseje bajor, mit évkönyveink-

1) Az itt említett ügyes írónak Neumann professor által dicsérve említett munkái' érdemét ugyan mi is elismerjük, nem leend azonban fölösleg megjegyeznünk, miszerint Franciaországnak több fíjai is vannak, kik sikerrel adák magukat a' sanscrit nyelv', 's literatúra', tanulására, kik már közlének, 's valószínűleg még közlendnek a' tudósok figyelmére mindenkép méltó munkákat. Illyek Langlois, Loiseur des Longs-champs, Eichhoff, stb. mind Chézy' tanítványi, ki mint tudjuk, hatalmas befolyással vala a' sanscrit nyelvnek Európában ismertetése-, és terjedésére.

ben meg kell jegyezni; 's ha nem esalatkozom, kormányuk' kegyeinek köszönhetik jelen helyzetbe jöttüket; tanulók, a' régi hindu literatura' kedvelői, baráti sergenként jövének a' berlini, müncheni, és bonni iskolákból; Humboldt Vilmos-, 's Boppnak a' sanscrit nyelven alapított, 's a' nyelvek egész egyetemét fölfogó elemés kutatásaik által létésüle a' nyelvek' összehasonlítása, a' történetirat', 's bölcsészet' fölötté fontos melléktudománya. A' nyelvek' okos összehasonlítása, melly valamint esupa eseti szóhasonlóság utáni kapkodástúl, úgy erőtetett szónyomozat' alkalmazásától egyenlön óvakodik, világot vet a' történetirat', 's az emberi nem' kifejlődése' olly korszakira, mellyek miatt hasztalan forgatnók a' nemzetek' évkönyveit. A' régi szent emlékjelek' tanulása, Rammo-hun-Roy' tudósítása szerint, naponként gyérül Indiában, 's Benarés' állításaként már kevés, a' védák' nyelvét értő, brahmant lelhetni. Könnyen úgy járhatnak Valmiki', Viása', 's Kalidása' utódi, mint Homer', Hésiód', 's Eschyl' maradéki, kik Német-, 's Franciaországba kénytelenek utazni, a' munkákat, mellyek elődeik' vallása-, polgári társasága-, 's egész polgárisodásának alapul szolgáltak, értmi tanulandók.

(Nouveau Journal Asiatique Nro 80. után)

MÓD KÁROLY.

II.

A' HADI TERVRAJZOK

ÉS FÖLDKÉPEK.

Ha a' hajdani történetírókat kérdezzük, ha az ókor' legnevezetesebb hadi munkák' szerzőinek értekezéseit tekintjük, 's így tudni kívánjuk: *Használtak-e hajdan a' hadvezérek földképeket és tervrajzokat? Volt-e azokra szükségök hadi munkálataik' kidolgozásakor, 's azok' végrehajtása' alkalmával, mint egyébiránt igen nagy mértékű adatokra? És az ilyen tervrajzok minő tulajdonságaik voltak? Habár e' kérdésünk' első felére biztossággal felelhetünk is, hogy tervrajzok nélkül a' hajdani hadvezérek, úgy mint a' mostaniak, harczmunkálataikhoz hozzá sem foghattak; de a' kérdés' másik felét tekintve: milyen formájuk és tartalmuk voltak a' hajdani tervrajzok? felelni alig merünk mert minden esetre csekély valóságot bizonyíthatunk meg. A' görög szabad álladalmak' meghódításával, és a' kelet római birodalom' összeomlásakor elveszett igen sok nagy érdekű és felséges dolgok közt leginkább sajnálhatjuk, hogy a' tudni vágyó későbbi kor' kárára, kérdésünket érdeklő minden oklevelek, keveset kivéve, megsemmisítettek, és így most kirekesztőleg csupán hypothesisekre utasítunk mind addig, míg a' véletlen történetnek tetszendik a' föld' gyomrából, elsülyedt városok' romjai közül, és molyette pergamentek' porából valami bizonyost előtűntetni. Pompeji műkincese az elővilági népek' életének és szorgalmának majd minden ágában nagy érdekű megfjtéseket ad; az etruriai és sikuli edényvedrek; Champolionnak az egyiptomi királyok' sirboltjaiban és Theba torná-*

czaiban tett felfedezési; Raoul-Rochette' a' pontusi maratokon tett vizsgálódásai, és más több tudós férfiaknak a' délnyugati Ázsia' részeiben történt utazásbeli tapasztalásai megismertettek bennünket sok nevezetességekkel, méltán megérdemlik azok csodálkozásainkat. De mintha a' setét fatum' nyakas akarátja lenné, hogy a' hadtörténet' egy igen nevezetes szakasza mindig tökéletlen maradjon, mert mind ekkorig a' hajdannaik egy földképére, egy hadi tervrajzára sem akadtak, ámbár azon időszak' több tudósainak ránk maradt literaturai hagyományai kétségbe sem hozzák, hogy már akkor is ismeretes és nagy kiterjedésű volt a' szépművészet; a' földtájt t. i. kisebb mértékben rajzokban előadni, és egy papírlapon a' hadviseletre, és kereskedésre nagy befolyásu országok' és városok' képét, tulajdonságait, kiműveltségeit, egymás közötti kapcsolódásukat olvashatóvá tenni, hogy az ekkori hadvezérek harczmunkálataik', mellyek a' mi századunkbeliéknel, bárha ezeknek száz meg száz segédeszközök, legnagyobb ügyességgel elkészült térképeik, tervrajzaik vannak is, semmivel sem érdekletlenebbek, alkalmával használták már a' földképeket.

A' földképi tant egyébiránt három korszakra oszthatni. 1) Az első gyenge lépcsőtől kezdve, ide tartozik a' Krisztus előtt 500 évvel élt Anaximander' időszaka is, Agathodaemonig, ki Krisztus után 500. Ptolomeus' földleírásához képeket adott, így tehát ez ezer esztendei szak. 2) Agathodámontól a' nürenbergi Behaim Mártonig, és a' veronai Fracastoro Hieronimusig; ezek készíték az első földtekét; szinte ezer esztendő. 3) Behaim Mártontól a' mostani korig.

A' mathematica, melly már hajdanában is olly igen előre haladott, hogy Euklides felséges munkáit írható, és Archimedes erőmivéit építhető, ha hátrább keresgélni nem akarnánk is, Hellas' virágzó korában az embereknek földismertető cselekvéseikben kalauzúl szolgált, és őket kétség kívül azon gondolatra hozta, hogy a' haszonvétel' kényelmessége végett, a' földet képekben rajzolni

czélirányos lenne; erre igen nagy segítségül szolgált nekik Szíriában és Chaldeában Róma' kezdeténél jóval is előbb ismeretes, és az ázsiai nomád népeknél's az egyiptusi papoknál már elég magas fokon állott astronomia. Bizonyára sem a' Ptolomeusok' és Parsusok' harczviselése, sem Cyrus, Alexander, Hannibal és Caesar' hódító táborozásaik tervrajz nélkül nem történhetének, ütközeteiket körtáborlataikat végre nem hajthták. Ha még olly hiányos tartalmu földképek nélkül minden bizonynal sem Hannibal a' Pyreneusokon és Alpesekeu át nem nyomulhata, sem pedig Galliának meghódítója a' Rhenus' torkolatáig el nem juthata. Mind a' két hadvezérnek kellett földrajzának lenni, mellyen legalább is a' folyók, utak, városok, és nagyobb hegyek följegyezve voltak.

Egyébiránt ha a' régi geographok' tévedéseit tekintjük, és ha Eratosthenes, Hypparchos, Polybius, Ptolomeus, Skilax, és a' tirusi Marinus' ránk maradt földképeit átnézzük, majd csaknem meggyőződünk az iránt, hogy abban az időben igen kevés élénk figyelmü férfiak voltak. De nem úgy van, mert a' földleírás a' képes előadással összekapcsolva nagyobbra terjedő volt, mint sem azt vélhetnök. Már az egyiptusiaknak Móses alatt földképeik voltak. Ha már bizonyos is az¹⁾, bár Herodotus, Plinius és Heraklides ellenkezőt állítanak, hogy a' hajdaniak Afrikát soha körül nem hajózták, de mégis Timeus, ki Ptolomeus Philadelphus alatt élt, több országok' formáját valósággal elő tudá adni. Strabo és korosai már vetélkedtek egymással Ázsiának hossza fölött. Dionysius, és több akkori geographok állítják, hogy Peloponnes' alakja hasonlít a' platán levéllaphoz. Illyeseket pedig állítani nem lehetne, ha az országok' képei szemük előtt nem lettek volna.

Kezdetben a' görög geographok, és mérnökök földünk' ismeretes országait csupán globusokra azért rajzolák, hogy a' meridionál, és parallel vonalakat, mint va-

1) Gosselin: Recherches sur la géographie des anciens.

lóságos kört szemlélhetővé tehessék. Ebből láthatjuk az első hibás ugyan, de figyelmes lépését a' fürkésző és tudnivágyó emberi nemnek. Agathamerus és Diogenes Laertes' bizonyításaként, már a' milesiai Thales, és tanítványa Anaximander készítettek ilyen globusokat, míg végre Aristagoras a' róna projectiót fel nem találta. Ilyen földképek Sokrates' korában Athenében alkalmassint közönségesek voltak. Aristagoras a' mileti uralkodó, midőn Spartába jöve, hogy itt Cleomenes királyljal igen nagy érdekű dolgok iránt értekeztek, egy nagy ércztáblát hozott magával, melyre, mint az egyszerű Herodotus írja; *az egész föld' képe minden folyókkal igen nagy ügyességgel vésve volt.* A' hajdankor azonban nem csak közönséges áttekintésű földképeket ismert, mert birt már specialisokat is; ezek ugyan nem igen bizonyos állításokon alapultak, haza tért harczosok' és útasok' elbeszélésein tudniillik. Millyen hitelt kelle pedig tulajdonítani az ollyas állításoknak, bizonyítja, ha többek közül csak egyet is említünk azon már ismeretes eset, hogy mi azon sok helytelenségek' nagy tömegét, azon sok mesés mondákat, mikkel a' régi geographia gazdagon tömve van; nagy Alexander' hadvezéreinek köszönhetjük. Alig adhatunk hitelt azon feladásnak: hogy már Erosthene, és Hypparchos, Ázsia' különféle városainak helyzeti fekvéséről; bizonyos határozatokat adának. De ezen feladásért jót állanak korunk' több tudósai. Hypparchos Krisztus előtt 500 évvel élt, ő pedig az előbb Erosthene' állításait követte, ki a' föld' körét 360 fokra osztá, minden fokra 700 stádiumot számlálva, így tehát a' föld' egész körének 252,000 stádiumot tulajdonít. Azonban Hypparchos, ki Erosthene' földrajzait dolgozásainál használta, a' helyek' határozatiban igen sokat hibázott, p. o. az Alexandria és Syene közti távlatot 5000 stádiumra teszi, holott d'Anville' kiszámítása szerint 5500 stádiumot tesz.

Nem is kételkedhetni, hogy hajdanában az első földrajzok tengerpart rajzok voltak. A' phöniciabeliek,

és más kereskedő népség, az akkori és előbbi időkben érzették az ebbeli tengerészeti hiányt, azon tájról tudniillik, hol kikötöttek, és más vidéki nemzetekkel kereskedési viszonyba jöttek, maradandó képzetet nyerhetni, hogy így a' honmaradtak is a' messze vidéket rajzolatban láthassák, a' távulat' följegyzésével a' kitüözött révpártokat jövendő utazásokra meghatározhassák. Rájok nézve tehát csak a' martok voltak nevezetesek, ők csak a' martokon fekvő városokra, helységekre ügyeltek: így a' sziklákra, zátonyokra, viztorlatokra, folyók' torkolatira, egyszóval a' tengerpart' természeti tulajdonaira, vajjon azok t. i. laposak-e? sziklás meredekiek-e? épületekkel rakottak-e? vagy erdők? vajjon népesítvék-e vagy sivatag puszták? Így szerzette a' carthagói Hanno, Saturnus' templomában letett azon útjának környüállásos leírását, mellyet ő ezer évvel Krisztus előtt, a' libiai pusztán a' tengerpart' hosszában egész a' Hercules' oszlopain túl tett. Ezen rajzvonások voltak minden bizonnyal a' kezdő művészet' első tébolygó léptei, melly most, hála az előbbre haladás' idévezítő szellemének! a' tökélyesülés' legfelsőbb fokához közelít, és lételetét olly nevezetessé tudá tenni, hogy segédeszközei nélkül a' legügyesebb hadvezér is semmi. Ezen homályos próbatételek voltak alapjai azon fölséges vállalatoknak, tapasztalásokon épült lerajzolásoknak, mellyeken tovább meg tovább haladva a' képes geographia tökélyesüle.

A' most említett tengerparti rajzokhoz közel állnak, korszakra tekintve, a' hajdankor' úgynevezett *Itinerariumi*; ezek ugyan, mi a' tökélyességet és biztosságot illeti, nagyon is különböznek a' mostani utazási földrajzoktól. Midőn az emberek a' kereskedés és háborúk által egymáshoz közelebb férhettek, tartózkodva, bátor-talanul némelly tanult férjfiak jobbadán csak a' vizek' folyamát ezek' partjain völgyekbeni úton követve, félénk léptekkel az emeletekre hágva, kilesve a' közel fekvő tájt, ismerkedhettek meg az országok' belsejével, míg végre az idő' haladásával nagyobb merényekkel több

tapasztalásokat nyerve a' látott tárgyakról, az akkori-ság' kívánatát némileg kielégítő képrajzot dolgoznak ki; de ezek minden bizonnyal nem voltak felényire sem olly biztosak mint a' mostaniak.

Illy tartalmúak lehettek a' rómaiak' kezében forgott földképek is. Agrippa' *Itinerariuma* nagy tökéletességű volt, időnként illendően kijobbítatott, toldalékkal bővítettett. Varro, Vitruvius, Svetonius, és Plinius' bizonyítása szerint, Róma' hatalmába került minden tartomány' földképe, a' senatus' kezében volt, ezek' másolatai háború' kiütésekor az illető vezéreknek kiosztattak. Illy különbréle itinerariumok, ezen bár nem mindenkor biztos segédeszközei a' helyzeti határozatnak, a' keleti birodalom' szétdulatásakor Italia' és Gallia' szerzeteseinek kezébe kerültek. Illy kútfőből meritette a' ravenai névtelen geograph, hihető ez is szerzetes, az akkori ismert világ' nem minden értéknélküli leírásának szerkezetét. Nagy Károly császár' biographja Eginhardt (Einhard) urának hagyományai közt három ezüst lapról emlékezik; ezek' egyikére Constantinápoly, másikára Róma, harmadikára az akkor ismert három világrész volt vésve. De ezek csak mind ránk maradt történeti szóhagyományok, maguk az oklevelek általában mind elvesztek.

Az első földkép, melly a' népek' költözése' zajló kora, és a' közép időszak' elvadult homálya után ismeretes lön, mellyet valósággal a' régi földleírás', kiváltkép a' képes geographia' tisztos reliquiumának lehet tekintenünk, az ugynevezett *peutingeri tábla*, melly a' cs. kir. könyvtárban tartatik. *Peutinger Konrád*, augsburgi patricius, ki szívvel kedvelte a' tudományt és művészetet, találta ezt fel, polgártársa Welser Mark adta ki később azt. Legelőször is a' XV századév felé Irencus ad nekünk erről tudósítást, utána Rhenanus. Ez utazási földkép, mellynek több ízben kijött számos lenyomatai közt az 1755. közre bocsátott Scheibé leginkább ajánlható úgy tetszik Theodosius' uralkodása alatt készült, ha ez talán nem másolata egy már jóval előbb készültnek?

ezélja volt régi római hadútakat kijelelni. Iróhártyára van rajzolva, hossza 22, széle 1. láb. Hogy ezen tábla nem közönséges áttekinteti, hanem csak utazási földkép, már abból bizonyos, mert a' helyzeti határozatok csak imígy amúgy előhozvák, és a' tengerek, folyók, és hegyek csupán mint pusztá ráadások mutatkoznak rajta; azért is többen az egész munkában csak középszerű járatosságot akarnak látni: ellenben mások valami tökélyest állítanak benne. Mindkét ítélet a' tárgyat nem érinti, mivel a' valóság a' kettő közepette van. Nagyobb részt a' városok' nevei hibásan irvák, a' mérföldi távokat, első tulajdona a' jó utazási földképnek hibás, vagy egészen ki is hagyva; mi több, gyakran ugyan egy út kétszer is jó elő.

Antoninusnak ismeretes itinerariuma nem egyéb, mint néhai romai császárok' birodalmában a' hadutakon fekvő minden nevezetes helységek közti távokat' (romai mérföldek' mértékére számítva) följegyzése. Toldalékul földkép nincs hozzá adva. Van ezen könyvecskének egy igen régi kiadása is, mellyben a' fekete goth betűs tartalomba becsúszott hibák, veres írással kijelelvék. 'S illy veres jegyzék elég van rajta.

Ugyanaz időszakból több ismeretes földképek, semmivel sem jobbak az említett kettőnél. Azok, mint már megjegyeztük, csupán utazási földképek voltak; azért igazságtalanság lenne ebből azt következtetni, hogy más, a' császári birodalomban készült földképek is hasonló hibákkal telvék lettek volna. Mert ki áll jót azért, hogy az említett földképek voltak akkoriban a' legjobban kidolgozvak, habár az imperator' használatára készültek is. Rajtuk egyebet keresnünk nem kell, véletlenül készített képrajznál. Azokon egyebet nem vala szükség előadni: mint a' városok' nevét, az utakat mellyeken azok voltak, és folyókat, mellyeken az utak áthuzódtak, hegyvonalakat, mellyek a' folyók közt elágzóttak. Hogy a' városok' közötti távlati tér valóságos volt-e? a' vizek' folyásai a' természetihez hasonlottak-e? a' hadútak' rajza

a' valóságoséval megegyezett-e? erre kevés gond volt, csak hogy a' mérföldi távlat igazán meg volt határozva. De a' mint említettük, ez utolsó czél sem volt minden biztosággal elérve. De ha azon kérdést támasztjuk, hogy az ilyen földképek' segedelmével talán csak békeidőben mozgott a' hadsereg, azaz: tán csak a' marsvonal, és a' tanyázások' békes állapotban följegyzésére használtattak, így tehát még másféle földképekkel is kellett birniok, melyeken a' földtér már olyanképen volt lerajzolva, hogy azok szerint a' hadvezér harczmunkálatait elrendezhette, tervét végre is hajthatta? Hiszszük, hogy úgy is volt. Romában mielőtt még caesarok uralkodtak, az Hlyssus és Tiber melléki hadvezéreknek is voltak minden bizonynyal más, és még talán jobb földképek, a' melyek ugyan, mert még akkor ismeretlen volt a' mostani gyorsan többszöröző módszer, nem közönségesek, hanem egynehányak' tulajdonai voltak. Ebből következtethetni tehát régi időben is már a' földképek' ritkaságát; így azon kevés közül is mindekkorig még kevesebbet találhattunk föl. Ezek közé számláljuk: Hypparchos' világképét, mellynek ritka jósága mellett, sok hiánya is van, Polybiusnak világképét, ezen igen bizatlanok az astronomiai helyezethatározatok, tyrusi Marinus' igen sok hiányú világképét, mellyen Afrika Ujseelanddal együtti kapcsolatban áll, Hannonak és Skylaxnak perypláit, végre Ptolomaeus' verestenger képrajzát. De mindezekből még sem tudhatjuk, minő földképek voltak a' hajdaniaknak harczviselései' alkalmakor, régi illyes okleveleink nincsenek.

Pompejiben látható falképek igen is különös tárgyatúak. Az egyiptusi mumia koporsókon a' hieroglyphák az elővilág' számtalan nyilvános és házi foglalatosságairól adnak tudomást. A' nápolyi királyi muzeumban még egy paraszt kalendárium is van Augustus caesar' korából. De még eddig egy képen sem láthatjuk az akkorban divatozott földképek' vagy tervrajzok' mását. Csak azon időszakból, midőn görög földről Tiberis' partjára költő-

zött művészet lassanként üres tartalmú semmisségbe dűledezni kezdte, midőn már az ifjoncz szellemű Hellasnak szépérzelmei az elkorcsult onokák' ajakin csak mint homályos regék tengtenek: találunk itinerariumi próbákat, és illyesmi geographiai munkálatokat, de ezek mind össze sem felelnek meg kérdéseinkre. Pedig mégis, ismételjük azt újra, hogy már akkor kellett lenni haszonvehető földképeknek és tervrajzoknak. Ha azon munkákat olvassuk, mellyekben a' hajdani szerzők az akkori váre-rösegeket leírják, és előnkbe varázsolják, mi erősen védelmezte magát Cremona, Bourges Galliában, Apollonia, Rhodus, Marsiglia, Babilon, Amida, Saguntum Lyli-baeum, Jerusalem, Carthago, Athen, Cadix, és más nagy városok: minden bizonynal az ideára jövünk, hogy e' városok' tervképei nem csak az építők' és védelme-zők', hanem a' megtámadók' kezénél is voltak. De másként nem is lehetett, kivált akkor, midőn még a' har-czolók az erősegek' megtámadása es védelme' tudományá-ban kétség kívül a' mostaniaknál sokkal hátrább voltak; pedig ezek sem mernek, bár milly kiműveltséggel bírja-nak is, tervrajz' segedelme nélkül a' körtáborlathoz fog-ni. Mikép lehetete táj, alap, és profil' rendes rajza nél-kül az olly nagy városok' erősítését ki is dolgozni, a' vanalak' oldalt löveteit elrendezni, és a' kívülrőli belá-tást meggátolni? A' régiek még a' niveaut ismerték már, ámbár sem műeszközeiket, sem az emeletek különbsé-gét meghatározó módszerüket, millyenek voltak, nem tud-juk. Vagy talán azt gondoljuk, hogy a' támadó tornyok, mellyeknek czélja volt a' körfalakat magasságukkal felül-mulni, és a' város' bizonyos részein uralkodni, minden tervrajz nélkül, a' földalap' emelkedésére és esésére nem is ügyelve, épithetők, és mozgásba hozhatók lettek volna. Ezt csak nem állíthatjuk. Vizsgáljuk meg végre, hogy a' népek a' macedoniai Fülöp' korától, egész a' nyugat romai birodalmig, azaz több ezer év' elfolyása alatt iszo-nyatos erőmiveket találtak fel, és hoztak közhasználatba; ezek' elkészülte pedig a' mechanica' valósággi tudása,

és a' rajzolás' értése nélkül épen lehetetlen; ebből tehát azt következtethetni, hogy már' akkor ismeretesek voltak a' földképekkel és tervrajzokkal. Mikép lehetett a' most említett tudomány' ismerete nélkül városokat hódító Demetriusnak Rhodus' körtáborlata' alkalmával olly nagy tornyot építeni, mellynek szélessége 50. magassága 100 rőf volt, mellyet 3400 ember hozhatott mozgásba? vagy caesarnak Marseille' körtáborlata' alkalmával szintolly iszonyú nagy erőmivet létrehozni? Pedig ha a' népek már akkor is a' rajztudományt' általában, a' tárgyak' képes előadását, olly alaposan ismerték, nem is képzelhetjük, hogy nem értették volna a' földet lerajzolni, és a' rajzolatot szerkesztő jeleket folyvást olvasni. Már az astronomiai helyhatározások nagyban, a' mihez némikép mint már megbizonyítottuk értettek, és földképeiken elő is adták, a' rajzháló' ideájára vihették őket, és így gyaníthatták, hogy csak így volna lehetséges valamely teljes tárgyat egyes földképekre is áthozni, legalább ollyas valamit, a' mi a' száraz tartalmú itineráriumoknál, csupa szemmérték szerinti felvételeknél, melyeknek hibája a' felvett táj' nagyságával arányban, sokkal jobb lehete. Mivel már hajdanban is a' harcztársaságokban a' földtér főszerepet játszott, és minden stratégiai előrajz ahhoz volt alkalmazva, tehát a' hadvezér azon vidéknek, mellyen mozogni és ütközni akart, képe nélkül el nem lehetett. Vagy talán a' hajdani vezérek' harcztársasági egyedül a' szempillantattól függöttek? talán nem is alapultak azok a' vidéknek, mellyen állottak, vagy általában az egész harcztársaságok előismeretén? Vajjon ök, kik rendszerint igen nagy figyelemmel láttak a' dologhoz, talán nem is tudták, hogy mozgásaik közt ma egy folyóhoz, holnap egy rengeteg erdőhöz, magas hegyhez, vagy szűk völgyhöz jutnak? Vajjon semmi ismeretök sem lett volna a' kedvező hadállások és táborhelyek felől? nem ismerték volna a' hadszínen előforduló káros következtü tájponokat? Azt képzelnünk sem lehet. De ha mégis úgy lett volna, már akkor valóban a' régi had-

vezérek tudományaikkal a' mostaniakat jóval is felülhadták, és magukkal vitték sirgödrükbe azon nagy titkot, mikép lehet harczmunkálati terveket készíteni, hadat vezérelni azon számtalan segédeszközök' hiányában, melyek nélkül a' mostaniak semmire sem mehetnek; mert kézzel fogható igazság az, hogy a' legbiztosabb kémlői tudósítások is, kivált olly időszakban, mikor még a' nyelvek' tudása, és a' nép' szokásainak ismerete igen csekély lábön állott; mikor még a' harcztapasztalt férfiak csak bájosan ismerkedhettek meg kül országok' vidékeivel, épen nem elegendők még a' harczviselésre.

De bármilly tulajdonságuk voltak is Roma' virágzó korában, vagy annak építése előtt, mi a' hadtudományt illeti, a' földképek: arról mindaddig elhatározó ráigazítást nem adhatunk, valameddig ezt kinyomozható oklevelek' hiányában vagyunk. Hajdanában bár hány illyes a' mostani nemzedéket útba igazító, és nagy fontosságu oklevelek voltak is, azok mind, de mind elvesztek, az éj' örökös homályába sülyedtek.

A' népköltözések' durva korában nem érzették a' földképek' hiányát. Egész néptörzsök csak vaktából eredt a' hosszan pusztító útnak, és benyomult más egyébtől nem vezérelve, mint az öldöklő kedvtől, zsákmányló ingertől, merész bátorságtól, minden egyéb segédeszköz nélkül, csupán az előtte megiramlott rémülés, és a' délszaki népek' elpuhultsága vezérelte őket a' balti tenger' partjairól, Italia' havasin által, vagy pedig Ázsiának pusztá kietlenéből kitörve nyugat' irányában zsihôngva a' Pyrenaeumokon át, hol Hispania' nyájos légalkata megszeliidítve őket, állandó településre hita. Ekkor meglehet földképek nem léteztek, és Etele, Genserich, Alboin, Odoaker, és más rettentő hódítók, minden tervrajz nélkül ostorozák az emberiséget. Sáskarajként, melly hova leesik mindent megemész, rohant a' csordanép egymást előre tolva két nemzedék' időszaka' folyamata alatt Európára, átvonultak rajta egyik széléltől a' másikig. De a' görög katapanok akkoriban a' föld-

leírás' tudományában bizonyára nem voltak olly járhatlanok, mint ellenfeleik. Belizár, és Narzes minden bizonytal tudták azon módszert, mikép lehet valamelly ország' képét rajzban előadni, ha bár mi igen hihető az ő geographiai egész kincsük egyes országok, vagy tartományok felőli hibás képzetnél nem volt egyéb; illyesimből pedig tökélyes egészet összerakni lehetetlen. A' bölcs Narzes jól tudta azt, hogy a' góthok közép Italiának megtámadásakor, Pavia és Ravenna' meghódítása által, hadmozgalmuknak főalapját erősen biztosíták, és a' Po folyami vonalat önhasznukra fordítani értették. Illy ismeretre Narzes, ha földképre nem tekint, bizony nem jöheté vala. Igy nagy Károly' olaszországi táborozásai, Páviának több évig folyt körtáborlata, végre a' longobardi uralkodást Italiában tönkre juttató, és Dezső királyt uralkodásától megfosztó elfoglalása az említett városnak, földkép nélkül meg nem eshetett, a' győzhetetlennek vélt várost tervrajz nélkül ő meg nem vihatta.

A' művészet és tudományok' ismétli fölébredésével, a' monostorok' esendnyugalmában, hol érdemlett menedékre találtak, majd ezer évig szunyadott ámlából félnék előreléptével, midőn halkal a' régi classicusok' lelkes irományai a' durva állapotból lassan ugyan, de elhatározott akarattal a' csinosodásra és felvilágosodásra átlépő emberek között terjedni kezdének; midőn meggyőződünk az iránt, hogy dűsgazdag kincs elrejtve heverne a' galliai és italiai szerzetes barátok' szűk celláiban, hogy a' hajdaniak' szorgalmán és elmetehetségén alapult tudományok' minden ága bővebb, vagy szűkebb hagyományban az újabb kornak vezércsillagul foghat szolgálni; midőn Vegezius, Polybius, Caesar, és más hadtudós írók' a' római hajdanboli munkáira találtunk: akkor már bizalommal reméltük földképekre és tervrajzokra is bukkanni; de nyílt szívvel kelle fájlalnunk, hogy még a' régi geographoknak tulajdonított munkák és földképek' föllelése után is vágyódó kívánságunk teljesítlen marada.

Lehetetlen volt tehát korunkbelieknek földképek' ké-

szítését tekintve, a' régiekét utánozásra használni, a' mi pedig minden más tudománnyal megtörténhetett. Korunkbeliek kénytelenek voltak a' geographiát úgy szólván újonan feltalálni és kiművelni, mivel amaz ércz planoglobusok és földképek, mellyek már, mint mondják a' nyolczadik és következő században néhány könyvtárokban lettek volna, ezekhez számíthatjuk nagy Károly' említett ezüst tábláját is, igen csekély értékűek lehettek. Most ismét a' tengeren utazók voltak az elsők, ők már a' tizenkettődik században kezdék a' vizeket, mellyeken vitorláztak, tengermartokat, hol kikötni vagy elevedzeni szoktak, képes rajzolatba hozni. Tengermarti képek voltak tehát ismét az első segélyeszközök és próbatételek. A' velenceiek és genuaiak voltak elsők, kik e' tárgyat szívükre és gondolóra vették, és kivihetővé tették. Ezen időszaktól láthatni egy földképet nápolyi Bourbon muzeumban. Elönkbe adja ez sokkal előbb, hogy sem *Vasco de Gama* a' zöldfoki szigeteket fölfedezné, meg lehetős pontossággal ugyanazon szigeteket. *Első Rogerio* sziciliai királynak volt már 100 gíra nehezségű ezüst globusa, 1265-ből van pedig tizenkét pergament lapra rajzolt földkép, 1513-ból szinte egy, mellyet Appiano testvérek adtak ki. De akkor is tömvek az első geographiai előadások hibákkal és tévedésekkel. Mit mondjunk p. o. arra, midőn *Brocquiere* 1432 és 1433-ban tett jerusalemi, onnét Magyarországon, és Bécsen át vissza franciaországi útjában, Pest és Bécs között *Thiate*, *Janiz*, *v. Jane* és *Brat* városokat említ, ez utolsónál azt jegyzi meg, hogy igen nevezetes átmeneti pont¹⁾.

1) Histoire de l'acad. roy. IX. Tom. és Mém. de l'inst. nat. des sciences et arts. Tom. V. Szavai ezek: „La ville est située sur une rivière, qui coule à travers un marais, ou l'on a construit une chaussée longue, et étroite. Ce lieu est un passage de grande importance; je suis même persuadé, qu'avec peu de monde on pourrait le defendre, et le fermer du coté de l'Autri-

Akkor is csak lassan történt a' lépés a' mostani földképek' tökélyesedése felé. A' föld' felső színének le-rajzolása sokkal lassabban haladott, mint más tudományok. Ha *Montecuculi* és *Eugen herczeg* által hadmunkálataikban használt földképeket és tervrajzokat megnézzük; ha Montecuculinak saját kezével rajzolt sz. gothardi ütközettervét vizsgálódva azon észrevétellel áttekintjük, hogy az az austriai tábornagy' császárhoz küldött jelentéséhez volt mellékelve; ha végre a' porosz nagy király' fennmaradott hadirajzait és földképeit figyelemmel szemléljük: úgy világossá lesz előbbi állításunk. Ezen nagy jelességű, katonákra nézve valóban szent maradványokon, a' megfejtő jegyzékek, előttünk most igen homályos értelműek. Mosolyganunk kell egyszerűségükön; talán ha olly nagy nevek nem tennék azokat felségessé, hajlandók lennénk majd minden részvétel nélkül félre tenni, és silánységukat kárhoztatni.

che.“ Alkalmasint Brocquiere a' Lajtha melléki Bratkot említi itt *Brat* név alatt.

III.

BALMAZÚJVÁROS.

Mezőváros *Szabolcs* vármegyében, a' nádudvari járásban, mintegy 5717. lakossal, kik catholicusok, egyesült 's nem egyesült görögök, reformátusok, evangelicusok, és zsidók. Földes ura a' *Semsei Semsey* nemzetiség. Határa nagy 's bőven termő. Van catholicus megyés egyháza, és két református temploma; egyik a' magyaroké, másik pedig a' német református gyarmatosoké, kik azonban már magyarosodnak.

Ékesítik e' várost: az uraságnak egyemeletű diszes kastélya, a' szép csinos vendégfogadó, a' tiszti lakok, több más épülettel együtt, 's a' piacon álló őrtorony, mellyen óra ver; ez annak előtte a' magyar régi református templom tornya volt, melly letörtetett.

Balmazújváros hajdan a' *debreczeni vár*hoz tartozott, 's ennél fogva azzal hasonló viszontagságai voltak. Eleinte csak telek volt, 's *Balmaznak* nevezték; *Újváros* nevezete sokkal korábbi ikökre mutat. XV. században ama' vitéz *Hunyadi János* birta, mint a' városnak 1759. elavult oklevelei bizonyítják. Holta után nejére *Horogszegi Szilágyi Erzsébetre* szállott; megtetszik ez fiának, *Mátyás királynak* 1465. költ kiváltványából, mellyel *Balmazújvárosnak* heti, 's országos vásárokat engedett. Privilégiumán ime' hátirat áll: „*Sokadalomról való privilegium level*“ benne többek közt foglaltatik: „*Nos ad petitionem Illustris domine Elizabeth Genitricis nostre carissime, úgymond ad opidum eiusdem Genitricis nostre Wywarus, alio nomine Bolmaz vocatum in Comitatu de Zabolch existen. Nundinas liberas, seu*

forum annuale singulis festivitibus Sanctorum Elie prophete, Apparicionis Sancti Michaëlis, et Elizabeth regine 1). *Item forum ebdomadale similiter liberum singulis feriis Quintis in omni septimana -- perpetue celebran. duximus annuend. et concedend. . . Datum Bude in festo decolacionis bti Iohannis Baptiste, Anno Domini Millesimo Quadringentesimo Sexagesimo Quinto.*“

Maga *Erzsébet* pedig illyen szabadságokkal ajándékozta meg a' balmazújvárosiakat:

„Nos *Elizabeth* Serenissimi Principis Domini *Matthie* dei gratia Regis Hungarie, Bohemie etc. Genitrix. Memorie commendamus. Quod nos opidum nostrum *wywaros* vocatum hys libertatibus graciisque et prerogativis volumus tenere et conservare. primo, Quod quicumque ex inhabitatoribus eiusdem opidi nostri tempore sui descensus, fratribus, aut heredibus, et alys consanguineis suis coram Sacerdote, et alys probis hominibus testamentum facere et condere voluerit, libere possit et valeat. Insuper, ut Ipsi omnibus illis libertatibus et prerogativis, quibus tempore quondam Comitis *Tsebilengel* 2) utebantur, presertim libertate fori, uti, frui et gaudere volumus Testimonio presentium mediante. Datum Bude feria quarta proxima post Dominicam Invocavit. Anno Domini Millesimo quad. LXX^oIIj.

Per Ladislaum Buday descripta,
lecta et addita ibi *presertim.*“

Iróhártyára írott eredeti példányból, mellyen veres viaszba nyomott gyűrűpecsét látszik.

- 1) Innen bizonyos, hogy *Szilágyi Erzsébet* II. *Endre* királyunk leányának sz. *Erzsébetnek* nevére kereszteltetett.
- 2) Ez a' tulajdon név, az úgy is nem a' leggondosabban takargatott oklevélben igen kétesen, 's csak nem olvasatlanul van írva; a' mit eléggé sajnálni nem lehet, mert nevééről tudhatnók meg e' város alapítóját, kire egy 1493. évi szabadítvány is hivatkozik, de meg nem nevezi.

Mátyás, anyjának halálával *Balmazújvárost* törvénytelen ágyból származott, 's 1469. született fiának *Corvinus Jánosnak* adá, birta is, az ország rendeivel 1490. kötött szerződés szerint, melyet II. *Ulászló* király ezen évben szinte jóváhagyott; egész kiterjedésében olvashatni *Pray Görgynél* (*Epistolae Procerum Regni Hungariae*. P. I. p. 378—394.) hol (387. l.) ez a' cikkely jó elé: *Caeterum de castris Gyula, Maróth -- nec non oppidis -- Debreczen, Thwr -- conclusum et ordinatum est, quod praefato Domino Duci, et haeredibus in perpetuum . . . remaneant.*"

1493. megerősítette a' balmazújvárosiaknak azon szabadságaikat, melyekkel a' város felszabadulásától fogva éltenek. Levelének ez az eleje 's vége: „*Nos Iohannes Corvinus, Sclauonie, Oppauie et Lyphthouie dux* 1). *Memorie commendamus -- Quod prudentes et Circumspecti Stephanus Papa dictus, Iudex cristianorum opidi nostri Wywaros, nec non Gregorius Magnus, et Iohannes Wyragh. Cristianorum Iurati Ciues dicti opidi nostri Wywaros -- -- --* nostram venientes in presenciam nobis supplicare curarunt, quo eosdem ciues, et totam communitatem dicti opidi nostri *Wywaros* in antiquis ipsorum Iuribus, legibus et libertatibus -- tenere et conseruare dignaremur, leges autem, statuta et libertates, quibus ydem a principio sue fundacionis usi fuerunt, hoc modo et ordine coram nobis declarare curarunt . . . Datum in opido nostro *Debreczen* feria quarta proxima ante fe-

1) *Mátyás* király gyengeségei között legnagyobb, hogy szégyelvén becsületes származását, halhatatlan emlékeztetü édes atyja nevét is átallotta, kedvét találván a' hízkelkedő olaszok alaptalan csacsogásaikban, magát inkább *Corvinusnak* nevezteté, mely álnév törvénytelen fiára is szállott. Az is megbocsáthatlan gondatlanság volt benne, hogy ezt a' fiát, halála előtt, ki már akkor huszonegyedik évébe járt, el nem választatta, midőn felejtethetlen édes atyjának, és magának érdemei is még élénk emlékezethen voltak a' magyar nemzet előtt.

stum beati Antóny confessoris. Anno domini Millesimo quadringentesimo Nonagesimo Tercio.“

Azonban nem soká bírhatta *Corvinus János Balmazújvárost*; mert 1504. ősszel meghalálozott, harminczöt esztendő korában, 's *Lepoglaván Szlavóniában, Varsasd vármegyében* a' paulinusok egyházukban temettetett el. Felesége *Frangepán Berndt*' leánya *Bedrix* volt, kitől két gyermeke *Kristóf* és *Erzsébet* lett; de mindketten gyenge korokban múltak ki, 's így bennök a' híres *Hunyadi* nemzetség örökösen elaludt.

A' *Hunyadiak*' magvaszakadtával *Debreczen Balmazújvárossal* II. *Ulászló* kezére jutott; 1506. a' *Balmazújvárosiakat* „*Cum iusti pro iniustis*“ kezdetű menedék levéllel, 's egy eltíltó parancsolattal védelmezte; ezután pedig a' fejedelemségre szaggató *Zápolya Jánosnak* ajándékozta.

Időjártával, hogy *Enyingi Török Bálint* ¹⁾ 1535. esztendő vége felé I. *Ferdinandtól*, *Zápolya János* pártjára állott ²⁾, 's *Pápát* többi birtokával együtt elvesztette; azok helyett neki *Zápolya* Magyarországon *Debreczent* 's ennél fogva *Balmazújvárost is*; Erdélyben pedig *Hunyadot* adta. Ekkor történt, hogy *Pápáról* egy *Bálint* nevű papot *Debreczenbe* hozatván *Török Balint*; ez a' környék is bevette a' reformátiót, elsőben ugyan az ágostai vallást 1536. azután pedig 1562. a' reformáta vallást.

A' debreczeni régi városháznak ablaka kövén olvasható felírás szerint, e' várast *Balmazújvárossal* együtt még 1582. is bírta a' *Török* nemzetség:

„*Nihil veritate firmius, nihil mendacio vanius*
Verbum Domini manet § *in aeternum* 1582.“ a' T. és S. betűk *Török Istvánnak* nevét jelentik; ez Tö-

1) Köbe vésett nevét láthatni *Budán* a' fejevári kapuán **T** 1540. melly esztendőben budai várnagy volt.

2) Elpártolásának okát adja *Istvánffy Miklós*, Hist. Lib. XII.

rök, *Ferencznek* fia, 's *Török Bálintnak* unokája volt. A' kiholt *Török* nemzetségről *Balmazújváros* egész *Szabolcsal*, és többi hat vármegyével együtt az erdélyi fejedelmekre szállott; jelesen 1605. *Bocskay Istvánnak* hódolt, 's mind addig tartozott Erdélyhez, míg *I. Leopold* király kezére nem került. Ez után mintegy 1759. a' királyi fiscus birta, de a' mult század hetedik tizedében a' *Siklói Andrássy* ágnek ajándékozott el; ennek magvaszakadtával pedig, azon század' vége felé *I. Ferencz* király, *Semsei Semsey Endrének* adta, 's jelenkorig utódi birtokában vagyon.

PODHRADCZKY JÓZSEF.

IV.

MAGYAR PÉNZTUDOMÁNYI

RITKASÁG.

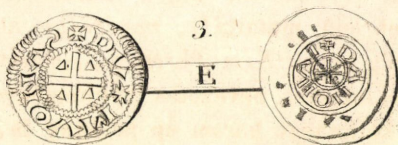
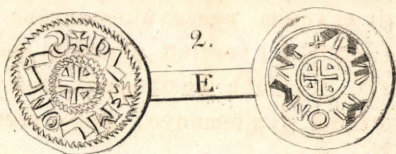
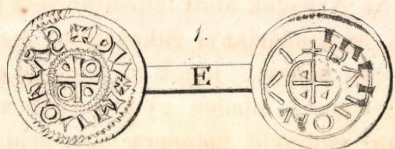
Ha az Árpádok alatt felirattal vert pénzek, keveset kivéve, pénztudományi ritkaságok: mennyivel inkább azok **I. Gyéza** pénzei, kinek *vezérsége* alatt vert pénzpéldánya jobbadán minden gyűjteményben hiányzik, réznyomathban eddigelé tudtomra egy példány sem bocsátaték közre, és csak egyetlenegy került mindekkorig 1804-ben a' pesti egyetem' pénzgyűjteményébe¹⁾; *királysága* alatt (1074—1077.) veretett pénzéből pedig, szinte csak egy példányt, legalább köztudomás-szerint egyet bir a' nemzeti muzeum gyűjteménye, melly réznyomathban is közölteték²⁾.

I. Gyézának, kinek származatát az ide mellékelt nemzékrend mutatja³⁾, *vezérsége* alatti néhány pénze, nem rég került *Kiss Ferencz*, ismeretes régiségbuvárunk, sok tekintetben nevezetes gyűjteményébe, 's ezek közt azon különböző három ép példány is, melly az ide kap-

1) Stephani Schoenvisner, De praestantia et usu numor. Hung. In Catalogo numor. Inst. national. Széchenyiani. Pestini, 1807. 8. P. III. p. 55.

2) Tabulae numismaticae pro Catalogo numor. Hung. Inst. national. Széchenyiani. Tab. I. in fine.

3) Kopasz László.	}	I. András † 1061.	}	Salamon.	}	I. Gyéza † 1077.	}	Kálmán.
		I. Béla † 1063.	}	sz. László.				}
								Zsófia.

csolt réznyomatban látható, 's melly, a' mi figyelemre méltó, együtt találtatott I. *Béla* vezérsége 's királysága alatt vert két példányával, és *Salamon* ütféle veretű pénzével.

E' pénztudományi ritkaság három különböző példány, ama' vékony nemű ezüstpénzek sorába tartozik, mellyek a' pénztudományban két oldalú, vagy *mindkét lapon vert lemezpénzeknek* (numi laminares, seu bracteatii bilaterales) mondatnak, millyenek az egyik lapon kiemelt betűknek, vagy pénzjegyeknek völgyelete, a' másik lapra esik, és így részint domború, részint homorú vagy öblösveretűek.

Az 1. szám alatti példánynak előlapján, a' külső karima 's közép koszorú közt, kiemelt betűkkel ime' körirat áll:

☩ DVX MVONAS.

azaz: DVX MAGNVS.

csak hogy ott az A. V. betűvel, itt a' V. A. betűvel van felcserélve, az S. betű pedig megfordítva, a' mi azon korban nem épen szokatlan. A' középett álló koszorúba kerített keresztnek szegleteiben: két pont, és két karika, egymást váltva látszanak; olly jegyek, mellyek e' példányt megkülönböztetik nem csak az eddig ismert pesti egyetemnek pár nélküli példányától, mellyet Stipsics Alajos Emánuel a' régiségtudomány egykori tanítója ismertetett meg, Schediits Lajosnak *Zeitschrift von und für Ungern* (1804. VI. 21.) czimű tudományos folyóiratában: hanem a' 2. és 3. szám alatti példányoktól is.

Tulsó lapján: a' két központú kör térében, szinte kiemelt betűkkel, ez olvasható:

☩ PANONAI.

Az előlap némelly betűinek völgyeletén kívül, középett kereszt, ennek szegleteiben pedig négy háromszög látható.

A' 2. számmal jegyzett példány mindkét lapján ugyanazon körirat áll; de betűi különbözők az 1. szám alatti példány betűitől, valamint az előlap köriratának tulsó

lapra esett völgyeletei is; a' középelt álló kereszt szegleteiben, négy apró háromszög tűnik elő.

A' 3. számú példánynak, nem csak betűi különböznek az előbbi két példány betűitől, hanem az előlap közepén álló, nagyobb koszorúba kerített kereszt is, nagyobb az előbbieknél: a' tulsó lap keresztje ellenben kisebb, hol ime' körirat is: † D(P)ANONAI kisebb körbe van szorítva. A' tulsó kereszt szegleteibe helyezett négy apró háromszög, az előlap jegyeinek tulsó lapra esett völgyeletei miatt, alig látható.

E' pénzpéldányok' előlapján olvasható DVX MAGNVS köríratra nézve tudva van, hogy a' magyar királyfiak, nem hercegeknek (principes), hanem pénzpéldányaink' köriratával egyezőleg vezéreknek (duces) hívtak¹⁾. Imre, sz. István királyunk' fia már örvezer volt a' Moson vármegyei orosz örségben (marchionatus), mellynek középpontját hihetőleg a' mai napig fennálló *Oroszvár* tevé. A' hildensheimi krónika sz. Imre kimúltáról 1031-re írja: *Et Heinricus* (azaz: Emericus) *Stephani Regis* (Vngarici) *filius Dux Ruizorum in venatione ab apro discissus periit flebiliter mortuus*²⁾.

Évkönyveink beszélnek, hogy I. András, mindjárt országglása kezdetén (1048), hitta ki öcsesét, I. Bélát Lengyelországból ótalmazójának, neki adván Magyarországl harmadát vezérségül (ducatu) olly ígéréttel, hogy halála után a' magyar korona is rá szálljon örökségül; ez utóbbi ajánlatát azonban, Salamon fia születvén (1053), megváltoztatá.

I. Bélának rövid (1061—1063.) királýsága után, fiai: Gyéza és László, önkényt mondtak le a' királyi méltóságról; ök megelégedvén az András által atyjoknak adott vezérséggel, Salamonnak engedék át a' királyi

1) Danielis Cornides, *Vindiciae Anonymi*. Budaé, 1802. 4. p. 183.

2) Francisci Du Chesne, *Historiae Francorum Scriptorum*. Lutetiae Parisiorum, 1641. fol. Tom. III. p. 522.

szék fényét. Minthogy azonban a' magyar vezérség bővebb nyomozása, 's fejtegetése, kívül áll értekezésünk határain: térjünk inkább vissza péznpéldányaink DVX MAGNVS köriratának további vizsgálatára.

Ha nem mondom is, minden értő tudja, hogy a' hiteles történeti kútfők, I. Gyézát, jobbadán *Magnus* néven nevezik. A' nemzeti muzeumi codex' rövid krónikájában, 1074-re olvastatik: „*Inter regem Salomonem, et ducem Magnum gravis discordia oritur.*“ Ugyan ott 1075-re mondatik: „*Magnus rex coronatur*“¹⁾. A' bécsi képes krónikában találtatik: „*Audita vero morte regis Magni, convenit universa multitudo nobilium Hungariae, ad fratrem eius Ladislaum*“²⁾. Nem volna nehéz több hasonló adatot, részint hazai, részint külföldi írókból összegyűjteni annak megmutatására, hogy I. Gyéza, *Magnus* néven is hivatott; de halljuk inkább magát I. Gyézát. Ezek állanak 1075-dik évi oklevelében: „*Ego Magnus, qui et Geysa, supremus Hungarorum Dux, postea vero Gratia Dei Rex consecratus, Belae Regis Filius*“³⁾.

Hogy a' *Magnus* nevezet nem valami melléknév, mint Pray György, a' bécsi képes krónika (P. II. c. LV.) után gyanítá⁴⁾, hanem I. Gyézának keresztnéve: azt már Katona István is megjegyzé: „*Nostrum ego Geisam lustrico nomine Magnum fuisse dictum existimo*“⁵⁾. Találtatik ugyan is illy név, nem csak Pilgram' kalendá-

1) Josephi Koller, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii*, 1782. 4. Tom. I. p. 404.

2) Joannis Georgii Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum. Lipsiae*, 1746. fol. Tom. I. Chron. P. II. c. LVI. p. 129.

3) Georgii Pray, *Specimen Hierarchiae Hungaricae. Posonii et Cassoviae*, 1776. 4. P. I. p. 333.

4) Georgii Pray, *Annales Regum Hung. Vindobonae*, 1764. fol. P. I. p. 73. Cft. *DiatrIBE. Posonii et Cassoviae*, 1777. 4. p. 66.

5) Stephani Katona, *Historia Critica. Pestini*, 1779. 8. Tom. II. p. 281.

riomában¹⁾; hanem a' római martyrologiumba szinte nyolcz *Magnus* van egymás után sorozva²⁾. Szokásban is volt e' keresztnév azon időben; mert *Zsófia*, I. Gyézának testvér huga, először: Udalrik koronti örvezérrel kelt egybe, ennek elhúnyta (1070.) után pedig, másodsor: *Magnus* nevü szász vezérhez ment férjhez. Szász annalista 1070-re beszéli: *Odalricus Marchio Carentinorum obiit, cujus viduam Sophiam sororem Ladislai Regis Hungariae, Magnus, Ordulphi Saxonici Ducis filius accepit uxorem*³⁾. És így nem csak maga I. Gyéza nevezteték *Magnus* néven, hanem *Magnus* nevü sógora is volt.

Ezekből világos, hogy pénzpéldányainkon ime' köri-
rat: DVX MAGNUS, az egykorú hiteles kütőkkel egyezőleg áll, és' hogy e' pénzeket I. Gyéza, más néven *Magnus*, vezérsége alatt, 1074. előtt vereté.

Igen, de miként szállhattak hozzánk e' vezéri pénzek, holott bizonyos, hogy a' pénzveretés egyedül a' főhatalmat illeti, kizárólag felségi jog, és királyi haszonvétel? Freizingeni Otto is említi, hogy Magyarországon egyedül a' király bírhat pénzverőházat: „*Nullus (ügy mond) in tam spatioso ambitu (Hungariae) Rege excepto monetam, vel telonium habere audeat*“⁴⁾. Nem is vala szabad magános személynek, a' király' különös engedelmé nélkül soha pénzt veretni; mert a' pénzveretés egyedüli joga a' fejedelemnek⁵⁾.

-
- 1) Antonii Pilgram, Calendarium Chronologicum. Vienne, 1781. 4. p. 233.
 - 2) Martyrologium Romanum. Venetiis, 1762. 4. In Indice nominum. p. 21.
 - 3) Jo. Georgii Eccard, Corpus historicum medii aevi. Lipsiae, 1723. fol. Tom. I. Annalist. Saxo ad an. MLXX.
 - 4) Christ. Vrstisii, Germaniae Historicorum illustrium Tom. I. Francofurti ad Moenum, 1670. fol. Otto Frising. de gest. Frid. I. L. I. c. XXXI. p. 425.
 - 5) Tudományt. 1839. II. 92. l.

Innen magyarázható, hogy magok az ifju királyok sem verettek pénzt; hanem nevök az országló atyjok nevével együtt jö elő ezek pénzein. II. András királyunk, fiának IV. Bélának mint ifju királynak nevét saját neve mellé, következőleg vereté pénzére: R. A. (Rex Andreas) és R. B. (Rex Bela). IV. Béla és fia V. István mint ifju király, szinte együtt jönnek elő annak pénzein illy felirattal: REX BELA. REX STS. (Stephanus). Ámbár van, Kiss Ferencz jeles gyűjteményében is láttam *Sclavonia* számára veretett pénzpéldányt ime' betűkkel: S. L. azaz: V. István és IV. kún László neveikkel.

Am legyenek az elmondottak kétségtelenek; de ezek mellett az is bizonyos, hogy miként királyaink hatalmuk szerint országlának: úgy vezéreink szinte hatalmuk szerint vezérkedének. V. István, pénzetlen állapotjában, törvénybe idézte atyját, a' királyt IV. Bélát, az örökűi rá szállott vezérség' kiadása miatt; innen háború lett az atya és fia között, ki táborozási felkelést hirdetett atyjának hadi készülétei ellen. Ezek foglaltatnak V. István' 1271-ben költ oklevelében; „*Cum nos olim necessitate compulsi, contra dominum Regem karissimum patrem nostrum Jus Ducatus, a primogenitoribus nostris Regum primogenitis institutum, requirere voluissemus iusticia mediante, idem Dominus Rex propter hoc indignationis materiam concipiens, contra nos exercitum regni sui conuocavit. Et similiter nos contra ipsum dominum Regem patrem nostrum exercitum fecimus proclamari*“¹⁾). Ha nem vitatjuk is *Cornides Daniél* után, hogy vezéreink királyainknak mindenben országló társai valának²⁾: annyit még is bizton állithatunk, hogy királyaink az országlásra, vezéreink pedig megkoronáztattak a' vezérségre. A' nemzeti muzeumi co-

1) Tudom. Gyűjt. 1828. II. k. 90. l. Cod. Dipl. Tom. V. Vol. I. p. 103.

2) Danielis Cornides, Regum Hungariae, qui seculo XI. regnare Genealog. Posonii et Cassoviae, 1778. 4. p. 91.

dex' rövid krónikájában 1098-ra olvastatik: „*Colomanus rex coronatur, et frater eius Almus diadema (így) induitur*“¹⁾.

Mi a' vezéreink pénzveretési jogát illeti, azt már I. Béla is gyakorlá; vezérségének időszaka alatt vert pénzek előlapján ime' körirat áll: BELA DUX, tulsó lapon pedig PANNONIA olvasható. Hogy I. Gyéza, vezérsége alatt nagyobb mértékben használhatta pénzveretési hatalmát, azt az itt közlött háromféle veretű pénzpéldánya bizonyítja.

1) Josephi Koller, Historia Episcopatus Quinqueeccles. Posonii, 1782. 4. Tom. I. p, 405.

LUCZENBACHER JÁNOS.

V.

NÉGYSZÖGEMELÉS'

ÉS

SOKSZOROZÁS' ÚJ MÓDJA.

Tapasztalásból tudjuk, hogy ha 7, 8, vagy még több jegyből álló számot akár maga magával, akár más nagy számmal kénytelenítetünk sokszorozni, többnyire egykedvűleg és mintegy irtózva kezdünk a' dologhoz. De ha a' kívánt munkát elvégeztük is, nem állithatjuk, hogy azt hiba nélkül végeztük el. Szóval: nagy számokkali sokszorozás, a' számtudományban elég unalmas és terhes. Ezt pedig, főkép az okozza, mivel itt nem csak sokszorozunk, hanem egyszersmind a' levonást és összeadást is kell használnunk; minél fogva emlékező erőnknek igenis kijut a' dolog. És ha ez kissé gyenge lábón áll, megis történik, hogy míg a' következő számjegyet sokszorozzuk, addig az előbbi fennmaradatot elfelejtvén, a' dolgot újra kell kezdenünk.

Mindenki átlátja, hogy ha a' számos fennmaradást és hozzáadást száműzhetvén, csupán sokszorozás által érhetnénk célra, nem csak az egész munka könnyebbülne, de azt kevesebb idő alatt is végezhetnők el, és a' mellett emlékező tehetségünk sem terheltetnék annyira.

A' sokszorozási miveletnek új módját (ha mégis új) kívánom ezennel előterjeszteni, melly minthogy belőle az összeadás és levonás egészen száműzve van, főkép nagy számok' sokszorozásánál jól használható, 's azért figyelmet érdemel.

Lássuk elsőbben példáját:

új mód szerint.

2 6 5 3 4.

4	3	6	2	5	.	9	1	6
2	4	6	0	3	0	2	4	
	2	0	3	6	4	0		
		1	2	4	8			
			1	6				
7	0	4	0	5	3	1	5	6

régi mód szerint.

26534 × 26534.

53068
 159204
 132670
 79602
 106136

704053156.

A' részszármazatok' jegyeit megszámlálván mindenik módú műveletnél 28-át találunk, tehát e' részben semmit sem nyertünk. De talán nyertünk a' valóságos művelet' alkalmával? A' régi módban 25-szöri sokszorozást végeztünk, és e' közben 18-szor mondtuk: *marad x*⁶, és ugyanannyiszor: „*meg x teszen*—“. Az új módban pedig e' származatokat: 4, 36, 25, 9, 16, 24, 60, 30, 24, 20, 36, 40, 12, 48 és 16, mindenkét egyszerre csupán odairtuk a' nélkül, hogy egyszeris mondtuk volna: „*marad x*⁶ vagy „*meg x*“. És ezen egyes származatok' száma csak 15. volna, de mivel tizet közülök kettőztetni, vagy kettővel kell sokszorozni, 25-szöri sokszorozást veszünk; jóllehet ez, kivált apró számjegyeknél, alig érdemel számba vételt.

Látjuk ebből, hogy új szabályunkból minden fennmarasztalás és hozzáadás számüzve van, és a' művelet csupa szorozásra, de nem többre mint a' régi módnál, van szorítva. Ki nem nyilvánítná ezt hát a' réginél jobbnak és alkalmasabbnak?

De lássuk már, miből állnak az egyes származatok, és mi renddel iratnak le?

Ezt, már a' felebbi alakzathól minden mathematicus eltalálhatja. Azonban mintegy főszabályúl ide tehetjük:

1. Az első sorba az egyes jegyek' négyszögi jönnek; a' többi sorba pedig azoknak (jegyeknek) egymás közt t. i. a) egymás mellett állók', b) egyet közbe kihagyva, c) kettőt kihagyva, stb. sokszorozott és duplázott származati.

2. Minden egyes származat két helyet-tölt be, és ha valamely származat csak egy jegyből állana, balfelől üresen marad egy hely, vagy nullával pótoltatik ki.

3. A' sokszorozás tetszés szerint, akár balról jobb felé, akár megfordítva kezdethevé, minden rend' legelső származatának hátúlsó jegye, a' sokszorozandó' azon jegye alá tétetik, mellyik szoroztaték, másik jegye tovább balra. A' többi származatok utána iratnak jobb vagy balfelől, mint a' szorozás bal vagy jobb felől kezdeték.

Példánkban balról kezdvén a' miveletet mondjuk:

1-ő sorban: $2.2=4$; ezen származatot a' 2. alá leirjuk, mi által a' többieknek helyeik az egész sorban meghatározatvák, mert a' következő származatot, $6.6=36$ csak utána irjuk, ezután 25, 9 vagy 09 és 16. ot.

2-dik sorban: $2.6.2$ vagy egyszerre $4.6=24$; 4et a' 6 alá irván, tizesét balfelől tesszük. Ezután $6.5.2=60$; $5.3.2=30$; $3.4.2=24$.

3-dik sorban: $2.5.2=20$; a' nulla a' szorozott 5 alá jö, tizesé balra; utána $6.3.2=36$; $5.4.2=40$.

4-dik sorban: $2.3.2=12$; 2 a' 3 alá jön, elől 1; utána $6.4.2=48$.

5-dik sorban: $2.4.2=16$; hol nem különben 6 a' szorozott utólsó jegy alá iratik, stb.

Más példák.

1) E' két factor', 26532 és 8724, származata kívánatitk?

A' szorozás balfelől kezdetvén, a' számírás következő alakban tünik elő:

$$\begin{array}{r}
 26532 \\
 8724 \\
 \hline
 16421012 \\
 48350608 \\
 141220 \\
 402104 \\
 424 \\
 2414 \\
 8 \\
 16 \\
 \hline
 231465168.
 \end{array}$$

A' mivelet, kivéven a' duplázást, minek itt nincs helye, szintügy esik meg, miut az előbbi példában, t. i. az egymás felett álló jegyek egymással szoroztatván, származataik az első sorba egymás után iratnak olly renddel, mint felebb mondatott.

2-dik sorba jönnek : $6.8=48$; $5.7=35$; $2.3=06$; $2.4=08$.

3-dik „ „ : $2.7=14$; $6.2=12$; $5.4=20$.

4-dik „ „ : $8.5=40$; $7.3=21$; $2.2=04$; stb.

Vizsgáljuk meg már, nyertünk-e itt valamit, vagy nem? A' régi módú miveletnél 23, itt pedig 35 számjegyet találunk, a' 2 nullát balról elmellőzvé. Ugy de amott 13szor kelle mondanunk: „marad x “ és ugyan annyiszor: „meg x “; itt pedig egyszer sem. Amott a' 23 jegyet 20szorra, vagy 20 izben irtuk; ittis a' 35 jegyet ugyanannyi izben. Vagy másképen: itt csak annyi szorozást végeztünk mint amott. Világos tehát, hogy könnyebb dolog itt a' 20 egyes származatot leírni, mint amott annyi fennmarasztalás és hozzáadás által az emlékező tehetséget koptatni. Minden ellenvetés csak abban állhatna, hogy itt nagyobb hely kívántatik, minthogy a' részsármazatok nyolcz sorra terjednek.

2) 9865 és 8 factorok' származata lesz:

$$\begin{array}{r}
 9865 \\
 8 \\
 \hline
 72480 \\
 644 \\
 \hline
 78920
 \end{array}$$

3) 16288946 maga magával sokszoroztatván, származata' nyolcz legfőbb jegye, hiba nélkül kívántatik?

Keresés:

<i>új mód szerint.</i>										<i>régi mód szerint.</i>									
1 6 2 8 8 9 4 6										16288946 00									
<hr/>										649882 61									
1	3	6	.	4	6	4	6	4	8	<hr/>									
1	2	2	4	3	3	2	9	4	4	16288946 00									
		4	9	6	3	3	4	4	6	9773367 60									
		1	6	9	6	3	6	6	4	325778 92									
			1	6	10	8	1	6	9	130311 57									
				1	8	4	8	2	4	13031 15									
							8	7	2	1466 00									
								1	2	65 15									
<hr/>										977									
2 6 5 3 2 9 7 6 4 5										<hr/>									
										26532976 16									

Ha a' régi módú rövidített sokszorozás által az utolsó vagy 8-dik jegyétis tökélyesen akarjuk megtalálni, a' sokszorozót két jeggyel kell jobbfelé külebb tenni; mert ha ezt nem tesszük, 6 helyett 4et, és ha csak egy jeggyel tesszük külebb, 5-öt találunk. Így van az új módnál is: a' szélső vonalon kívül t. i. két két jegyet kell kijelelnünk, hogy a' 6-ot megtalálhassuk. Továbbá a' jegyek' száma' a' részszármazatokban körül belől egyenlő, tehát még semmi javítás nem mutatkozik. De a' régi módban az egyes származatokat (vagy illetőleg öszvete- ket) 43. izben irtuk le, az egygyel szorozott első sort egyszerre vevén; az új módban pedig a' 30 egyes származatokat csak 30 izben. Amott 30-szor kelle mondanunk: „marad x“, és ugyan annyiszor: „meg $x=$ “; itt ellenben legfelebb négyszer, mit ugyan el lehetne kerülni. E' két-féle mivelet' folyomát összevetvén, talán tartózkodás nélkül kimondhatnók, hogy azt az új módnál félannyi idő alatt, mint a' réginél, könnyen végezhetni el. E' mellett az egyes származatok' nagy evidentiaja kevésbé enged itt hibát becsúszni; de ha történnék is, azt könnyen meg- lelhetni.

Tudni való dolog, hogy az egyes származatok csak akkor haladják még a' százat, ha az adatott számban 6 és 9; 7 és 8 vagy 9-es jegyek fordulnak elő. Ilyenkor is el lehet az összeadást kerülni, ha a' fennmaranandó szá- zas, mi egynél több nem lehet, alul a' következő sorba tétetik, vagy pedig, ha látjuk, hogy a' következő szár- mazat, mint a' felebbi példánkban, 8.8, duplázva, a' szá- zat meghaladandja, az előbbi származatot, $4.8=32$ -öt egygyel nagyobbra vevén 33 irunk le, stb. A' mivelet' gyorsabb folytatása végett tudnunk kell: mennyi p. o. 9-szer 12 vagy 2-szer 54; 2-szer 72; 2-szer 63, stb. De erre sem volna szükség, ha az egyes származatokat duplázás helyett kétszer akarnók egymás alá írni.

Kérdhetné valaki: min alapúl állitmányom? Mathe- maticusokra nézve, kik számaink tizedes rendszerét is- mervén, már is átláthaták ennek igazságát, nem tartom

szükségesnek, általános kitételeket ide sorozni. Nem mathematicusok pedig a' nélkül is elhiszik, valamint azt hiszik, hogy 6-szor 10, 60. Mert hiszen, elméletileg tekintve a' dolgot tudjuk 's nem újság az, hogy kell p. o. e' számot: $26534 = 20000 + 6000 + 500 + 30 + 4$, négyszögre emelni. Csak az ebből folyó, gyakorlati használatot magában foglaló következmény új itt. Ez volna pedig a' cél minden elméletnél. De e' részben is csak azon okból nevezém újnak ezen módot, mivel én azt sem iskolában nem tanúltam, sem azon mathematicai könyvekben, mellyek kezemben forgottak, előadva, de érintve sem találtam. Azonban egy részről alig hihetni, hogy ezen módot, mint a' négy legelső és legközönségesb számvetési mivelet' egyik ágát, most fedeztem volna fel legelsőben; más részről pedig csekély belátásom szerint, alig lihetem, hogy azt, ha mégis tudva volt, minden mathematicusok, vagy csak azok is, kiknek munkái előttem ismeretesek, csak említésre sem méltatván, könyveikből kirekesztették volna. Azért mind addig újnak tartom, míg az ellenkéző napfényre nem jövend, vagy míg óvá nem leend. De többet mondok: ezen módot a' sokszorozás' eredeti és igazi alapjának nézem, és minden más módok, legyenek bár ennél rövidebbek, csak mesterkéltek és úgy szólván mostohák. Ezt pedig a' sokszorozási mivelet' elvét tekintve, nem ok nélkül mondom; tehát csak e' tekintetből is figyelmet érdemlene.

ZENGEDY.

VI.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXV.

Az 1505-ki octob. 13-kán költ rákosi végzemény.

Nos Comes Petrus Comes De Sancto Georgio et de Bozyn Iudexcurie Serenissimi Principis Domini! Wladislai dei gracia Regis Hungarie Bohemie etc. ac Wayuoda Transsilvanus, memorie commendamus Tenore presencium significantes quibus expidit vniuersis, Quod cum In presenti dieta sew conuencione generali Vniuersorum dominorum prelatorum, et Baronum, ac ceterorum Regnicolarum pro festo Beati Michaelis Archangeli proxime preterito *de Regio mandato In Campo Rakos celebrata* quedam litere Eorundem vniuersorum dominorum et Regnicolarum Sanccionales et constitutionales factum cuiusdam vnionis et conclusionis eorum super eleccione Noui Regis post obitum prefati domini nostri Wladislai Regis domini nostri graciousissimi (siquidem absque heredibus masculis decedat) fienda ratificate inse exprimentes In pargameno priuilegialiter confecte, Sigillisque Eorum Inpendenti communitate coram eisdem dominis et Regnicolis (nobis quoque presentibus) Inipso Campo Rakos *ad legendum pariter et sermone Wlgari declarandum fuisent exhibite* mox Egregy, Iohannes et Dominicus de Pazthoh, ac Gallus de Bellyen de Comitatu *Hewesiensi* in Ipsorum et aliorum vniuersorum eiusdem Comitatus nobilium nominibus et personis nostram exurgen. inpresenciam, paria earundem Literarum Sanccionalium per nos eidem - - uersitati Nobilium ipsius Comitatus Hewe-

siensis dari pecierunt Iurium eorum ad cautelam *quarum tenor talis est* Nos Thomas ſſ Sancti Martini In Montibus sacrosancte Romane Ecclesie presbiter Cardinalis, *Strigoniensis* et Gregorius de Frangapanibus, *Colocensis et Bachiensis* Ecclesiarum Canonice vnitarum Archiepiscopi. ac Sigismundus Thvrzo *Transsilvaniensis*, Georgius *Waradiensis* Cancellarius Regius, Franciscus *Jawriensis*, Nicolaus de Chaak *Chanadien̄*, Nicolaus de Bathor *Waciensis*, Stephanus *Nitrien̄* Episcopi, et Iohannes Orzag electus *Sirmiēn̄*, Ecclesiarum prelati, ac Bartholomeus prior Aurane Comes Dubicēn̄, Item Emericus de Peren Comes perpetuus Comitatus Abawywariensis Regni Hungarie *Palatinus*, et Iudexcomanorum, Comes Petrus Comes de Sancto Georgio et de Bozyn *Iudexcurie* Regie, ac Wayuoda Transsiluanus, Iohannes de Zapolya Comes perpetuus terre Scepusiensis, dux Laurentius de Wýlak, Iosa de Som Comes Themesiēn̄ ac parcium inferiorum capitaneus generalis, Blasius de Raska Thauernicorum, Moyses Bwzlay de Gergellaka Ianitorum Georgius de Bathor Agazonum, Michael de Palocz pincernarum, Iohannes Podmanyczky de Podmanyn, Cubiculariorum Regalium Magistri, Anthonius de eadem Palocz, Franciscus Comes de predictis Sancto Georgio et de Bozyn, Georgius de Kanysa Banus Nandor Albensis, Iohannes Beriszlo Regni Rascie Dezpotos, Stephanus de Thelegd Thezaurarius Regius, Iohannes Bebeck de Pelsewcz, Georgius Dragffy de Belthewk Thomas Zeechy de Felsewlyndwa, Michael Orzag de Gwth, Franciscus de Hederwara, Stephanus Rozgonÿ de Monyoros, Iohannes de Homonna, Sigismundus de Lossoncz, Georgius Comes de Merczyn, Andreas Both de Bayna, et Franciscus Balassa de Gyarmath, Regnorum Dalmacie Croacie et Sclauonie Bani electi, Iohannes Pethev de Gerse Ianitorum Reginalium Magister, Iohannes Tharczay Siculorum, Ambrosius Sarkan de Akoshaza Posoniensis, Comites, Michael de Chaak, Iohannes Banffy de Lossoncz, Barones, nec non Barnabas Belay Zewri-

niensis, Georgius More de Chwla Nandor Albensis Nicolaus Kende de eadem Chwla de Sabacz, Bani, Marcus Horwath de Kamyhacz Castellanus Castri Budensis Emericus Thewrek de Ennyng, Michael de Pakos, Martinus Czobor de Czoborzenthmyhal, Michael de Zob, Paulus de Magh vicepalatinus, Lodouicus Zerechen de Mezthegnyew vice Iuduxcurie Regie, Magistri Iohannes de Ellyewelgh palatinalis, Stephanus de Werbewcz Iudicis curie Regie, et Parcium Regni Transsiluanarum, Matheus de Mezewgyan et Franciscus de Marocha personalis presencie Regie Maiestatis prothonotarii, nec non Michael Emreffy de Zerdahel, Andreas Literatus de Banca Comes Chongradien, Oswaldus Korlathkevvy castrorum Thatha et Komaromiensis castellanus, Nicolaus Zoljomy de Albes, Nicolaus Zekel de Kewend, Ladislaus de Kyswarda, Nicolaus Haghmassy de Berekzo, Albertus de Pakos, Item Stephanus Kesserew de Gybarth Ladislaus de Zenthpether, *de Walko*, Franciscus Herczeg de Zekchew, Stephanus Ysthwanffy de Kyszazonfalwa, Iohannes Byka de Theremhegh, Georgius Orbonaz *de Crassouw*, Leonardus Dacho de Ewr, *de Baranya*, Stephanus de Korothna, Iohannes Fanchy de Gordowa, Ladislaus Lengyel de Thothy, Iohannes Kalman de Inakad *Simigiensis*, Franciscus Bodo de Gyewrgy, Paulus et Nicolaus de Dombo, Georgius Zerechen de Mezthegnyew, Nicolaus de Morga *Tholnensis*, Thomas de Arthand, Nicolaus de Thorda, Michael de Thold, Iohannes de Bayon, Nicolaus de Mechte *Byhoriensis*, Georgius de Kerechen, Blasius de Chaan, Andreas Kaczer de Lak *Zaladiensis*, Gregorius de Sywthke, Ladislaus Sybrygh de Zarwaskend, *Castiferrei*, Franciscus de Essegwaar, Georgius de Hozzvwthoth, Lazarus de Hathhalom, Iohannes de Ayka, *Wesprimiensis*, Stephanus Chaky Michael Loranth *Soproniensis*, Georgius de Nema, Blasius Lygandy *Iawriensis*, Georgius de Ilyeshaza. Lodouicus de Kemend *Posoniensis*, Georgius Erdews *Albensis*, Iohannes Meghy *Sedis Solth*, Iohannes Ba-

logy de Fýwr, Iohannes Was de Wasdynnye *Komaromensis*, Clemens Rosen *Thrinchiniensis*, Matheus de Kwbyn de *Arwa*, Cristhophorus Tharnoczky de *Thwroc*, Thomas Thornay *Lypthouiensis*, Georgius Myssynczky *Zoliensis*, Stephanus Maryassy de Markosfalwa, Georgius Therney *Scepusiensis*, Gregorius Forgach de Gy mes, Benedictus de Thapolchan, Michael de Salgo *Nittriensis*, Ladislaus de Kalna, Georgius Baranyaný *Barsiensis*, Blasius de Saag, Oswaldus de Zantho, Georgius Radnolth de Therýen, Sigismundus Karthaly de Nemthy, *Newgradiensis*, Paulus de Kowar, Georgius Moczkos de Nyenyé, Ladislaus de Chehy, Iohannes Bakos de Osgyan *Honthensis*, Nicolaus Etheleý de Sýwl, Michael Kenderessy de Gyál, Magister Adam de Horwathy *Pesthiensis*, Stephanus de Thah, Gaspar Czyko de Pomaz *Pilisiensis*, Franciscus de Bazthew, *Strigoniensis*, Iohannes et Dominicus de Pazthoh, Gallus de Bellyen, *Hewesiensis*, Iohannes de Chethnek, Nicolaus Loranthffy de Serke, Franciscus de Rymazeech, Iohannes de Feled, *Gewmertensis*, Franciscus Gywlaffy de Kaza, Stephanus de Rechk *Borsodiensis*, Petrus Thvrzo de Bethlenfalwa, Ladislaus de Fanchal *Abawywarxiensis*, Christophorus de Pan, Georgius de Chap, *Zempleniensis*, Matheus de Zwýnya, Sebastianus de Segnyew de *Saros*, Dominicus Dobo de Rvzka, Nicolaus de Zthrythe de *Wng*, Ladislaus Jakchy de Kazzon, Blasius de Nameen, Martinus de Darocz de *Bereg*, Georgius de Wyhel, Nicolaus de Bewken, de *Wgocha*, Iohannes Gethees, Iohannes Berthway *Maramarosiensis*, Bartholomeus de Chahol, Georgius de Gachal, Iohannes Scepesy, *Zathmariensis*, Nicolaus de Sarmasaag, Thomas de Bewnye *Zolnok mediocris*, Ieronimus de Iloswa de *Krazna*, Melchior de Parlag Clemens Dersy de Petthry de Zabolch, Sebastianus et Petrus Abranffy de Gerla, Ladislaus de Ladan de *Bekees*, Ladislaus Was de Gyalw, Philippus de Banrewe, Iohannes de Wesen *Zolnok exterioris*, Bernaldus Lepes de Waraskezy, Andreas Hor-

wath de Zarand, Anthonius Dersy de Petthry, de *Zarand*, Bartholomeus Pathochy de Kechkemeth, Petrus de Ravvazd, Nicolaus Akos de Kezy, Stephanus Ken-ther de Iwanhaza, *Orodiensis*, Ladislaus de Thelegd, Gregorius Mako de Makofalwa, Lucas de Kuthas *Chaniadiensis*, Ladislaus de Gyarmath, *Themesiensis*, Bartholomeus Kerey de *Thoronthal*, Michael de Kenderes, Franciscus Zolthay *Bachiensis*, Andreas Peres, Iohannes de Dorozlo de *Bodrog*, Gregorius de Doozc Gregorius Pesthyenÿ de Marthonos, Stephanus de Sewenhaza *Chongradiensis*, Nicolaus de Zelnathacz, Sigmundus Kaczky de *Posega*, et Michael Pettrowyth de Orbaz Comitatum predicti Regni Hungarie nobiles, proceresque et primores eiusdem Regni vniuersi, In presenti dieta et Conuencione nostra generali *In Campo Rakos*, de mandato prefati domini nostri *Wladislai Regis* pro festo Beati Michaelis Archangeli, proxime preterito, celebrata, constituti et existentes *Memorie commendamus*, tenore presencium significantes quibus expedit vniuersis, Quod cum nichil interris sit aut fiat deo accepius, vel nature humane accomodacius, quam communi patrie vniuersorumque hominum cetui, quam optime quamque studiosissime consulere, omnesque conatus curas, solerciam, omne denique studium et industriam ad vsum et salutem ipsius patrie ac gentis sue referre, Quoque ipsa salua sit et incolumis, presenciam pariter et impendenciam, exaccius, vigilanciusque intueri, et vniuersa discrimina inque illa ex incuria et desidia conseruatorum eiusdem facile incidere posset, Ita propulsare, vt in tuto et tranquillo collocata et stabilita ex omni parte esse videatur, Sane igitur nos in animo nostro sepe reuoluentes grauem illam et prope exciosam huius incliti Regni Hungarie desolacionem atque indigenciam, In quibus illud idem hoc tempore enormiter admodum iacere quisque facile conspiciere potest, volentes more optimorum Regnicolarum et patrie nostre amatorum, atque conseruatorum eiuscemodi desolacioni atque extreme ruine eius-

dem maturius consulere plures hinc inde dietas, magnos etiam et inexplicabiles Labores fatigas et expensas In ea ipsa re hucusque fecimus, et licet aliqua sint per hec tempora multis et varj's curis et laboribus reformata, et rectificata, Tamen vnum hoc precipuum comperimus, per quod hoc ipsum Regnum nostrum vehementer dilaceratum, debilitatumque, et ad hanc turpem desolacionem, et Inominibus suis membris deformitatem, extitit redactum quod videlicet hoc ipsum Regnum sepenumero abalienigenis et forensibus dominis, et Regibus extitit gubernatum, quorum temporibus si preterita commemorare liceret, aut opus esset facile appareret Regnum hoc, nunquam maius detrimentum, nunquam maius periculum, et desolacionem subiisse, quam tunc quum sub forensi domino et non sue Linguagÿ fuit tentum, et gubernatum, hy ettenim forenses, priuatis rebus eorum intenti, priusquam mores et consuetudines huius Scythice gentis (que sicuti Regnum hoc cum maxima sanguinis sui effusione, et fratrum suorum ingenti cede aquis - - Ita ferro et armis modo quoque tutare solet) didicissent, semper ocio potius et quieti, quam armis incubuerunt, Quo factum est, vt Rama, Seruia, Gallicia, Lodomeria Bulgaria, Dalmacia que, et alia quam plurima fortalicia, per eorum incuriam, ab hoc Regno sunt alienata, adeo, vt dilaceratis extremitatibus, verendum nobis sit, ne hostiles impetus iam etiam ad interiora conuertant, que minime acta fuisse arbitramur, si hec gens hungarica, natalis soli dulcedine allecta, non de exteris nacionibus, sed de gente sua quempiam Regem Idoneum pro se elegisset, Nam ut Serenissimorum Andree Secundi patris vtputa Regis Bele quarti, ac Lodouici, et Mathie, aliorumque diuorum Hungarie Regum, acta preclaraque gesta (Quibus gentem hanc Scythicam, non solum claram Magnificamque, nomine et gloria reddiderunt, verum famam ipsius per totum orbem terrarum longe lateque diffusam, ad ethera vsque extulerunt) breuitatis racione pretereamus, Nullus eorum qui de stirpe Hungarice nacionis ad regale fastigium sublimatus fuisse

dinoscitur, dispendium, sed potius augmentum et utilitatem huic Regno adtulit, Econtra vero qui de externa natione inducti extiterunt, Non solum huic Regno periculo fuere, verum etiam ut hostes interdum seuissimi, intra viscera regni crudeliter grassati probro maximo gentem hanc affecerunt, huic igitur et tanto malo, nostroque omnium supremo dispendio volentes iam tandem occurrere, Ne si modernum graciousissimum dominum nostrum dominum Wladislaum Regem Hungarie Bohemie etc. (qui nos in omni gracia et libertate, Nonmodo graciose rexit et conseruavit, Sed etiam plures libertates nostras reformauit) ab hac luce absque heredibus Masculinis decedere contingat, nos et hoc Regnum In maiori, discrimine permaneat, et ne quisquam forensium principum Regnum istud sibi violenter vsurpet, nosque in seruitutem perpetuam redigat, Maxime etiam et precipue ea ratione inducti, quod per totum orbem nulla dinoscitur natio seu gens, que non de gente et sanguine atque natione sua Regem et dominum sibi eligeret, Ne igitur hoc Regnum quod ante murale, clipeusque Christianitatis existit, et magna sua et suorum cede semper cristianitatem ipsam defendit, minus et quodammodo infelicius aliis esse videatur, Sancciuimus et vnanimiter omnes A minore ad maximum et A maximo ad minorem statuimus, et ordinauimus, quod a modo deinceps quocienscunque et quandocunque Hoc Regnum principe, et Rege orbabitur, nullique Heredes masculi de Iure, atque consuetudine eiusdem Regni succedere debentes superstites remanserint, ex tunc de cetero Inperpetuum nullum penitus exterarum nationum cuiuscunque Linguagę existat, in Regem nostrum eligemus sed tantummodo Hungarum ad hoc officium regiminis aptum et idoneum, parili voto et vnanimi consensu, et voluntate, in Campo dumtaxat Rakos et non alibi, pro domino et Rege nostro assumemus, eligereque et assumere et acceptare debeamus, Quoniam autem extant nonnulli principes et Reges Vicini qui ad hoc Regnum pro se vendicandum quotidie anhelant, qui post obitum prefati Se-

renissimi domini nostri Regis, siquidem absque heredibus Masculis (quod deus auertat) decederet, vel eciam eo Inhumanis adhuc agente hoc Regnum, vel partes et membra sua armis impetere, aut agredi Ipsumque et Nos omnes vi forsitan et armis subiugare sibi conarentur Ne igitur intali casu hoc ipsum Regnum partesque eiusdem et maxime fratres et Amici nostri In confinibus existentes per eosdem hoc Regnum preter nostram vnanimem electionem, et contra huiusmodi statutum nostrum, sev eciam alias qualitercumque occupare, et ipsis appropriare volentibus oprimentur, promisimus et Iurauimus, promittimusque et Iuramus In nostris ac heredum, et successorum nostrorum Neminibus et personis, omnes stipulata manu, Nos prelati ad nostre consciencie puritatem, Nos uero Barones proceres et Nobiles prefati, ad fidem nostram cristianam, atque honorem et humanitatem nostram; quod in tali casu nullus alterum derelinquet, sed alter alteri secundum limitationem super inde factam cum gentibus suis Iuxta contenta generalis decreti nostri conseruare debent. et dum opus erit maiori eciam potencia qua poterit, semper et quidem Intempore fideliter succurrere, Imo si necessarium fuerit, totum hoc Regnum, et consequenter nos omnes, per singula capita insurgere, tali que hosti occurrere et pro ipsa patria nostra, vsque ad mortem decertare teneamur, Nec interim vlllo pacto cessare debeamus, donec et quousque nos a tali hoste In libertatem vendicabimus, et Regnum hoc ab illius Impetitione, Sev infestacione, dei auxilio liberabimus, et In Tranquillitatem priorem reponemus, si qui vero nostrum contrarium premissorum facere presumpserent tales perpetui Infideles Regni habeantur, quibus neque Maiestas Regia de Nouo constituta, et nec totum ipsum Regnum gratiam facere possit, Sed iugo perpetue seruitutis et - - sticitatis subiecti reatus ipsorum penam lugeant sine fine, harum nostrarum (quas nos prelati et Barones appensione Sigillorum nostrorum sub veris armis nostris, Nos uero proceres et Nobiles prefati Sigillis prelibatorum domino-

rum Emerici de Peren Comititis et Palatini, ac Comititis Petri Iudicis curie Regie, et Wayvode Transsilvanensis autenticis communiri fecimus) vigore et Testimonio literarum mediante, datum In Campo Rakos predicto Quinto decimo die Congregationis nostre generalis antedictae Anno domini Millesimo Quingentesimo quinto. Vnde nos petitionibus prefatorum Iohannis et Dominici de Pazthoh nec non Galli de Bellyen fauorabiliter inclinati, tenorem earundem literarum de verbo ad verbum sine diminucione et augmento aliquali transcribi et Transumpmi presentibusque literis nostris priuilegialibus inseri facien. memoratis Iohanni et Dominico de Pazthoh, nec non Gallo de Bellyen consequenterque ipsi Vniuersitati Nobilium dicti Comitatus Hevesiensis, (volentibus et consencientibus prefatis dominis et Regnicolis) duximus concedendas, datum Loco Terminio et Anno in prenotatis. Lecta.

Íróhártján hitelesen költ példányból, mellynek az alul felhajtott hártya hasadékaiból, fehér, zöld és violaszínű sodrott selyemről függő pecséte, a' megbarnult fehérviasz fészke közepén veresviaszba van nyomva, 's ez Péter országhírónak ugyanazon pecséte, melly Wagner Károly' munkájában ¹⁾ látható.

E' végzemény valamint sok hiteles átiratban költ, úgy számos hiteles és lemásolt példányban maradt fenn a' levéltárak' rejtekeiben. Közre is bocsátaték majd egész kiterjedésében, majd csonkán mint névjegyzék, következőleg igen is ismeretes. A' szorgalmas Kovachich Márton írja róla: „*Ediderunt autem illam (constitutionem) Cl. Pray, Annal. Part. IV. p. 313. és Ill. Batthyanius LL. Eccl. Tom. I. p. 562. 2)*).

Sőt nem csak Pray György 1767-ben, és Batthyáni Ignác 1785-ben bocsáták e' végzeményt napfényre egész kiterjedésében, hanem utóbb Katona Ist-

1) Collectanea Genealogico Historica. Posonii, Pestini et Lipsiae, 1802. 8. Dec. II. fig. 5.

2) Vestigia Comitiorum. Budae, 1790. 8 p. 448.

ván is ¹⁾; azért nem közli azt Kovachich Márton egészen, hanem csonkán, mint névjegyzéket ²⁾, és az legközelebb is ekként jelent meg ³⁾.

Ámbár azt több hitelesen költ példány után napfényre bocsátani azért nem felesleges; mert már Katona István is megjegyzé, hogy az eddig világot látott példányai, kivált a' nevekre nézve, nem igen egyeznek egymással.

-
- 1) *Historia Critica Regum Hung. Budae, 1792. 8. Tom. XVIII. p. 425.*
 - 2) *Supplementum ad vestigia Comitiorum, Budae, 1800. 8. Tom. II. p. 332.*
 - 3) *Georgii Fejér, Commentarii Historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Besarabiae nexu, quos scripsit Georgius Pray. Budae, 1837. 8. p. 88.*

LUCZENBACHER JÁNOS.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. Srét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár
n. Srét. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész. Kis Srét, három-három oszlopra. író
papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MÚSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
Srét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferhncz által. n. 8. Postapap. kötve 2 for. 15 kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m.
tud. társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden
munkái. Magyarra Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 2ft; köz. pap-
l ft. 30 kr.

— Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 ft 12 kr.

MAGYAR JÁTEKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK , a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játé-
kszint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTEKSZIN. Hat kötet n12r. kötve 3 ft 57 kr. cp.

KÜLFÖLDI JÁTEKSZIN.—14 kötet n12r. kötve 6 ft 44kr. cp.

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap, 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr-
PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első*
kötet. XVI. és 211. lap. Budán, 1835. n8r. kötve postapap. 1 ft,
közép pap.45 kr. cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kü-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű
koszorúzott pályamunka. Irta *Warga János.* 152 l. Budán, 1837.
n8r. *Első kötet.* Az elemi nevelés' alapvonatai. Ára a' fali olvasó
táblákkal együtt 50 kr. cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól.* Budán,
1837. 5 ív egész rétbén, 20 kr. cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMEL. Irta *Györy Sándor.* Első füzet.
Budán, 1836. n4r. Szépnymt. pap. és kötve 1 ft 30kr. cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, Itól 108000-ig' Szer-
kezteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar,angol és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejéren
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál.*
226 lap. Budán, 1836. n8r. kötve 1 ft 12 kr. cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
saság. Budán, 1837. n8r. Öszvesen 160 lap. kötve 48 kr. cp.

SEBÉSZSÉG, melyet előadási kézikönyvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál.* Első kötet
349 lap. Második kötet 469 lap. a' műszavak' deáknémet-magyar
és magyar-németdeák gyűjteményével. Budán, 1837. n8r. Min-
denik kötet' ára külön 1 ft 40 kr. cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEGSÉGEKRŐL. fordítá
dr. *Vajnácz János.* 332 lap. Budán, 1837. n8r. csinos borítékba
kötve 1 ft 36 kr. cp.

A' magyar tudós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27 l.
Pesten, 1831. 4r. füzve 12 kr. cp.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
I. A' kelet'népei 's literaturája, Hindu polgárisodás. MÓD KÁROLY.	7
II. A' hadi tervrajzok és földképek. KISS KÁROLY.	29
III. Balmazújváros. PODHRADCZY JÓZSEF.	43
IV. Magyar pénztudományi ritkaság. I. réznyomattal. LUCZENBACHER JÁNOS.	48
V. Négyszögemelés' és sokszorozás' új módja. ZENGEDY.	55
VI. Okleveles toldalék. LUCZENBACHER JÁNOS.	61

L I T E R A T U R A.

FRANCZIA BIBLIOGRAPHIA, VISSZATEKINTVE AZ 1838-DIK ÉVRE.	231
CRITICAI SZEMLE.	

Nyilvános oktatás.

Alex. de KRUSENSTERN, Précis du système, des progrès et de l'état de l'instruction publique en Russie.	237
Friedr. THIERSCH, über den gegenwärtigen Zustand des öffentlichen Unterrichts in den westlichen Staaten von Deutschland, in Holland, Frankreich und Belgien.	246
S. T. Th. DESNEUFBOURGS, le guide du professeur etc.	258

BIBLIOGRAPHIA.	261
MAGYAR TÖRTÉNETI RÉGISÉG.	263
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÜLÉSEI.	264
TITOKNOKI HIVATALOS JELENTÉS.	265

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. cp. leszen velin-pap. legfinomabb vetinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HARMADIK ÉV.

AUGUSTUS, 1839.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG

legújabb kiadásai.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed rétbén, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kötésben, postapapíros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVEMKÉKEK. Kiadta a' m. tud. társaság. Döbrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, öszvesen 493 lap, n. 4-edr. nyolcz könyomattal. Velinen, kemény táblába kötve 7 ft, vászonban borítva 7 ft. 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., írópapirosan 3 ft cp.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. 1838.n. 8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGASZTÁS' főbb szabályai, A' m. tud. társaság' különös használatára. Harmadik kiadás. Postapapír. kötve 10 kr.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alapvonatai. Jutalmazott pályamunka. Irta Wurga János. Magyarországn' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesege, vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második megjavított és bővített kiadás. Írópapiros. 2 ft., nyomtató papiros. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECZKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János. Két köt.füzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDAVI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz szerzetebeli m. hitészónok 's m. t. t. lev. tag által. Két toldalékkal a' moldvai püspökségekről, a' bukovinai magyar telepekről 's a' moldvai cath. egyház' két század előtti állapotjáról; Moldvaország' abroszával, ékes borítéku füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

EREDETI JÁTEKSZÍN. VII. köt. Az atyátlan. Szomorúj. Tóth Lőrincztől. 36 kr.

KÜLFÖLDI JÁTEKSZÍN. XIV-d. köt. A' Zászlótartó, vígj. Schröder után Molnár S. 24 kr.

— — XV-d. kötet: 1. A' levelezők. 2. Ész és szív, vígj. játékok Steigentesch ut. Külkey Henriktől. 3. Kénytelen házasság, vígj. Molière ut. Kazinczy Ferencz. 30 kr.

MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYV, astronomiai napkönyvvel es kalendáriommal 1839. Füzve 36 kr.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folymat 4 kötet. Ára nyomt. papirosan 4 ft, velinen 5 ft. cp.

VII.

A° HADI TERVRAJZOK

ÉS FÖLDKÉPEK.

A' földképek' lényegére nézve legelőbb is, maradandó érdemeket szerzettek magoknak: *Werner mathematicus*, és *Mercator Gerhard*, ki 1550-ben nagyobbodó meridiánfokkal legelső adott ki földképet, de a' parallel fokokat változatlanul megtartá. *Frisius Gemma* találta fel legelső 1595-ben a' földképek' metszésének mostani módját, vilákképet is bocsátott közre, kelet és nyugat indiai fölfedezésekkel bővitve. *Hübner* kezdé a' földképeket színekkel világosítani. De ne menjünk annyira az előbbi századokba hátra, maradjunk a' multnak másod' felében, hogy áttekinthessük: mennyire ment az utolsó nyolczvan év? formát, előadást, értelmességet tekintve, mi egyenetlen értékűek, mi különböző tartalmuak voltak a' Német- Francia- Spanyol- Angol- Olaszországokban, és az éjszaki földeken kijött képes földtudományi adatok. Annak, ki azon földképeket látta, mellyek *Güssefeld* és *Homann*'¹⁾ műtereméből, a' weimári művészet és szorgalom ágainak kereskedéséből, és Franciaországban *Jail-lottól* kerültek elé, meg lehetne bocsátani, ha azt hinné, hogy mi három nemzedék' életkora óta e' tudományban csak észrevétlenül haladtunk előbbre; alig győződhetünk meg az iránt, hogy ezen háromféle kiadás nemcsak ugyanazon században, hanem még ugyanazon időszakban is jelenhetett meg. Igen érdekes azokat össze-

1) Homann a' 17-ik század' végén, és a' 18-ik' elején élt, 200. különféle földképet adott ki.

gyeztetni, mivel így igen tanúságos következesekre vezéreltetünk. De mielőtt Europa' külömféle népeinek részletes vállalatai' áttekintésébe ereszkednénk, szükséges, mennyire ezen értekezés' céljával megegyezhetik, néhány felvilágosító jegyzéseket előre bocsátanunk,

Ha egyedül a' hadtörténet' tanulmányát, és a' katonai tervrajzok' és végrehajtásoknak segédeszközül szolgáló földképeket vesszük figyelembe, és ez értekezés' célja szerint egyedül azt kell tennünk; úgy háromféle földképekre van szükségünk.

1. *Közönséges földképekre.* Ezek kiterjednek az egész hadszínrre, ennek áttekintetével a' hadi munkálatnak első alapjául szolgálnak. Legelső tulajdonuk illy földképeknek: a' fő közlekedések, folyóvizek' szövetének, és a' hegység' vonalának tökélyes és értelmes előadása, mivel csak úgy tűnhetik ki, minden a' harcviseléskor nagyban akadályozható nehezség.

2. *Különnemű földképekre.* A' hadszínrnek csak egy részét adják ezek előnkbe; úgy szólván, aphorismái nagyított mértégben a' közönséges földképeknek. Rajtuk alapszik a' táborozás munkálatának megítélése, azért a' különnemű földképektől nagyobb tökéletességet, a' feladatoknak gondosabb kivitelét, tiszta és világos kifejezés mellett, a' haszonvehetőségi leglehetőségesebb kényelmet kell kívánnunk. Az illy földképek *choro-* és *topographiai* előadása alkalmas legyen arra, hogy utána képesek legyünk a' hadseregek', és minden egyéb nagyobb seregosztályok' marsvonalát kitűzhetni, a' folyóvizek' és utak' közösködésit legapróbb részleteiben felfoghatni, a' bércek minden szorulatait, és más egyéb különösségeit szemrevehetni.

3. *Egyes vidékek' képeire, és a' fölvételek' tervrajzára.* Legyenek bár ezek mathematicai eszközök' segédelmével, vagy csak szem után (*a la vue*) készítvék, ezeken a' legkisebb aprólékosságok sem feleslegesek, 's nem fárasztanak, ha csak micrologiára nem fajzanak át. Sajnálunk kell, hogy az illy földképek nagyobb rész

koránt sem felelnek meg mind azon föltételeknek és kívánságoknak, mellyeket ohajtunk azokon föltalálni. Itt a' legteljesebb és tökéletesebb mindig a' legjobb.

Közönségesen meg kell itt jegyeznünk, hogy a' földképművészet, azaz: a' jó földképkészítés' tudománya nem csak a' mathematicai ismereteket, hanem annak gyakorlati része' használatában, és földleírásokban ritka jártasságot is kíván. Innen kitetszik, miért voltak a' földképek' első próbatételei olly igen silányok.

Mi tehát a' múlt század végével Európában megjelent közönséges átnézetű földképeket illeti, néhányat kivéve, azok közt nem sok dicséretre méltót találunk. A' földtér' színe rajtuk homályos és tömve hiánynyal, az európai főbb hegység' vonala vakondoktúrás halmocskákhoz hasonló, a' völgyek' előadásáról hegyágazatok' magasabb vagy alacsonyabb emeletéről, meredekségéről szó sincs; igen kevés van a' városok, erősegek, kikötők, faluk stb. megkülönböztető jeggyel kitéve. Még a' *Jäck Károly* metszette földképeket sem vesszük ki ezek' számából, ámbár meg kell vallanunk, hogy a' múlt század utolján dicséretesen ő új pályát nyitott meg a' tovább haladásra; mert előtte igen kevés tudományos irány volt a' földképi művészettel egybekapcsolva. De mégis azok, a' mostani korszelleme' kívánatinak éppen meg nem felelhető földképek voltak, egyedül a' múlt század segédeszközei. Jobbat nem ismertek; kivéve mégis az 1765—1798. 102. lapon megjelent a' pyrenei félszigetet képező nagy atlasát *Lopez* Tamásnak, továbbá a' spanyol földképek' csinos remekét, az 1789. Madridban kijött tengeratlást 45. lapon *Tofino*-tól, és *Cassini*' Franciaország' földképét¹⁾, és mesteri kézzel kidolgozott, 12. lapon, 1764-ben

1) Cassini' 182 lapnyi nagyságu földképe összekötetésben áll a' Ferrari által kidolgozott Belgium' földképével. Van e' nagy becsü munkának 18. lapnyi nagyságu szöveve is. De Cassini' földképén is, az alpesi vidéket tekintve, több tévedéseket vehetni észre. E' földkép' történetét olvashatni: *Mémorial topogr.* 1. Trimestre de l'an XI. 3. szám, 128. lapján.

Párisban megjelent *Berthier' Carte des chasse-ját*, végre *Dauphinee* nevű francia tartomány' 1749 — 1754. *Bourcel' 9.* lap nagyságu, és *Cassinitol* Guinea' földképét. Ezekon kívül említést érdemelnek: *Buache*, *Sanson*, *Rizzi Zanoni*, és *Laborde'* földképei, a' jól készült *Carte milit. des Pyrén. orient. pour l'intellig. de guerr. en 1793—1795.* és *Kingsbergnek* Krimia' földképe. Ezek mindig is nagybecsű és tartalmú munkák maradnak.

Bár mit tett a' mult század dolgozásával útát nyitva a' földképekre nézve, bár mi nagy köszönettel tartozunk *le Clerc*, *Chatillon*, *Beaulieu*, *Tranchot*, *Delambre*, és *Mechain'* fáradozásaiért; de mégis a' most folyó század nyerte meg az olly magasra kitűzött jutalomkoszorút¹⁾. Ezt az egybehasonlítások is bizonyítják. Ha *Rizzi Zanoni'*-nak a' nápolyi földről 32. lapon kiadott, ott leg-sikerültebbnek ítélt földképét, az austriai tábornoki tés-tületnek, az utolsó elfoglalás' alkalmával állhatatos szor-galommal, az éghajlati annyi viszontagság' ellenére is olly hibás műeszközökkel, dicséretesen bevégzett a' Faro in-nenti országképe mellé teszszük: első pillanatra is szembe-tűnik a' két munka' egymáshoz épen nem hasonlatossága. Nem csak a' föld rajzát értjük mi itt ezzel, mivel ezt *Rizzi Zanoni'* földképén, a' hozzákapcsolt bevezetés nélkül, megfejteti nem is lehetne: hanem ide értjük leg-inkább a' helyek' fekvése' meghatározását, a' folyók' és útak' szövetét. És így találatnak még több, hasznos, és nagyhirben álló, tetemes költségbe került földképek, mely-lyeket ha figyelemmel áttekintünk, több hibákat találunk rajtuk.

Épen így van a' hadtudományi munkák' tartalmának megfejtésére az ugynevezett atlásokban, mellyek a' 18-ik

1) Ki a' földképi munkák' értékének nagyobb kiterjedésű bírálatát akarja olvasni, azt a' *Bibliothèque universelle et Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges. 1824 Jahrgang*“ című folyóira-tokra utasítjuk.

században terjesztettek a' közönség elébe. Ezek jobbadán fametszetek. A' hegyek rajtuk majd mindenütt *en relief* látszanak, az orographia, és hydrographia általában hibás: szóval ezek mind geographiai és topographiai, csak sajnálkozást gerjesztő kontárságok. Ha voltak is többen a' mult században, kik a' földképek' tükéletesítésén fáradoztak, és tettek is valamit; de mégis a' kivánt csínosságtól nagyon hátramaradtak, és általában azon tetzeseni tudó külső szintől, mellyet korunk a' földképeknek adni ért; ez előbbre is juttatja a' nagyobbodó érthetőséget mindaddig, mig csak micrologiára át nem fajzik.

A' 19-ik században Franciaországban megjelent *Picquet* és *Brue*' munkája, ezek legjobbaknak tartatnak. *Donner*, *Cassini*' földképét 25. lapra kisebbíté, és nagyobb tükélyt ada neki; továbbá *Beauvoison*, *Delisle*, *Barbier*, *Bugge*, *Acret*, *Chanlaire*, *Capitaine*, *Charles*, *Duprat*, *Duverger*, *Herisson*, *Goujon*, *Achin*, *Boucher*, *Lapie*, *d'Halloy*, *d'Anville*, *Chaumier*, *Breon*, *Simenicourt*, *Tardieu*, *Dandolle*, *Dezauche*, *Brullee*, *Noel*, *Herbin*, *Duchemin*, *Belleyme*, és *Depot de la guerre* dolgozásai. Ezek ugyan összevéve különböző értékűek, de általában meg' annyi bizonyságok, mikép igyekeztek a' nevezett tudósok a' geographiai és topographiai tanulmányoknak minél tömöttebb tartalmat, és bővebb kiterjedést adni. Az atlasok', varak', városok', ütközetek', körtáborlatok' tervrajzaink kidolgozásaiban, az utolsó 40. évben, néhány középszerűséget kivéve, igen sok jeleset tettek a' francziák. A' megkülönböztetett földképrézmetszők közé tartoznak, Franciaországban: *Picquet*, *Tardieu*, *Pellicier* és *Aubert*.

Ámbár a' francziáknak több tekintetben, mi a' képes földtudományt illeti, sokkal több jó földképek és tervrajzaik vannak, mint más nemzeteknek; de Németország sem maradt e' művészetben hátra, és most több olly jeles munkákkal dicsekédhetik, mellyektől a' legszigorúbb bíráló sem tagadhatja meg a' legszorgalmasabb pontosságot, és legcsinosabb előadást. A' mi pedig a'

munkák' calcographiáját illeti, az angol dolgozások mellett méltán állhatnak. Mióta *Lehmann'* theoriája a' földrajzok' kidolgozására oly jötevéleg hatott: *Kolbe* és *Hampe* Berlinben, *Bach* Dresdában, *Stein* Károly, és *Müller* Bécsben, *Seitz* és *Schleich* Münchenben, *Elfing* Darmstadtban, *Bürk* Weimarban, *Lüdemann* Lipsceében, *Knittel* Nürnbergben, mint fényes tulajdonságu rézmetszők' kitüntével, új mozgásba jött a' művészet' e' neme, és a' legdicseőbb dolgozások gyorsan következtek egymásra. Mit vihete véghez pedig a' német szorgalom és tudományosság, bizonyítják *Amman* és *Bohnenbergertől* kiadott Sváboország', *Deckernek* a' Reina és Maas közötti vidék', *Lehmann'* rendszere után 1824. Berlinben kijött, *Lasiusnak* a' Harzhegyek' földképe. Ezek mellett érdemük szerint állanak: *Schmidt*, *Sotzmann*, *Stieler*, *Kindermann*, *Schlieben*, *Reichard*, *Berghaus*, *Streit*, és le *Cocq*.

Mit tett Austria geo- és topographiai tekintetben, az országlás mi tetemes költségeket adott ki geodactical munkákra, mikép igyekeztek már itt régen a' hadművészetnek ezen igen szükséges segédtudományát tökélyre vinni? tudja mindenki. Ki a' milanoi *militair-geographiai* intézet által kiadatott földképek' jegyzéksorát olvassa, és ezen ékes munkákat szemre venni alkalma van; megvallja kétség kívül, hogy ezek mind a' külföld' dicséretét is megérdemlő jeles készítmények. Austriának van most minden tartományai' külön földképén kívül, 9. lapnyi nagyságu egész monarchia földrajza, és az adriai tengerpart' képe is. A' tábornoki testnek legdicseőbb munkái közé tartozik az egész birodalom' mindegyik tartományának külön földképe. Ezek a' hadtisztek' minden kívánatit kielégíthetik, mivel ezek' segedelmével indulhat, tábort üthet, és megütközhetik, pedig a' harcviselés' egész titka e' háromban rejtezik.

Tekintsük mindazon földképeket és tervrajzokat, mellyek 'e' században Németországban megjelent különbféle hadi munkákhoz mellékelvék; úgy itt is okunk van

e' művészet' előhaladó kiműveltetésével megelégedni. Birálólág minden egyes adatokat itt előhordani felesleges, azért csak a' legjelesebbeket és legjobbakat említjük: Dresda' tervrajza, vidékének topographiai lapjával *Lehmann*tól, Warsow, és a' lipcsei ütközet' tervrajza *Aster*től, Lipcse város' fekvési rajza *Gerlacht*tól, „*Uebersicht des Feldzugs 1813*“ című Weimarban, 1814-ben kijött munkához mellékelt tervrajzok; Raczinszky gróf' europai Törökországba tett utazási leírásához csatlott tervrajzok *Kolbet*től, melyekben a' művész néha *Lehmann*' systemájától eltávozik. Porosz birodalom' földképe szinte *Kolbet*től *Lehmann* után (kijött Halleban Kimmelnél). *Königsberg*' tervrajza *Müllert*től, Mare professor' metszése. Vestphalia' földképének 18 és 20-ik szakasza *le Cocq*tól, Németország' földképének 127. szakasza *Reyman*tól, *Brose*' metszése, Hanover' földképe *Franzt*től, végre a' milanoi *militair geographische* intézetben kijött tervrajzok *Vacani*' atlasához.

Angolországban *Carry*, *Faden* *Nantiat*, *Jeffery*, *Walker*, és *Arowsmith* teljes erővel igyekeztek földképi dolgozatokat előadni, és így Londonban igen helyes földrajzok jelentek már meg; ezeken leginkább a' calceographiai tökélyt kell esodálnunk. Tengerképek' kiadásai-ban leginkább *Dougall* tüntette ki magát, a' ki 1812-ben Londonban kis *Tofinót* adott ki igen csinos, és megjobbított formában. Azonban ha *Arowsmith*nek a' pyreneumi félsziget' földképét (kijött Londonban 1823. 12. lapon) megbíráljuk, az angol geographok' legújabb dolgozataik felől nem hozhatunk kedvező ítéletet; e' földképen az utak' vonala általában hibás, mi több, még távolati mérték sincs rajta. Egyébiránt is, ha a' művészet' legújabb adatain építenők a' tökélyesedés' előbbre haladó becsét, úgy ítéletünk nem lehetne kedvező: mert ha az angol tábornoki test' egyik jeles tisztének 1832-ben kijött munkáihoz mellékelt tervrajzokat tekintjük: ezeken a' metszés' csínosságánál egyéb kitünöt valóban nem találhatunk. Az ebbeli csínosságban általában

Europának tanító mestere lett Britannia, és csak legközelebb kezdenek más országok is ebben vele osztozni. De a' miben Britanniát eddig még el nem érhetni, azok a' tengerképek; ezek' kidolgozására iszonyú kincset adott, és mind untalan ád is ki az országlás. Ezen képek a' földkerekség' minden tengerét rajzban terjesztik előnkbe, de a' közönség' szeme elébe alig juthatnak. Ezen jeles dolgozásoknál biztosabbat, kimerítőbbet, és világosabbat nem is képzelhetni. Ezeken kívül, ha még más egyéb nem olly nagy kiterjedésű tervrajzokat, u. m. egyes városok', tengerpartok' rajzait, vizsgálat alá' vesszük: ugy ismét meg kell vallanunk, hogy calcographiai dolgozatokban Britannia kétség kívül mesterünk. Alig hihetni, mikép lehet Albion' ködös ege alatt a' metszést olly nagy tökélyre vinni, mikép tulajdoníthat magának annyi tisztaságot lágyságot, millyent a' délszak' melegebb lehellete által fölelevenült elme, boldog körülmények közt teremthet csak elé.

Spanyolországban a' political zavarok közönségesen a' tudományok' és művészetek' előhaladását meggátlák, így tehát a' topographiai tudományok terjedését és javítását is. Ha a' pyreneumi félsziget jó földképeket és irományokat bír, azok minden bizonnal a' mult század' utolsó felének gyümölcsei; és így Spanyolországban a' geo- és topographiai dolgozatok' mesterének teljes joggal *Lopezet* és *Tofinót* tarthatjuk. Mostani századunkban ugyan *Orgiazzi*, *Davidos*, és *J. de la Cruz*, a' földképek' javításán sokat fáradoztak, de minden igyekezetük mellett is, a' helyzeti nehezségek által akadályoztatvák, majd minden siker nélkül.

A' Pyreneumi hegyeken túl fekvő országok' földképeit a' németek, francziák, és angolok készítették; gyümölcsei ezek tehát ama' kártékony Napoleon' göge okozta dúló háborúknak. A' vércsaták' hét éve alkalmat adott az egymás ellen küzdő felek' tábornokainak, a' kezeknél volt hibás földképeket és tervrajzokat illőleg kijavítani, és egyes vidékeket rajzban fölvenni. De ezen javítások és

fölvételek mind *Lopez'* földképein alapszanak, mivel új alapot kimérni, és a' félsziget' tartományain új szövettet vonni, a' csaták' viharában teljes lehetetlen volt. Spanyolország, és Portugalia' megjavított földképei közé számoljuk: *Beurvoisin'* 1821-ben 63. lap nagyságu, Párisban közre lépett jeles kiadását. Ehhez közeljárul *Guillemiot'* 16. lapnyi nagyságu földképe 1823., ámbár a' föld' színével igen futólag bánik, de följegyzésekre mégis igen alkalmas, nélküle a' tábornoki tisztek alig munkálhatnak. *Donnet*, mint ő egyébként is szokta, a' felülnöbbs emeleteket számmal jegyzi meg. Továbbá *Brue*, *Picquet*, *Herisson*, *Lapie*, *Cellin*, *Chanlaire*, *Robert*, *Laborde*, *Roussel*, *la Blottiere*, *Jomini*, *Bucher*, *Maugein*, *Rogniat*, *Rizzi Zanoni*, *Rigel*, *Staff*, *Weidler*, *Mare*, és *Jertze*, részint az egész pyreneumi félsziget', részint csak egyes tartományai' földképeinek ismeretes szerzői. Dolgozásaik' sikere egymástól annyira különbözik, mint különbözök voltak a' nézetek, melyekből földképeiket készítették.

Közép és alsó Olaszországban mi történt a' legújabb időszakban, a' földképeket illetőleg, azt röviden kimondhatjuk: úgy tetszik mintha e' tudományra igen csekély figyelmet fordítottak. A' nápolyi tábornoktest adott ugyan ki úgy nevezett átnézeti földképet Siciliáról, de mivel ez sokkal kisebb, mintsem haszonvételre alkalmasnak mondhatnók, azért alig érdemel említést. Adott ki még egynehány csekélyebb tartalmú specialis földképeket és tervrajzokat. De mind e' mellett is Nápolyban *Rizzi Zanoninak*, bár régiebbek, földképei legjobbak maradnak.

Oroszországban *Kotzebue'* éjszaki országok' topographiai ismertetésében igen szorgalmasan munkálódott, és *Krusensternnek* batáviai tengerszoros' és a' csendes Ocean' lerajzolatai közönségesen becsültetnek. A' pétervári földképtár' hivatalának saját rézmetsző testülete van. Ez már a' fővárosról igen csinos tervrajzot, vidékének topographiai lapjaival gazdagítva adott ki. Ezen munka, maga nemében a' legjobbak közé tartozik.

E' rövid előterjesztésben a' földképi állapotot a' leg-
régibb időszak óta mostanig fejtegettük, meg is mutat-
tuk egyszersmind, hogy ámbár e' tudomány már az előtt
is ismeretes volt, és becsben is állott, mégis olly las-
san haladt előbbre, míg a' tökéleteshez közelébb jutha-
tott, előbbre léptét leginkább a' három utolsó nemzedéki
szak segíté. Ezen értekezés' végzetével szükségkép azon
kérdés támadhat: *Vajjon a' mostani földképek olly tö-
kéletességük-e, hogy a' további javítás szükségtelen,
és a' földképek' haszonvehetőségét még magasabb fok-
ra emelő új fölfedezések lehetségesek-e?*

A' mi a' kérdést illeti, legelőbb is azon nézetből
menve ki: *hogy az emberi találmányok közt egy sem
tökéletes még, és azok' mindegyike ki van téve vala-
melly hozzáadásnak, vagy nagyítható tökélynek*, bár
mennyire vitte időkorunk ebbeli találmányait, bár mi
szépek és örvendeztetők is a' föld' felső színét képző elő-
adások, bár mennyire használtatvák is mindegyik idő-
szak', és a' nemzetek' legjelesebb férfiai, de leginkább a'
mathematicusok, physicusok és földmérők tapasztalásai,
fűrkészetei, és ámbár hogy még volnának a' helyzet raj-
zolatot tekintve némelly különböző nézetek, kívánatok,
és ohajtások; de ezek, a' tárgy' dicséretére legyen mond-
va, csak csekélyebb tartalmu tárgyak körül forgolódnak,
mert nyomosabbakkal már rég megvan az egyezés, rég
az egyetértés; a' földképek' tökélyessége és jelessége el-
len semmi kifogásunk nincsen, mégis áttalanók azt ál-
lítani: hogy földképeinket, és tervrajzainkat szükségtel-
en többéjavítani. Ha lehetséges lenne, azt bizonynyal elő-
re tudni, minő kívánatai leendenek talán e' tekintetben
a' jövendő századnak, melly kívánatait a' mostani kortól
hagyományként átvett anyagok' segítségével kétség kívül
teljesítheti is, úgy állításunk megvalósulhatna. Hogy a'
földszin előadásának rendszere, úgy szinte a' földképek'
szerkezete, rendezete, és irányzata Európában nem
ugyanazon egy; szóval, hogy ezen igen nyomos művé-
szet' véghezvitelei nem ugyanazon egy mód szerint ké-

szítvék, és előadatvák; ez az első és legnagyobb szemrehányás, melyet földképeink ügyében tehetünk, *pedig a' tökély, a' való, a' legjobb akárhol is, csak egyetlenegy lehet.* Így tehát valameddig Europa' minden birodalmi ebben egyetértve nem tanácskoznak, és így községes és mindenben kielégíthető szabályt meg nem állapítanak; valameddig arra nem ügyelünk, hogy mindenki szorosán az egyszer meghatározott rendszerhez tartsa magát, és attól el ne távozzék: mind addig földképeink' lényege szép műdarab maradand csak, melly' látásán méltán sajnálkodnunk kell, hogy mind ekkorig alkotó részeit felséges egészszé olvasztani értő kéz teremtve még nincsen.

A' jó földképtől, egyedül a' metszést tekintve rajta, következőt kívánunk leginkább. *A' földszin' emelkedése, és esése szembetűnőleg legyen kifejezve, tehát értelmes oro- és hydrographiai állomás characterek, a' különféle határkör' jegyeinek világos elválasztéka, kellemes és igazán szembetűnő kijelelése az erdőknek és utaknak stb. különféle földszin tárgyakat el nem takart olvasható irás,* és végre a' mi legnyomósabb: *a' részletek' kijelelésekor a' távolati mértékre fordított legnagyobb figyelem.* Mostani földképeink ebbeli kívánatokat nagyobb részt ki is elégítik, de nem ritkán, és épen a' legjobbak oly annyira *micrologiaiak,* hogy a' fiatal szem veheti ki csak rajtuk a' vidékek' ezer meg ezerféle minőségét, épen úgy mint az a' természetben valósággal van, 's mint azt a' jó földképek' szerzője előadni igyekezett. Jó földképeink vannak, nem tagadhatni; de azok jobbadán szempróbák. A' katona pedig kénytelen megérett, sőt megvénült korában is, midőn tudniillik magasabb tisztségek kitüntetik, a' hadszin' rajzát kezébe venni; de minő bajjal kell neki vesződni, ha meggyengült szemei miatt nem képes azt olvasni. Meg vagyunk győződve, hogy a' jövőendő kor e' hiányt szívére véve módot találанд segíthetni a' bajon, és a' meggyen-

giült szemnek is üveg nélkül a' földképeket használhatni engedő módot födözend majd fel.

A' mit végre még korunk' fogékonyságaként a' földképeknek hiányul tulajdonítunk, az inkább a' használati kényelmességben, és a' mathematicai, topographiai és művészeti érdekek' el nem mellőzhető kiigazításában áll. Igen ritka földkép adja előnkbe a' feltünőbb pontoknak, valamint a' síkföld', úgy szinte fokónként a' havasok' jeges ormainak a' tenger' színén fölemelkedése' mértékét, a' mit p. o. *Donnet* által kisebbitett *Cassinin*nak Franciaország és ugyan töle kiadott Spanyolország' földképei, ámbár nem mindig ott, hol épen legszükségesebb lenne, előnkbe adnak. A' katona ugyan nem igen gondol vele, tudja-e vagy nem például Simplónnak a' közép tenger fölötti magasságát, de azt még is tudni ohajtja: minő magas az említett hegyen átvivő út' legfelsőbb pontja? Mi tehát katonai tekintetben mindazon földképeket tökéletleneknek tartjuk, mellyek, hol csak hegyeken át utak visznek, a' tenger fölötti legmagasb pontot, úgy szinte a' nevezetesebb városok, helységek' tengerszínén fölötti emelkedésüket nem mindenütt adják előnkbe. De ezen jegyszámokat nem külön lapon a' földkép' szélén, mint jobbadán szokott történni, hanem mindjárt az illető helyen szeretjük látni. Így a' szem, ez által az értelem is, az egész képet jobban, és könnyebben felfoghatja. A' párkányon csak azt kell említeni, mellyik magassági mértékhez szabta ezeket a' szerző.

A' katonai haszonvehetőség' kényelmét illetve, a' földképek' kiegészítő tulajdona abban állana: hogy a' városok' nagyobb helységek' népességének följegyzése, úgy szinte az erősegek, várak', megerősített táborok' kiállott körtáborlatai, a' védelemre fordított fegyveres nép' száma; a' részletes földképeken a' harczvonalak és állások, de leginkább a' mértföldi távokat el ne maradnának. Mi nyomos dolog ez, a' tervkészítésnél az indulás irányok', megtámadások', megtelepedések', takarmány szerzések' stb. elrendelésére, tudja minden katona. Hol a'

földképen magán ezen adatok' kijelelését a' mérték nem engedhetné a' nélkül, hogy a' világosság ne veszélyeztessék, akkor mind az, a' párkánylapon könnyen elférhet.

Legjobb földkép az, melly előnkbe minél többet terjeszthet, és szükségtelessé teszi valamely ország' vagy tartomány' ismerete végett több más földképet is kéznél tartani. De még is vannak igen sok, és haszonvehető földképek, mellyek az illyes adatok' hiányával nagyobb vagy kisebb mértékben, és nem minden szükséges tulajdonságokkal bírnak. E' tekintetben is jó példaadással nyitottak útát a' francziák, kiváltkép *Donnet*. De fájdalom, Németországban még kevés követőkre találtak. A' mi nagyobb még, több ékes kiadású földképeken hiányzanak az imént említett előleges tulajdonok.

Ugy szinte a' jó földképek ellátvák legyenek hadi, statistikai, és kormányozati értesítővel. E' tekintetben sokat soha sem adhatunk; valóban szívesen vennők a' tökélyhez közelítés' okáért, valamint *Donnet* a' Franciaországéval tett, ha minden földképhez különös lapon az értesítő is hozzá csatoltatnék. *Donnet*' munkáinak épen az illy értesítők adják a' legnagyobb becset. Minél több és biztosabb értesítőket nyujthat a' földkép, annál haszonvehetőbbnek tartjuk azt; a' melly földkép illy értesítővel nincs ellátva, el is kellene dojni. Megengedjük ugyan, hogy az ebbeli kívánatok' kielégítése annál nagyobb figyelmet érdemel, minél nehezebb a' statisticusok' gyakran változó, nem ritkán egymással ellenkező adataikból valami fennmaradandót állítani, e' mellett mégis azon körülményt soha el nem kell felejtetni, hogy a' népesség kisebb vagy nagyobb mértékben évenként minden országban változó. De mégis ezen nehezségek' ellenére sem menthetjük fel, kivált a' hadviselésre alkalmazott földképeket, az említett kötelezések alól. Minden europai ország' illy szorgalommal szerkezett közönséges földképeiből nyerhetnénk aztán földünk iránt nagy értékű, 's mindent magában foglaló statisticát, melly Európának közönséges földképén egyetemes előterjesztésben

jelenhetnék meg. Ez egy tekintetre olly átnézetet adhatna, melly minden abbeli összehasonlításokkal megegyezhetnék, a' minőt most csupán *Hassel*, *Balbi*, és más jeles statisticusok' idõt pazérló munkáik' kikutatása után nyerhetnénk meg. Mi erősen hiszszük, hogy a' földképek' tökélyét elősegítő, most említett adatokat méltán megkivánhatjuk, és azokat majd olly férjfiak teljesítendik is, kik már eddig is a' földképeknek nagyobb értéket adható fáradozásokkal magukat kitüntették. Meddig ezen szokásbavétel közönséges nem leend, földképeinket mindig vádolhatjuk, hogy tökéletes 's kényelmes készütségg' hiányával vannak, ámbár tőlök a' mathematicai pontosságot, könnyen felfogható földszin lerajzolást, és világos írásheli csinosságot meg nem tagadhatjuk is. Ezen közkívánatot kielégítő értesítõt a' közönséges földképek' párkányozatára, a' specialisokhoz pedig mellékelendő külön lapra kellene följegyezni. Továbbá igen kevés földkép jeleli ki a' folyók' hajókázható, vagy csak tutajon járható minőségüket, elő nem adják az átgázlatokat, réveket, malmokat, kö-, fa-, komp- vagy repülõ hidakat, nagyobb vagy kisebb hajók' kikötõit, horgonyhelyeit, zátonyokat stb. ezek pedig katonákra nézve nevezetes tárgyak. Ezen vád alól még a' *Cassini*' nagy földképét sem mentetni föl, melly több révet, átgázlatot mutat ugyan elő, de még sem mind, a' köhidakat a' fahidaktól meg sem különbözteti.

Végre ohajtanók mind a' közönséges, mind pedig a' specialis földképeken az utak' rendre osztályozását. Sajnálkozva kell megvallanunk ezen tárgynak még zavarban fetregését. A' specialis földképekre nézve talán legcélszerényosabb lenne a' cs. kir. tábornok test által szokásba vett módszert megállapítani, itt az utak: mü- országköz- szekér-útakra, lovagló és gyalog ösvényekre osztatnak. A' közönséges földképeken az utak' szövete csak általános, rajtuk csak a' mív- és országutak jeleltetnek ki. Továbbá azt gondoljuk, hogy helyes lenne egész Európában meghatározandó, a' földszin' előterjesztésének

egyenlő rendszere mellett, a' nagyobb mértékű specialis földképek' belső érdekük és hasznukra nézve is, ha azokon a' különféle cultura' neme és fokozata előadatnék, talán úgy, mint a' milanói vidék' csinos rajzatán láthatni. A' tökélyt ez igen elősegítené; nem is lenne az felesleges, valamely ország' földképén, első tekintettel annak culturáját minden különbféleségében megláthatni, annak minden egyes korszakát közelítőleg mértékbe vehetni a' nélkül, hogy szükség lenne előbb statistikai munkákat, emlékiratokat fürkészni.

Ezen értekezés' berekesztésével vegyük tekintethe a' jó földképek' drágaságát. A' csekélyebb vagyonú katonák, kik pedig a' szó' magasb értelmében biztos földképek nélkül el nem lehetnek, azokat meg sem szerezhetik, és így a' hadtudomány' tanulása megnehezíthetik, terjedése meggátoltatik; mert az illy igen nyomos hadtudományi segédeszközök' megszerzésébe még egész társaságok sem bocsátkozhatnak. Mikép lehetne e' nehezségen segíteni, már több javallat adatott, de ezeket, mint tárgyunkhoz nem tartozókat el is hallgatjuk. Saját véleményünk szerint talán az által lehetne a' bajon segíteni, ha a' lithographiának nagyobb tökélyt adni igyekeznénk. Mert miért ne lehetne ezen szép művészetet azon fokra vinni, hogy az olly földképeket készíthetne, mellyeken a' réz- vagy aczélmetszési elsőbbségeket mind feltalálhatnók? Hogy pedig a' lithographiai intézetek az ebbeli várakozásnak megfelelőhöz, valósítják több vállalatok; ezek bizonyítják az állhatatos szorgalom és hosszas gyakorlat mellett a' magasabb fokra juthatást. Több példából csak egyet akarunk itt előhozni állításunk' támogatására; tekintsük csak a' *Kausler Ferencz* württembergai tábornoki ezredes' ütközeti atlasát¹⁾, ennek tervrajzai

1) E' jeles munka' megismerttetése az Oest. milit. Zeitschrift. 1831. III; 1832. IV; 1834. II; 1838. X és XI. füzetében, úgy szinte az 1839. Figyelmezőben is olvasható.

Herder' freyburgi műteremében készültek, és valljuk meg, nincs-e okunk a' litographiai művészettől sokat várni?

A' ki ezen értekezésben az előterjesztésre fölvetett tárgy feletti gondolatoknál többet akarna látni, a' ki talán ebben criticába vágó vitatásokat keresne, igen hibázna. Távol legyen tőlünk a' mostani földképek' jelességét, és hiányát bírálgatni; határozó birói ítéletet ezek felett hozni nem is merészlenénk. Mi tévedésben lehetünk, azért igen szívesen veendjük, ha valakitől tanítást és igazítást nyerhetünk.

HELLER Fridrik kapitány (Oestereich. militärische Zeitschrift. Wien, 1833. 8. V. VII. Heft.) után

KISS KÁROLY.

VIII.

ÉRSEKUVVÁR.

Nyitra vizének folyását tekintve *Érsekujvár* annak jobb partján hason nevű vármegyének épen a' szélén, az országúthban fekszik azon jól termő földön, melly *Esztergamon* túl kezdve *Pozsonig* és *Nyitraig* terjed, 's melly csak keletfelé a' határos vármegyékben ittott dombos.

Magyar, tót és német lakosi, két ágostai valláson lévőket kivéve, mind római catholicusok, kiknek számuk az ideai esztergami érsekség schematismusa szerint 6,671. megyen.

Négyszegű piaczat díszesítik a' szent háromság oszlopa, szent István király tiszteletére rakatott megyés szentegyháza ¹⁾, a' tisztek lakaik, az érseki szálló lak, a' vendégfogadó, szent ferencziek kolostoruk és szentegyházuk ²⁾, 's némelly más épületek.

A' hazai történetben nevezetes várát ³⁾, mellynek

1) Nem tudatik mikor épült; fel volt ugyan a' szentegyház homlokára írva építésének éve; de azt 1810-ben a' nagy égés után elég gondatlanul bemeszelték; annyi bizonyos, hogy 1629. még nem állott, mert *Pázmán Péter*, *Péterffy Károlynál*, Concil. P. II. App. I. nem említi.

2) Ezt *Pázmán Péter* rakatta 1626., 's 1631-ben szentelte fel, mint életírásában, mellyet 1836. adtam ki Budán, 4. réthben a' 65. l. láthatni.

3) Mellyet *Bonbardi Mihál* (*Topographia Magni Regni Hungariae*. az 1718-diki kiadásnak 121. l.) ekkép ír le: „*Fortalitium hoc unum e maxime regularibus Hungariae*, 6. *propugnaculis ordine pulcherrimo digestis*, *paludeque 3. pedes profunda*, 108. *lata, a Nitriensibus*

erőségei 1725. III. *Károly* fejedelmünk parancsolatára rontattak le, *Várdai Pál* érsek kezdé építeni, miután *Esztergam* 1543. ¹⁾ az ozmanok birtokába jutott; mint *Pázmán Péternek* amaz emlékeztető irásából nyilván kiviláglik, mellyet 1622. január 14. ezen vár ügyében II. *Ferdinand* király elébe terjesztett ²⁾. De az építést *Oláh Miklós* érsek végzé be; ennek okaért a' XVI. és XVII. századi oklevelekben 's holmi irómányokban *Oláhújvárnak* neveztetett; mert elődeink az ujonnan rakott várakat közönségesen *Újvárnak* nevezték, hozzá tévén mellék név gyanánt az építőiknek, vagy a' vármegyéknek neveiket, mellyekben rakattak. Példánk erre: *Abaujvár*, *Németújvár*, *Hevesújvár*, *Lipóújvár*, *Sárosújvár*, *Pest hegyi újvár* (castrum novum montis Pestiensis), helyén áll tehát a' mit néhai *Gregoriancz Pál* ír *Breviarium Rerum Hungaricarum* című munkájában: *Constructa est noviter*, úgy mond, *contra turcorum impetum munitio archiepiscopus Strigoniensis*

aquis illuc arte derivatis circumdescripta, probe munitum, obsidentium conatus, industriamque non semel defatigavit. Per binas portas aditus ad ipsum patet, quorum una Viennensis, Strigoniensis altera, ob urbes, quas respiciunt, denominantur.“ A' város pecsétén régi várát viseli.

- 1) *Isthvánffy Miklós*, Hist. Lib. XV. ad an. 1543.
- 2) „*Postequam Strigonium residentia archiepiscopalis a turcis occupata esset, archiepiscopus Paulus Vardai Posonium se recepit, ac pro defensione bonorum suorum, in suo fundo, expensis propriis fortalitiuum Novae Arcis aedificavit, et tam ipse, quam subsequentes archiepiscopi Nicolaus Olahus, et Antonius Verantius dictam arcem, tamquam propriam; optimo iure possederunt.*“ Hasonló értelemben ír *Isthvánffy Miklós* is 1553-ra Hist. Lib. XIX: „*Ferdinandus - - Nicolao Olaho, cuius auspiciis Agriam retentam fuisse dictum est, archiepiscopatum strigoniensem (1553) dedit - - redditus eius - - ad Novam Arcem, quam Paulus Vardanus ad Nitriam flumen aedificaverat - colligebantur.*“

sis Oláh Ujvár a *cognomine moderni archiepiscopi dicta*“¹⁾).

Hajdani viszontagságait, 's tíz rendbeli vivását olvashatni *Bel Mátyásnál* (Notitia Hungariae Novae. Tom. IV. p. 330—383.) e' várnak és városnak leírásában; mi csak ezeknek eredetéről akarunk röviden értekezni.

A' mező várost amaz új gyarmatok építették, kiket *Széchenyi György* érsek szállított oda, miután a' vár huszonkét évig tartott török rabság alól 1685. felszabadult, 's azt 1691. februarius elsőjén írásba foglalt, *I. Leopold* által pedig azon esztendei martius 4. megerősített, szerzés következtében nagy áron, az esztergami várral 's vízi várossal együtt visszaváltotta; ámbár az esztergami várat csak *Mária Theresia* adá vissza.

A' szerzőlevélből ezek megemlítendők: „*Restituuntur Suae Excellentiae* (*Széchenyi György* érseknek) *ob singularem eiusdem respectum praefata duo Loca, Strigonium, et Ujvarinum cum omnibus eorundem appertinentiis, de iure et ab antiquo ad archiepiscopatum strigoniensem . . . spectantibus. . . . Cum restauratio praesidii Újvariensis per inclytum consilium aulae bellicum summopere adurgeatur; ideo sua Excellentia promissa 10,000 florenorum rhen. de facto in paratis depuret . . . pro intertentione praesidiariorum utriusque Loci annuatim 1,500. cubulos frumenti, strigoniensis mensurae, suppeditabit Fundatio, quam sua Excellentia pro erigendo Strigoniæ hospitali, nimirum summam 66,000. florenorum rhenensium ex bonis Csejtensibus deputavit et conservandam promittit, fundationi hospitalis pesthiensis, utpote summae 77,000. florenor. ex bonis quoque suis Vágh Beszterczensibus levandae incorporetur, cum in Pesth intra muros civitatis pro ambabus Fundationibus, ac pharmacopolae, et medici accommodatione sat*

1) *Bel Math. Adparat. ad Hist. Hung. Decad. II. Mon. II. p. 106—107.*

amplus ac spatiosus locus habeatur: et haec commoditas Strigoniæ, aut in aliis locis difficulter inveniatur¹⁾. Caeterum summa quoque 180,000, florenor. rhenens. pro xenodochio belgradiensi, vel posoniensi, ex bonis suis Hornstain deputata, praeter et ultra praedictas summas in salvo, et suo vigore permaneat Compromissa a sua Excellentia 20,000. florenor. rhenens. pro erectione duorum propugnaculorum Budae, in duobus terminis, videlicet ad festa pentecostalia, et assumptionis B. Virginis Mariae huius anni, prompte exolvantur“ sth).

Illy nagy számú pénzen, azaz: 287,000. forinton, melly azon időkben az egész érsekség jószágaiért is elegendő lett volna, visszaváltván *Széchenyi György* az esztergami várat, vizivárost, 's *Érsekujvárat*, azonnal ennek gyarapodásához fogott, 's azt ezen szabadságokkal ajándékozá meg:

„Nos Georgius Széchenyi, miseratione divina Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Archiepiscopus, Locique, et Comitatus eiusdem Supremus ac Perpetuus Comes, Primas Regni Hungariae, Legatus Natus, Summus Secretarius Cancellarius, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Intimus Consiliarius etc. Damus pro memoria, tenore praesentium significantes, quibus expedit, universis: Quod, posteaquam praepotentis Dei auxilio, per victricia Suae Maiestatis Sacratissimae arma *Ujvarinum*, nobilissima olim Archiepiscoporum Strigoniensium, felicis quippe recordationis Praedecessorum nostrorum sedes, non saltem gloriose e manibus hostium ereptum: verum,

1) Itt a' kiaggott katonáknak azon menedék helyük említetik, melly Pesten áll, 's mellynek egész Európában nincsen mása. Homlókán ez a' felírás olvasható:

IMP. CAROLVS. VI. S. A. PP. HANC. MOLEM.
CONDIDIT. AD. SERVANDOS. MILITES.
SENIO. MORBIS. VULNERIBVS.
CONFECTOS.

A. S. M.D.CC.XXVIII.

accedente alte memoratae Suae Maiestatis Sacratissimae clementia, Archiepiscopatus Strigoniensi restitutum, et pristino suo iuri totaliter redintegratum benignissime extitisset ¹⁾; *omnem nostrum eo direximus conatum, ut Locum hunc in pristinum suum florem asserere, eundemque tan intus, quam exterius, Incolis et Inhabitoribus plenum et populosum efficere, taliterque gratam apud Posteris nostros memoriam relinquere valeamus.* Eapropter ad humillimam Nobilium *Francisci Bogyó* Iudicis, et *Ioannis Komiati*, ac *Stephani Czompó* Senatorum, nomine omnium Civium et Inhabitorum Arcis nostrae *Újvár* coram nobis factam et propositam instantiam favorabiliter inclinati, causa securitatis, et securae eorundem permansionis, quoad Iura Censuum, et annuales eorundem Obventiones, in subsequentem, et quidem perpetuo duraturum paterne condescendimus Contractum. *Primo.* Absolute statuimus, ut nemo in numerum Civium, et Incolarum Oppidi nostri *Újvár* admittatur, nisi is romano catholicus fuerit, aut spem firmissimam conversionis praebuerit; ut cultus divinus tanto maius capiat incrementum, et Cives nostri, reliquis in virtutibus et fidei zelo praefulgeant ²⁾. *Secundo.* Ius Gladii in criminalibus, et Causis occasione fundi inter antelatos Cives nostros contravertentibus, nobis, et Successoribus nostris intacte reservamus. In reliquis autem Causis universis, utpote Pignorum, Debitorum, dehonestationis, et Verberationis, ac similium, Iudici praedicti Oppidi nostri, moderno, et futuris, ac ipsi etiam Magistratui plenariam procedendi auctoritatem impertimur; sola dumtaxat Appellatione ad sedem nostram admissa. *Tertio.*

1) Ama' fennemlített áldozatok tekintetéből, mellycken e' helyt az érsekség számára újlag visszaszerzette.

2) E' czikkelyben meg nem ütköznek, kik *Kemény Jánosnak* Autobiographiából, és *Tóth Ferencznek* A' protestans ekklesiákról írott munkájából tudják, hogy amaz időkben a' más vallásnak sem gondolkodának, sem nem cselekedének különben.

Unusquilibet antelatorum Civium, nemine prorsus excepto, a domo, post quam terras inseminationi *quinquaginta saponum* capaces possederit, annuatim *Septem Florenos Rhenenses* pro duobus terminis, scilicet Festo *Sancti Georgii*, et *Michaëlis Archangeli* exolvere teneatur. Qui autem *viginti quinque* solummodo saponum quotannis in terris domui suae obvenerint insemnaverint, illi medietatem praetactae solutionis pendere obligentur. *Quarto.* Omnino annuimus, ut memorati Cives, et eorundem Posterii ab omnibus laboribus et robotis ordinariis, et extraordinariis: prouti et exactionibus quibuscunque, praesentem Contractum minus ingredientibus, in perpetuum exempti sint; excepto eo, quod nos, et potiores Aulae nostrae Familiares, in negotiis nostris proficiscentes: praeterea currus cum vinis, aut rebus nostris expeditos, numerose semper comitari, et iisdem semper tandiu, donec necessitas expostulaverit, Familiari necessitabuntur, et teneantur. *Quinto.* Liberum iisdem permittibus educillum vinni, cerevisiae, et cremati in Festo *Sancti Michaëlis Archangeli* usque ad Festum *Nativitatis Christi Domini*; eosdem praesentibus assecurantibus, quod interea temporis ab omni prorsus educillo abstinere, et in istiusmodi iure imperturbatos relinquere velimus. Residuam vero Anni partem ex integro pro parte nostra asservamus, et tandem ipsis omnem educillandi facultatem praecludimus sub poena confiscationis vinorum verisimiliter subsequenda. *Sexto.* Siquidem Oppidum *Újvár* nullum proprium territorium haberet ¹⁾; ideo toties fatis Civibus nostris usum liberum Possessionum *Lék, Gúgh, Györök, et Nyárhid* indulgemus ²⁾: salvis

1) Ebből megtetszik, hogy *Újvárnak* ez előtt semmi határa nem volt; a' külvárosokat is csak 1685-dik után építették az oda szállók; mert hogy török rabság alatt, vagy egyébkor is a' vár körül épületek állottak volna, e' helynek régi rajzolataiból ki nem vehetni.

2) Említésre méltó, hogy ezek a' pusztult faluk kún eredetűek voltak, kiket V-dik *István* király meghasonlás

tamen iuribus incolarum nostrorum in suburbiis Ujváriensibus, seu exteriori Oppido quoad terras arabiles, foeneta, pascuationes, quae actu possident, aut in posterum possidebunt, permanentibus: prouti et terris, pariter et foenilibus ad Allodium nostrum ibidem existens spectantibus, in suo vigore relictis. *Septimo.* Pensionem, vulgo *Helypénz* nuncupatam praelibato Iudici *Ujváriensi*, et omnibus successoribus eiusdem cedimus et assignamus; ita tamen, ut per hanc exactionem nullum Telonio nostro ibidem habito praeiudicium inferatur. *Octavo.* Annuimus pariter ad instar Civium in aliis Oppidis degentium, ut liberam rerum omnium quaesturam exerceant: Telonium nihilominus, iuxta Leges Regni, absque defectu nobis solvere teneantur. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes, Literas nostras. Iurium praememoratorum Civium Futuram ad cautelam necessarias Contractuales et Exemptionales manus nostrae subscriptione, et Sigilli nostri impendentis munimine roboratas extradandas duximus et concedendas. Datum in Curia nostra Archiepiscopali Pisoniensi die . . . Anno Domini Millesimo, Sexcentesimo Nonagesimo Primo“ L. S. Georgius Széchenyi, Archiepiscopus Strigonien. m. p.“

Érsekujvár' határában, mint *Vályi Endre* Magyarországnak leírásában a' II. kötet 562. lapján hibásan írja, szőlők nincsenek; azért borai épen nem kedvesek, mert nem is termenek.

Ezen város jelességei közé tartozik, hogy többek közt, néhai híres tudós *Kaprinai Istvánnak* születése helye, ki itt 1714. augusztus 12. jött e' világra; szülői *Kaprinai Ferencz*, és *Kulesár Klára* voltak ¹⁾, és nagy emlékeztető *Pray Györgynek*, kit január 11. 1723. *Pray Jánostól, Stedele Appolonia* szinte itt szült ²⁾.

PODHRADCZKY JÓZSEF.

miatt szakasztá ki a' kunok' székeikből 's oda szállítá. Úgy látom pedig, mintha *Újvár*, *Nyárhid* falunak határán állána.

1) *Chronicon Budense.* Bud. 1838. in 8. p. 42.

2) *Syntagma Historicum de Sigillis.* Budae, 805. 4. p. VI.

IX.

A' KELETI NYELVEK

MAGYAR TÖRTÉNETI FONTOSSÁGA.

Jövendőnek él az ifju, a' már elmúltak az öreg. Büszkén fejledeznek a' serdülő kor' örömei, nagy vágyakat taplál az forró kebelben, mellyeknek teljesedését a' boldogabb jövendőre építi; midőn az agg tudós a' történetek' buvárkodásában éldeli örömeit, mellyeket többé a' jelennél még komorabb jövendő nem nyujthat neki. Ha a' serdülő még el nem romlott ifju, mindenütt virágszálakat lát csak maga körül, 's képzelete' dús festéseiben siet arany jövendőjének elébe, az öreg' lábai akkor hidegen járnak a' kövezetet, mellyet élete' utjára halmaztak a' napok, 's egyedül visszaemlékezetében keres enyhet szorult szívének, mellyet a' jelenben többé fel nem találhat; mert minden óra, minden percz halandóságát juttatják eszébe, hogy készüljön lefizetni adósságát a' természetnek, mellyben többé új örömök nem virulhatnak számára.

De a' természet még sem egészben mostoha fiai iránt, ha azok lelki kincseket gyűjtöttek szebb napjaikban, ha használták erejüket világismeret szerzésben, mellynek historiai láncolata az agg tudóst élete' fogytaig terjedelmes vizsgálatokkal tudja foglalatoskodtatni, 's jelenét barátságosan kibékíti a' régiekre gyakori visszapillantás által, mellyeknek balzsamos fűszerét a' még tapasztalatlan ifju alig sejdítheti.

E' gondolatok vezették az irót, mikor jelen értekezéséhez fogott. Az emberiség' első bölcsőjére, napkeletre emlékezett vissza, hol szent könyvünk szerint a' két első ember egykor paradicsomban élt, hol *Kaschmir*' regé-

nyes vidékei, *Damascus'* bájkertjei, a' colossalis *ba-midáni* oszlopok', *Sogd'* paradicsom völgyei, a' szent *Indus* és *Ganges*, az árvíz zuhanásu *Tigris*, másfelől az óriási heglánczok *Ural*, *Altai* és *Himalaya* földmagasságokon, bámulatos köemlékek, sirdombok, kőszikla felirások mindegyre visszavarázsolják az elhunyt régi időt, hol annyi sok nemzet, birodalmak és országok, hatalmas dynastiák virágoztak és kimultak, hol *Cicero* szerint egy lépést sem tehetni a' nélkül, hogy historiai nyomokra ne akadnánk.

Kedves és kellemetes dolog tehát Ázsia' történeteivel foglalatatoskodni, mint kifogyhatatlanok ércz bánya' kincsei, szint olly tömérdek tudományos felfedezésekre nyit útát a' keleti nyelvek' tanulása; 's különösen a' historia, és annak segédtársai: földleírás, időszámlálás, pénz-, nyelv- és régiség' tudományai már is sokat gyarapodtak egyes tudósok, mint az egyesületek' összemunkálkodásaik által. *Bayer*, *Jährig*, *Pallas*, *Jones* nevei átragyognak hozzánk az elmúlt századból, kiknek tisztos koszoruját e' század még ékesb nevekkel díszesíté, 's *Wilford*, *Frähn*, *de Sacy*, *Klaproth*, *Bopp*, *Hammer*, *Gesen* stb. mindig fényleni fognak Ázsia' csillagai közt, kik fáklyát gyujtottak nyugot' lakóinak, hogy mint a' muszliman ha könyörög, elébb a' *Khaaba* vagy *Kibla* templom felé fordul arczczal, úgy ők is ha buvázkodni akarnak régi történetekben, kelet felé forduljanak, a' *Tanaiszon* és *Kaukazuuson* túl eső földekre vessék szemeket, honnan elődeik Európába kivándorlottak, honnan az első bujdosó népcsoportok és nyelvágazatok tovább terjedeztek.

Ha a' külföld mind inkább kezdi átlátni a' keleti nyelvtudás hasznait, ha sem pénzét, sem erejét nem sajnálja tanító intézetek' felállítására, könyvek' és kéziratok' megszerzésére, mellyek a' keleti nyelvek, szokások, közintézetek' egykori és jelen állapotjának bővebb ismeretét tovább terjesszék, úgy nekünk magyaroknak, még több indító okaink lehetnek a' keleti nyelvekkel és tudományokkal

magbarátkozásra, mind azért, hogy mi, a' törököket 's némely kalmuk csoportot kivéve, legkésőbbben jöttünk Európába, 's szinte utolsók valánk, kik itt megfészkelvén magunkat, legtöbb ásziai szint tartottunk fenn, mind azért, hogy a' *kozár, jász, palócz, besnyő*, ugy a' *bulár* földi *ismaelita* hitű népszakaszokat magunk közt felolvasztván, ezeknek külön nyomozására, a' magyar diplomacia és topographia, főleg pedig a' magyar nyelv' segedelme által inkább vagyunk jogositva, mint a' külföldi tudósok, kiknek e' részben bővebb felvilágosítást nyújthatnánk, ha mi is hason segéd eszközökkel lennénk el látva a' keleti nyelvek, és irások' ismerete virágoztatására honnunkban; a' mit fájdalom a' sors megtagadott tőlünk; mert a' török iga nem csak politcikai létünket sajátolta, hanem okul szolgált a' keleti kéziratok' hazánkból kivitelére, mellyek most a' külföld' könyvtárait gazdagítják ¹⁾; mivel rendetlen és pártos, mint zenebonás időben köz felügyelet nem volt a' historiai kincsek megtartására. Szegények 'és szükölködök a' mi könyvtáraink mind a' két hazában a' keleti kutfök' tekintetében. Kéziratokról nem is szölok, mert a' bécsi, párisi, bolognai,

1) Kollár írja „*Celeberrimus Marsiglius in arcibus hungaricis a caesareo milite expugnatis ad septingentos orientales codices collegerat, quorum catalogum Michael Talmanus scripsit. Eorum codicum pars maior bibliothecae nostrae, nisi fallor, adscribi debuerat, non Marsiglii voluntate Bononiam mitti*“ (Lambecii, Commentar: de bibl. caesar. p. 426.). Igy az ulmai Vitus Marchthaler a' füleki várból vitte ki Németországra Schikard Wilhelm' perzsa királyok' historiáját, melly beces arab kézirat most a' bécsi könyvtárban van, mellyet bőven le ir *Jenisch, De fatis linguarum orientalium* című értekezésében p. cxxx. 's a' füleki vár' rajzát láthatni is a' pergamenen hátul. A' *Fundgruben des Orients* című folyó irat (II. Band. Heft 4, p. 415) a' bécsi kéziratok közt emlitt egy koránt is, mellyre írva van, „*Strigonio capto anno 1695. liber hic a Hartmanno B. Euenkelis inter spolia castris turcici acquisitus, Bibliothecae caesareae regiae datus est, anno 1696.*“ Magyarország illy módon több keleti kéziratot veszthetett el.

római, oxfordi, escuriali, leydai, dresdai, berlini, müncheni és pétervári könyvtárakhoz képest, a' mi kézirati gyűjteményeink keleti dolgokról a' *zerus* pontján állanak, de magoknak a' már kinyomtatott könyveknek nem mondom teljes, de még középszerű birtokában sem vagyunk, és ha bár főleg theologiai szempontból az arami nyelvek' tanítása iskoláinkban nem hanyagoltatott is el, de tapasztalás után mondhatjuk, hogy ezekre nézve is sok elfogultság, lenézés és szinte megvetésük köz divattá lett; mert azoknak tanulását nem hogy velünk megkedveltették volna ifjabb korunkban, sőt inkább rabigai munkának nézte azt a' tanulók' serege, mellyekre, legfőlebb is a' papi hivatalra készülőknek lenne szükségek; és ezek is, csak mondjunk igazat, kénytelenségből tanultak megvalamit a' *zsidó* nyelvből, az *arab* és *syrus* nyelvből még kevesebbet, 's idővel azoknak tanulásával is végképen felhagytak: pedig a' bölcs kormány nemes czélekből sürgette és rendelte azoknak tanítását, mellyet már V. Kelemen pápa 1311. a' viennei zsinatban hatalmas pártfogás alá vett, kinek ösztönözésére a' *párisi*, *oxfordi*, *bolognai* és *salamancai* egyetemekben két tanító szék állítatott fel e' nyelvek' tanítására. Nem ok nélkül történt ez; mert a' hiholt nyelvekkel nem gondolás tudatlanságot, barbariest szülne elébbutóbb, a' mit az élőnyelvek' bár mi szorgos tanulása többé meg nem akadályoztatna. Jól írja *Rehberg*: „Szükséges a' nagyobb iskolákban régi nyelvekre építeni a' tanítást, mellyek nélkül nyomos tudományt nem szerezhetni, az erkölcsiségre is ez úton lehet nagy befolyást gyakorolni. Theologus régi nyelvek' ismerete nélkül senki sem lehet, tehát azokat tudni kell a' hit tudományt tanítóknak; mert ha meg kevesedik az igazi theologusok' száma, kik nem ismerik a' forrást, úgy a' közönség azon kevesek' értelmétől fog függeni, kik még a' régi nyelveket tanulták, 's ezeknek számát szaporítani, nem pedig fogyasztani kell, ne hogy *balitéletek* és *auctoritások*' árja temessék el a' közönséget. Gondatlan állítás is az, hogy csak a' tudó-

sokra kell bízni a' kiholt nyelvek' tanulását, közhivatalt viselő practicus embereit a' statusnak nem kell terhelni azoknak tanulásával, mert nem lehet ezeknek tanítások' módját a' tudósokétól megkülönböztetni, vagy a' kettőt jól elválasztani egymástól. A' theoria ugyan nem formál practicum, de a' nélkül még sem lehet az el; 's nem is célirányos a' praxist gyakorló hivatalosokat arra szoktatni, hogy minél kevesebb ismerettel elérhetik vállalatjuk' végpontját, *mert mentől kevesebbet kívánunk valakitől, annál kevesebbet fog az végezni*, 's kábaság is előre meghatározni, mi váljék az ifju tanuló főből? Valamelly bizonyos hivatalra készíteni nem a' fő cél, hanem minden oldalról munkás irányt kell adni lelkének, és azért hogy sokan nem tanulták, vagy nem használhatják a' régi nyelveket, a' több számot nem lehet, 's nem kell elzárni azoknak megtanulásától¹⁾.

Ez a' keleti nyelvek iránti hidegségünk, 's azokban járatlanságunk, magokkal hozzák szükségeskép a' függést, melyet *Rehberg* már 1788. olly jelesen megérintett, mert a' mi nyelv és historiai tapogatódzásainkban nincs meg az önállási erő, melly minden solid vizsgálatra mulhatlanul megkívántatik, nincs elég tudományunk a' keleti dolgokban, 's a' mi van is, azt nem a' forrásból, hanem a' külföld' közléseiből meritettük, mellyek nem mindenkor tiszta fáklya világok, azért a' botlástól sem őriznek meg, sőt többször legjobb szándék mellett is belehoznak; mert a' külföld atyai hatalma alól ki nem vergődünk, 's a' felszabaduláshoz egy hamar reményünk sem lehet.

Az egy *transcriptio*, vagy egyes keleti szók' helyes leírása és kimondása már magában olly fontos dolog, hogy ha itt a' külföldi tudósokat vakon követjük, az honni

1) E' fontos kis munka kijött Berlinben, 1788. illy czím alatt „Sollen die alten Sprachen dem allgemeinen Unterricht der Jugend in den höhern Schulen zum Grund gelegt, oder den eigentlichen Gelehrten allein überlassen werden: vom geheimen Kanzlei-Secretär Rehberg.

nyelviünk és történeteink' vizsgálatában messzi elvethet a' céltől, például: *Herbelot*, *cancikli* vagy *cangheli* turk néposztályt emleget *Turkestánban*, melly egy volt azon 24. turk ágazat közül, mellyek közt *Oghus chán* felosztá éjszaki Aziát¹⁾. Constantinus Porphyrogenitus pedig azt írja, hogy a' petsenegek' régi neve *kankar*, a' mi nyelvöken vitézséget és nemességet jelent²⁾. *Abel Remusat* szerint a' keleti írókban *kanikli*, vagy *kangli* formákban jó elő e' népnév, 's *Plancarpin* a' XIII. században még illy *kangli* nép maradékra talált a' kumánok' keleti szomszédságában, mellyet ő *cangites* név alatt hoz fel³⁾, 's ki hinné már, hogy e' sokfélekép leírt névformák u. m. *kangli*, *kanikli*, *cankheli*, *cangheli*, *kankar*, *cangites*, *kangar*, mert illy formais van, a' magyar *Konkoli* hely és nemzetségi nevezetnek felelnek meg? pedig ez ellen kevés kétség lehet, ha *Wassaf*' glossariumára tekintünk, melly *kankalit* olvas *kankar* helyett 's az arab perzsa *kankaltól* vonja le a' nép nevezetét, mi neve volt *Kosroes*' koronájának⁴⁾.

A' kérdés az lehet most már, laktak-e petsenegek a' VI. században Perzsia felett, mikor ott a' hatalmas *Sassanida* házból valók uralkodtak? Voltak-e némi érintkezésben *Kosru Anurschiwannal* (531 — 579), ki a' déli tengertől Indiáig, 's Jaxartestől Arábiáig 's Aegyptonig terjeszté ki a' perzsa birodalmat⁵⁾? végre az arab és perzsa nyelvek mi értelmet adnak a' *kankal* szónak, mellyből türethetőleg is valami magyarázatát nyerjük az előttünk homályos *Konkoli* névnek.

1) Bibliothéque orientale. a' Paris, 1783. Tom. II. p. 191.

2) De admin. Imperio. c. 38. l. Katona' magyarázatát, Historia critica Primorum Hungar. Ducum. p. 115.

3) Abel Remusat, Recherches sur les lanques tartares. Paris, 1820. 4-o. T. 1. p. 313—315.

4) Hammer, Jahrbücher der Litteratur. Band. LXVII. p. 11. et sequ.

5) Malcolm, Geschichte Persiens übersetzt von Dr. Becker. Leipzig, 1830. B. 1. p. 115. et seq.

A' mi az első kérdést illeti, a' *petsenegeket* Euro-pa' első rangu historicusai: mint *Schlötzer*, *Abel Remusat*, *Karamsin*, *Hammer*; *Klaproth*'s mások *turk* származatnak vallják; már pedig *turk* faju népek a' régi *scytha sákák'* földére, kik *Plinius* szerint a' perzsákhoz legközelebb laktak, több berohanásokat tettek, hol magokat idővel megis fészkeltek. Az első berohnást *Halling* 635 — 593 időközre *Krisztus* születése előtt teszi, kinek pontos kimutatásai a' tudósok' figyelmét valóban megérdemlik ¹⁾. A' *scytha sákák'* földje ugyan azért *Turk* nevet is kapott később, hogy annak lakói *turk* hatalom alá estek.

Klaproth a' *chinai annálisokat* használva úgy találta, hogy azokban *túkiü* átirásban létezik a' *turk* név, és az *Ektag* vagy arany hegy lakóihoz az ifjabb *Justinián* császár 569. *Semarch* nevü követjét is küldötte, mikor lett úgy mond a' *turk* név is először ismeretes Európában; de e' *túkiü* vagy *turk* nemzet már jóval *Justinián'* ideje előtt *belső Ásia'* nagy részét meghódítá, 's hatalmát a' *Kaspiumig* terjeszté ²⁾.

1) *Halling*, *Geschichte der Skythen u. Deutschen*. Berlin, 1834. I. B. 2te Abtheilung p. 164. és 178. *Menander* írja hogy a' *turkok* régen *sákáknak* hivattak *Τουρκων των Σακων καλεμενων το παλαι*“, 's így *byzantiumi* *Istvánban* *Σιαγατουρκοι*=*sáka* *turkok*; a' *kutföket* *Halling* mind felhordja.

2) *Asia Polyglotta* 2te Auflage. Paris, 1831. p. 210—217. A' *turk* nevezetnek azonban régiebbnek kellett Európában lenni, mivel *Plinius* és *Pomponius Mela* is *turk* nemzeteket jegyeznek fel (*Hist. Nat.* I. VII. c. 7.) és de *situ orbis* I. I. c. 19. mellyekre már *Jenisch* figyelmeztet. Igaz, hogy *Gatterer* későbbben mind *Plinius'* mind *Mela'* helyeit elrontottnak vallá a' *Herodot'* *Ίουρκαι* (*Jyrken*) nép neve helyett, melly *Strabon*nál viszont *Συρακες*-re van rontva, 's *Harduint* gunyolja, hogy *Constant. Porphyr.* *turkjait* ezekhez köté; l. *Gattereri Commentatio altera de Hunnis* Götting, 1797. Első értekezését 1796. olvasta fel a' *göttingai tudós egyetemben*; de ha meggondoljuk, hogy *Halling* szerint félezer évvel

Hogy *Kosroes* előtt a' Sassanida dynastia majd barátságos, majd pedig ellenséges kezet fogott a' tüzszomszéd *turkokkal*, mint a' körülmények kívánták, arra is vagynak historiai adatok. *Behramghour* jóval *Kosroes Anurschiván'* ideje előtt megverte a' turk *khakánt*, melly győzelem után *Adherbeidzsán* (a' régi Atropatane) tartományában áldozott az örök tűznek, 's a' *turk khakhán'* koronáját és kardját, örök emlékül hagyá a' templomban¹⁾.

Krisztus előtt nagy népmozgalmak történtek Ázsiában keletről nyugotra, mellyeket a' turk hatalom' terjedése okozott, ha továbbá azt is meggondoljuk, hogy mind *Karamsin*, mind *Hammer* Herodot' *Ἰνχαί* népét kőbóri turk csordának veszik, a' minthogy *jürük* (közönségesen *juruknak* mondják ki) ma is kis Ásiában és Perzsiában a' kőbóri turk csapatok' neve, 's a' magyar *járok* igével egy, nehezen gondolható, hogy *Plinius* és *Mela* rosszul írták volna le a' nevet; hanem csak annyit lehetne tán *Klaproth'* mondatára is tekintve állítani, hogy a' régi turk név feledékenységbe ment idővel, és csak a' byzanti udvar' újabb szövetkezése' alkalmával a' VI. században kezdett viszont elterjedni Európában a' turk nemzet' neve.

Herodot' *Ἰνχαί* népéről l. *Hammert Geschichte des osman. Reichs X. Band.* p. 649 et seq. a' nagyobb kiadás szerint.

- 1) *Patricides'* nevezetes helyét közli *Hottinger* „*Abiens autem Adrebighanem nullibi locorum divertit, ubi Deo non libaverit libamen, et sacrificaverit sacrificia eucharistica usque dum pyreo Adrebighano appropinquavit. Tunc enim descendens de jumento suo, illud fuit ingressus, tum ut rei magnitudinem declararet, tum etiam ut gratias ageret Deo. Postea mandavit, ut quae essent in corona chakani margaritae, sardii, pyropi, uniones pretiosae suspenderentur de ostio illius delubri, atque igni isti etiam consecratus est gladius Chakani, margaritis splendide ornatus.* *Joh. Henr. Hottinger, Historia Orientalis. Tiguri, 1660. p. 176. et seq.* ugyan itt írja *Patricides* a' 175. lapon, *Omnem regem Turcarum appellari Chakan*“ *Menander* az avarok' fejedelmét is *Khagannak*, de többször *Bajánnak* nevezi, mire azt jegyzi meg *Otrokotsi*, hogy e' czímet a' turkoktól kölcsönözték, mert *Simocatta* írja l. 7. c. 8. hogy a' régi turkok' vezérei hivattak' *khagánoknak*, kik közül az

Kosroesről pedig az iratik, hogy a' turk khakhan neki szövetségese volt, kinek segedelmével győzte le a' hiathilla népet, Balk várost kicsikarván kezekből ¹⁾. Voltak hát turkok a' Sassanida házzal érintésben, van a' turk khakhan' koronájáról is említés, mellyet hihetőleg az, vagy még gazdagabbat kapott később Kosroestől mint szövetséges társától vissza, magának pedig e' hatalmas perzsa fejedelemnek koronájáról azt jegyzi meg Hammer, hogy az régi persa korona volt, 's az osmán irók' szerint annak formájára készült a' magyar korona, vagy azzal egy is, 's Baber' atyja is (Timur' házból) illyet csináltatott magának ²⁾.

A' kérdés még a' lehet, hogy vajjon petscheneg faj volt-e e' turk nemzet? Ezt egész bizonyossággal nem merem állítani, de ha meggondoljuk, hogy *Reschid-eddin* perzsa író, kit csak ki irt Abulghasi, a' hét turk főtöke nép között a' *kankli* fajt is felhossa, hogy Theophylactusban a' turk khakhan Mauritius császárhoz irt levelében magát hét nép' urának vallja ³⁾, nem alaptalan állításom, hogy a' Herbelot' *cancikli* turk nép. osztálya Turkestánban, vagy is a' régi Turánban, Kosroes' idejére felvihető, annyival is inkább, mert Plancarpin is illy nép maradékra talált Kumaniától keletre, 's a' hires királyné is *Turkan chatun* a' *kankli* turk ágból való volt, ki fíjával Khorasánban uralkodott, 's 1233. Karakoroumban holt meg, hová vitette őt Dschingischan ⁴⁾: sőt Klaproth

egyik, ki Ecthel vagy Ecthágon lakott (aranyhegy) fő kormánynyal hirt a' többek felett. *Origines Hungar. Franequerae*, 1693. P. 1. p. 169.

- 1) Hottinger, Hist. Orient. p. 188. hol Kosroes' neve' arab variátiói: *Kosru Anuscharvan*, *Nuschiravvan*, *Abuscharvan*.
- 2) Jahrbücher der Litteratur. LIII. Band p. 40. hol hatvanhárom perzsa, turk, arab nagyára historiai és geographia könyvek' ismertetését közli.
- 3) Hammer, Gesch. des osm. Reichs X. Band p. 681.
- 4) Jahrbücher der Litteratur. LXVII. Band p. 26.

szerint a' *kangli* törzsök ma is meg van az usbegi turk földön *kangli kiptsák* név alatt, China, Bochara és Ferg-hana tartományokban 1). Réginék kell e' *kankli* turk népnek lenni, mert Plath is említi azt a' chinai tungus fajú *Chitan* dynastia' idejéből, melytől Ilik khan a' Hoei-hou nép' feje segítséget kért a' kankliak ellen, kiknek vezérét *Sandschart* meg is verte Chitan 2), és már Bochart Pliniusban *cancelei* vagy *chancelei* népre akadt, melyet ő *chavilaeinek* akar olvasni 5), mit elhatározni a' tudósok' dolga, annyit mondhatni most is már, hogy a' chavila földet is Bopp, Hammer, Halling' újabb vizsgálataik szerint, közép Ásiában kell keresni.

Lássuk most már a' nyelvtudomány' mikép támogatja e' historiai adatokat. A' magyar nyelvben *kankó*, *kanka*, *kankalék*, *konkoli* szók jöhetnek leginkább figyelem alá az arab perzsa *kankal*, a' turk *kangli* vagy *kankli* nevek' vizsgálatában.

Kresznerics *kank* és *kankar* gyökök alatt görbesség, hajlás, meghorgadás' értelmében hordja fel a' származékokat 4), melyeket Kassai még több számmal felhord, mint p. o. *konkolygatni*, *konkor-gat*, *kankó* (uncus, hamus) *kankot vett*, *konkor-odik* (volvitur, vertitur) *kunkor fü* (heliotropium) *kankalék fü* stb. 5). Ha

1) Asia Polyglotta, p. 217—219.

2) Geschichte des östlichen Asiens, von Dr. Joh. Heinr. Plath. 1ter Theil. Chinesische Tartarey. 1te Abtheilung. Mandschurey. Göttingen, 1830. Mandschuria itt = Tungusia, nyelvök is egy írja Plath, a' mongol nyelv más chinai Tataria' keleti része Mandschuria, nyugoti része Mongolia. Keleti Ásiát már a' természet három fő részre osztá, u. m. Mongolia magas emelkedésű földje, Mandschuria keleti hajlása, ugyan annak nyugotra a' Caspium felé ellapulása.

3) Geographia Sacra. L. IV. c. XI.

4) Magyar szótár. lap 290—291.

5) Származtató 's Gyökerésző Magyar Deák szókönyv, 3. Csomó. lap 100, 103, 189, 212, 214, 's vesd össze a' *Tájszótárt.* lap 189. Kankalék szó alatt.

Kresznerics *Kankoly falvát* a' *kankoly* gyök alatt (lolium, zizania) hozza fel, melly belső Szolnokban van, ugy hiszem a' csak tévedés lehet, mert a' *kankoly* szó a' dalmat illyr *kukoly*, az orosz *kukol*, cseh *kaukol* szókkal egy ¹⁾; 's hihetőbb is, hogy a' helység inkább birtokosától vette nevét, mint a' konkolytól, melly szót Kassai' szótárában meg sem találtam, miről azonban a' *Konkoli* élő nemzetség' levelei adhatnának valami felvilágosítást, mert történeteinkből én csak annyit tudok, hogy *Konkoli Péter* sokat megfordult Erdélyben, 's Básta Györggyel tartott 1602. körül, 's e' vitéz tisztról a' Pázmándy familia' leveleiben is van említés 1610 körül ²⁾.

Kassai a' *kankalék* szónak *hankalék* formáját is felhozza, 's ezt azért jegyzem meg, mert annak mását viszont megkapjuk az indogerman nyelvek' egyik osztályában.

Dorn a' perzsa *kenk* vagy *kank* szót curvus latin szóval magyarázza, honnan ugymond a' latin *kanker* (=cancer) ³⁾. Ha Wassaf' arab magyarázója Kosroes' koronájának *kankali* nevet ad, a' bizonyosan korona' kerekformájától van, mert a' perzsa, turk, és arab nyelvekben a' görbe hajlás és horgasság' jelentésben tűnnek fel a' *kenk* vagy *kank'* származékai p. o. *kange*, vagy *kangin* turk nyelvben = uncus, harpagus, *kangialamak* = unco prehendere. Meninszki' nagy szótárában az arab *koenk-oel* (=konkol, vagy kankal) jelent először száraz mértéket, másodsor Kosroes' koronáját. Ugyan ott a' perzsa *kank*, vagy *kenk* gyöknek több féle jelentése van, u. m. 1, *brachium*, 2, *ala avis*, 3, *rami arboris*, 4, *surculi plantae*, 5, *nomen herbae*, (mint a' magyarban is)

-
- 1) Vocabularium Sam. Gyarmathi. Bécs, 1816. p. 38.
 - 2) Samuelis Pázmándy, Schediasmata circa originem Uhro Magarum. Pestini, 1786. p. 92.
 - 3) Über die Verwandtschaft des persischen, germanischen und griechisch lateinischen Sprachstammes. Hamburg, 1827. p. 178.

6, *nux intus vacua*, *künker* és *küngüre* származékok pedig (az utolsó *keng* vagy *kang* gyökből=vár, kerítés, templom) így magyaráztatnak: 1. *acroteria*, *pinnæ castelli prominentiores et distinctæ*, *post quas milites latent*; 2. *trabis pars foras prominentior* 3. *pinnaculum*; hova tart a' turk *künkürelî* mellék név is=acuminatus, és *Kankari* nomen proprium districtus et arcis in Anatolia. A' *kank* gyökhöz tart az arab *koenkab* is = concha, melly mint a' görögben, ugy itt is a' görbüléstől vette nevét, mint alább látni fogjuk ¹⁾.

Legközelebb jár az arab perzsa *kank* gyökhöz az utolsóval különben is rokon német *kunkel* szó, régi fonó guzsaly, (rokka-olaszbol van) mellyre a' kendert feltekerik, Kassai szerint fel konkolygatják ²⁾, közép évi deákságban *concula*. Schmidt' sváb szótárában olvashatni a' *kunkel* szó alatt 1. *Spinnrocke*, 2. *lange Weibsperson. colus aus χογγυλος was wie χογγη (concha) den Begriff des Gewundenen enthält* ³⁾. Grimm' német grammaticája is felhozza a' régi német *chencil* és *kinckilet* szókat, 's amazt uncialis, ezt clavatus szókkal magyarázza ⁴⁾. Más formája a' *kank* gyöknek a' *hank*, hol a' keményebb *k* betü lehellővé lett, 's ez is a' görög 's latin nyelvekben fél aspiratióra olvadt, mint *ἀγκη*, *ἀγκαλη* = unc-us, *ἀγκυλος* = curvus, *αγκυλω* = incurvo, *angulus* stb., 's valamint az arab *konkol* szárazmértéket

-
- 1) Francisci Meninski, Lexicon Arabico Persico Turcicum Viennæ, 1780. Tom. III. p. 949, 1056: Tom. IV. p. 16. 138. 139.
 - 2) Grammatisch kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart, von Joh. Christoph Adelung. Mit Soltau's Beiträgen. Wien, 1811. *Kunkel* szó alatt. Schulze magyarázata a' pótlék javítások közt.
 - 3) Schwäbisches Wörterbuch, von Joh. Christ. Schmidt. Stuttgart, 1831. p. 333.
 - 4) Deutsche Grammatik, von Dr. Jacob Grimm. Göttingen, 1822. 1. Theil, p. 1001. II. Th. p. 375.

is jelent, úgy az görög félig aspiralt *ankale* szónak is meg van ez a' jelentése.

A' régi német *angel* szónak ugymond Adelung hegyesség és görbeség főjelentései voltak, a' holland *hangel*, és *hängel* szók (hank-al-ék, vagy kank-al-ék Kassaihan, 's ugyan azt is teszi, „weil sie in das Wasser gehängt wird“ az *ék* magyar képző rag), aspiratiót vettek csak fel, 's az *ankel* 's *ongel* csak annyi mint a' holland *hanke*, francia' *hanche*, mellyek aspiratiói eltávazások ¹⁾. Nem csudálkozhatunk azon is semmit, ha még a' czigány nyelvben is meg kapjuk a' *khangli* szót, melly fésüt jelent, *khanglori* = fésücske, bizonyosan a' fésü horgairol, mellyek a' hajba tapadnak ²⁾.

E' szóvizsgálat után azonban önkényt adja elő magát azon kérdés: hol vette Wassaf magyarázója tudományát, hogy a' *kankar pectenegek* Kosroes' koronájától kapták neveket? 's ezt már tovább kellene nyomozni a' keleti írókban, de az europai orientalisták úgy látszik azt számban sem vették, még a' perzsa *khunkar*, a' kurd *khundkar* szókra sem ügyeltek, mellyek fejedelmet királyt jelentenek ³⁾, és így Const. Porphy. magyarázatát világosítják, hogy *kankar* petseneg vagy patsinák nyelvben annyi mint *fortitudo*, a' *kankars* a' nemzet' főbbjei, 's előkelő emberei; mivel Cedrenus' helye is összeköttetésben állhat, ki a' patzinákokat a' királyi scythákhoz számítá, hihetőleg a' *kankarokat* értvén azok alatt ⁴⁾. Ellenkezőleg ezekkel Abel Remusat, Klaproth, 's Hammer úgy látszik félrevelték Const. Porphy. magyarázatát, mert az első írja „ha Abulghasi' szószármaztatásának lehetne hinni, hogy *kangli* *kangbol* van, szekeret vagy kocsit jelent, úgy a' *kankarok* vagy *kangliak* a' chinai annálisokban előjövö *kaot-sché* vagy kocsin járó néppel egyek“ ⁵⁾.

1) Adelung, nagy szótár *Angel*, *Ankel* szók alatt.

2) Szmodits' czigány szótára. mss.

3) Asia Polyglotta p. 78.

4) Hallingnál l. c. 1. Th. p. 78. közölve a' helyet.

5) Recherches sur les langues Tartares. Tom. I. p. 315. Itt

Az utolsó írja, „hogy Const. Porphy. előadása csak képesleg lehet igaz, mert Abulghasi és Reschideddin szerint *kankli* annyi mint furmányos, a' kankorok hát csak annyiban voltak jobbak előkelőbbek a' többi pecsenégi osztályoknál, mert szekerek 's lovaik voltak, mint a' római lovagoknak, quia illis equus et res.“

Ha szinte e' magyarázat állana is meg, úgy ismét egy másik példájára akadunk a' rosz átírásnak, mert a' chinai *ka-o-tse* nép' neve minden magyarázat szerint nem egyéb a' magyar *kocsi* szónál, mi felett Windisch' idejében annyi per folyt az *Ungrisches Magazin* czimű folyóiratban, vajjon a' német vette-e a' magyártól át a' szót, vagy ez amattól? mire most már kész a' felelet, hogy egyik sem vette a' másiktól, mert annak a' szekeres scythák' nyelvében (Hamaxobioi) megkellett már lenni, kik a' chinai *ka-o-cse*' néppel egyek voltak ¹⁾.

meg említi azt is „hogy a' *Han* és *Wei* chinai dynastiák alatt készült historiákban, és így a' 3. és 4. században *Khang* vagy *Khangkiu* (Klangok' laka) név alatt Kaptsák' keleti része értetik, melly nevezet ugymond tán csak történetesen egyez a' későbbi *Kangli* föld és nép' nevével, mellyről a' *Souí* és *Thung* dynastiák alatt (580—960) tesznek említést a' történetirók.

- 1) I. Cornides' előadását a' *kocsi* szóról *Ungrisches Magazin* 1. B. 1. Stück p. 15. et seq. Megemlithette volna még Sojter Melchior' helyét, de bello Pannonico „Ungarica quaedam vehicula *Cotia* a patria dicta.“ (Schwandtner T. II. p. 252.) Ez a' derék tudósunk azonban csak magyar történeti adatokra szoritván magát, összehasonlító nyelv vizsgálatra ki nem ereszkedett, melly hiányt a' következő jegyzetek némileg kipótolhatják. Jäkel a' németben *Kutsche*, *Hutsche*, *Gutsche* formákat állit elő *hutschen*, igéből = bewegen, hogy e' formák természetesek a' ki mondás' szinezetei szerint, láttuk már a' *kank* gyök alatt is fölebb, hol a' kemény *k*, *g* betűk lehellövé lettek (*Der germanische Ursprung der lateinischen Sprache und des römischen Volks* von Ernst Jäkel. Bresslau, 1830. p. 81.) Adelung' szótárában illy módosított formák állanak „die *Kutsche*, csehül *kotschi*, angolul *coach*, wend nyelvben *kozhya*, magyarul *kotc-*

Kótsi fő familia ma is virágzik a' kaukasusi karátsai nép közt¹⁾, Herhelotban a' *kao-tche* népről értekezvén a' mandatik, hogy az *ouei* tatárok nevezték így el, melly chinai nyelvben annyit jelent mint *hauts chariots*, vagy nagy kerekü kocsik, minthogy e' nép élt egyedül

ky, francziául *coche* (kisebb koci neme), olaszul *cocchio*, más német formája *Gutsche*, melly még fedelezett ágy neve is volt egykor. Soltau' toldalékaiban a' *Kutsche* szó *Gutsche* bol eredtnek mondatik, melly nyugvó ágy, millyet használt V. Károly lábfaídalmi alatt. Franciaországban már a' XIII. században divatozni kellett a' szónak, mert az 1313. készült oklevélben a' párisi kézi mesterségek felett elő jő a' *cochetier* szó is furmányos értelemben, (proprietaire de voiture) *Bulletin des sciences historiques, antiquités, philologie redigé* par MM. Champollion. Páris, 1831. Nro 3. p. 323.) 's az academia nagy szótárában *coche* Landkutsche, *cocher* Kutscher német szókkal magyaráztatnak. Verancz' öt nyelvű szótárában az olasz *cochiero* = szekér vezető. (Dictionarium Quinque nobilissimarum Europae Linguarum etc. Venetiis, 1795.) Sándor István írja. „A' kotsiak Komárom vármegyében nem csak jó kocsikat készítettek, hanem híres kocsisok is valának, 's hivatkozik a' kincstárnoki jegyzetekre 1495-ből, *Curriero de Koch pro boletis dedi* 6 ft. másutt *Mattheo Koehy qui in negotio regiae mattis duxerat Tobiam et Georgium Bunfy dati sunt* 6 f. azaz Matyus kocsisnak, mert a' kocsis akkor kocsinak mondatott, vagy is koci embernek, Kocsrol való embernek, mire példát is hoz fel. (Sokféle X. Darab l. 76) De ítéletem szerint mind Sándor, mind Gyarmathi csalatkoznak, midőn a' koci szó eredetét *Kocs* helységhez kötik, az utolsó jeles Vocabulariumában lap 40. irván „legelébb Kóts nevü helységben csináltak ilyen könnyü szekeret, onné nevezték minden más nemzetek kótsi szekérnek, kocsinak.“ Mert mikép vehette volna át Franciaország a' XIII. században a' koci nevet e' helységtől mellyről, még meg sint mutatva, hogy akkor már létezett, 's a' mellett a' szó olly régi, elterjedt, hogy mint a' textusban látni, más europai nemzetek is kihozhatták a' szót Ásiából.

1) Julius Klapproth Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren, 1807, 1808. Halle, 1812. 1. Th. p. 59.

nagy Tatárországban illy nemű szekerekkel, ugyan ő emlit *Koo-tzei* nevű nagy vitézt köztök, és *Ko-tchi* nevű követjeket a' chinai udvarhoz. Herbelot szerint a' *hoeiche* nemzet és a' *kao-tche* egy, nála hunnus tatár faj az, ellenben Remusat és Klaproth szerint turk faj¹⁾. A' chinai irok után Herbelot ásiái nagy Tatárországot vagy a' régi Scythiát ambulans és fixa Tartariára osztja fel, amabban vándor nomadok, ebben állandó laku népek tartózkodtak, és már itt nevezetes felvilágosítást lekünk Ysbrantides első moszka követ' utazásában a' chinai udvarhoz, ki a' XVII. század' vége felé először ment keresztül, mint maga írja azon lakatlan tatár pusztán, melly az *Amur* folyóviznél kezdődik. „Sok helyen láttam, írja az utazó, néhány száz omladék sánczot, mellyet kemény kösziklákból vágtak ki hajdan a' derék katonák, mint a' tunguzok beszélnek, mikor t. i. a' mongalok és déli tatárok egyetértve megtámadták *Nieuchen* országot. *Nieuchen* (= *Nieutsen* a' német írókban) mind az a' föld, melly *Nerzinskoitól* el kezűve felfelé, 's az *Amur* víz mellett lefelé, az *Albani* hegyekig és *Leatongig* tart. E' pusztában sok *vasas szekérekereket*, nagy malom kőveket találtak, mellyből kitetszik, hogy a' nieucheiek az orosz *Dauriába* kereskedtek, minthogy nekik most is *vasas talpu szekereik* vagynak, millyeket a' mongoloknál különben nem találni“²⁾.

Kutsch tartomány van az *Indus* keleti torkolatánál is *Lahor* felé, hol tudjuk, hogy a' *parthus* birodalom enyész-

1) Herbelot *Bibl. orient.* T. VI. *Tartaria'* leírása. p. 156. et seq. ugyan itt lap 254. a' *Kie khou* vagy kék szemű (chinai átírásban *kie-kia-sse*) népről beszélvén a' turk ojúgurok mellet emlit *Ghotchi* ágazatot, és főlebb vagy a' 250. lapon *Ghao-tchi* folyó vizet. A' francia írók mint Remusat is *tch* val írják a' magyar *cs* hangu chinai tatár neveket.

2) *Dreyjährike Reise nach China durch den Moscovitischen Abgesandten Herrn E. Ysbrants Ides etc.* Frankfurt, 1707. p. 103. et seq.

tével *indoscytha* országlás állott fel, hol ma is sok *indoscytha* pénzek találtak, mellyek még nagy résziben magyarázatlanul maradtak ¹⁾. A' chinai birodalom' perzsa leírásában *cha-theou* és *koua-tcheou* nevek alatt jö elő a' föld neve, melly Gobi pusztának egy része, China, Khamoul és Lob tó közt, hajdan a' turk oigur föld' egy része, melly *Khamoul*, *Barkoul*, *Ouroumtsi* és *Turfan* fejedelemségekből állott, 's délre a' *Bayan-khara* hegyek választák el Tübettől ²⁾. E' nagy síkságban mint éjszakra az Amur viz mellettiben legelőbb divatba kellett jöni a' kocsizásnak, mellynek eredetét hegyes völgyes helyeken nem kereshetjük. A' szomszéd Perzsiába is csak illy kocsizó később turkisált *scytháktól*' mehetett át a' *kedscha-we* szó, melly Hammer' magyarázata szerint kis szekeret jelent ³⁾. Bizonyítja ezt az *indoscytha kutschua* nép' neve is = nap *szekerét hajtók*, melly James Tod szerint a' mai *radspu*tok' törzsöke, kiknek törvényeik, életek módjok, szokásaik, nyelvek, termetek, színek elkülönzik őket a' született *indusoktól*, 's általán fogva az újabb vizsgálatok abban már megegyeznek, hogy India éjszaki részét *Oxus* mellől való népek foglalták el, 's ottan *hunnus*, és *scytha* maradványok ma is vagynak ⁴⁾.

1) Lásd Burnes' lahori utázását, *Hallische Liter. Zeitung*, 1836. Nro 93. Prinsep és Raoul Rochette értekeztek ugyan már az *indoscytha* pénzekről, De Gesenius szerint sok nincs még kimagyarázva.

2) Klaproth' közlése. *Nouveau Journal Asiat.* Nro 65. p. 461.

3) *Jahrbücher der Literatur.* B. LXXII.

4) Burnouf, Bopp 's mások a' *sanscrit* nyelv' eredetét is éjszaki Ásiában keresik, jóval az ismeretes *indoscytha* országlás előtt már éjszaki népek toladtak délre Indiának, mellynek eredeti népei ugymond Burnouf a' meggyőzött mái hátra tett *castok*; színek, nyelvek, erkölcsök megkülönböztetik őket a' *bramáni castoktól*, 's déli India' dialectjei gyökeresen különböznek a' *sanscrittől*, mellynek *Baktria* a' hazája. *Nouveau Journal Asiat.* Nro 62 p. 251, 267, 268. A' mái *hiudou* nyelv

Émlítést érdemel itt Molnár János kanonok' észre vétele a' zsidó *hotzen* szóról, (inkább *ts* -el kellett volna írni, mert *tsade* betű van a' gyökben, melyet ő a' szótárok' ellenére (armorum species, ferrum, ferrea instrumenta) kasszával felfegyverkezett kocsinak magyaráz, (tehát ismét *h* és *k* felcserélés?) a' mórok is ugymond az ő folyóvízi hajójokat *koschiónak* hívják, mint pater Tamán' életében mondja a' magyarkönyvház ¹⁾. Az orosz pusztoszeri megyében, már Ysbrantides szerint az illy csólnak neve *kotski* ²⁾, a' mi viszont talál a' magyar *kocsi* szóval, melyet Herberstein, császári követ II. Lajos' udvarában *cotzjgnak* ír ³⁾. Nem áll ezek szerint most már az is, a' mit Me-

mondja Sandford Arnot, hindustani grammatikájában nem egyéb, mint arab, sanskrit és perzsa nyelv keverék vagy egyveleg, melly eredeti *bhakha* nyelvet, melly legrégebb hindustáni nyelv volt, meg változtatta. (*Bulletin des sciences* l. c. Nro 2. 1831. p. 103.) Heeren szerint is a' castok' különbsége külön nemzetekre mutat Indiában, 's mint Jones hitte, a' brámák, kívülről jöttek Indiába sok százal Christus előtt, a' mit a' régiek' kereskedéséről irt könyvében böven ki fejt; vesdössze Hallingot és Bohlent, Jahrb. der Literatur B. LXIII. p. 132—183. és James Tod 1829. ki jött rajasthani annalisait 's a' radspatok' leírását, ki sok ideig tartózkodott ott mint angol consul. Munkája' taglatatját adják a' berlini kritikai folyóiratok 1834. 83. szám alatt, a' göttingen tudós ujságok 1831. 102 és 103 számok alatt, ugy a' bécsi évkönyvek' LXV. darabja lap 59. et seq. Már maga az, a' mit Halling a' fekete göndör haju indusokrol, 's a' bevándorlott két haju vagy hyacint színű scythákrol érdekesen elé ad, mint az is, hogy India' határa éjszakra a' fejez hunnusokig, scytháig ki terjesztetett, tehát éjszaki származatot mutat (*Geschichte der Scythen* l. c. III. p. 209.) a' pendschabi gétakrol stb. (IV. Th. p. 374, 377, 380, 381.) igazolják az előadást.

- 1) Molnár János a' zsidó gyökszók' öszve hasonlítása más nyelvekkel. Pozsony, 1804. az elő beszédben.
- 2) Ysbrantides l. c. p. 215.
- 3) Commentarii de rebus moscoviticis. Basileae, 1571. in Folio. p. 145.

ninszki tanít, hogy a' török *kocschiasch*, (koćias) *koćsdsi* (koćgi) = auriga, *koćsiugi* = carpentarius, *kocsi* (koći) = currus, kölcsönözések volnának a' magyarból ¹⁾, mert a' turk ojúgurok, és más turk ágazatok a' szót elébb használták China szomszédságában, mint az osman birodalom Európában felállott. E' *kao-tsche* vagy *koćsi* népről írja már Klaproth. „A' T'u-k'üü (turk) nép' hatalmát a' VIII. század' közepén más turk nemzetség törte meg, a' chiungnu faju *chuy-che* vagy *chuy-chu* nevü, nevezték a' chinaiak *kao-tsche* népnek, mivel szekereknek kerekei igen magosak voltak. E' *chuy-che* nép száz évig bírta a' T'u-k'üü országot, vagy is az áltai turkok alattok voltak, de a' chinaiak elnyomták őket a' X. század' kezdetével, mikor éjszaki lakokat el kellett hagyniok, mellyeket a' kitan tunguz faj foglalt el. Egy része a' kocsi népnek Tangutba ment, (és épen itt írja le a' chinai perzsa geographia a' főlebbi *koua-tcheou* földet) mellyet a' mongolok 1257. meghódítanak 's maradékaik Khamul, Turfan, Kaschgar' környékeibe telepedtek le, 's a' rokon ojúgurokkal összeolvadtak“ ²⁾. Abel Remuzat is többször megemlíti a' *kocsi* népet. „Minden oda mutat, így szól, hogy a' thoukieu vagy turk nép a' hiungnouk' egy ága volt, a' thoukieui uralkodás váltotta fel a' tunguk vagy mongol faju *Jouan Jouan* dynastiát a' VI. században, melly a' *kao-tchhe* vagy is magas szekérekerekü tribus meghódítá, melly tán a' *kangli* nép lehet? Ez a' *kao-tchhe* nép Altai hegyek felé lakott, 's kapcsolatban állhatott a' turk törzsök' két nevezetes ágazataival, vagy belőlök vehette eredetét.“²⁾ Ismét másutt írja „Christus előtt 99 évvel említik chinai irók az ojúgur népet *tchhe-sse* név alatt, melly annyit tesz mint *conducteurs de chars ἀμαξοβιοι*, nem azért mintha városokban nem laktak volna, hanem nagy hatalmuk nem volt, 's a' hiungnouk' hűbéressei voltak. Éjszak felé menvén a' chinai

1) Meninski l. c. T. 3. p. 1062.

2) Asia Polyglotta p. 212—217.

földirók *kouei-tseu*, vagy *khieou-tseu* földet említnek, a' mit *Bischbaliknak* vélnek *Ili* patak mellett, a' mi atól bizonyosan nincs is messze. A' IV. században, vagy is *Tsin'* idejében, a' *kouei-tseu* nép fegyverét Yerkijangig vitte, hol *Fo* vallásával meg ismerkedett“ stb. ¹⁾

Az itt felhozott példák csekélység azokhoz képest, mellyeket egy igazi nyelvbuvár, ki egyszersmind jó historicus, napfényre hozhatna, ez által azonban nem akarom mondani, mintha a' magyar honban nem voltak volna vagy nem lennének általában orientalisták, mert *Otrokotsi*, *Harsányi*, *Uri*, *Dombai*, báró *Revitzky*, *Kollár*, *Beregszászi*, *Révai*, *Körösi* tisztességes hírt nevet szerzettek magoknak ez uton, de nagyobb része e' tudósoknak a' külföld' számára dolgozott ²⁾, 's honi dol-

1) Recherches sur les langues Tartares T. 1, p. 292 és 326.

2) Harsányi a' brandenburgi választó Fejedelemségben szolgált, 's udvari tanácsos volt a' kereskedési dolgokban, igaz neve Nagy Jakab, mint könyve czime mutatja „*Jacobi Nagy de Harsany, Colloquia familiaria Turcico latina. Colonnae Brandenburgicae, 1672. in 8. Clodius* ime szavakkal dicséri könyvét „dignus est libellus, qui ob raritatem suam denuo imprimatur, cum imperii turcici status ab auctore ex propria experientia in eo descriptus fuerit.“ Báró Rewiczky' perzsa és török nyelvből tett fordításait elő adja Jenisch, de *fatis linguarum orientantium* című értekezésében p. 161. *Dombai'* perzsa nyelv' grammatikája ki jött Bécsben, 1804 in 4. ő szereztemeg a' bécsi könyvtárnak Zerai arab historiáját a' mauritánai és tingitanai királyokrol, mint Huszár Bálint egykor követségi titoknok Wassaf' historiáját (*Fundgruben des Orients* VI. B. 3tes Heft, p. 269.) Urirol a' Tudományos Gyűjtemények' egyik füzetében néhány évvel ez előtt bő tudósítást adott Horvát István, mihez hozzá lehet még adni, hogy őt a' jénai tudós ujság is mint nagy orientalistát megdicsérte 1787. a' híres bodley angol könyvtár rendbeszedéséért, hová Leydából hivatott meg (Allg. Lit. Zeitung, 1787. Nro 52) Oxfordban adta ki ugyan ő Hariri 50. Makamját 1774. deák fordítással, melly már ritka lett, mint a' berlini tudós ujságban 1838. tehát legközelebről is említetik. (Jahrbücher für wissenschaftl. Kritik 1838. Nro 3.) Jenisch

gainkra nem ügyelt, a' mellett csekélyebb is a' szám, mint sem hogy nevezetes eredményei lehettek volna a' keleti literatura körül való fáradozásaiknak, melly ez írók' ideje óta töméntelenül gazdagult újabb felfedezések' útján, 's több magánosnak kell első ifjúságokban már e' komoly studiumra elszánni magát, hogy csak középszerű aratást is várhassunk idővel a' magyar nyelv és történet literaturája' tekintetében.

A' kiholt semitici nyelvágak' egyedüli tanulása, melly főleg divatos hazánkban, ki nem elégítheti a' kor' kívánatait és szükségét, a' török, perzsa, arab nyelvek', tanulását többé nem mellőzhetjük el, ha akarunk ön szemekkel látni Ászia' sok oldalú történeteiben; a' sanskrit, chinai 's mongol nyelvről nem is szólok, mert országos előkészületeink 's könyvtáraink nincsenek olly helyzetben, hogy azoknak tanulását jelenleg követelhessük tudóssainktól, mert egyszerre Ászia' nevezetesebb nyelveit, mellyekben írásbeli hagyományok léteznek, felfogni, 's mintegy felölelni nem lehet, hanem lassanként és lépésről lépésre kell a' keleti dolgok és nyelvek' ismeretében tovább haladnunk, hogy előbb azoknak szeretete gyökeret verjen földünkön, 's a' haza gondoson ápolja azoknak igyekezetét, kik e' cél', elérésére törekednek.

Jelen értekezésem' tárgyául különösön a' török, perzsa 's arab nyelvek' tanulása hasznát, 's historiai fontosságukat azért választottam, mert a' kiholt zsidó, chaldaei, syrus nyelvek' ismerete hazánkban ugy sem hevert parlagban, 's ma is theologusaink azokban buvárkodnak, ellenben a' török, perzsa, arab literaturára illendő figyel-

más munkáját emliti ime szavakban „Neque minori poeseos arabicae emolumento poema, in laudem Mohammedis alias *Bordah* dictum Lugduni a viro doctissimo *Joanne Uri* quam diligentissime translatum“ (de fatis linquar. orient. p. 110) Uri leforditá Tabkémoni zsidó könyv 31. fejezetét is deák nyelvre, 's kiada' Londonban, 1773. mellyet díszérettel említ de Sacy) *Nouveau Journal Asiat.* Nro 69. p. 306).

met még nem fordítánk, ha bár e' nemzetekkel a' magyaroknak legtöbb érintkezése is volt egykor, sőt valóságos viszonyoknál fogva szorosban öszve kapcsolvák voltak ismaelitáink a' mohammedanusokkal, kiknek virágzó iskoláikba hit tanulás végett ki is jártak honunkból az arab kalifák' birtokaikba.

Okát kell adnom most már annak is: miért csak épen e' három nyelvre szorítám értekezésemet, mert *Balbi* nem hagyja helybe, hogy akár a' semiticiai kiholt, akár az élő turk, perzsa, arab nyelvek más ázsiai nyelvek' kizárásával neveztesse különösön *keleti nyelveknek*¹⁾, de *Jenisch* és *Hammer*, kik szint úgy tudták *Europa*' s *Ázsia*' nyelv viszonyait mint *Balbi*, az illy ellenvetésen fenn nem akadtak, 's az első is csak e' három nyelvre szorítá értekezését a' keleti nyelvekről, a' másik pedig meg is felel *Belbinak*, miért nevezték Európában előbb a' semiticiai kiholt, majd az élő török, perzsa és arab nyelveket különös és kizáró czimmel *keletieknek*, melly elnevezés nem *Ásziára*, hanem *Europára* való tekintetből történt. Ugyan is *Syria*, *Palaestina*, *Aegyptom* voltak azon keleti földek, mellyeket *Europa* a' keresztes háboruk' ideje alatt megismert, azért az oda való kiholt és élő nyelveket méltán nevezte kelet' nyelveinek, mikép ma is fennmaradt a' *levantei* neve *Ázsia*' nyugoti részének, holott tekintve *Ázsia*' keletibb részeire, mellyeket ma már szintolly jól ismernek mint a' *levantei* földeket azt lehetne mondani, hogy a' nap inkább itt enyészik el, nem hogy itt kelne fel. De az *europai* kereskedés' legközelebbi pontjai *Kisázsia* partjai, *Syria*, és *Aegyptom*; azért *levantei* köz név alatt üzetik az, 's hasonlójnál fogva szólhatni a' *levantei* kereskedésről, *levantei* kávérol, selyemszövetekről, mint egykor a' keleti nyelvek alatt csupán csak a' zsidó, *chaldaei*, *syrius* és arab nyelve-

1) *Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciennes et modernes*; meg ismertette *Hammer* által *Jahrb. der Literat. B. XXXVIII.*

ket értették, melyeknek tanítását magok a' pápák sörgették; 's minekutána a' keresztes had' multával a' csendes levantei kereskedés' időszaka beállott, szorosb érintések' következésében a' török, perzsa és arab nyelvekre terjedt ki különösen a' keleti nyelvek' nevezete, melyeknek ma is nyelvmiveltségi és gazdag literaturájok' tekintetéből *elsinei selese* nevezetjük van a' török, arab és perzsa tartományokban, azaz a' *három nyelv* kiváltképen. Ezen okoknál fogva ruháztatott az *orientalis academia* nevezet is azon közintézetekre, melyekben most Bécs, Páris 's Pétervár városokban a' levantei tolmácsok, consulok 's követek e' három nyelvre tanítanak ¹⁾.

1) Jahrb. der Literat. B. XXXVIII. p. 12. és Fundgruben des Orients II. B.

X.

CHINA

TÖRTÉNETEINEK PHILOSOPHIÁJA.

China és a' chinaiak igen nevezetes tünemény az emberiség történeteinek mezején. Nincs nép vagy nemzet, mellynek olly egymással összefüggésben álló történetirói volnának, mint a' chinaiaknak. Szóhagyományt más ázsiai népeknél is találni, de nem történetírást; mert ide nem számlálhatni az indusok vedáit, nem az arabok igen régi szóhagyományait. A' chinai bizonyos történetírást 2900 évig megy föl Krisztus előtt; a' *su-king*, annak alapkönyve, melly *Jao* uralkodásával kezdődik, azt 2350. évre teszi Krisztus előtt. Mellékesen megjegyezhetni, hogy a' többi ázsiai országok is igen előre haladnak az idő számlálásban: az aegyptusi például 2207. az assyriai 2227. 's az indiai 2204. évig a' mostani idő számlálás kezdete előtt.

A' chinaiaknál ős- és alapkönyvek találhatók, melyekből történetek, polgári alkotmányok és vallásuk megismerhető. Hasonlitanak ezekhez a' *vedak*, *Mózses* iratai és a' *homeri* énekek is. E' könyvek neve a' chinaiaknál *king*, 's a' tanulmányok alapját ezek teszik. A' *su-king*-nak a' történetírás szolgál alapul, melly a' régi királyok tetteit írja le 's magában foglalja az e' vagy ama' király adta parancsokat. Az *y-king* a' *su-king* kivonata. Ezt a' sorsok könyvének mondják 's olly ábrákból áll, mellyek a' chinai írás alapja' gyanánt tekintetnek, valamint e' könyvet minden chinai gondolkozás alapjának tarthatni. Ez az egység és kettőség vizsgálatával kezdődik, azu-

tán pedig az illy elvont gondolat idomok concret létezésével foglalatoskodik. A' *si-king* végtére azon énekek és dalok könyve, mellyek isteni szolgálat és lakodalmak alkalmával elmondának. Régente minden főtisztnek kötelessége vala az új év ünnepére minden, a' kezök alatt lévő tartományban az év folytában készített költeményeket magokkal hozni. A' császár vala e' költemények bírója, tanácsosai körében; a' jóknak találván közönséges helyben hagyást kaptak. Ezen különösen tisztelt és tanult három alapkönyvön kívül, még két másik is van, kevesebbé fontos, de szinte *king*nek nevezett: a' *li-king* (szokottakban *li-ki*), melly a' szokásokat, a' császár és tiszték iránti czerimoniát írja le, és a' *yo-king*, melly a' hangáról értekezik. E' könyvek teszik China történetei, erkölce és törvényeinek alapját.

E' birodalom korán magára voná az európaiak figyelmét, ha bár eleinte határozatlan mondák keringtek is felőle. A' XIII. században Marco Polo, velencei fi, írta le először, de mondásait mesének hitték. Később megbizonyodott, hogy mind, a' mi kiterjedése 's nagyságáról mondaték, teljesen igaz volt: csodálkoznak olly országon, melly magából látszék eredni 's a' külfölddel semmi érintkezést nem mutat vala. A' legcsekélyebb fölvétel szerint ugyan is Chinában 150. millió ember volna; mások szerint 200. és még egyebek szerint egész 300. millió. A' magas éjszaktól lenyulik messze délre egész Indiáig, keletre a' nagy oceán keríti, nyugotra pedig majd Perzsiáig és a' kaspi tengerig terjed ki. A tulajdonképi China túl népesedett. *Hoangho* és *Yang-dsö-kiang* folyamakon több millió ember lakik, a' talpakon, tutajokon minden kényelemmel ellátva. Ezen népesség, ezen mint látszék a' legkisebb részletekig kidolgozott országkormány, nagy bámulásra inditá az európaiakat, füképen pedig azon pontosság csodálaték, mellyel a' történeti munkák jeleskednek. Itt ugyanis a' történetírók a' főtisztekhez tartoznak: a' császár közelében lévő két miniszternek folyvásti kötelessége, mit a' császár tesz, pa-

rancsol vagy szól, leírni 's az iratot a' történetírók kezébe használás végett beszolgáltatni.

Ezen történetírás a' legrégebbi időkbe megy vissza, hol *Fohi* mondatik a' miveltség alapvetőjének, ki első kezdé Chinát mivelni. Állittatik, hogy a' XXIX. században élt Kr. e. tehát korábban mint mikor a' *su-king* kezdődik; de a' mythos és a' történetelőtti dolgok is egészen történetyszerűleg adatnak a' chinai íróktól elő. A' chinai történetírásnak első mezeje az éjszaknyugoti szegletben, a' tulajdonképi Chinában nyilik föl, azon pont felé, hol a' *Ho-ang-ho* a' hegyekről lejő, dél felé a' *Yang-dsö-kiang* irányában csak későbbben terjed el. A' leírás azon állapottal kezdődik, mikor az emberek vadon, tehát az erdőkben éltek, a' föld gyümölcsseit evék és vad állatok bőreivel ruházkodtak. Meghatározott törvényeket nem ismertek. *Fohinak* tulajdonittatik (kit *Fo*-tól, a' vallás alapítótól jól meg kell különböztetni), hogy az embereket kaliba építésre tanítá; hogy figyelmeket az évszakokra 's azok rendes visszatérésére vezeté, cserét és kereskedést indíta meg, házasságtörvényt alapíta; tanítá, hogy az ész égből jő, oktatást ada a' selyemtenyésztesben, hidsinálás és a' harmok használatában. Mind ezekről bőven beszélnek a' chinai történetírók. A' további történet azután a' keletkezett mivelődés terjedését teszi dél felé, összekapcsolatban a' támadó ország- és kormánynyal. Ily módon nagy birodalom állott elő, melly azonban hamar több tartományokra szakadozott, 's ezek hosszú háborukat viseltek egymással, míg végre egy nagy egészé egyesültek. Az uralkodó családok, dynastiák, sokszor változtak Chinában, 's a' mostani rendesen a' XXII-diknek mondatik. Szerintek a' fővárosok is változtak. Sokáig *Nanking* volt a' főváros, ma *Peking* az, előbb mások is voltak. Sok háborút visele China a' tatárokkal, kik messze benyomultak az országba. Az éjszaki kóbor népek ellen építeté *Si-hoang-ti* azon nagy falat, melly mindeddig csodaműnek tartaték. Ezen császár az egész birodalmat XXXVI. tartományra osztá föl, és

nevezetesen a' történeti könyveket, és a' történetirási mozgalmakat igen üldözé. Ezt azon vágyból tevé, hogy családat megerősitse a' császári széken, 's annak fényét az előbbieket kitérítése által emelje. Miután a' történeti könyvek összehalmozva 's elégetve voltak, több száz tudós szökött meg a' hegyek közé, megmenteni a' még kezeik között lévő munkákat. E' szökevények, ha megfogattak, egy sorsra jutának könyveikkel. Ezen könyvégetés igen nevezetes, mert ennek daczára is a' tulajdonképi szabályzati könyvek mind megmaradtak, mint az mindenütt megtörtént. China a' nyugottal mintegy hatvannegyedik évben Kr. után kezd összeköttetni. Ekkor, így mondatik, a' chinai császár követeket küldé el, hogy a' nyugot hölceseit keressék föl; ezek *Fo* vallását vitték haza. Husz évvel későbbén egy chinai hadvezér egész Iudaeáig nyomult előre; a' nyolczadik század elején jöttek az első keresztények Chinába, kiktől az utóbbi jövevények még nyomokat és emlékeket találtak. Egy Chinától éjszakra fekvő tatárfele országot megyöztek és elrontottak a' chinaiak, de a' *tatárok* mind a' mellett is erős lábra kaptak Chinában. Hasonló módon lakhely engedteték a' *mandsuknak*, kikkel a' XVI. és XVII. században hadat folytatata China, mellynek következésében a' mai császári ág jutott trónra. De ezen új császári család semmi más változást nem okozta Chinában. Az ottan élő *mandsuk* mind elchinaisodtak 's ma szigoruan kötelesek magokat a' chinai törvényekhez szabni 's a' tudományokba beavatni.

A' chinai történetek ezen kevés adataitól áttérhetünk a' magához mindig hasonló maradott polgári alkotmány szellemének vizsgálatához. A' chinai alkotmány, röviden kimondva, nem egyéb családi szerkezetnél. Ezen erkölcsi összeköttetésen alapszik a' chinai birodalom, 's a' tárgylagos családi vonzalom az, melly őt bélyegzi. A' chinaiak mind egy családhoz tartozóknak érzik magokat, 's azon ország fíjainak tekintik. A' családban ők nem személyek, mert személy az egész ország. Patriarchiai viszony uralkodik főképen; az igazgatás a' császár atyai gondos-

kodásának elrendezése, elosztása és gyakorlatában áll. A' császár tart mindent rendben. Ezen alapviszonyok igen tiszteltek és változhatlanok, 's már a' *su-kíng*ban ugy adatnak elő, mint az *öt* alapköteleztetés forrásai. A' kötelességek: 1) a' császár és a' népéi egymás iránt, 2) az atya és gyermekeié kölcsönösen, 3) a' bátya és öcsé, 4) a' férj és nőé, 5) a' baráté barátja iránt. Itt alkalmilag megjegyezhetni, hogy az *ötös* szám igen divatos a' chinataknál 's annyira kedves, mint a' keresztényeknél a' *hármás*, vagy zsidóknál a' *hetes*; *öt* elemök van: *lég*, *víz*, *föld*, *ércz*, és *fa*; *négy* égtáj, és *egy* közép; az oltáros szent helyek *négy* oldal- és *egy* közép halomból állanak.

Általában a' családi kötelességek uralkodók, és törvény előtt is azok szerint ítélnék. A' fiúnak nem szabad atyjához szólnia, ha a' terembe lép; az ajtó egyik oldalán némileg csak belopódnia kell, 's a' szobát atyja engedelmé nélkül el nem hagyhatja. Ha az atya meghal, a' fiának három évig kell gyászolnia, húsétel és borital nélkül; foglalatosságai ez által félbe szakadnak, még az országosak is, mert tőlök el kell vonulnia; maga a' trónra lépő császár sem veszi által ezen gyászidő alatt a' gyeplőt. A' gyászidő alatt a' család nem tarthat menyekzöt. Csak az *ötvenedik* év szabadit föl a' gyász szigorúsága alól, hogy a' gyászoló igen *el ne soványodjék*; a' *hatvanadik* év még jobban szelidíti a' gyászt, a' *hetvenedik* pedig csak a' ruhák színének tekintetében rendelkezik. Az anya szintugy tiszteltetik, mint az atya. Midőn *lord Macartney* a' chinai császárt látá, ez *hatvannyolcz* évü volt, 's mind a' mellett reggelenként gyalog látogatá meg anyját, tiszteletét nyilvánítandó. Az új évi tisztelkedések a' császáranánál is történnek: fiának ez hódol legelőször, azután a' többi nagyok. Az anya marad a' császár első és örökös tanácsadója 's minden mi a' családot illeti, az ő nevében tétetik közzé. A' fiú érdemei nem magának, hanem atyjának számíttatnak be. Illy módon az elődök jutnak utódaik által czímekhez, nem

pedig, mint nálunk, az utódok elődeik által. De ezen okból minden atya felelős is gyermekei 's unokái vétkeiért: tulajdonképen csak alulról vannak kötelességek fölfele, de megfordítva fölülről alá nincsenek. Ha a' fiú atyját be merné vádolni vagy panaszlani, ha a' panasz alapos is, mégis száz bambus-ütést kapna büntetésül és három évi száműzetést.

A' chinaiak főtörekvése gyermekeket birni, kik őket halotti pompával megtisztelhetik, emléköket a' halál után becsületben tartásuk és sirjokat fölékesítésük. A' chinainak több nőt szabad ugyan venni, de az első a' ház asszonya 's a' melléknök gyermekei öt anya gyanánt kötelesek tisztelni. Ha a' férj valamelyik melléknőjét jobban szeretné az elsónél, ötven bambus-ütést kapna. Azon esetben, ha egyik nejétől sem kaphat gyermeket, örökül fogadhat idegent is a' chinai. Mert elmulthatlan szabály, hogy a' szülők sirja évenként meglátogattassék. Itt a' zokogások évenként megújítatnak 's némelyek, fájdalmodoknak szabad menetelt engedendők, egy két hónapig is ott tartózkodnak. A' meghalt atya tetemei néha hónapokig tartatnak a' háznál 's ezen idő alatt senkinek sem szabad székre ülni 's ágyban aludni. Minden családnak van Chinában előszobája, hol minden tagok évenként egyszer összegyűlnek; ott azok képei fölakasztvák, kik magas hivatalokban fénylettek, a' kevesbbé nevezetes férfiak és nők nevei pedig táblákra fölírják; azután az egész család együtt lakomáz, és a' szegényebbek a' gazdagoktól megvendégeltetnek. Mondatik, hogy egy mandarin kereszténnyé lévén, és elődei ezen tisztelésével fölhagyván, családja által igen üldözteték. Valamint pedig az atya és gyermekek között szabályozva van a' viszony, úgy van a' bátya és öcsék között. Amaz szinte tiszteletet követel az utóbbiaktól noha csekélyebb fokon.

Ezen családi alap szolgál talpkövéül a' polgári alkotmányoknak is. A' császár az atyai hatalmat gyakorolja, de kényur képében és módjára. Patriacha ő 's benne gyűl mind az össze, mi a' birodalomban tiszteletre tart szá-

mot. Mert ő egyszersmind a' vallás feje is, melly ekképen országossá lesz. A' tudományokkal hasonló viszonyban áll a' császár, mint a' vallással.

A' császárt a' legfőbb tisztelet illeti Chinában. Viszonyai miatt személyesen kénytelen uralkodni, köteles a' birodalom törvényeit és ügyeit ismerni, kormányozni, ámbár a' törvényszékek munkáját könnyebbitik. Mind a' mellett önkényének kevés mezeje van, mert minden a' régi országláselvek szerint történik, hol zabolázó fölvi-gyázása igen szükséges. Ha császár csak egyszer kiszalasztja a' gyeplőt, minden kötelék elszaggattatik. Ez okból a' császári hercegek a' legszigorubbán neveltetnek, testök neki keményítettik, a' tudományokkal igen korán kell foglalatoskodniok. Nevelésöket a' császár kormányozza 's jókor tudtokra adatik, hogy a' császár a' birodalom feje, tehát mindenben elsönek és legjobbnak lenni köteles. A' hercegek évenként vizsgálaton mennek által, mellyről bő tudósítás adatik az egész országnak, melly ez ügy iránt a' legnagyobb érdekkal viseltetik. Így történék, hogy China legnagyobb és legjobb uralkodókat mutathat, kikre igen illik e' kifejezés: *salamoni bölcseség*. Mert a' császár igaz- és munkásságán alapszik az ország egész összefüggése, 's a' mostani *mandsu-ház* főképen kitünteté magát lélek és testi ügyesség által. A' császárin kívül semmi kijelelt rang, semmi nemesség nincs Chinában. Csak az udvari hercegek és a' ministerek fíjai bírnak némi ranggal, inkább helyezetök mint születésök által. Különbén tökéletes egyenlőség uralkodik, minden ügyes előhaladhat, minden ügyetlen hátra marad, az igazgatásban pedig csak azok, és mind azok vesznek részt, kik ügyességet bizonyítottak meg. Így a' hivatalokra azok tétetnek, kik a' tudományos vizsgálatokat legjobban kiállották. Ez okból állíták föl némellyek ideál gyanánt a' chinai birodalmat, melly Európának is példányul szolgálhatna.

Tulajdonképeni polgári alkotmány nem létezik Chinában, mert ekkor szükséges volna, hogy az egyönök- és

testületeknek önállásu jogaik legyenek, részint különös, magán érdekeik, részint az egész birodalom iránti tekintetben. Ezen oldal hibáztatván Chinában, tehát csak kormányzásról lehet szó. China a' tökéletes egyenlőség országa, 's minden főnálló különbség csak a' kormányzásnál fogva lehetséges, és azon méltóság, érdemesség által, mellyet ha valaki a' kormányzás mezején megbizonyít, általa magas fokra emelkedhetik. Minthogy Chinában egyenlőség van szabadság nélkül, kényuraság a' szükségszerinti uralkodásmód. Europa nagyobb részében csak a' törvény előtt egyenlők az emberek 's az által, hogy birtokuk van; de azon fölül még sok érdekek van, kezeséget kívánó, ha szabadságról szó akar lenni. Chinában ezen magán érdekek nem állanak törvény alatt 's az országlás egyenesen a' császártól indul ki, és a' *mandarinok* által fejeztetik be. A' *mandarinok* kétfélék: *tudósak* és *hadiak*; amazok az elsőbbek, mert Chinában a' polgári rend a' hadi rend fölött áll. A' *mandarinok* iskolákban neveltetnek; vannak elemi iskolák, az elemi ismeretek megtanulására. Magasabb mivelés intézetei, mint nálunk az egyetemek, ott hiányzanak. A' magas polgári hivatalokra vágyók több vizsgálaton mennek keresztül, rendesen hármon, mellyeknél a' császár is jelen szokott lenni. A' harmadik vizsgára csak az bocsáttatik, ki az első és másodikon jeleskedék, 's a' harmadik jól letételének jutalma abban áll, hogy azon egyén nyomban fölvetetik a' fő országos collegiumba. A' tudományok, mellyeknek ismerete leginkább kívántatik, ezek: *történetírás*, *törvénytan*, az *erkölcsök* és *szokások*, valamint az *alkotás* és *kormányzás* ismerete. Azon fölül ajánlatos a' *mandarinoknál* ha a' költési tehetséget teljes finomságában bírják. A' hadi *mandarinok* is tanulják mesterségüket. Nagy ünnepeken a' császár *kétezer* doctor vagyis polgári *mandarin*, és *kétezer* hadi *mandarin* kíséretében szokott megjelenni. (Egész Chinában 15.000. polgári 's 20.000. hadi *mandarin* van.) A' még hivatalba nem lépett *mandarinok* is az udvarhoz tartoznak, 's meg kell a' tavaszi

's őszi nagy ünnepeken jelenniek, mikor a' császár saját kézével szánt. A' *mandarinok* (tisztviselők) nyolcz osztályra szakadnak. Elsők a' császár körül állók, azután jönnek az alkirályok és úgy tovább. A' császár törvényhatóságok által uralkodik, mellyek többnyire *mandarinokból* alkotvák. A' ország-collegium a' fő törvényhatóság, és a' legtanultabb és lelelkesebb férfiakból áll. Ezekből választatnak a' többi collegiumok elnökei. Az utak, folyamok és tengerpartoknak tulajdon felügyelő tisztjeik vannak; minden a' legpontosabban van elrendelve; a' folyomokra különös nagy gond fordittatik. A' *sukingban* sok császári rendelet találtatik e' végre, hogy a' föld a' vizártól védessék. Minden város kapuit örök foglalják el; éjjel az utcák elzártnak. A' kormányzás ügyeiben a' legnagyobb nyilvánosság uralkodik: a' tisztek az ország-collegiumhoz küldik tudósításaikat, ez a' dolgot a' császár elébe terjeszti, kinek határozata azután az udvari újságban kihirdettetik. Gyakran maga a' császár is vallomást tesz elkövetett hibáiról; ha hercegei rosszul álltak meg a' vizsgálaton, nyilván dorgálja meg őket. Minden ministeriumban és a' város mindenik részében van censor, *kotao*, ki a' császárnak mindenről véleményt ad; a' *kotaók* le nem tétetnek, és igen félelmesek; minden kormányzati ügy fölött szigorú fölvygázást gyakorolnak 's egyedül van jogok a' császárnál ellenvitkozni. A' chinai történet sok példáját mutatja ezen *kotaók* nemes lelkének és bátorságának. Így egyik censor szemrehányást tön a' zsarló császárnak, de durván visszautasították. Ez nem hagyá magát megzavartatni, hanem ismét a' császárhoz ment, ellenvetéseit megújítandó. Azonban halálát előre látván, magával viteté a' koporsót, mellybe eltemettessék. Más *kotaókról* mondatik, hogy a' bakók által megtépve, szaggatva, mikor már szólani nem tudtak, vérükkel jegyzék a' homokba föl véleményeiket. De a' *kotaók* egyszersmind mind azokról felelősek, a' mit szükség esetében elmulasztottak. Ha éhség, nyavalya, összeesküvés, vagy vallási nyugtalanság üte ki, a' *ko-*

taóknak azt hirül kell adniok, de a' kormány parancsait be nem várva, nyomban cselekvőleg kell föllépniök. E' censorok törvényszéket képeznek egymás között. Ezen igazgatás összesége tehát tiszt-hálóval van keresztül fonva, 's a' tisztek a' magasabb collegiumnak számadással kötelesek. Minden *mandarin* köteleztetik továbbá minden ötödik évben kimutatni ejtett hibáit, 's előadásának igazsága, a' *kotaók* ellenörködő intézete által biztosittatik. Minden durva és meg nem vallott hibáért a' *mandarinok* családostul együtt szigoruan megfenyítettnek.

Mind ezekből kiviláglik, hogy a' császár azon középpont, melly körül minden forog, 's mellyhez minden visszatér, 's így a' császártól függ az ország és a' nép java. Az europai országokban, mivel itt a' kormányzottak egyönisége megerősödött, kevesebb függ a' fejedelem egyöniségétől. Néha találunk azonban a' chinaiaknál is olly császárokat, kik nemesek valának ugyan, de nem bírtak elég lélekerővel a' kormányzásra. A' XVII. század közepén, a' kiütött forradalomkor igen szelid és nemes lelkű volt a' császár, de épen szelidősége miatt ernyedtek el az uralkodás gyeplői, és szükségesképen zendülések támadtak. A' zendülők a' *mandsukat* hívák az országba. A' császár öngyilkos lön, hogy ellenei kezébe ne jusson 's még vérével is néhány szavat ira leánya ruhájának szélére, mélyen panaszkodva alattvalói igaztalanságáról. Egy vele lévő *mandarin* eltemeté őt és sírján megölé magát. Hasonlót tőnek a' császárné és kísérete; a' császári ház legutolsó hercege, ki távol tartományban ostromoltaték, az ellenség kezeibe jutva, meggyilkoltaték. Minden még vele lévő *mandarinok* önkénytes halált haltak.

A' *jogállapotra* általmelve, a' patriarchai elv által az alattvalók mind kiskoruak, 's gyámságosoknak nyilatkoztatvák, Nincsenek önállásu osztályok vagy rendek, kik érdekeiket védenék (mint Indiában), minden fölülről kormányoztatik, intéztetik. Minden viszony törvényes szabály által szigoruan parancsoltatik; ezzel a' szabad

ézés, az erkölcsi álláspont alaposan kivan küszöbölve; a' mi nálunk szabad, ott külső kénytelenség. Mint álljanak a' családtagok ézésben egymás iránt, mit érezzenek, mit szóljanak, mit cselekedjenek, köz törvények által szabatik ki, 's az áthágóra nehéz büntetés vár. A' második, tekintetbe veendő tárgyoldal itt a' külsőség, melly majd egészen rabszolgasággá válik. Kiki eladhatja magát és gyermekeit, minden chinai veszi nejét. Csak az első feleség szabad, a' többi ágyasok rabszolgálók, és az elfoglalás alkalmával a' gyermekekkel együtt kiesnek a' férj birtokából. Harmadik különösség az, hogy a' büntetés többnyire testi fenyítés. Nálunk ez becstelentő volna, nem úgy Chinában, hol a' becsület fogalma ki nem fejlett. Állat és gyermek bottal neveltetik itt ott nálunk is, de a' mívelt ember testileg érintetlennek akar tartatni, míg vannak érzékeny oldalai, melyeknél fogva büntethető. Chinában minden *mandarin* oszthatat ki *husz* bambus-ütést, 's még a' legfelsőbbek, előkelők, miniszterek és alkirályok, sőt a' császár kegyencei is bambussal fenyítettnek meg. A' kiszolgáltatás után olly barátjok a' császár mint az előtt vala, magok pedig épen nem látszanak általa illetődteknek.

Mi a' beszámítást illeti, nincs különbség a' készakarva vagy történetből elkövetett vétek között, 's a' ki történetből oka lön más halálának, úgy szenved halált, mint ki azt készakarva eszközlé. Minden, ki némi összefüggésben van a' vétekekkel, kivált a' császár ellen irányzattal, berántatik a' vészbe: az egész közelebbi család halálra kінzatik, sőt a' büntetés a' további rokonság felé is terjed. A' tiltott íromány nyomói és olvasói hasonlólag tapasztalják a' törvény boszuját. Sajátszerű, minő irányt vesz illy körülmények között a' magánboszu. A' chinaiakról elmondhatni, hogy a' sértések iránt igen érzékenyek és boszuállók. De a' megsértett, hogy boszuját állja, nem ülheti meg ellenfelét, mert a' vétkesnek egész családá kivégeztetnék; tehát magát sérti meg, hogy általa a' másik rántassék vészbe. Sok városban a' kutak szájait

meg kelle szűkíteni, hogy az emberek bele ne ölhessék magokat. Mert ha valaki megöleték, a' törvény legszigorubb vizsgálatot parancsol annak oka felől. Az öngyilkos ellenségei mind befogatnak és kinoztatnak, 's ha végre a' megsértő kitaláltaték, neki 's családnak halnia kell. Illy esetben inkább magát öli [meg a' chinai, mint ellenét, mert neki minden esetben halnia kell, de amugy legalább eltemettetik 's reménye van, hogy családja az ellenség vagyonyát is megkapja. Ez az iszonyú viszony a' beszámítás-vagy be nem számításnál, hogy minden személyes szabadság és erkölcsi jelenlét tagadtatik a' cselekedet mellett. A' családokban is mind külsőleg büntettetnek meg a' vétkek. A' fiak kik atyjok vagy anyjok iránt, a' nő, ki férje iránt, az öcsék ha bátyjaik iránt megszegik a' parancsolt tiszteletet, megpálczáztatnak, 's ha a' fiu panaszkodnék, hogy atyjától, az öcs, hogy báhjától méltatlanságot szenvedve, száz bambust kap, vagy három évre száműzetik, ha az igazság részén van; ellenkező esetben megfojtatik. Ha a' fiú kezét emel atyja ellen, tüzes fogókkal tépetik le testéről a' hus. A' férj és nőközi viszony, mint minden más családi viszony, igen nagyra becsültetik, a' hűtelenség szigoru büntetést kap. De a' férj is megfenyítettik, ha valamelyik ágyasához nagyobb hajlandóságot mutat, mint első nejéhez. A' jogviszonyoknál megemlítendő még a' Chinában divatozó rabszolgaság, mivel érdekes látni, mikép hozaték az ott be 's minő változásokon mene keresztül a' tulajdoni jog. A' telek és föld, mellyben a' chinaiak főbirtoka áll, csak későbben tekinteték országbirtoknak. Ezen idő óta az is meghatározaték, hogy minden természetmény *kilenczede* a' császár birtoka. Későbben jött divatha a' *rabszolgaság*, mellynek alakítása *Si-hoang-ti* császárnak tulajdonítatik, ki 213. évvel Kr. e. a' híres nagy falat építetté, ki a' chinaiak jog könyveit elégetteté, ki sok birodalombeli független fejedelemséget hatalma alá hajta. Épen magánhadai okozák, hogy az elfoglalt földek magánbirtokaivá lettek 's azok lakosai rabszolgákká. De Chinában szüksé-

gesképen nem nagy különbség van a *rabszolgaság* és *szabadság* között, mivel a' császár előtt mindnyájan egyenlők azaz jogtalanok. Minthogy becsület nem létezik és senkinek nincs joga más fölött, a' lealázottság tudata uralkodóvá lesz, melly könnyen átmegy az elvetemültség érzetébe. Ezen elvetemültséggel csüng össze a' chinaiak nagy erkölcstelensége; ismeretesek, hogy a' hol lehet csalnak; a' barát rászedi barátját, és senki nem veszi rossz néven ha talán a' csalás nem sikerült, vagy tudomására jő. Mellette ravaszok és fiúok, úgy hogy az europainak igen kell őrizkednie a' velök közlekedésben. Az erkölcsi elfajultság tudata abban is mutatkozik, hogy *Fo* vallása annyira kiterjedt, melly a' fő 's végetlen isten gyanánt a' *semmit* tekintti, 's az egyén megvetését a' tökély főpéldányaképen tüzi ki czélul. Az egyöniség ezen önállatlanságánál elmulthatatlan, hogy a' chinaiak balitéletek tengerében ne bukdácsoljanak, mert balitéleteket ottan is lelni, hol a' mivelődés napja némileg már föltüint. Pálczákat vetnek föl a' légbé a' chinaiak 's azon módból a' hogy leesnek, jövendő mondatik. Minden fontosabb vállalatnál tanácsért kérdeztetnek meg a' jósök 's az *y-king* könnyen jóslatok könyvének mondható.

A' chinai birodalom vallási oldalát tekintve, elmondhatni, hogy a' császár egyszersmind a' vallás feje. Ennél fogva a' vallás lényegesen országos vallás; de a' mi értelmünkben a' vallás fogalmától egészen eltér. Chinában a' vallási ember sem szabad, mert természeti lényektől állittatik függésben lenni, mellyek között legfőbb az ég. Ettől függ az aratás, az évszak, a' bőség és terméketlenség. A' császár mint fő, mint hatalom egyedül közelít csak az éghez, nem az egyének mint olyanok. Ő mutatja be a' négy ünnepen az áldozatokat, ő tesz köszönetet udvara színével az aratásért, ő imádkozik le áldást az országra. Az *ég* ugyan a' mi értelmünk szerint az *ég urát*, az *istent* jelenthetné, de az nem úgy van Chinában, mert itt a' *császár* maga az *ur*, maga a' *hatalom*. Az *ég* csak a' *természetet* jelenti. A' jesuiták a' szokásnak

engedve Chinában, az *istent égnek*, *Thien*, nevezék, de más keresztény rendek által föladatak a' pápának, ki cardinalist küldte a' hely színére, de az ott meghalt; egy utána oda küldött püspök azt rendelé, hogy az *ég* helyett *ég ura* mondassék. Az *éghez* való viszony így állittatik föl, hogy az egyének és a' császár erényes maga viselete áldást, büneik pedig csapásokat szülnek. Annyiban a' varázsolat alapja is létezik a' chinai vallásban, a' mennyire az ember maga viselete a' sorshatározó. Ha a' császár jó, csak jó sorsa lehet az országnak: az *ég* kénytelen jót adni. Ezen vallásnak második oldala az, hogy valamint a' császárban van az égiránti viszonynak közönséges oldala, úgy ő szinte kezeiben bírja a' különös tekintetet is. Ez az egyének és tartományok részinties jóléte. Mind ezeknek geniusok van, alávetett a' császárnak, ki csak az *ég* közös hatalmát tiszteli, míg a' természet egyes szellemei az ő parancsait követik. Illy módon az *ég* számára is tulajdonképen ő adja a' törvényeket. A' geniusok szobormunkák 's tulajdon módon tiszteletnek. Rut, fertelmes bálványok ezek, a' művészetnek épen nem tárgyai, mivel bennök semmi szellemi nem mutatkozik. Tehát csak ijesztve félelmesek, tagadók 's mint a' görögöknél a' folyamistenek, nymphák és dryasok, egyes elemek és természeti tárgyak fölött örködnek. Az *öt elem* mindegyikének van geniusa, 's az külön szín által jegyeztetik ki. A' Chinában uralkodó család urasága is geniustól függ, és ennek sárga színe van. De nem különben minden tartomány és város, minden hegy és folyam bizonyos geniussal, nemtövel bír. Mind e' szellemek a' császár alatt állanak, 's az évenként megjelenő országos névjegyzékben a' tiszteken kívül, a' geniusok is megnevezvék, kikre e' csermely, ama' folyó stb. bizaték. Ha szerencsétlenség történt, a' szellem úgy letétetik, mint a' *mandarin*. A' geniusok bálvány templomainál sok pap és kolostor áll. A' bonzák (szerzetesek) nem házasodnak 's a' chinaiaktól minden tárgyban jóslat és tanácsért fölszólítanak. De különben sem ők sem a' templomok nem igen tisz-

teltetnek. A' bonzák jósolnak és igéznek; áldozni segitenek és a' geniusokhoz imádkozni, hogy a' baj elháríttassék. A' mi nálunk történetesnek vagy természetesen összefüggőnek látszik, azt a' chinaiak büvölés által akarják elmellőzni vagy elérni, és így itt is kilátszik lelketlenségök.

A' *tudományoknál* is a' császár a' fő. Több bírószerék van alatta, mellyek azok terjesztésével megbizvák. Van például astronomiai bírószerék, mellyekbe hajdan keresztény papok vetettek föl, mivel a' chinaik ebbeli tudománya csekély. E' bírószerék fő foglalatossága a' naptár, kalendariom' készítése, sőt azt mondhatni, hogy az egész astronomia csak e' munkára használtatik. Ha az astronom rosszul határozá meg a' napokat, halállal kell bünhödni. A' császár határozatait tulajdon collegium szerkeszti össze, hogy a' legjobb írásmódban legyenek föltéve. Hasonló írásbeli tökély kivántatik meg a' *mandarinoktól* a' tudósításoknál; szükséges egyszerűsmind, hogy a' tartalom az idomnak megfeleljen. A' tudományok academiája egyike a' legfőbb törvényhatóságoknak. Tagjait maga a' császár vizsgálja meg; mind a' palotában laknak, részint titoknokok, részint országos történetírók, természettudósok, földleirők. Ha új törvényjavaslat tétetik, az academiának véleményyt kell adnia. A' régi intézetek történeténél világosításokkal kell föllépnie, ha a' dolog a' külfölddel jó érintésbe, azon országok leírása kivántatik meg. Az itt elő álló munkákhoz maga a' császár készíti az előszavakat. Az utolsó császárok között főképen *Kien-long* jeleskedék tudományos ismeretekkel; maga is sokat íra, de fő érdeme China fő irományainak kiadásában áll. A' hibákat javító megbizottság feje királyi herczeg vala, 's mikor a' munka minden kézen általment, ismét a' császárhoz vitették vissza, ki minden benne maradt hibát erősen megbüntete.

A' különösen mivel tudományokról a' következőket mondhatjuk. A' chinaiak *történetírása* csak az egészen bizonyos eseteket foglalja magában, minden megítélés és okoskodás nélkül. A' *jogtudomány* szinte úgy a' meghatározott törvényeket adja, és a' moral a' kiszabott köte-

lességeket, a' nélkül hogy belső alap és ok hozatnék föl. Mind a' mellett *philosophiájok* is van a' chinaiknak, melynek alap-meghatározásai igen régiek, mert például már az *y-king*, a' sorskönyv, az eredet- és enyészetről szól. Ezen könyvben van az *egység* és *kettősség* igen elvont eszméje 's úgy látszik, hogy a' chinaiak philosophiája egy elvből indult Pythagorás tanítmányával. Elv az okosság, *tao*. Ezen mindennek alapul szolgáló okosságot, ezen minden mozdító lényt és idomait ismerni, főtudománynak tekintik a' chinaiak. Az csodálatos, hogy az országos intézkedésekkel mégis olly kevés kapcsolatban áll ezen elv, 's olly kis mező jut neki az egyeseknél. *Lao-cse* munkái híresek, főképen *Tao-te-king* nevű irata. *Confucius* meglátogatá ezen bölcseset, tiszteletét mutatandó be nála, a' VI. században Kr. e. A' chinaiak kényétől függ e' philosophiai munkákat tanulni; de van egy secta, melly magát okosságinak, *tao-sse*-nek nevezi. Ennek tagjai kizárják magokat a' polgári életből és sok rajoskodást 's mysticát kevernek fogalmaik közé. Azt hiszik, hogy az okosság birtokosa általános szert bir, melly természet fölötti hatalmat gyakorol, az embert égbre ragadja 's a' halál erejét elveszi. *Confucius* munkáival is közelebből ismerkedénk meg; ő szerkeszté össze a' *king-eket*; sok munkát-irt a' morálról, mellyek a' chinaiak élet- és bánásmódjának alapját teszik. A' mi a' többi tudományokat illeti, azok nem mint olyanok miveltetnek, hanem mint hasznos czélok eszközei. A' chinaiak igen hátra vannak a' szám-, természet- és csillagtanban, bár milly híresek voltak is benne régen. Általában sokat ismertek előbb az európaiaknál de alkalmazni nem tudák. Illyen a' mages, a' könyvnyomtatás, a' lőpor. Számolni jól tudnak, de a' tudomány magasb oldala ismeretlen előttök. Nagy csillagászoknak is sokáig tartattak a' chinaiak, de *La Place* megvizsgálván ebbeli ismereteiket, azt találá, hogy vannak régi tudósításaik és utalványaik a' hold- és nap fogyatkozásokról, de a' mi még nem alkot tudományt. Ma európaiak készítik a' kalendárt, hajdan mikor

még chinaiak dolgoztak rajta, gyakran megtörtént, hogy hamisan jeleltettek ki a' nap és hold fogyatkozások, a' mi a' szerzők halálát vonta maga után. Az európaiaktól kapott távol csöket sem tudják a' chinaiak használni. Az orvos-tan is gyakoroltatik általok, de mint csupa tapasztalmány, és a' legnagyobb babonával köttetik össze. Általában ügyesen tud a' chinai majmolni, utánozni, nem csak a' közéletben, hanem a' művekben is. A' szépet mint szépet ábrázolni, nem sükerüle neki; a' festésben hibázik nála a' perspectiva és az árnyék, és ha bár jól lemásolja is az európai képeket, ha a' chinai festő pontos, azt tudja, hány pikkje van a' pontynak, hány szegélye a' levélnek, minő az ágak állása, de műve- és ügyességének nem szolgál alapul a' magasztaltság, az ideál, a' szép. Más felül kevélyebb a' chinai, mint hogy az európaítól valamit tanulna, annál inkább, mivel némelly kézműi dolgokban fölül áll rajta mint: a' lak fényesítésben, érczei kidolgozásában, nevezetesen azok vékonyra öntésében, a' porcellán készítése- és sok egyébben.

A' chinaiak hieroglyphákkal írnak; jegyeik száma 80.000 körül van. *Leibnitz* ezen írásmódot tökélynek tartá 's ajánlatosnak hogy Európába is behozassék. Cél-szerűtlenségén ma alig kételkedik valaki. A' chinaiaknál igen sok füg attól mint mondatik ki a' szó, lassan, gyorsan, erősen, halkál, mellyek mellett még sok módosítás van. Némelly szóknak a' különböző kimondás szerint tiz, sőt tizenkét jelentésök is van, mert nálók a' hangsúly tesz különbözőzést, míg mi európaiak alig hallatunk hangsúlyt. Így *dsü*, magas hangon azt jelenti; *mester* és *úr*; alant: *disznó*, rövid törtten: *konyha*; erősen: *oszlop*. A' *po* szónak, jelentései: *üveg*, *forr*, *tör*, *hasít*, *banya*, *rabszolga*, *okos személy*, *kevés*.

(Hegel után)

VAJDA PÉTER.

XI.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXVI.

A' vasvári káptalannak, eljegyzési és menyasszonyt ajándék, valamint tanúk előtt eladott tizenkét holdnyi örökbirtok iránt, a' boggyoszlói és poghi nemesek részére, 1293-ki mart. 15-kén költ bizonyítványa.

„**N**os Capitulum ecclesie sancti Michaelis de Castro ferreo significamus quibus expedit vniuersis presencium per tenorem. Quod Nicolaus filius Egidii nobilis de Buguzlou coram nobis personaliter constitutus super dote et sponsalibus nobilis domine Vnee vocate condam uxoris Muthmeri de Pogh sororis videlicet Egidii memorati Petrum filium Symonis de eadem Pogh qui aderat retulit expeditum et receptis tribus marcis ab eodem penitus et per omnia reddidit absolutum. Ita plene ut nec idem Nicolaus nec quispiam heredum uel cognatorum suorum dictum Petrum et eius successores seu cognatos racione premissa unquam vlllo tempore poterunt molestare. preterea idem Nicolaus oraculo viue uocis est confessus quod cum Muthmerius prenotatus in extremis laborasset compos tamen sue mentis coram multis probis viris et ydoneis quos ad hoc accersiri fecerat duodecim iugera terre sue hereditarie, sex videlicet iuxta stratam qua de Symean itur in Jaak a parte Rabe quorum sextum subtus fundum ipsius Petri continetur reliqua vero sex supra eandem stratam aboccidente existencia ut dicebant vendidisset ad huc viuens, Symoni patri ipsius Petri antedicto pro sex marcis plenarie receptis ab eodem in perpetuum pacifice et quiete possidendam (igy). Datum in dominica Judica anno domini M.CC. nonag. tercio.“

Íróhártján nyílt alkatban hitelesen költ példányomból. A' káptalan kerek pecsétét, melly az oklevél hátára volt nyomva, ennek közepén keresztül vont hártyakötélék tartotta.

LUCZENBACHER JÁNOS.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. Srét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár
n. Srét. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész. Kis Srét, három-három oszlopra. író
papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
Srét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferhncz által. n. 8. Postapap. kötve 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m.
tud. társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden
munkái. Magyarra Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 2 ft; köz. pap-
1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTÉKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK, a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játé-
kszint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. Hat kötet n12r. kötve 3 ft 57 kr. cp.

KÜLFÖLDI JÁTÉKSZÍN.—14 kötet n12r. kötve 6 ft 44kr. cp.

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.
PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első*
kötet. XVI. és 211. lap. Budán, 1835. n8r. kötve postapap. 1 ft,
közép pap.45 kr. cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kü-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanuló' számára. Másodrendű
kiszorított pályamunka. Irta *Warga János.* 152 l. Budán, 1837.
n8r. *Első kötet.* Az elemi nevelés' alapvonatai. Ára a' fali olvasó
táblákkal együtt 50 kr. cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól.* Budán,
1837. 5 ív egész rébten, 20 kr. cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMELI. Irta *Györy Sándor.* Első füzet.
Budán, 1836. n4r. Széppnyomt. pap. és kötve 1 ft 30kr. cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, 1től 108000-ig' Szer-
kezteté *Babbage Károly,* Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejéren
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál.*
226 lap. Budán, 1836. n8r. kötve 1 ft 12 kr. cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
saság. Budán, 1837. n8r. Öszvesen 160 lap. kötve 48 kr. cp.

SEBÉSZSÉG, melyet előadási kézikönyvvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál.* Első kötet
349 lap. Második kötet 469 lap. a' műszavak' deáknémet-magyar
és magyar-németdeák gyűjteményével. Budán, 1837. n8r. Min-
denik kötet' ára külön 1 ft 40 kr. cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBTEGYSÉGEKRŐL. fordítá
dr. *Fajócz János.* 332 lap. Budán, 1837. n8r. csinos borítékba
kötve 1 ft 36 kr cp.

A' magyar udós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27 l.
Pesten, 1831. 4r. füzve 12 kr. cp.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
VII. A' hadi tervrajzok és földképek (II. közlés). KISS KÁROLY.	71
VIII. Érsekujvár. PODHRADCZKY JÓZSEF.	87
IX. A' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága. KÁLLAY FERENCZ.	94
X. China történeteinek philosophiája. VAJDA PÉTER.	117
XI. Okleveles todalék. LUCZENBACHER JÁNOS.	134

L I T E R A T U R A.

LENGYELORSZAG' TUDOMÁNYOS HELYZETE STANISLAUS AUGUSTUS' IDEJÉBEN.	267
CRITICAL SZEMLE.	

Csillagúszat.

Dr. J. H. MÄDLER, der Mond, oder allgemeine Seelenographie.	273
F. G. W. STRUVE, Stellarum duplicium et multiplicium mensurae micrometricae etc.	287

Szép irodalom.

A. CREUSÉ DE LESSER, Le roman des romans. ; . . .	289
Fernando WOLF, Floresta de rimas castellanas. . . .	291

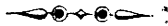
BIBLIOGRAPHIA.	298
TITOKNOKI HIVATALOS JELENTÉS.	306

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. cp. lesz en velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HARMADIK ÉV.

SEPTEMBER, 1839.

BUDÁN.

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG

legújabb kiadásai.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed réthben, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kötésben, postapapíros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVEKÉKEK. Kiadta a' m. tud. társaság. Döbrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, öszvesen 493 lap, n. 4-edr. nyolcz könyomattal. Velinen, kemény táblába kötve 7 ft., vászonban borítva 7 ft. 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's fűzve postapap. 3. for. 30 kr., írópapiroson 3 ft cp.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. 1838.n. 8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGASZTÁS' főbb szabályai, A' m. tud. társaság' különös használatára. Harmadik kiadás. Postapapír. kötve 10 kr.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alapvonaljai. Jutalmazott pályamunka. Irta Warga János. Magyarország' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

Első OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanuló' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második megjavított és bővített kiadás. Írópapiros. 2 ft., nyomtató papiros. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECZKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János. Két köt.fűzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDAVI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz szerzetebeli m. hitszónok 's m. t. lev. tag által. Két toldalékkal a' moldvai püspökségekről, a' bukovinai magyar telepekről 's a' moldvai cath. egyház' két század előtti állapotjáról; Moldvaország' abroszával, ékes borítékba fűzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. VII. köt. Az atyátlan. Szomorúj. Tóth Lőrincztől. 36 kr.

KÜLFÖLDI JÁTÉKSZÍN. XIV-d. köt. A' Zászlótartó, vígj. Schröder után Molnár S. 24 kr.

— — XV-d. kötet: 1. A' levelezők. 2. Ész és'szív, vígjátékok Steigentesch ut. Külkey Henriktől. 3. Kénytelen házasság, vígj. Molière ut. Kazinczy Ferencz. 30 kr.

MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁGI NÉVKÖNYV, astronomiai napkönyvvel es kalendáriommal 1839. Fűzve 36 kr.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folymat 4 kötet. Ára nyomt. papiroson 4 ft, velinen 5 ft. cp.

XII.

A' KELELETI NYELVEK

MAGYAR TÖRTÉNETI FONTOSSÁGA.

A török nyelv.

Legtöbb 's legközelebbi viszonyban állottunk, 's állunk ma is az osmán fajú törökökkel, mióta azok a' görög császárok' fővárosában megfészkelvén magokat, europai Törökországot alakítottak. Már magában e' szoros szomszédi viszony is oda mutat, hogy a' török nyelv' tanulása mind hasznos, mind érdekes a' magyarra nézve, ki nek hazájában szinte harmadfél százévig dült az egykor hatalmas nemzet; sőt annak nagy részében parancsolt is. Mert elkezdve 1363. óta, mikor nagy Lajos *Marizza* folyam mellett, kétnapi földre Drinápolytól, első ütközetet tett a' török sereggel, melly csatáról még kétkedett Pray, de Dobka László számára költ királyi levél bizonyossá teszi ¹⁾, az utolsó török háborúig II. József alatt, kisebb vagy nagyobb mértékben összeköttetésben álltak Magyar- 's Erdélország a' török földdel úgy, hogy több helységeknek, pusztáknak, familiáknak neveit, szólás módokat, a' török befolyásból lehet egyenesen és biztosan kimagyarázni; sőt mivel a' török nyelv és literatura a' perzsából és arabból sokat gazdagodtak, 's ugy szólván kevés eredetiséggel bírnak, ama' két főnyelv' kínesei-

1) „Ladislaua Dobka strenuus miles, nobiscum et exercitu nostro viriliter contra se vissimos Turcas et Imperatorem de Tyrno ipsosque invadendo perpetravit actus militares.“ Katona, T. X. p. 393. Hammer, bővebb felvilágosítást ad a' marizzai csatáról. Geschichte des Osm. Reichs. T. I. p. 594.

hez képest ¹⁾; a' török nyelv utján észrevehetetlenül ragadtak nyelvünkhöz arab 's perzsa szók, mellyeknek első alapját még a' keresztes hadra járásunk, és az ismaeliták' hozzánk költözése jóval az előtt már megvetették.

- 1) Remusat írja az osmanok' literaturájáról, hogy az csak kölcsönözött, kevés az eredetiség benne, főleg majmolása az arabnak 's perzsának, semmi találmányt nem köszönhet a' világ az osman turkoknak, kivéven a' 12 állatkörét a' csillagászi tudományban, mellyet elébb a' kirgisek képzeltek, mellynek ismét, a' chinai 12 számból álló cyclus szolgált alapul, azon különbséggel, hogy a' törökök a' semmit nem jelentő characterek' helyébe, házi állatok nevét hozták szokásba. *Recherches sur les langues Tartares.* Tom. I. pag. 300. De. ez egy kevésbé kemény ítélet, ha azt összehasonlítjuk Hammer' helyével, mellyben a' török szorgalom' miveit, practica-i oldalról emeli ki „Poesis, musika, ékesszólás, építés virágoztak a' törököknél, csak a' festés és kőfaragás hanyagoltattak el. Hit- és törvénytudomány által főhivatalokra léphettek az ulemák, irtak a' komoly tudományokban is; de különösen kézműi iparáról volt híres az osmán birodalom, 's nyugot irigylette azt annak, mert méltán híresek a' halebi sokféle selyem portékák, a' brusai bársonypárnák, az angorai shawl-ok, Barbaria' fejér fürtös köpenyegei, Schmirna' fekete színű hajós öltöneyei, a' damaskusi aczélfegyverek, Drinápoly' veres gyapju szövetei, az oda való szappan és rózsa olaj, a' bagdádi selyemkendők, kivarrott hímes fejkötők, a' constantinápolyi arany drótozatok és pecséttek stb. *Gesch. des Osm. R. T. IX. p. XLII.*

Hammer könyvében több magyarországi helynevek megmagyaráztatnak a' török nyelvből. Így *Karansebes* neve hibásan magyaráztatott eddig *Cara sedes*ből, hol Ovid lett volna számkivetésben, mivel ott a' régi *Colonia litorata* állott, mellynek a' törökök *Karadschebes* nevet adtak, mi nevű város is van kis Ásiában, Sagaria víz mellett, melly vár nevét *Karadschebes* török vitéztől kapta, ki azt Urchan alatt kapta vitézségéért jutalmul. (T. I. p. 73. és 578.) A' *Busiblicza* helynévről Baranyában. T. III. p. 636. Több turk magyar szavakat összeszedtek Kalmár, Pray, kik aztán Wahl, Jenischt tévedésbe hozták a' magyar és turk nyelv' közel rokoinsága felett.

Ha szinte csekélyebb is azonban a' török literatura, mint akár a' perzsáké, akár az araboké, de maga a' nyelv mind régiségére, mind kiterjedtségére nézve olly szembetünökép ajánlkozik tanulás' tárgyul, hogy azt historiai kár nélkül el sem mellőzhetjük.

A' turk faju nemzetek mint már érintve is volt, nagy befolyást gyakorlottak Ásia' belső történeteire, költözködéseikben érintésbe jöttek a' scythákkal, perzsákkal, arabokkal, kiknek hatalmas kálifáik nem tudtak többé gátot vetni nyugoti Ásiába való tolakodásuknak, és sok turk dynastiák állottak fel később az arabok' 's perzsák' elrombolt birtokaikban, mellyek Európára is hatással voltak mind addig, míg nem azok a' mongolok' árvis sebeségű pusztító rohanásaikban el nem sülyedtek; de még a' világ hódító *Timur* ellen is fenntudta magát, ha bár nehezen *Bajezid* tartani, 's az osman birodalom azután még nagyobb erőre jutott, hogy a' seldschuki, egykor hatalmas turk dynastia' birtokait egymás után kezire kerítvén, kis ásiái uralkodását az európaival bizonyos súlyirányba hozta.

A' magyar historicus' szemei előtt azonban nem csak a' hozzánk közelebb eső osmánok' történetei lehetnek egyedül nagy fontosságuk, hanem azon turk nép ágazatokra is ki kell terjeszteni figyelmét, mellyek számos csapatokban lakják közép és felső Ásia' részeit; nevezetesen a' finn faju népek közé szorúlt turk telepek az urali hegyek' két oldalain, méltán megérdemlik vizsgálatainkat, mikor 's micsoda viszonyok között hatottak ök oda? az egyes finn nyelv ágazatokra mi befolyással voltak azóta, hogy köztök laknak? általán fogva a' finn eredetiség mennyire kevertetett meg a' turk, mongol, tatár és orosz befolyások által, miről ha töredékekben kapunk is némi tudósításokat *Pallas*, *Forster*, *Schlötzer*, *Fischer*, *Müller*, *Falk*, *Georgi*, *Lehrberg*, *Sjögren*' 's legujabban *Wolf Ferdinand*' könyveikben, de e' tudósok a' magyar nyelvben 's régi szokásaikban járatlanságuk miatt, mind azt nem adhatták, a' mit különben

fáradhatatlan szorgalmoktól reménylhető vala, 's e' részben az Ural vidéke, 's finn népei még egy vagy több előre elkészült magyar tudós utazók vizsgálatait kívánák, kik *Raske* és *Dobrowszky* linguisticai tehetségeikkel, *Körösi Csoma Sándor* állhatatosságát és bátorságát, 's *Halling'* historico critical szellemét párosítanak, a' mi hogy megtörténjék, *Leibnitz'* ideje óta régi kívánsága a' tudósoknak, mind a' külföldön, mind benn a' hazában.

Már magában az a' jelenet, hogy a' turk nyelv' tiz dialectje földünk' három részében szélesen van elterjedve, hogy egyes ágai e' nyelvtökének mint: az *osmáni*, *kásáni*, és *oguri*, némi literatúrával bírnak, felébresztetheti a' historicust és ethnographust azoknak vizsgálatára, mert mint *Dawids* írja a' török nyelv grammaticájában, ha valamely utas, ki csak némely turk dialecttel is ismeretes, Marokkóból elindul, egyedül e' nyelv ismerettel beutazhatja a' közép tenger' déli partjait, Syriát, kis Ásiát, 's túl a' fekete tengeren ásiái Oroszország' mérhetetlen vidékeit, 's felhathat a' *Lena* folyóvizig, 's az éjszaki fagyos Oceanig, mert útjában mindenütt turknyelvű népcsoportokra talál.

De különösen az osman literatúra nem is olly meddő, mint vélné az ember, az arról elterjesztett hírek után, 's mint egykor értekező is hitte, míg *Jenisch* és *Hammer* más nézetekre nem bírták. E' két tudós különösen kiemeli a' poesis mellett a' historiai és geographiai szakot, mellyekben több értelmes és főrangu személyek dolgoztak, 's megírták nemzetek' történeteit. Így *Lutfi pascha* nagy vezér, első *Selim* és nagy *Sulejman* alatt, derék historiai és statistikai munkákat írt, mellyeket eddig elé czimeknél fogva is alig ismert Europa; vele egy időben élt *Muhijeddin Dschemali* Drinápoly' birája, ki az osmánok' historiáját kezdettől fogva 1550-ig megírta, melyet *Lewenklau* deák 's német fordítással adott ki, ez úton terjedtek el Európában legelőször bizonyosabb ismeretek a' török történetekről. De voltak már ezek előtt is turk historiographusok, kik a' nemzetnek részenkénti

vagy általános történeteit feljegyezték, millyenek: *Aaschik pasa*, *Neschri*, harmadik Murad alatt pedig *Seadeddin*, ki később mufti lett, 's országos historiographusnak neveztetett ki, melly tisztség azóta állandóan fennál a' sultáni birodalomban. Csak az egy *Scheich Ahmed-Dede*, ki 1702-ben holt meg, ki nem is volt fizetett udvari historiographus, a' maga közönséges historiájára 72, perzsa, arab és török kutföt használt, melyeket névszerint felhoz 's közelebről megismertett Hammer-osmán historiájában ¹⁾. Meg említem még *Katib Tschelebi*, vagy *Hadschi Chalfa* híres török bibliographust, kinek időszámi táblái és földleirása nélkül, azt írja Hammer, csak sötétben tapogatódnánk az osmánok' történeteiben.

Nem hallgathatom ez úttal el, a' törökökről lévén szó, Hammer' classicus könyvét e' nemzet' történeteiről, haládatlanság és pirulás nélkül magyar historicus többé a' nélkül el nem lehet, róla mondhatni méltán el: *Exegit monumentum acre perennius*, kit magyar academiánk büszkén számlálhat tagjai közé, ki a' nagy Müller János' unszolására szánván el magát a' keleti nyelvek' tanulására, és a' török historia írásra, hármincz évi nemes és költséges fáradozásának gyümölcsét letevé azon X. kötetnyi munkában, mellyet egész Europa bámulással fogadott, mellynek újabb ösztönt kell adni a' magyar

1) Geschichte des Osm. Reichs. Tom. VII. p. 545. seq. Jenisch, de fatis linguarum oriental. p. LXXII. név szerint felhordja az osmánok' országos historiographusait, mivel össze lehet vetni a' bécsi literaturai Évkönyvek' LXIX. darabját lap. 5. A' híres Hadschi Chálfa megholt 1658., neve egy az arab *Kalifa*, 's a' magyar *Kulifai* névvel, de hogy a' német *Gehülfe* is az arab gyökhöz tartana, mint Hammer véli, arról méltán kételkedhetni. Naimát, szintugy országos historiographust, a' nagy vezér *Husein Köprili* 1702-ben első ivéért egy erszény pénzzel jutalmaztatá meg, 's minden napra egy arany fizetése volt, majd két év mulva főhivatalra emeltetett. Az ojtur historiographusokról szól Remusat l. c. p. 282.

íróknak, hogy Hammer' nyomaiba lépve a' keleti történetek, és nyelvek körüli buvárokodásra több számmal, mint eddig, szánják el magokat, derítsék fel a' homályt, melly a' siberiai finnus, 's a' turfáni turk ojúgurok felett mind egyre lebeg, ha bár Remusat, Klaproth és Hammer azt már némileg felderültnek vallják is; különösen a' magyar és turk nyelv közötti viszonyok' meghatározásában, nagyobb szerénységgel 's több grammaticai ismerettel kellene eljárni, mint azt a' külföldi tudósok tesszik, kik nyelvünket vagy igen felületesen, vagy épen nem is ismerik, hanem auctoritások után mennek, mint Jenisch, ki Kalmár György, Töppeltin, Pray 's Kollár állításaik után elhitte, hogy a' két nyelv közel rokon egymáshoz, holott már Otrokocsi jóval elébb tagadta azt, ki mint később Révai, a' magyar, finnus és zsidó nyelv között közelebbi belső rokonságot sejtített ¹⁾.

Egyes hason jelentésű szók' összehangzása magában még nem dönti el a' nyelvek közötti rokonságot, habár felvilágosítást ad is a' szók' külső alakjainak változásaikról: 's e' formalismus előtűntetése által, visszavezet sok izben az igazi gyök' kitalálására. Arra, hogy rokonnak mondjunk két nyelvet, vagy egyiket a' másiktól származottnak, több kívántatik, mint egy- kétszáz szó összehangzása, mert többre legnagyobb erőltetés mellett sem lehet felvinni a' turk magyar szókat, 's azoknak is egy-

1) A' török, írja Otrokocsi, nyelvben, szokásban merőben különbözik a' magyartól, ritka esetben van közös szavok, ha bár sokban, a' távolabbi gyökökre tekintve, valami egyezést lehetne is kimutatni. Orig. Hungar. P. I. p. 146. Révai írja „Nostra enim lingua vocum simpliciore forma illa certa primigenia, Hebraeae et hodie praecellit. Videtur illa mihi nata esse de matre seniore, quam sit hebraea. Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit, qualis est inter neptes, ortas ab avia ex filiabus diversis. Neutri (Hungari et Feuni) itaque ab alteris descendimus, sed utrique ab altiori origine communi.“ *Elaboratio Grammatica Hungar. Pesthini*, 1806. Vol. I. p. 47.

harmada olyan;’ melly más keleti nyelvekben is divatos. Az összehasonlításra a’ két nyelv’ grammaticájának kell alapúl szolgálni, mi úton indult el Gyarmathi, a’ finn és magyar nyelv’ összehasonlításában. Mig e’ meg nem történik a’ török nyelvvel, mig az ejtegetés, összehasonlítás és igeahajlítás’ szabályainak hason szerü volta, a’ szó származtatások’ egyező eredményei, a’ syntaxisnak nem mondom egysége, de főbb vonalokban összevágása, ki nem lesznek példákban mutatva, addig csupa auctoritásokra, bár mi fényesek legyenek is azok, hiedelmünket nem építhetjük, annyival inkább nem, mert még az egyes, semmi összefüggésben nem álló grammaticai mutatóványok sem kezeskedhetnek a’ nyelvek közötti rokonsáért. Minnekutána Gablentz a’ mandschu (tunguzfaj), Schmidt a’ mongol nyelv’ grammaticáit kiadták, bizonyossá is lett annyi, hogy magas Ásia’ ismeretes nép nyelvei között (mandschu, török, mongol, tübet nyelvek) némi lelki kapocs létezik, melly e’ tatár nyelvek’ (mint Remusat elnevezte) kifejlésében homogeneitásra mutat, de a’ melly hasonszerűség koránt sem magát a’ nyelv’ materialis oldalát, u. m. a’ gyökszók és grammaticák’ rendszerét, mint inkább a’ fogalmak’ nyelv oszlályait, vagy is rangjokat, következőképp e’ nyelvek’ logikai oldalát tárgyzák. Illy logikai hasonszerűségekre mutat például az a’ jelenet, minél fogva az említett nyelvekben minden módosító szó, és mondásrész, a’ módosítottat megelőzi, mint a’ genitivus, minden kivétel nélkül elébe tétetik az igazgató szónak; így akár közvetes, akár közvetlen legyen a’ tárgy, azon szónak, melly a’ tárgy’ eszméjét képezi szükségesképp meg kell az ígét előzni. Hason nemü logikai jelenetekre akadni a’ szóképzésben és forma tudományban is, mert nembeli különbségről semmit sem tudnak, mellyről más nyelvek, mint a’ német, a’ szót képező végragokkal, értesítenek ¹⁾.

1) Kivétetnek a’ szint jelentő mellék nevek az élő állatoknál például: *khara boghora* mongolul=barna cső-

Egyeznek továbbá az igeszók' jelentéseinek változtatásaiban is, ha a' gyökbe bizonyos szótagok szúratnak, 's az által meghosszszulnak; egyeznek abban is, hogy kevés kötszavok van, a' mit Gesen a' zsidó nyelvről is meg jegyez. A' mongol nyelvben sok fő név van *tschi* és *tschi* véggel, amaz ige, e' név származék, amaz cselekvő neveit, ez concret dolgokat tudat meg velünk, a' *lik* végű név származatúak pedig abstractumokat jelentenek. Így van ez a' török nyelvben is, hol a' *lik*ben ki menő névszók abstract, a' *tschi* végűek cselekvő neveket 's más concret munkásságokat fejeznek ki. Ily közönséges összehangzások azonban, mellyek itt a' többek közül csak példakép érintetnek meg, legfőlebb is logikai, de nem materialis nyelvrokonságra mutatnak, hasonegyes jeleneteket a' magyar nyelv is állít elő¹⁾, de abból nem következik, hogy a' magyar nyelv tatár fajú nyelv, hanem csak annyit mondhatni, hogy a' nyelvek' szellemi organismusában bizonyos egyformaságot lehet itt ott nyomonzni, a' mi nem csoda, mert minden nyelv, mint ész productum, nem magából teremti és fejti életműszerét, hanem az élő műszerekkel felruhazott ember önt életet a' nyelvbe, már pedig az emberi lélek' munkásságának közönséges törvényei vagynak, mellyek a' beszéd' műszerek-

dőr teve, és *kharaktschin ingge* = barna teve kancza, *alak mukai* = tarka kutya, *alaktschin mukhai* = tarka szuka kutya. *Grammatik der Mongolischen Sprache* von Schmidt. Petersburg, 1831. p. 22. 23.

- 1) A' mongolban például: a' *tal*, *tel* végezetek (atal, etel) abstractumokat formálnak, így a' magyarban is: *vétel*, *étel*, *ital* a' vett, ett, itt igékből. Beregszászi Pál, *Über die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen*. Leipzig, 1796. több hason példákat hoz fel, mellyek a' magyar nyelvnek logikai homogeneitását több más nap keleti nyelvekkel igazolják, de abból nem következik, hogy mindenikkel anyagi rokonságban is áll; megemlíti ő az igék jelentéseinek változásait is, a' gyökhöz járulandó szótagok által, de e' jelenet az arab, zsidó, syrus nyelvekven is előjő, mint a' tatár fajúakban. (p. 24—29.)

hez képest a' szólás' természeti anyagait életre hozzák, 's azokra az önműködő élet organismusának másolatait, vagy típusát rányomják, mely az emberi lélek' állapotját, műveltségét, ismeretei körét, következőleg vegyített, vagy még vegyítetlen népcsoportok' nyelv szellemét visszatükrözi.

Arra tehát, hogy két, vagy több nyelvet közelo-rokonságúnak állítsunk, megkivántatik szintűgy a' nyelvanyagoknak, vagy is *gyökök szóknak*, mint a' grammaticai formáknak összehangzása, a' mit kikeresni 's megmutatni nagyon is fáradságos munka, mert idő multával változnak az anyagi formák, dialectusok támadnak, természeti és erkölcsi csapások' következtében vegyülnek, elkorcsosodnak a' nyelvek úgy, hogy éles tapintat, huzamos studium nélkül az igazi gyökformákat kitalálni, a' származékok' külső testi alkatát minden fordulataikban előállítani, a' synonymákat helyesen osztályozni nem is lehet.

Ha tehát több tudósok állíták is eddig a' török 's magyar nyelv' rokonságát, azt mi nem fogjuk hinni mind addig, míg az itt kijelelt mód szerint meg nem történik a' két oldalú összehasonlítás, mert csak akkor, és nem előbb lesz megmutatva, hogy a' két nemzet valamikor testileg és szellemileg egy faj volt, vagy egy törzsök' származéka, mikor nyelvekben is az anyagi és szellemi organismus' egysége beh bizonyul.

. *A' perzsa nyelv.*

A' perzsa nemzet, és perzsi birodalom' történetei nagy fontosságúak voltak mindenkor a' tudósok' előtt, a' mi nem is csuda; mert akár nyelvét, akár historiáját, akár végre a' birodalom' fekvését tekintsük, e' három tekintet alatt különösen kiemeli magát Perzsia nagy' és csodás szerepénél fogva, mely annak az emberi műveltség' körében osztályul jutott.

A' német tudósok különös szeretettel forgolódtak az óta Perzsia' történetei körül, hogy a' perzsa 's német nyelv közötti rokonságot sejdíteni kezdték. *Günther Wahl*,

egyik a' legidősb orientalistái közül. Németországnak, már 1784. mikor a' keleti nyelvek' historiáját kiadta, tette azon vallomását, hogy őt egy nyelv is ugy nem érdeklette, mint épen a' perzsa, mellyet életének fő studiumává választott.

Az ő nyomába lépett *Dorn*, ki külön könyvet is irt e' tárgyban, *Hammer* pedig részint a' *Fundgruben des Orients* czimű német folyóiratban, részint a' bécsi literaturai évkönyvekben, háromezer német - perzsa szót gyűjtött össze annak megmutatására, hogy a' germánok egykor Perzsia' lakói voltak, 's mind hárman grammatikai analysisre, és historiai adatok' mutogatására is egyszerűsre kiereszkedtek. *Jenisch* pedig, ki maga is e' thema' bizonyításában fáradozott, név szerint és könyveikkel megemlíti a' régibb tudósokat *Bonaventura Vulkanits* ideje óta, (1597), kik a' tárgyban irtak ¹⁾.

Hazánkban tudomra *Beregszászi* áll egyedül, ki a' magyar nyelvet főleg a' perzsával akará rokonítani, de könyve ugy látszik nyelvvizsgálóinkra, hihetőleg csekély előkészületeink miatt, kevés behatással volt, azért az általa felkapott fonalat tovább nem folytatták, pedig kivánna időkorunk, hogy véleménye vagy több okokkal is támogatatnék, vagy pedig felhordott mutatóványainak elégtelen voltáról végső ítélet hozatnék, hogy e' részben is a' zavaros homályból ki lehessen menekedni. De e' körülmény mellett több okaink is vagynak a' régi és új perzsa nyelv' tanulására, 's literaturájának hasznunkra fordítására, mert már maga az a' historiai pont is, mellyet *Const. Porphyrog.* emlékezetbe hagyott, hogy a' magyarok' egy része Perzsia keleti határaiba ment, 's nem jött ki Európába, gyanítja, hogy Perzsia némi érintésbe jöhetett a' magyarokkal; mert különben honnan eredne nemzeti hagyományunk a' perzsi magyarokról, mellyet

1) Wahl „Allgemeine Geschichte der morgenländischen Sprachen und Literatur. Leipzig, 1784. p. 311—330. *Jenisch* p. LV. és *Pfeifer, Critica Sacra. Dresdae, 1680. p. 423.*

Thuróczi említ. „*Eos qui Persidem regionem inhabitarent, statura et colore similes Hunnis, tantum modo in loquela, velut Saxones et Thuringi modicum differentes.*“ (Chron. P. I. c. 11.) E' nem lehet koholmány, mert mi czélja lehetett volna a' krónika írónak a' nemzeti köztudomás ellen illyes mít írni? mi okból írhatta Kézai Simon is, hogy Chaba' fijának *Edemennek* anyja khovarezmi születés volt (nam mater eius de Corosminis orta erat), 's mikor a' magyarok másodszer Pannoniába jöttek Edemén is, *cum maxima familia patris sui et matris introivit* ¹⁾. A' dologban bizonyosan kellett valaminek lenni, mert illy összehangzás Const. Porphy. és a' hazai krónikások közt máskép nem is képzelhető. A' kaukaszusi magyarokról való bizonyítványoknak is szoros kapcsolatban kell állani e' perzsiai magyarok' viszonyai-val, mert különben miért tartanak magokat ott a' *badill, ingusch, lesqus tsetschentsész* népfajok magyar ivadékoknak mint Klaproth írja, ha az ott nemzeti hagyomány nem volna? mit keresett *Madschar* város *Terek* folyóvíz mellett, mellyet Timur 1394-ben pusztított el ²⁾? Hiában kételkednek annak magyar voltáról, mint legujabban is egyik magyar folyóiratban azt egy névtelen kétségbe hozta, hogy az t. i. tatár 's nem magyar város lett volna, mert a' XIII. században, mikor mongol nép boritá el azon helyeket vált az tatár várossá, a' mit Filep priornak levele is igazol 1237-ből ³⁾. Nestor is írja, hogy a' magyarok

-
- 1) Simonis de Keza, De originibus et gestis Hungarorum Libri Duo. Budae, 1833. p. 33. És felebb p. 10. hol épen azt írja a' mít Turóczi.
 - 2) Hammer, Gesch. des Osm. Reichs. 2te Lieferung. p. 227. a' második kiadás szerint.
 - 3) „Igitur rumor erat hunc populum Tartarorum in Cumaniam et Hungariam velle venire, sed utrum hoc verum sit, missi sunt de Hungaria quatuor fratres praedicatorum, qui usque ad veterem Hungariam per 100 dies iverunt, quibus reversis nunciaverunt, quod Tartari jam veterem Hungariam occupaverant et suae ditioni

Terek viz mellett laktak ¹⁾. Karamsin pedig mondja, hogy az orosz krónikákban még a' XIV. században is emlétketik *Madschar* város, 's némelyek annak elpusztítását a' petsenegeknek tulajdonítják, 's régi lakosai Perzsia' határai felé vették magokat, és így ismét összevág az orosz hagyomány Const. Porphy. előadásával ²⁾. Ez elpusztult magyar városról emlékezik Turkuli hazánk fija is, ki ott járt, nem különbön *Garher* orosz tábornok ³⁾. Klaproth pedig azt írja, hogy *Kuma'* balpartján ma is van egy falu *Madschor* néven, *kitsi* és *nagy Madschar* városok pedig a' IX. században nevezetes helységek voltak, Derbent városa' historiographusa szerint ⁴⁾, már pedig ez időben ott tatár nép nem létezett, mert az uráli kapun később történtek az áttörések, mint Remusat 's legújában Müller Ferdinand hitelesen kimutatták ⁵⁾. Engel is

subjecerant.“ Katona, Hist. Crit. primor. Hungar. Ducum. p. 241. Ez időszakra esnek a' mongolok' beütései a' kaukassusi földekre, Georgiára, Armeniára stb. *Nouveau Journal Asiat.* Nro 69. febr. 1833.

- 1) Dankovszki, Hungariae Gentis antiquum cognomen etc. Posonii, 1825. p. 38.
- 2) Geschichte des Russischen Reichs. Riga, 1820. I. Th. p. 105 et seq.
- 3) Fejér, de peregrinis nominibus Magyarorum p. 30. és Belii Adparatus ad Hist. Regni Hungariae. p. 415.
- 4) Reise in den Kaukasus und nach Georgien. Halle, 1812—1814. I. Th. p. 299—300.
- 5) Recherches sur les langues Tartares. T. I. p. 312—319. és Ferd. Müller. Der ungrische Volksstamm. Berlin, 1837. B. I. p. 69. és 369. Turkfaju népek ugyan, mint főlebb a' 100. l. 2. szám alatti jegyzetben áll, Kr. előtt jóval jöhettek Európába, ha Mela és Plinius' helyei magállanak, 's az is bizonyos Const. Porphy. után, hogy a' IX-dik században már azok laktak Úral viz mellett, kiket az europai orientalisták köz megegyezéssel turk ágazatnak vallanak, de mongoltatár mozgásról a' Wolga Delta földre, vagy messzebb a' kaukassusi földekre, szó sem lehet a' XIII-dik század előtt.

irja *Falk* és *Lerch* utazásai után *Madschar* város' romjairól, hogy még hét kőházak fennállanak, a' temető köveken arab 's más ismeretlen felirások találtak; egyen az áll, hogy a' magyar nép fa szüke miatt hagyta el a' várost, 's hegyekre ment lakni ¹⁾. *Pallas*, magyar sós kutakról, tavakról beszél *Kuma* folyó viz körül, 's más magyar romokról, mellyek a' tsherkészeknél *Madschar Juna* név alatt (magyarok' háza) ismeretesek. Illy világos bizonyítványokat csupa tagadással felforgatni nem lehet, ezért sürgettem én már régebben, hogy az *Ural* és *Kaspium* tenger mellőli kereskedés' folyamára a' *Balt* tengerig, több figyelmet kellene fordítanunk, mert abban a' kozárok 's *Abulghasi*' *madschar* népe részt vettek, de az illy historiai nyomozásokban perzsa és arab kutfők nélkül nem boldogulhatni.

Sokat nyerünk már csak az által is, ha igyekezőnk azon geographiai pontokat meghatározni, hol egykor, több vagy kevesebb ideig magyarok laktak. *Otrokocsi* már három illy geographiai pontot jelelt ki, u. m. az urali hegyeket, hol *Jugria* tartomány fekszik, mellynek nevét az orosz czárok czimeikbe is felvették, másodsor a' *Kaukasust*, végre az európai egykori *Scythiát*. *Engel* épen azt mondja a' mit *Otrokocsi*, *Jugriát*, *Siberiát* 's *Kaukasust* tartván olly helyeknek, hol hajdan magyarok laktak ²⁾.

Hammer legujabbi értekezésében a' magyarok' régi lakhelyéről, melly a' magyar' academia' Évkönyveinek harmadik kötetében jelent meg, hasonlólag *Volgán* túl keresi a' magyarok' régi lakhelyét, mondván berekesztő szavaiban, hogy nyomdokaikat *Ural* vidékein

1) *Geschichte des ungarischen Reichs, und seiner Nebenländer.* Halle, 1797. I. Th. p. 296.

2) „*Vetustissima Hungarorum sedes post Jugoriam et Siberiam tamquam gentium finnigarum matrem, e russoorum annalium fide reliquis silentibus, ad Caucasum montem figuratur.*“ *Engel*, de origine Hungarorum. 1791. *Cornides*, in *Vindiciis Anonymi* p. 341. *Budae*, 1802.

(*hol ősi lakföldük mint látszik Sibir és Sabirisnek nevezetett*) kellene keresni“ 's Lebediast a' mai orosz wiatkai tartománynyal Wolgán túl egynek veszi: ellenben Kaukasusrol nem akar semmit tudni, hanem a' helyett Mesopotámia éjszaki részében *Masius*, ma *Dshudi* hegy bérczes vidékein kívánja nyomoztatni a' bennmaradt magyarokat, hol Theophylactus magyarok' váráról (*το Ματξαρων φρουριον*) tesz említést, minek helyén ma *Máttra* nevű helység áll ¹⁾).

De engedelmével e' nagy érdemű tudósnak, sejdítése ellen, míg több bizonyításokat nem ad, sok kifogásaink vagynak, mert magában a' *Máttra* hely név sokat nem nyomhat a' dologban, mivel a' *Táttra* és *Báttra* hegyek már nem ott fekszenek, hanem taurusi Chersonesusban, és a' kozár földön. Továbbá Const. Porphy. turk magyarai a' IX. századból valók, Theophylactus *Ματξα* népe pedig a' VII. századból, vagy még elébbi időből, a' kettőt hát nem lehet egybekötni. Ugyan csak ha Theophylactusban *Bendo sabiron* város, ugy Justinusban *Zavportenon* hegy nevekben a' *Sabar*, *Sabeir*, vagy *Sibir* nemzetségi név rejtezenek is, e' nevezetek sokkal régibb időre vezetnének fel bennünket, mint a' miről Const. Porphy. akar szólni. A' *hun sabirokra* nagy hihetőséggel lehetne ugyan e' neveket alkalmaztatni, kik Procop' és Agathias' tanubizonyyságaik szerint, Kaukasus körül laktak, de vajjon e' hun sabirok viselték-e a' *matzar* = magyar nevet, vajjon ezek a' Const. Porphy. turk magyarainak eldödeik voltak-e, tudtak-e ez utolsók amazokrol valamit? mind olly kérdések, mellyekre több felvilágosítás kívántatik meg, mint a' mit a' *Matra* és *Matzar* nevek egyedül nyújthatnak, mert *Máttra* név a' föld' sok részében előjő, hol mindenütt magyarok nem is laktak, mint Karinthiában a' wínd vagy wendus mátrai grofság, melly 1207-ben a' saltzburgi érsek hirtoka

1) Geschichte des Osm. Reichs. Tom. II. p. 648.

volt ¹⁾. A' mátrai erdő Tyrolban (Matrejer Wald)- antrum, vel spelunca in sylva Matterey, melly a' Brenner víztől Inspruckig nyult ²⁾. Indiában *Mátra* város, hol *Dschajasinha* híres Radscha a' XVII. század végében csillag vizsgáló toronyt állított fel ³⁾, melly némelly utazókban *Madura* és *Matura* változtatásokban jő elő, 's tartomány' neve is egyszersmind. Finnlandban *Imatra* viz zuhatag, melly soha be nem fagy ⁴⁾, déli Sibiériában *Kure Matre* samojed faju nép, mellyet Messerschmidt 1721-ben készült napjólában említ ⁵⁾, végre *Sumatra* sziget, mellyet sokan Taprobanénak tartanak, de Raffles *Bamda* nevűt a' molucki fűszeres szigetek' egyikét veszi annak, mellyek a' hindouk' szent szigetei, honnan a' *malaj* törzsök veszi eredetét ⁶⁾.

Hosszas fürkészet kívántatnék ugyan arra, a' zend *mithra* és sanskrit *mitra* szó (=nap) minő kapcsolatban áll a' *Mátra* névvel, de érintetlen még sem hagyhatom, hogy a' hegyek' tiszteletével a' Nap és Vulcan, tűz' tisztelete is össze volt kötve, a' malaj nyelv' egyik dialectjében már *So* világosság és nap értelemben jő elő ⁷⁾, birman vagy barman nyelvben is *schoe* aranyt jelent ⁸⁾ 's így hát *Sumatra* név a' két szóból forrhatott össze, havá teszi ugy is Raffles a' malaj törzsököt; mire azaz ok is vezethet, mert a' legjobb aranyt épen ott találjuk, 's

-
- 1) Bayerns, alte Grafschaften u. Gebiete. Von Ritter Lang. Nürnberg, 1831. Allg. Liter. Zeitung, 1832. Nro 105. Jahrb. der Literat. B. LVII. p. 216.
 - 2) Jahrb. der Literatur. VIII. B. p. 419. és Anzeige Blatt p. 45.
 - 3) Asiat. Rescherches kivonat. Jahrb. der Literat. II. Bnd. p. 141.
 - 4) Der ungrische Stamm, von Ferd. Wolf. l. c. p. 459.
 - 5) Ásia Polyglotta. p. 146.
 - 6) Jahrb. der Literatur. LV. B. p. 85.
 - 7) Flacour, malaj szótár. Nouveau Journal Asiat. Nro 62. *Maso* szó alatt.
 - 8) Nouveau Journal Asiat. Nro. 51. p. 237.

Macdonald is a' szent irás Ophir hegyét = Samutra, hová bölcs Salamon kereskedett, malaj nyelvből aranyérczes hegynek magyarázza ¹⁾. Pichard is egyezik Macdoldnáddal *Samotra*, v. *Sumatra* szigetre nézve ²⁾, 's hogy a' Mithra tisztelete itt is létezett, azt már Bochart állítá siciliai Diodor és tudelai Benjamin utazó után ³⁾; de különben is valamint a' *zend* és *sanskrit* nyelvek' rokonsága, úgy a' Mithra tisztelet perzsa-indiai származása többé nem tagadtatik, és maga a' nagy érdemű író bizonyítja azt is, hogy Pannoniában is elterjedt annak tisztelete a' IV. század végéig, hová ázt a' rómaiak hozták ⁴⁾, azért hihetővé is válik, hogy a' magyarok' kijöve tele előtt már divatozott is itt a' *Mátra* hegy neve. Ha valaki azon akadna fenn, hogy az *i* és *a* magánhangzók nem egyeznek a' két szóban, figyelmeztetjük arra, hogy a' keleti nyelvekben a' mássalhangzók a' 'szók' csontvázai; ellenben a' magánhangzók, mint a' hus a' csonton, változékony alakúak; sok szó mindenféle vocalist vett fel már, mint az arab *Masr*, *Mesr*, *Misr*, *Musr*, vagy az Emessa város neve, *Homs*, *Hams*, *Hems*, *Hims*. Igy a' jelen esetben is Wahl a' Zend mithrát *methrdnak* olvassa ⁵⁾, a' kamerku pénzekén pedig, mellyeket Indöscythiában nem rég találtak, *μεγο* felírás áll mithra helyett ⁶⁾, tehát vocalis nélkül. Az indus kozmogoniában a' *Matra*, mint személyesített élet, nagy szerepet játszik, valamint mythológiájokban hason alakban a' *Wiswa-Mithra* feltűnik ⁷⁾.

1) Jahrb. der Literat. B. III. p. 168.

2) Françe Litteraire, 1835. septemb. a' zsidók' kereskedéséről. Richard, hol Sumatrát arany Chersonesnek írja; máskép *Samotra*.

3) Geographia Sacra. L. I. c. 49.

4) Mithriaca sou les Mithriaques etc. par Jos. de Hammer. Paris, 1833.

5) Allgem. Geschichte der morgenländ. Sprachen. p. 201.

6) Göttingische Gelehrte Anzeigen. 1838. Nro 24.

7) Les Mâtras sont les *Jivas* renfermes (les âmes) dans les elemens grossieres — Ce qui characterise ces Mâ-

Nem akarom vitatni a' Theophylactban előjövö *Mar-
ξαρ* név, mennyire alkalmazható a' szinte háromszáz évvel
később kijött magyar nemzetre, de hajlandóbb vagyok azt
hinni, hogy régi *sabir* nevök, melly Const. Porphyro
genitusban előjö, nem tulajdon nemzeti, hanem csak
közönséges nevezet volt; millyen a' *turk* és *scytha* név is,
azért Const. Porphyr. majd turkoknak, majd sabiroknak ne-
vezi a' magyarokat azzal a' különbséggel, hogy a' *sabir*
nevet régiebbnek állítja az elsönél, miböl következtethet-
ni, hogy a' magyaroknak *Siberiából* kijövetelére czé-
lozhatott, azt irvan „*hogy valami okból így hiták
hajdan őket.*“ Hogy pedig *turk* nevet ad nekik, ismét
a' byzantinok szokását követte, kik Chalcocondylas
szerint minden nomad népnek e' nevet adták¹⁾, mert a'
synonimum *juruk*, mint fölebb láttuk, magában már ezt te-
szí, és tudjuk azt is, hogy a' byzanti udvar már a' VI.
században összeköttetésben állott a' turkokkal, kikhez al-
tai tanyájokra követséget küldözgetett. Hogy a' *sibir* v.
sabir szó a' magyar *zavarnak* felelne meg, mint Dan-
kovszky állítja²⁾, 'nincs megmutatva, ha csak ugyan a'

tras encore davantage c'est leur *mesure rythmique* — —
Le *Mátra* est accompagné d'un son, il a une voix, il
n'est pas muet etc. A' jegyzetekben mondatik, *Mátra*
szónak *má* a' gyöke, a' mi mértéket jelent, a' vedai
kosmogoniában a' *Mátra*, a' teremtő' manas-sában szü-
letik. Nouveau Journal Asiat. Nro 64. p. 315. 316. és
Nro. 65. p. 419. Wiswa mitráról James Tod' Jahrb.
der Literat. LXXV. B. p. 78.

- 1) De Rebus Turcicis. L. I. p. 5. editio regia.
- 2) Dankovszky l. c. p. 10. Ez író többször megtántorodott,
mint Hammer' értekezése is némileg igazolja gyenge
nézeteit, de különösen szerencsétlen a' szófejtések-
ben, és még is elbizott hangon írhatta „*Inscitiae aut
graeci aut hungarici aut utriusque sermonis tribuendum
est, quod ad hucusque tempus nullus — cognomen hoc
Hungarorum avitum Zavar intellexerit*“ p. 11. Hiszen
már Otrokocsi a' *Hunsabir*' nevet épen a' magyar *za-
var* szóval kötö egybe, tehát még az új feltalálás' dicső-
ségét sem tulajdoníthatja magának a' különben érdemes,
de nagyon tulságos író (l. Origin. Hungaror. P. I. p. 164.

magyar nyelvben kellene a' névnek értelmet keresni, inkább a' *zápor* és *szapora* szokat lehetne segédül felvenni, tekintve az épen Dankovszky által czéljára felhozott helyeire Procopnak és Agathiásnak a' *hun sabirokról*, mellyekkel azonban még Menander' helyeit is össze kellene kötni, a' Tanais és Volga melléki *ojgorokról*, kik mind sok ágazatu, számos és hadakozó népfajok voltak. De mellözve most még a' dolgot, mellyre több tiszta adatok kívántatnak, úgy vélem, hogy a' *sabir* vagy *sibir* nevezet egyenesen *Siberia* nevével áll kapcsolatban, 's így már a' *sibir ojgorok* vagy ugrok' történetei és lakföldök össze is olvadnának a' magyarokéval, melly állítás historiai bizonyosságra is felemelhető. Const. Porphyr, a' magyarokat nem csak *turk* és *sabir*, hanem *ogur* és *hunn* (*ουγγροι - ουννοι*¹⁾ nevek alatt is emliti, sőt magyar nevüket is érinti, mondván, hogy a' mazarok (*Μαζαρες*) és uzok, a' *Jaik* vagy Ural víz mellett egykor lakott paczinákoknak szomszédjai voltak, mi helyett Dankovszky kozárokat (*χαζαρες*) szeretne olvasni, mert ugymond, akkor már a' magyarok Tanais és Duna közt laktak, mikor a' kozárok és uzok őket az uralvizi birtokokból kiforgatták, azért szomszédjaik nem lehettek magyarok. De Katona, már figyelmeztetett Const. Porphyrog. homályos előadására, mellyben Lebedias és Atelkuzu föld elfoglalása a' paczinákok által összezavarthatik, 's inkább is egyezik a' történet' folyamával a' mi különbön is Const, Porphyr. másik helyéből következik, hogy a' paczinákok kikergettetvén urali birtokokból, turk földre mentek lakni, az az Lebediasba, hol együtt laktak a' magyarokkal mind addig, mig össze nem veszvén egyik része a' magyaroknak Perzsia' keleti részére ment, másik pedig Atelkuzuba nyugotra vette magát. Nyilván okát adja Const. Porphyr. annak is, miért voltak kénytelenek a' paczinákok turk földre vagy is Lebediasba menni, azért ugymond, mert ők a' kozárokat megtámadták, és

1) Της Τερκους τε Ουγγρους Καλεμινους.

meggyőzöttettek, tehát a' 37. és 38. fejezetekben elő adott paczináki dolgok nem két, hanem csak egy történet, következőleg nem Atelkuzuban, hanem Lebediásban laktak a' magyarok, mikor az uraltól elkergetett paczinákok hozzájuk mentek lakni¹⁾. Már pedig Lebedias fekvéséről viszont azt írja Const. Porphyr. hogy az közel volt a' Kozár földhöz, már pedig a' kozárok kezdetben Kaspium felett éjszakra, a' keleti turkok' szomszédságában tüntek fel, az arab geographiai táblák szerint *Balangiar* fő városok volt Wolga öblénél, Ibn Alvardi le is írja a' Kozár földet, mellyet ugymond Gilány, Dilem, Taprestan's Georgia tartományok vesznek körül, 's keletre Khovarezm földig, hol az Oxus Kaspiumba szakad el terjed²⁾. A' Descht Kapsak föld szomszéd a' Kozár földdel, mellyet gyakran egynek is vettek³⁾. Fontossá valik már itt

- 1) Katona, *Historia Critica Primorum Hungar. Ducum.* p. 115. et seq. hol Const. Porphyir. különböző helyei felhordatnak.
- 2) Herbelot, *Bibl. Orient. T. II. p. 535. T. III. p. 56. és 493. Tappe, Geschichte Russlands. 2ter Theil. Leipzig, 1831. p. 20. Astrakanról mint Kozár fővárosról, és p. 268. Balangjáról.*
- 3) Const. Porphyr. Paczinakia vagy Kiptsák földét legjobban meg határozta Hammer, az író ugymond paczinak földön az egész kipesak földet érti legszélesebb értelemben, Jaiktól elkezdve a' Dniester vizig, szorosabb értelemben pedig a' Wolga és Dnieper közötti földet, mellyet Atel kuzunak is ír, hol az *Atel* és *Usu* vizek folynak, mellyeknek neveit a' leirók *Ατελ και Ουζου* helyett *Ατελκυσς* egy szóba szorítának össze, holott a' 40. fejezetben nyilván külön iratnak *Διερχομενου ποταμου Ετελ και Κουζου.* De Const. Porphyr. paczinakjai alatt nem csak magokat a' pecsenégeket, hanem a' Kapsak' föld minden lakóit kell érteni. A' paczinakí nyolcz thémat vagy néposztályt az említett Jaik, Wolga, Dnieper, Dniester vizek mellett, és így a' szélesebb és keskenyebb értelmű paczinak vagy kiptsák földön laktatja „*Sciendum est Patzinacitas a principio ad Atel et Geik (Jaik) flumina habitasse, iisque conterminos fuisse populos illos qui Mazari atque Uzi cognominantur*“ ismet *Patzinacita-*

mindjárt a' khovaresmi vagy chorasmiai föld, miről alább lesz szó, annyit érintvén most meg, hogy így a' Lebediasból vagy is a' kozárok szomszédságából, kiköltözött magyarok' egy részének Perzsiának keleti részére menetele chorasmiai földre, és így mindenütt barátságos, sőt rokon kozár birtokon természetes és könnyen megmagyarázható.

Hogy már a' magyarok' Lebedias földje, hol együtt laktak a' pecsenégekkel, míg össze nem veszték, a' Wolgán tuli *wiatkai* orosz tartomány, Hammer' mutogatásai szerint alkalmasint hihető, mert csak így lehettek ők az Ural viz mellett lakott petsenégeknek 's egyszersmind a' kozároknak is szomszédjaik. Támogatja ez értelmet nem csak a' wiatkai földön folyó *Kilmas* viz neve is, melly megfelel a' Const. Porphyr. Chydmas' vizének, hanem az is, hogy épen a' *Wolga* és *Wjátka* vizek az Ural hegyi földnek nyugoti szomszédságában folynak, mert Hermann -egykori katalinvári bányák orosz igazgatója, ki első ismerteté meg bővebben e' helyeket, írja „szélesb értelemben az urali ércz hegyek határa délre az *Ural* folyó viz, (Jaik) nyugotra a' *Wolga*, *Kama*, *Wjátka*, éjszakra a' *Sosva*, melly az Obinak mellék vize, keletre a' *Soswa*, *Tauda* és *Tobol* folyó vizek¹⁾.” Ez orosz *Wjátka* viz és *Wiatka* föld nevét fenntartják maig is a' magyar *Vitka* és *Vitkai* föld és család nevezetek Erdelyben²⁾, melly körülmény magában már nyomossá teszi

*rum gens parti Chersonis finitima est, másutt „Patzi-
nacia autem Russiam universam et Bosporum comple-
ctitur usque Chersonem c. 37. c. 41. 42. de adm. Imperio.*

1) Der Ugrische Volksstamm, von Ferd. Müller p. 21—23.

2) *Vitkai* nevet ma is viseli több székely család ágazat, a' *wjátka* csak a' régi magyar *Vitka* hely, viz és személy névnek oroszítása, mire több példákat ad Siberia' története, ha azt egyszer gondosabban vizsgálgatjuk, 's illy oroszított szókat finn ogornyelvből megemlít néha Müller Ferdinand is. *Stephanus Kakoni de Vitka* Bethlen Gábor' fejedelem' tanácsosa említetik az 1615-ben

Hammer' tapogatózását, mely tetemesebbé válik egy másik közlése által ugyan csak Const. Porphyrogenitusnak, hogy Lebediasban csak három, Thunmann' javított olvasása szerint pedig 203 évig laktak csak a' magyarok¹⁾. Itt hát új rés nyílik, még pedig historiai közlésnél fogva Lebediasnál még régiebb lakföldét a' magyaroknak kikeresni, azon helyet tudnillik, honnan Lebediasba a' kozárok' tőzsomszedságába mentek magyaraink, és már ez minden hihetőség és számolás szerint ásiái Sibiria lesz, mellynek egy nagy részét teszi a' régi *Jugria*. Feküdt az Lehrberg szerint, ki legjobban megvizsgálta az Ural hegy' rendszerét 's annak népeit, az éjszaki szélességnek 56. fokától 67. fokáig Ural' keleti oldalán, hol az *Obi* folyóvizen túl keletre kiterjedt Nadym folyó vizig, melly az Obiba ömlik, mint az *Agan* viz is, (= az erdelyi *Igen*, v. *Egen* helység és patak neve alsó Fejér vármegyében) melly *Surgut* városon felül viszont az Obiba szakad, Jugriához tartoztak hát az alsó irtisch'i tartományok, és *Tauda*, *Tura*, *Tschussawaja* vizek melleti földek, délre tatár föld a' határa, éjszakra a' régi samojedek' földje, tehát nem kis részét tette éjszak nyugati Ásiának, 's nagyára állott a' mai Tobolsk 's permiai kormányok' tartományaiból, felső területe mintegy 16,000 negyszög mérföldet tehetett, mellyen körül belül elvult terjedve a' *Jugor* néptöke, míg a' tatárok azt összebb nem szoríták, 's itt ott északra felebb is tolták²⁾. Müller Ferdinand első, ki valamely összeálló testben nyújtá nekünk a' finn ugor néptöke rajzát, 's az urali

költ oklevélben, mellyben a' fiskussal jószágot cserél. Benkő oklevelek' gyűjtem. MS. az eredeti oklevél meg van a' károlyfejérvári káptalanban. Hogy a' *Votyákok* csak Vitkaiak — Tappe *Wátkának* írja — Klaprothbol is megtanulhatni l. c. p. 182. Asia Polyglotta.

- 1) Budai Esaiás, Magyarország' históriája. I. D. l. 84. hol Thunmann 's Engel' okai előadatnak.
- 2) Lehrberg Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands. Petersburg, 1816. p. 4, 6, 7, 10.

hegy rendszert pontosan leírja, használván mindeniütt, a' régiebb utazók' könyveit, az orosz hivatalos tudósításokat, a' pétervári academicusok historiai észrevételeiket, 's ám-
bár e' becses munkának csak első kötete jelent még meg, abban már is sokat okulhatunk geo- és ethnographiai ne-
vek' tekintetében. Kezdetben ugymond Wolf, *Siberia* név
alatt csak az alsó Obi viz folyam föld részeit értették,
mellyeket az oroszok még *Jermak'* ideje előtt 1-ső Iwán
Wasiljewitsch alatt elfoglaltak, a' nevet *Perm* és *Syr-
jün* finnus népektől tanulták el az oroszok, kik ma közép
Ural nyugoti részében laknak, 's az Obi vizig felkeres-
kedtek. Siberia neve nem orosz, nem is tatár név, hanem
egyenesen finn-ugor nyelvből való, 's hogy az oroszok
tovább tovább terjeszkedtek Ásia' éjszaki részében keletre,
hódítás' útján kiterjedt a' név az ott elfoglalt tartomá-
nyokra is. *Sibirka* vizet ma is megtalálhatni Tobolsk' tá-
jékán, hol egykor a' hatalmas Kutschum khán Isker más-
kép *Sibir* városban lakott, mellyet *Jermak Timofejew*
kozák vezér vett be. Mit jelent azonban a' *Sibir* szó
magá Müller sem magyarázza¹⁾. Hogy annak réginek kell
lenni, mutatja a' hun sabirok' neve a' VI. századból,
melly időpontnál még fölebb is lehet nyomozni azt, mert
Köppen szerint Plinius *Sapäer* népe (VI. 7.) Maeotisnál
egy az Orpheus' Argonautájában elő jövő Σαπειρες-sek-
kel, kik Pontus' keleti oldalán laktak, 's a' baseli kia-
dásban (1523) Sapeiri, a' lipsiaiban (1764) Sapiri for-
mákban állanak. Ritter ezeket egynek tartja Herodot'
Saspiri, byzantiumi István' *Sabir* népeivel, 's az ör-
mény *Sisperitis* földdel, mellyet *Strabo* említ²⁾. Ezeket
a' pontus melletti Sabirokat verték meg az avarok 590
körül, mikor Justinián császárral szövetségre léptek, el-
lenek és az ogorok ellen hadat indítván, mint Evagrius

1) Müller der ugrische Volksstamm. p. 272—275.

2) Ritters Erdkunde p. 129. et seq. 's Köppen értekezése
a' pontusi népzetokról l. Jahrb. der Literat. XX. B.
p. 321.

azon időbeli író hitelesen írja ¹⁾). Priscus még elébb u. m. 456 körül említi már a' *Sabirokat*, kiket ugymond az abarok kergettek ki lakhelyeikből ²⁾). E' *Sabir* nép feje volt *Zabar khan* (= Sabirok' khánja) ki kevéssel az avarok' bejötté előtt hannus-bolgár haddal pusztítá Thrákiát, 's egyéb birtokait a' byzanti udvarnak, ki ellen felszólítá Justinian a' Maeotison túl lakó hun-utorgurokat, de azok véreik ellen nem akartak hadakozni, azért be sem szegődtek ³⁾). Jornandes is említi e' sabirokat *Savir* formában, kiket a' hun-ogorokkal meg is különböztet a' bulgaroktól, amazoknak a' siberiai Jugriát adván lek helyül, hol czoboly- és nyestbőr kereskedés foly ⁴⁾). Hornius György a' hun sabirokat régen már siberiai hunusoknak állítá, és Ammian Marcellin eldöntő helyén kívül „*Hun-norum gens ultra paludes Maeoticas glaciale oceanum accolens*“ (L. 31., c. 2.) mind az, a' mit nagy tudományu Fejér Györgyünk de *peregrinis Hungarorum nominibus* című könyvében sok szorgalommal összegyűjtött, oda mutatnak, hogy a' sibir ogorok' historiai nevezetessége több századdal megelőzi a' turk ogorokét, vagy is

-
- 1) Hist. Eccles. l. 5. c. 1. melyre mint Menander helyére a' sabirok és ogorok felett magyarázatokat ad Otrokoeci Origin. Hung. Pars I. p. 174—177.
 - 2) Priscus Rhetor helyét l. Atilla. Posenii, 1745. p. 16. és Fejér György de peregrinis nominibus Magyarorum p. 28.
 - 3) Egy törzsökünek 's egy nyelvünek írja őket Menander *ομοφυλοι, ομογλωττιναι* (Otrokotsi l. c. p. 140, 141.) 's vesd össze Zabarchan' pusztításairól Fallmeyer' könyvét Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Stuttgart, 1830. *Otugur* család név 1217-ből elő jó még in ritu explor. veritatis. mely a' hun-utugur vagy utrigur nemzeti nevet fenn tartá. l. Bél Mátyás kiadását pag. 209.
 - 4) l. Engel Geschichte des Königreichs Ungarn. I. Th. p. 303. ki hasonlólag Dankovszky előtt figyelmeztetett már Const. Porphy. *Savir* vagy *sabir* nevére a' magyaroknak 's Jornandes után Sibiériára utalt.

a' turfani *Igur* tartománybéliékét. Ezt Abel Remusat is átlátta, azért ő, mint utána Klaproth és Hammer lényegesen meg is különböztették a' sibir finn ugoritőke népeket a' turk tőkéből származottaktól. Hogy a' magyarok kijövedele előtt a' görög 's latin írókban előforduló *Ogor*, *Hunogor*, *Hunugur*, *Onugur*, *Ongri*, *Ungri*, *Hungari*, az orosz krónikák' *Ugri*, *Jugri* stb. neveze-
 tei mind csak a' siberiai finn-ugor törzsök' elágazásainak nevei, abban nagyára már mind a' hazai, mind a' külföldi írók megegyeznek, és csak így lehet helyesen kimagyarázni, miért a' közép évi krónikákban *Hunnia*, *Avaria*, *Hungaria* egyenlő értelemben használtatnak, miért a' *hun*, *avar*, *hungar* nevezetek minden időre való tekintet nélkül felcseréltetnek egymással, miért Anonymus, Kéza, Thuróczi mind a' Wolgán tul eső föld részekre utalnak, honnan Ugek, Almus' 's Arpád' magyarai kijöttek ¹⁾? miért a' deli Ural' drága érczbányáiban Anonymus'

- 1) A' Byzantinusok említik először Jugriát, azt éjszaki Uralba helyeztetve. Theophylactus Simocata a' VI-dik század' közepéből említi a' hatalmas és számos *Ogor* népet melly *Til'* (bizonyoson Wolga és Kama) keleti oldalán lakott, tehát Ural hegy magasságain mint Müller magyarázza „*Ἐδνος δε τριτο (Ογωρ) των ισχυροτατων καισηκεν δια τε την πολυανθρωπιαν και την προς τον πολεμον ενοπλιουασκηση ουτοι δε πως ταις ανατολαις τας οικησεις ενθα ω Τιλ διαρρηι ποταμος*“ Th. Simiac. edit Bekker Bonn 1834. 8. VII. 7. p. 238. Nestor is a' tschudi tőkék' nép tablájában az ugereket, Permek Petscherek és Jamek mellett említi l. Schlözers Russische Annalen II. Th. p. 30—51. Tölök származtatja Nestor a' két féle ugereket, kik különböző időben elhagyván honjokat Pontus' part jaira, 's az alsó Duna' vidékeire ki költöztek. Méltó meg olvasni Müller munkáját a' *Jugria* v. *Ugoria* névről, mellyel a' slav *gora* szó csak történetesleg talál. A' novgorod kereskedők' feljírásában miről historiai tanúság van a' XII. századtól fogva mindig *Jugria* jó elő a' régibb *ugria*, *ogoria* helyett. Különben is a' *gor* gyök nem egyedül a' sláv nyelv tulajdona, mert az a' finnus, mongol, turk, indogerman és semitikai nyelv ágazatokban is feltalálhatik. Hogy a' *Jugria* *Juhria*, *Juharia*, *Jugaria*, *Uharia*, *Ugria* formákra változott a'

előadása (nam ibi abundant aurum et argentum) újabb hitellességet nyer? mert azt mint született magyar csak nemzeti hagyomány után írhatta, mert ott a' bányászat korán virágzott, mint a' tshudi bánya romok igazolják, mert a' híres Jugria tartomány, írja Müller úgy vonta magához az embereket, mint India Ásiában, ott ma is leg szebb bürü vadállatok, nevezetesen czobolyok vagynak, a' mi újabb erőt ad Anonymus szavainak, hogy a' magyarok bürből szép ruhákat viseltek ¹⁾). De a' keletre utazók' nagy száma is elkezdve Julianus Fratertől egész Schall Ádámig ²⁾), ugy a' XIV., XV., XVI., XVII. század' írói is mint Herberstein, Ordeborn, Michow, Aeneas Sylvius 's mások egyenlő értelemmel az urali földre utalnak, 's az újabb historiai vizsgálatok is, mellyeket Remusat, Klaproth, Hammer, Müller tettek ezt bizonyítják, a' nyelv

kimondás' különbfélesége okozta csak, a' *g*, *k* betük könnyen változnak *h*-vá mint már láttuk főlebb is: még a' német nyelvben is van példa erre, mert a' XIV. századbeli glossákban *erschlahen* áll *erschlagen* helyett) l. Jahrb. der Liter. XLI. B. Anzeige Blatt p. 22. Juhria tartományt említi Kéza is, 's Anonymus írja, hogy magyaraink talp hajókon jöttek át a' Volgán. A' *g* es *h* betük felcseréléséről l. példakot Cornidesben *Vindiciae* Anonymi p. 100—102. és Grimm grammatikáját. I. p. 585.

- 1) Az urali bányászatrol l. Müller gyakran említett könyvét p. 172. és 179. Tappe Geschichte Russlands I. Th. p. 17—20. Hogy hajdan is folyt a' bányászat az *urali* és *altai* hegyekben, mutatják a' bányáromok, azok közt talált szerszámok, mellyek a' *Tschud-Finn* nép' egy kori szorgalmának bizonyosságai. Jugria' czobolyáirok *Surgut* körül l. Müllert p. 111. 112. és Georgi Beschreibung aller Nationen des Russischen Reirhs. Petersburg, 1776. II. Th. p. 1054, 1055. Anonymusunk írja „ubi ultramodum abundanter inveniuntur Zobolini, ita quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa“ (c. 1.)
- 2) Georg. Fejér de peregrinis nominibus Magyarorum. p. 38—40.

nyomozás is egyenlő mértékben és mint egy kézen fogva támogatja e' részben a' historiai adatokat, melly egykor még nagyobb fényben fog előtűnni, mint azt Sajnovits, Gyarmathi, 's Révai tehették, ha az újabb finn literatúrával bővebben megismerkedhetünk, melly azoknak ideje óta igen sokat bővült.

De ideje már félbe szakasztani e' kitérést, mellyre Const. Porphyr. Sabir magyarai szolgáltattak okot, kik Perzsia' keleti határaiha vonták meg magokat, hová kell ezután a' magyar utazók, nyelvvizsgálók' és historikusok figyelmét fordítani, mert Const. Porphyr. nyilván írja, hogy e' *Perzsiába menekedett Sabirokhoz pedig még az ő idejében is biztosokat szoktak küldözgetni a' nyugoti turkok, vagy magyarok, 's azokat meglátogatják, 's ezek által gyakran vesznek tudósításokat.* Fontos hely ez ismét Const. Porphyrogenitusban, melly Thuróczi 's Kéza Simon' felhozott helyeivel össze függ, 's azok szerint Khorasmiára utasítatunk, melly földnek historiai fontossága Herodot' ideje óta ismeretes. A' khorasmiusok' (*χοράσμιοι*) eredeti lakhelyek Herodot' leírása szerint, mint azt Ritter és Halling magyarázzák¹⁾ a' mái *Kaschmir* kies völgye volt: Ptolemäus tisztán ki írja, hogy az Oxus viz mellett laktak²⁾, Strabóban *χωρασμισιοι* áll, melly Kéza Simon *Corosminus* vagy *chorismunissával* legjobban talál, 's hogy ez egy az újabb *Kharizm, Khovarezm, Khorezme* nevü földdel (a' perzsák *Kharezmnnek* és *Khorezmnnek* mondják ki³⁾ már Bayer tanitá⁴⁾. Az örmény Haithonban, ki 1300 körül utazott, 's Kézával majd egy idejü *regnum Chorasminorum* áll, 's Halling a' nevet a' *χωρασμι* és *οσινοι* két szóból összetettnek magyarázza, mert *Usiun*

1) Ritters Erdkunde. Berlin, 1817. I. Th. p. 612. Halling Geschichte der Skythen 2tes Heft p. 133.

2) *Παρα τον Ωξον ουξιανοι και χορασμιοι* Geogr. 6. 12.

3) Biblioth. orient. T. II. p. 553.

4) Historia Regni Bactriani p. 13. et seq.

(U-son a' chinai annalisokban. Deguignes, Remuzat, Klaproth *ousiunnak* írják) nevü nép lakta eredetileg e' földet, melly a' Genesis *Uuz*, (Ууу) a' hetven fordítók' *Ovž* vagy *Ωσ* népevel egy 's geographiai ugyanazonságát a' földnek az Oxus viz mellett, mellynek neve maga is rokon szó, ki mutatta ¹⁾. Wahl a' keleti írók' helyeit összeszedvén Khovaresm földrül, annak határait le is írja, ugymint éjszakra az *Araltó*, nyugotra, a' kaspium tenger, délre Khorasan, keletre Jaxartes folyó viz ²⁾. E' khovarczmi földre vették hát magokat azon magyarok, kik régi *Sabir* vagy *Sibir* neveket megtartották, 's mindenütt rokon kozár földön utaztak, melly az Oxusig ki terjedt, hol az *Adalik Khozar* neve az Oxus melletti földnek még Aboulghasi idejében is, azaz a' XVII. században meg volt ³⁾.

Az itt leírt föld Perzsia' keleti határára esik, és így viszont talál Const. Porphy. előadása a' hely fekvéssel, mellyre hazai krónikásaink utalnak. Mit jelent a' *khorasm* vagy *khardsm* szó bizonyosan nem tudatik, Hammer tűzföldnek magyarázza, mert *waresm* szent tűz' neve volt Perzsiában, a' *kha* első szótagot tulajdon névnek veszi, melly több föld neveken, mint p. o. *Kha-dschend*,

1) Halling Geschichte der Skythen 2tes Heft p. 156, 157.

2) Günther Wahls' Altes, Vorder und Mittel Asien Th. I. p. 556. Abulfedae Chorasmia edit. Gravii. London, 1650. p. 8. Bayer a' görög baktriai ország' historiájában jegyzi meg, hogy Strabo *Asioi* népe Trogus Pompejusban *Asiani*, másoknál *oxiani*, vagy oxus viz mellett lakók, perzsául *Absai*, hivatkozik Jornandes helyére is „*Scythae sunt intra persicos fines Asianae contermini Sarmatis.*”

3) Jaubert jeles értekezést irt az Oxus folyóviz' régi folyamáról. Nouveau Journal Asiat. Nro 72. p. 491. említi az *Adalik Khozar* földet, 's megjegyzi, hogy ma homok oasisek léteznek ott, hol egykor nagy termékenységgel birt a' föld. Khovarezm (ma Khiva a' régi Oxus föld) nem kell úgy mond felcsereélni, az e' nevü várossal, melly még a' XV-dik században is népes hely volt, mint Ibn Batouta utazásában láthatni.

kho-aspes, *kha-wilah*, *kha-yuk* elő fordul¹⁾. Támogatni látszik e' magyarázatot a' samaritanok' *Gharizim*, és a' zendavestai *Kharesim* hegy nevek, hol tűz templomok voltak, mint a' Halling által felidézett kutfők bizonyítják²⁾. E' khorasmiai földnek' történeteit kellene már nekünk tanulni és nyomozni a' perzsa és arab írókban elkezdve a' IX. száztól a' XVI. század' végéig, mikor a' hatalmas *Ssafi* vagy *Ssefi* dynastia ült a' perzsa thronba. Az arab Kalifák' országlása, melly 850 — 877 közt Perzsiában már fészket vert³⁾, azoknak, Omár halála után függetlenné lett helytartóik' viszonyai, a' *Saman*, *Dilem*, *Schemgur*, *Ghizni*, *Buid*, *Seldschuk* dynastiák' alatti állapotja Perzsiának érdekes vizsgálatokra nyújthatnak alkalmat, mellyel mindazáltal nem azt akarom mondani, mintha Hammer' utasításával a' Másius hegy' környékeire egészben felkellene hagynunk, hanem Const. Porphy. tudósítása Perzsiá' keleti részére ment magyarokról, 's honi íróink' Chorasmiát illető érintései több joggal megkívánják e' föld körüli tapogatózásainkat, mellyeket biztos siker csak úgy koronázhat meg, ha a' perzsa nyelvet tanuljuk, 's az eredeti kutföket használhatjuk. Perzsiával szomszédos lakozása a' magyaroknak nem lehetett ismeretlen a' keleti iroknál, legalább Ewlia arab földleirő és utazó is a' perzsa hitetlenektől azaz nem islam hitűektől származtatja a' *madschar* népet, és ha bár a' névmagyarázatban mesél is, de a' hagyományoknak régebnek kellett lenni Ewlia' idejénél⁴⁾, ma is

1) Jahrbücher der Literatur. IX. B. p. 23.

2) Geschichte der Skythen. 3tes Heft p. 254, 255.

3) Malkolm's Geschichichte Persiens. I. p. 151.

4) Fundgruben des Orient. V. Band, 2tes Heft, p. 204. „A' Perzsáktól leszármazott hitetlenekből először is Menutscheher négy fiai a' törzsök apák, kik elszaladtak 's Agraba (Erla) telepedtek le, hol kérdezték tőlök kik vagytok? ők feleltek *Matschar* is, az az mi négyen vagyunk. Matscharból lett aztan hibáson a' *Madschar* szó, a' Madscharok' nemzeti nevek.“

Khuarezm föld' nép lakosai mint Hamner írja vegyes tökéből állanak, nyelvek sem nem *turk*, sem nem tiszta *perzsa* ¹⁾. Illy vegyített népü földön már, kiknek nyelvét sem vizsgálták még meg, ki mondhatná előre meg, mi felfedezésekre akadhatna kivált helyben a' magyar historicus, ha az a' keleti nyelvekhez értene? Mert hogy csak az egy *Sabir* név mellett maradjunk, Meninszki' perzsa nagy szótárában feltaláljuk a' *Sipur* hegy nevet épen Kaschmirban a' régiek Khorasmiájában, említi a' *Sabur* tartományt 's két illy nevü várost Perzsiában, Jakut' föld leírása' kivonatában is, mint azt a' bécsi literaturai évkönyvek' egyik kötete közli, négy helység van *Sabur* név alatt feltéve. Hogy pedig e' név nem egy a' Sassánida házból való *Sapores* vagy *Schahpur* fejedelmi névvel onnan gondolom, hogy maga Meninszki ez utolsót, mit jelentsen megmagyarázza, amazokrol pedig hallgat ²⁾. *Centurionatus Sapuri*, *villa Zupur* (in ritu explorandae veritatis) a' perzsa *Sapor* vagy *Schapur* névvel állnak összeköttetésben, melly király fiját = Scháh' fiját jelenti, 's a' magyar *Szopor* és *Szapári* helység és család nevezetek felett jó felvilágosítást ad, általján fogva az említett káptalani jegyzetekben előforduló pogány nevek nagy része arab és perzsa nyelvből megmagyarázható.

Nem állhat Dankovszky' állítása a' *Sabir* névről már csak azért sem, mert a' magyar *zavar* szó soha sem lehetett nemzetségi név, de nem is kimutatható, hogy az lett volna valaha. Ellenben Beregszászi' könyvében láthatunk sok hason hangu és értelmü perzsa magyar szótakat, mellyek némi érintésre vezetnek a' perzsákkal vissza. Beregszászi ugyan több' más keleti nyelvvel is össze hasonlítá a' magyart, de állítása szerint egyikben sem

1) Geschichte des Osm. Reichs: második kiadás szerint 1te Lieferung. Pesth, 1834. p. 51.

2) Meninski in voce *Sipūr*, *S'apur*, *Sabūr*, p. 350, 362. említi *Soebir* hegyet is Jemamban p. 501.

talált annyi hasonlatos szót, mint épen a' perzsában, mellynek száma az ő mutatóványai szerint szinte harmad fél százra megy. Ha már a' perzsa nyelvben is reá akadnánk a' *zavar* szóra, úgy még kitetszőbb lenne Dankovszky' állításának helytelensége, mert úgy a' *Sabir* nemzeti név' magyarozatára nem lenne egyedül a' magyae nyelvre szorulva, hanem a' perzsiáira is, így pedig ki fogna eligazulhatni a' dologban, midőn Const. Porphyr. nyilván magyar nemzeti névnek vallja a' *Sabir* szót, 's Dankovszky épen Const. Porphyr. auctoritására építi véleményét, vagy következetesleg ismét azt kellene állitanunk, hogy a' perzsáknak is mi adtuk át a' szót, a' mit egy hamar és könnyen nem bizonyíthatunk be. Beregszászi ugyan meg említi a' perzsa *zavar* szót (= Riegel) magyarul *závár*, de ez még nem a' magyar kérdéses *zavar* szó¹⁾, de már Dorn' perzsa német nyelv rokonságról irt könyvében a' magyar *zavar* szót is meg kapjuk, midőn ő a' parzsus *Huzwaresch* szót *hu* (= stark) és *zawar* (= die Kraft) magyarozza²⁾: még inkább eligazít Meninszki, kinél a' perzsa *zavir* vagy *zevire* így magyaroztatik „turbo, ventus in gyrum ductus“,³⁾ mi a' magyar *zavar* szót tökéletesen kifejezi, mert hiszen maga Dankovszki is így magyarozza „hungaricum *Zavar* dicitur de eo homine, qui aliquid turbat, confundit, et concutit, inde etiam *Zürzavar*, turbo, tempestas“⁴⁾. Most már azon sem csudálkozhatunk, ha más nyelvekben is meg kapjuk e' szót, mint az arabban, hol *tezwir* (zavar gyökből, 's *t* hajlító igeképzővel) annyi mint *adornare falsum quid, adulterare, tezwir, = adulteratio, falsificatio, mendacium, fraus, impostura*⁵⁾ 's így a' né-

1) Ueber die Aehnlichkeit der hungar. Sprache mit der Morgenländischen. p. 102.

2) Dorn l. c. p. 43.

3) Meninszki l. c. p. 178. a' j=z betűben.

4) Dankovsky l. c. p. 10. Verantz' szótárában is a' dalmat *szyver*=Fel szeel (felszél).

5) Meninszki l. c. c. p. 100. j̄=t betűben.

methen *Zawer* annyi mint *Zauberer* (= Schwarzkünstler igéző, zavaró) *Westenrieder* glossariumában ¹⁾, Grimm' német grammatikájában is *Zaupar* annyi mint *Zauber*, *Zouber* közép évbén = praestigium, és *sûb-er*, *sû-pari*, *sûbiri* (= mundus purus) mind a' *sû-par* fő név' származékai, 's a' köz igegyök *Zoup-ar-ôn* = fascinare ²⁾ a' *b*, és *w* betűk felcsérézése hason szavakban leggyakoribb eset a' nyelvek' történetében.

1) *Jahrb. der Literatur.* VIII. B. p. 200. hol *Docen* a' *Zawa* gyökhöz = tinctura akarja kötni a' *Zawer* szót.

2) Grimm I. c. I., 100, 355. és II. 136.

XIII.

NÁDASDY TAMÁS NÁDOR,

NEM VOLT PROTESTANS.

Jelen értekezésre azon „*Gróf Nádasdy Tamás élete*“ ada okot, mellyet *Horváth Mihály*, váczai megyebeli pap irt (Budán, 1838. S.). A' tudós szerző (142—143) *Klanitza Mártonnak* azon állítása ellen kelt ki, mellynél fogva *Melanchton* levelezéséből igyekezett megmutatni¹⁾, hogy *Tamás* is a' reformatio hive volt. Az életiró okai azonban nem olly meggyőzők, hogy minden kétséget el-

1) De Tolerantia 39. l. Hasonló értelemben ír *Tóth Ferencz* is, a' magyar- és erdélyországi protestáns ekklésiák' históriájában 88—89. l. Úgy látszik, *Feszler*, (Die Geschichten der Ungarn. VIII. Th. S. 414.) *Tamást* szinte protestánsnak tartja. *Ribini János*, *Memorabilia Ecclesiae Augustanae Confessionis* című munkájában ezt nem meré állítani. *Engel* pedig (Geschichte des Ungarischen Reichs. IV. Th. erst. Ausg. S. 141). *Nádasdy Tamásról* mint nádorról „*Nádasdy sollte, úgy mond, nächst dem Könige auch die Kirche und Klerisey in ihren Rechten beschützen, und geringere katholische Pfründen vergeben. Dass man ihm diess anvertraute, zeigte, wie Nádasdi, im Herzen ein Protestant, sich immer mässig und vorsichtig betragen haben mag.*“ 's a' 173. lapon: „*Ein sehr merkwürdiger Mann, der eine eigene sorgfältig bearbeitete Biographie verdiente — ein unerschrockener Bekenner der Wahrheit, und seiner inneren Ueberzeugung, eine Tugend, die manchen sonst treuen Diener fehlt, wodurch sie zu Schmeichlern und Achselträgern herabsinken.*“ *Engel* lássa, mikép egyeztetheti meg ez egymással ellenkező állításait; mert ha *Nádasdi* szívében protestans volt, 's azt ki nem nyilatkoztatta, saját meggyőződése ellen cselekedett.

háritánának; azért állításának beh bizonyítására közlöm imez okleveleket.

Nádasdy Tamás, mint II. Lajos király titoknok (1) a' kapornaki apátságot bírván 2), azon időben az új tudomány követője nem lehetett. Még 1531. sem változtatá meg hitét, mert *Sybrik Osvald* feleségének, *Kaldi Kátának* ime' leveléből bizonyos, hogy *Tamás* akkor még breviáriumból imádkozott; a' *Pray György* kézírataiból kiirt levélnek ez a' tartalma:

Ad Thomam de Nádasd Gubernatorem et The-saurarium Regni Hungariae.

„Magnifice Domine etc. Misi V. M. Dominationi pileum Domini et mariti mei ex sabellinis pellibus, ex quo V. M. Dominatio est vir religiosus ac timens Deum, nocteque ad matutinas, ac horas canonicas surgere solet. Jam enim frigora advenire repetunt, noctisque tempore, Luna penetranté hominum capita, magis impediunt, quam in die, regnante sole 3); mihi que visum fuit, ut caput V.

1) „*Feria III.* (post Festum B. Barnabae Apost. 1526.) *Thomae Nadasdy, Secretario R. Mtis, cum literis Mtis suae ad illustrissimum Principem Dominum Ferdinandum A. Ducem Austriae, et alios principes Imperii misso, pro solutione kochi dati sunt in cupreis floreni 50.*“ (Liber Ration. an. 1526. apud *Engel*, Monumenta Ungar. p. 208.)

2) *Pray* kézírataiban, Tom. 15. p. 4. találtatik I. Ferdinándnak 1526-dik évi september 14-kén költ levele, mellyben ezek olvastatnak: „*Venerabilis et Egregius Thomas Nadasdy Commendatarius Abbatiae Zaladiensis, Secretarius et Consiliarius Serenissimi condam Ludovici Regis.*“ És *Pray*, (Epist. Procer. Tom. II. p. 30.) állítja: „*Sub Ludovico erat Administrator Abbatiae de Kapronnak* (Kapornak); ez egy a' zaladi apátsággal.

3) A' régiek hívék, hogy a' holdnak csuda befolyása volna az emberek agyára, ezt érti levelében *Kaldy Kata* is *Sybrik* neje, 's azért küldött *Tamásnak* téli süveget, hogy imádkozás közben ne ártson meg neki a' holdvilág.

D. M. pileo isto magis, quam galea illa nigra cum aureis stellis ornata, quam eadem ferre solet, dum eadem officia divina peragit, a frigoribus custodire poterit. Praeterea video, ut Dominus et maritus meus asvetus est in curia principum inter pulchras ancillas versari, et nunc quoque est homo recens, ilaris (igy) et mundanus, qui etiam tempore hyemali potius uritur. Ceterum rogo eandem, et supplico, dignetur hanc domum suam Zarvaskendiensem illustratam caminis, et optimis lapidibus aedificatam visitare, antequam Budam eam proficiscatur. Deus conservet etc. Ex Zarvaskend in Crastino SS. Cosmae et Damiani martyrum. 1531. servitrix Katharina de Kald. Consorts Egregii D. Oswaldi Sybrik de Zarvaskend¹⁾.

- 1) „*Est propria manus huius matronae tota epistola*“ mond Pray kézirataiban; mert a' magyar tudós asszonyok, a' XVI. században közönségesen, deakul beszéltek: példa erre *Kanisai Orsola* is, *Nadasdy Tamás* neje mint következő levele bizonyítja, mellyről Pray feljegyzé „*Est compositio et manus huius Heroinae.*“ Tit: Magnifico Domino Thome de Nadasd etc. Domino et Marito nostro amantissimo.

Sarvar.

Magnifice Domine ac Charissime Marite. Salutem et debitam commendationem etc. Nos plurimum gaudemus de M. V. pristina recuperata sanitate. Letamur etiam non parum, quod M. V. nos duci faciet ad Sarvar nostrum. Ubi, Deo dante, simul sani constituemur. Dominus Jurischiyth filius noster dilectus heri hic apud nos habuit hominem suum videndum, Nos, laus Deo sumus sana. Eandem M. Vram Deus sanam, felicissimeque conservet. Datum ex castro nostro Lewka in die Galli, 1535. Vrsula de Kanyza Consorts M. V.

Káldy Katalin levele szerint továbbá, meg nem állhat *Tóth Ferencz*nek, a' protestans ekklesiák törtérijában kinyilatkoztatott ama' vélekedése, miként *Nadasdy* már 1526-dik évi útazásában, midőn *Spirába* ment, ismerkedett volna meg a' Luther tudományával annyira, hogy már 1537. körül levelezésben is volt Melanchtonnal; kinek 1537. és 1550. évi leveleit olvashatni *Ribini Jánosnál* (P. I. p. 40—41. és 504—505.) e' levelezésből tehát nem következtethetni, hogy *Nadasdy* protestans volt, mint alább következik.

De *Nádasdy Tamás* még 1553-ban is catholicus volt; *Martinuzzi Györgynek* pöréből, melyet néhai *Cseles Márton* jesuita Romában irt le, 's melly a' magyar királyi universitás könyvtárában őriztetik, ezeket jegyztettem ki:

„*Die 18. Maii 1553. in Sopronio. Magnificus et Illustris D. Comes Thomas de Nadasdi, Judex Curiae Regiae Maiestatis, perpetuus terrae Fogaras Comes, ac Comitatus Castri Ferrei Comes, dioecesis Jauriensis. Interrogatus, an fuerit edoctus? Maxime, quia dixit mihi Regia Maiestas, ut dicam meram veritatem, neque respiciam in aliqua re Personam suam, aliud nihil; et se citatum venisse ad testimonium dicendum, se neque inquisitum, aut bannitum (excommunicatum) esse, et hoc anno fuisse confessum sua peccata, et eucharistiam suscepisse.*“

Nádasdy legjobban tudta, minő hiten volt; tudták a' pert forgató, 's a' vallatásra idézett személyek is, kik előtt szólott.

De ez után sem lépett ki *Tamás* a' catholica anyaszentegyház kebeléből, mint *Kromer Márton* hires lengyel írónak jelen levele tartja, mellynek eredetéből vett mása, szinte *Pray* gyűjteményében találatik, és szóról szóra ez:

„*Illustrissime et Magnifice Domine etc. Cum animadverterim, D. V. Illustrissimam svaviter in me effusam esse, et colloquiis meis prioribus de Religione editis, delectatam esse intellexerim, mitto ipsi alia duo nuper in lucem edita, voluntatis ipsius erga me confirmandae, meaeque mutuae erga ipsam benevolentiae et observantiae testificandae gratia. Quorum gustus si non displicebit D. V. Ill. poterit ea perlegere his aestivis solibus, vel fallendi temporis, vel somni conciliandi causa. Nam inter seria vix eis locum fore opinor apud Ill. D. V. non vulgari eruditione, et magno iudicio praeditam. Argumentum quidem ipsum est cognitu non modo dignum, verum etiam necessarium hoc perturbatissimo tempore.*

quo nobis ab hominibus omnia novandi atque turbandi studio incensis, tenebrae pravorum dogmatum offunduntur. Ut ut erit de libello studium quidem certe erga se meum boni consulere Ill. D. V. debet, quae bene valeat. Vienna 18. Aprilis 1561. Ill. D. V. addictissimus servitor Martinus Cromerus Orator Polonus.“

Valamint ezeknek következésében *Nádasdy Tamást* 1561-kig protestansnak nem tarthatni: úgy, ha az, volt, a' reformációt életének csak utolsó évében vehette fel; mert halála 1562-ki július 2-kán történt.

PODHRADCZKY JÓZSEF.

XIV.

AZ EGYETEMES DIALECTUS.

1. §. **A'** tudósok és utazók, már a' XVI. században kezdék a' különféle nyelv szavait feljegyezgetni, 's egymással összehasonlítani; de mivel egy részről a' *szóhangtudomány*, más részről az ennek megfelelő *jegy-* vagy egyetemes *írástudomány* mind ekkorig hiányzott: a' tudós világ illy egyes szavak feljegyzése 's összehasonlítása által, nagy hasznú eredményeket épen nem nyerhetett. Az utazó nyelvészek feljegyzék ugyan a' különféle nyelvű szónevezeteket; de mivel azok kihangoztatására nyelvökben jegyeket, vagy betűket nem találtak: azért ők nem az eredeti hangokat, nem az egyes szavak saját kihangoztatását tüntették elő; hanem az eredetétől különböző, 's így más, gyakran ellenkező értelmű hangokat adának elő a' szerint, miként azt saját nyelvök és írásuk jegyei engedték; a' tudós világ pedig e' hiányt jobbadán annak tulajdonítá, hogy az utazók rövid ideig tartózkodván az idegen nyelvű nemzetek közt, szónevezeteik sajátságát olly hamar fel nem foghatták.

Az egyetemes *szóhang-* és *írástudomány* mind ekkor hiányzik; nálam mindkettő kéziratban készen áll, és kedvezőbb körülményekre várakozik, itt nem lesz felesleges e' két tudomány fogalmát adni, és azokból az egyetemes *dialectust*, *nyelvforgást*, vagy *beszédejtést* illetőleg e' következőket röviden megjegyezni:

a) **A'** *szóhang* nevezet: *szó*, és *hang*-ból van alkotva. *Szó* allatt tulajdonképen csak az állati hangot értjük, melly a' lehelő gégefőben, a' nyílást képző hártványoknak a' tüdőből kilehelt levegő dörzsölésénél fogva

eredett rezgés által támadván, ha a' szájuéregen keresztül folytatik, valamelly *magányhangzót* tüntet elő, mint á, e, o, u, stb. E' hangokat használja az ember is, különféle nyelveiben többé, kevesebbé, mint kitünőbbeket, izecskesíthetőbbeket, és hangicsálhatóbbakat, azon más hangoknál, azaz: a' szájuéregében alakított *mássalhangzóknál*, mellyek a' nyelvekben, a' magánhangzók társaságában, mint gondolatjegyek, ezek közlésére szolgálnak.

Ezen *magánhangzói*, vagy állati hangok az oktalanoknál is fellelhetők, csak hogy ezeknél, a' hangműszerek alkotása miatt nem olly tiszták, nem izecskekések, nem is olly számosak, mint az embernél, ki az oktalanok hangját is képes utánozni, sőt azokat izecskes hangokra változtatván, különféle eszmék kifejezésére is tudja használni. Illyenek a' magyar nyelvben nagy számmal találhatók, mellyeket máskor szándékom közre bocsátani.

Ha a' lehelő gégefőben eredett rezgő hang, nem a' szájuéregén, hanem az orrbeli csatornákon bocsátatik keresztül: akkor a' hang semmi módosított magánhangzót nem tüntet elő, 's akkor az sem á, sem e, sem ó, sem ú stb. hanem üngetési, ünögési, nyers hang, csak homályos anyaga a' módosított minden *magánhangzónak*, és nehány *mássalhangzónak*.

Ezen rezgési hang, és ebből származott magánhangzók hangja az, mit tulajdonképen *szózatnak* mondunk, mellyből több eredeti 's átvitt értelmű *szónevezet* ered: *szó*, *szó-l*, *szó-l-ás*, *szó-tag*, *szó-al*, *szó-v-al*, *szá-v-al*, *szó-n-ok*, *szó-az*, *szó-v-az*, *szá-v-az* stb. És így tulajdonképen csak az állatok *szólnak*, a' *szóhang* egyedül nekik tulajdonok; az élet nélküli testek nem *szólnak*, nem is adnak *szóhangot*. A' trombita, dob, puska, ágyú, taraczk, víz, szél, muzsika stb. tulajdonképen nem *szólnak*: hanem *hangoznak*, és illetőleg: harsognak, dobognak, donganak, döngenek, pufannak, dörögnek, ropognak, konganak, zuhognak, zuhannak, cseppenek, zúgnak, dördülnek, csattannak,

csettennek, suhognak, sziszennek, búgnak, csörrennek, csengnek, pengnek stb. Az ember még az illy élet nélküli testek hangjait is szóhangokra változtatja, és eszméinek kifejezésére használja.

Minthogy a' *szóhang* annyi, mint állati hang: az írásban minden illy *szóhangnak* külön, meghatározott, egyszerű, és azt előtüntető jegyének, vagy betűnek is kell lenni. Az írásban egyedül azon szóhangok jeletethetnek fel, csupán azoknak lehetnek jegyei, melyek kihangoztatnak; mert azokat, mellyeket a' fül fel nem foghat, feljelelni lehetetlen. Az írás csak akkor czél-szerű, ha a' szóhangokat akként jeleli fel, miként hang-zanak: izecskesen, vagy izecsketlenül, hangicsálva, vagy egyhangúlag, tisztán, vagy keverékesen, nyíltan, vagy elfojtottan azaz: suttogva, egész mértékben, vagy csonkán, erősen, vagy gyengén stb. szóval, az írás csak akkor tökéletes, ha a' szóhangokat akként képes feljegyezni, akként előtüntetni, miként azok a' fülek által felfogattak; különben az írás helyességi, orthographiai fokra fel nem emelhető; az írás ezen fokra eddigelé nem emeltetett, és így egy nyelvben sincs mindekkorig, a' tudományos előmenetelnek végtelen kárára, tökéletes helyesírás.

b) A' *szóhangtudomány* (logophonologia, scientia soni vocis humanae), előtünteti általában mind azon szóhangok természetét, eszközlő műszereit, alakulását, különbözőségét, lépcsőnkénti különféleségét, meghatározott számát, szabály szerinti össze- vagy széthangozását, különféle kihangozhatását, azaz: izecskeségét és hangicsálását, mértékét (logophonometria), mellyeket az ember gondolatainak kifejezésére különféle nyelveiben használ, vagy használhat, elvontan, minden tekintet nélkül a' szóhang értelmére; mert ez a' nyelvtudomány tárgya.

c) Az egyetemes *szóhangjegy-* vagy *írástudomány-*ban, rövid történetének előadása után, mind az terjesztetik elő: mikép állítatik elő külön mindegyik szóhang, a' jegytudomány (semiotica) szabályai szerint, határozott

jegygyel, vagy betűvel, a' mostani magyar betűzettel (alphabetum); mind pedig az, mikép adathatik elő a' szóhangok mértéke, kihangoztatása, minden mellékes hangjaival, olly egyszerű jegyekkel, mellyek szerint minden, az ember nyelveiben fellelhető szóhangot könnyű megmérni, kihangoztatni, 's pontosan leírni; a' leírottat pedig ismét kihangoztatni a' szerint, miként az eredetileg: vastag, vagy vékony, gargás, vagy huumás, vegyült, vagy tiszta, izecskés, vagy izecskétlen, egész, vagy csonkított, hangzatos, vagy tompa, fel- vagy alámenetes stb.

Az egyetemes *szóhang- és írástudomány*' eredményei, befolyása a' tudományok széles birodalmára, különösen a' nyelvészet, mindekkorig sok tekintetben műveletlen mezejére: itt nem adathatnak elő; azért térjünk inkább vissza, e' rövid kitérés után, jelen értekezésünk tárgyára.

2. §. A' hittérítők (missionariusok) több ideig tartózkodván az idegen népek és nemzetek között, azok nyelvét megtanulták; ők a' *miatyánkot* szedték össze, különféle nyelveken, így jött az létre 1427. tatár és örmény nyelven Schildberger által; hasonlóan 1555. Geszner, 1680. Müller, és 1715. Vilkins nagyobb *miatyánk*-i gyűjteményt adtak ki. Schultze Benjamin missionarius a' *miatyánkot* 200. nyelven adta ki. Hervas Lőrincz spanyol jesuita Cesenaban, 1778 — 87. 21. darabnyi Encyclopaediájában 63. legszükségesebb szavakat, 134. féle különböző nyelveben hasonlított össze, és ő még soha nem ismert nyelvekkel ismértetven meg a' világot 307. nyelveken közlött *miatyánk*-ot. Ádelung pedig 500. féle nyelveken adot ki *miatyánk*-ot; melly némellyek szerint már 800. féle nyelven is megvan.

3. §. Utóbb a' tudósok minden alap nélkül, a' nyelveket némelly rendszerbe akarák hozni, azokat némellyek három főtörzsökre részelték u. m. *semiták*, *kámiták*, és *jafetiták* nyelvére; a' két első keletieknek, az utolsó nyugotinak neveztetett; ezen három főtörzsök közt

ugyan egymástól megkülönböztető bélyeg nyomoztatott, és kerestetett, de az állhatatlan lévén, köz helyben hagyást nem nyerhetett.

4. §. Mind ezek után Adelung, Vater, Jamieson és Townsend főbb nyelvészek, hogy még is a' nyelvekre nézve valami rendszert alapítsanak meg, azokat geographiai, vagy is lakhelyi rendbe szedték; de az tökéletlen, 's ki nem elégitő, ők a' nyelveket elrendezték osztályokra, és familiákra; és pedig egy osztálybelieknek tartják azokat, mellyek természetre, 's szerkezetre nézve némienemü hasonlósággal vannak egymás iránt. Egy familiahoz tartozóknak mondatnak azok, mellyeknek külső formájokban több a' hasanlóság, mint különbség.

5. §. Azonban mivel ezeket csak úgy érthetni meg, ha a' dialectusnak miben léte, a' szóhang rendszabályainál fogva tüntetik elő. Hogy a' szoros és tágas értelmű nyelvforgásoknak, vagy is valamely törzsök nyelvnek, több különböző nyelvágazatokra szakadását okoskodás 's tapasztalás után megérthessük, jelen értekezésünkben a' törzsöknyelv által az eredetikepen felállított ős, más-tól nem származott, és így magában álló nyelvet értjük.

6. §. Az eredeti törzsöknyelv, az illető emberiség több 's csoportosabb szükségü körülményeinek távol létében, minthogy a' természetes embernek minden vágya 's ősztöne csak az élelem 's szaporodás körül forgott, igen szűk, kevés, nyers, simátlan hangzásu szókból állhatott, azaz a' természeti embernek kevés szükségüi lévén, rá kevés tárgyak hatottak, és így a' kevés ható tárgyakról fogalmak kevés, simátlan, kellemetlen hangzásu szókkal jelentve fejeztettek ki a' nélkül, hogy a' törzsök nyelv valamely grammaticai formát vett volna fel magára; efféléket gyanitunk az utazók által felfedezett míveletlen, 's nagy részint az ősi eredetiségben megmaradott amerikai, polineziai stb. nemzedékek nyelvében.

Az eredeti törzsöknyelv idő jártával bővült szovak által, és a' szók hangzásai szelidebbeké 's kelemetesebbekké lettek, midőn az illető emberiségnek idővel több

szükségei keletkeztek, azaz midőn az emberiség szaporodott, szaporodás által megszükkült a' lakhely, és élelmi tárgy, mi az emberiségben felébreszté a' tágasabb helyre terjeszkedést, és élelmi bővebb keresetet; ebből származott a' telhetetlenség, irigység, vagyon, és birtok utáni vágyakodás, ez meghasonlást szült 's egyenetlenséget, ez pedig következtette a' személyi 's birtoki biztosítást. Ezen időről időre sokasodott új tárgyak, hatottak a' szűk nyelvű emberiségre; ezek által ébresztetvén fel az emberiség a' kénytelen gondolkozásra, élesedett az elmetehetség 's fejledezett. Így a' sokasodott ható új tárgyakról lett fogalmak új szavakkal neveztetek meg, azaz szükség által szók számával szaporodott 's bővült a' törzsöknyelv ¹⁾.

8. §. A' törzsöknyelv megnyervén az illető külalakját (forma grammatica) ²⁾ az könnyen elváltozik, és el-

1) Az ő nyelvnek eredetéről, történetéről 's kifejlődéséről irtak: Cl. Duret, trésor et l'histoire des langues de l'univers. Paris, 1613. 4. Müller P. Fr. G. Die Ursprache. Köln, 1826. 8. Schmitthener Ursprachelehre. Entw. zu einem Systeme der Gram. mit besonderer Rücksicht auf die Sprachen des Indisch-Deutschen Stammes. Frankfurt a. M., 1826. 8. Kruse, freimüthige Bemerkung über den Ursprung der Sprache oder Beweis, das die Sprachen nicht menschlichen Ursprungs seyn. Altona, 1827. 8. Weinbart, die Sprachwurzeln, ihre Gemeinschaft, Zahl und Bedeutung. Ein Beitrag zur Erforschung der Sprache überhaupt. Augsburg, 1831. gr8. Wüllner, über Ursprung und Urbedeutung der sprachlichen Formen. Münster, 1832. 8. Dessen, die Bedeutung der Sprachlichen Casus und Modi. Münster, 1827. 8. Meyer, Symbole ad comparat. lingvarum. Halberst, 1828. Schmidt Herm. Versuch einer genet. Entwicklung der Sprachgesetze. Wittenb., 1828. G. C. Leidenroth de Vera vocum origine ac vi per lingvarum oomparationem investiganda. Lips., 1830. Fr. W. Reimnitz, über die Geschichte der Sprache. Potsdam, 1833.

2) A' nyelvek philosophiájáról, és a' grammaticai formákról egyetemesen irtak: Anton Arnauld Grammaire générale, et raisonnée. Paris, 1660. J. W. Leibnitz

távozik eredetiségétől, különféle okoknál fogva, melly ebbeli elváltozását, és eredetiségtől eltávozását, mi nyelvforgásnak neveziünk, a' legtagosabb értelemben.

9. §. A' törzsöknyelv azonkívül, hogy az, ha mivel elaljasodhatik, ha pedig miveletlen tükeletesedhetik, kétféleképen változhatik és eltávozhatik eredetiségétől: *először* vagy lényeges grammaticai alak változása nélkül szónevezeteiben, és akkor az ekképen lett nyelv származékok legközelebbi atyafiságban vannak a' törzsöknyelvel, 's egymás között, az ebbeli elváltozott nyelvek tulajdonképen szoros értelmű nyelvforgások. *Másodszor*: vagy a' törzsöknyelv elváltozhatik szónevezeteiben a' lényeges grammaticai formának eltávozásával együtt, az

designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio lingvarum in Miscell. Berol. Tom. I. p. 1. sequ. u. coll. etym. Hannover, 1717. 8. K. Michaeler de origine lingvae. Viennae, 1788. 8. maj. C. G. Auton, über Sprache in Rücksicht auf Geschichte der Menschheit. Görlitz, 1799. 8. N. Bezanée, Grammaire générale, et raisonnée. Paris, 1767. 2. B. 1819. 3. O'Livier Lud. über die Urstoffe der menschl. Sprache, und die allgem. Gesetze ihrer Verbindungen. Wien, 1821. Gaspar Poggel, das Verhältniss zwischen Formen und Bedeutung in der Sprache. Die Ausbildung des Sinnes im Menschen. Zwei Abhandlung. Münster, 1833. 8. G. Kalmar praecepta Gramm. atque Specimina linguae philos. universalis. Berolin, 1772. 4. G. W. Meiner, Verf. einer an der menschl. Sprache abgebildeten Vernunftlehre. Leipzig, 1781. 8. G. L. Thomas Glossalogie ad. Philosoph. der Sprache. Wien, 1786. 8. J. Harris, philological inquiries. Lond., 1781. Vergl. Mich. Roth Antihermes. Frankf. u. Leipz., 1795. 8. Ign. Mertian, allg. Sprachkunde. Braunschweig, 1796. 8. J. H. Meyer Gramm. Universalis elementa. Braunschweig, 1796. 8. Sylvestre de Sacy, principes de la Grammaire générale. Paris, 1799—1803. Deutsch von Sever. Vater. Halle, 1804. 8. A. F. Bernhardt Sprachlehre. Berlin, 1801. 2 B. 3. Dessen Anfangsgründe der Sprachwissenschaft. Berl., 1805. 8. Ueber das Alphabet. 1810. 8. Ueber die Sprache. Heidelberg, 1828. gr8. G. L. Städler, die Wissenschaft der Grammatik. Berl. 1833.

ekképen lett származékok tulajdonképen egymással 's a törzsökkel távolabbi atyafiságban vannak, és azok nálunk tágas értelmű nyelvforgások; Ezen kétféle nyelvforgás történetek által idővel szinte, de csak másod rendű törzsöki nyelvekké válhatván, azoknak hasonlóképen nyelv származékái lehetnek úgy, hogy azok később az eredeti vagy is első rendű törzsöknyelvtől annyira eltávoznak, hogy végre vagy nehezen, vagy épen nem lehet azokat, mint utóbbi származékokat az eredeti, vagy is első rendű törzsökhöz visszavezetni, vele összezsacatolni, 's az atyafiságot kiismerni, melly utóbbi származékokat idegen nyelveknek vesszük; innen idegen nyelv az, melly szőnevezeteire, hangjaira, hangoztatásra, és grammaticai formára nézve más nyelvtől különbözik.

10. §. A' szoros értelmű nyelvforgásra nézve a' törzsöknyelv grammaticai formája megtartása mellet, szőnevezeteiben több 's különféleképen megváltozhatnak; tegyük, fel, hogy az illető emberiségnél valamelly grammaticai formát, és szükséghez képest a' szőnevezetekben megkívántató bőséget nyervén több időnek lefolyta után, azon egy törzsöknyelven beszélő emberiség elszaporodott nagyobb terjedelmű nemzetet alakítván úgy, hogy valami oknál fogva millyenek: a' magok közötti meghasonlások, a' szomszéd nemzetekkeli háborúskodások, földindulások, 's hajótörések általi elszármazások, elköltözések stb. és például hét felekezetre elszakadván, az egyik eredeti helyén megmaradt, a' többi hat felekezet, más és más különféle egymástól, és az eredeti lakföldtől különböző vidékekre elköltözött, az egyik felekezet eljutott igen meleg, vagy mérsékelt hidegségű vidéket foglalt el lakásul; a' harmadik erdős, vagy hegyes földön telepedett meg; a' negyedik vizenyős vagy folyókkal bíró tájat szállott meg; az ötödik térs sikságu mezőségen állapodott meg; a' hatodik hosszú kóborlás után hadakozási erővel idegen nemzetet népesített tartományt foglalt el.

11. §. A' törzsöktől elszakadott felekezeteknek anyanyelvök megváltozhatnak grammaticai forma megtar-

tása mellett szószaporodás által; mert minden új lakhelyen más és más, 's az eredeti lakhelybeliektől különböző tárgyak fordulnak elő: 1-ör a' különböző légre, a' lég különböző tüneményeire, a' lég elleni különböző védelmezésre, és a' különféle mérsékü légnak az emberiség lelki 's testi tehetségeire különböző sikerü befolyására nézve. 2-or az életmódra, az eledelnek állati 's növényi különféle nemeire 's fajaira, ezeknek megszerzési módjaira; az eledelnek az emberiség testi 's lelki tehetségeire különböző sikerü befolyására nézve. 3-or a' foglalkozásra, a' foglalkozásnak különböző nemeire, milylyenek: *folyoknál*, 's *vizeknél* a' halászat, hajókázat, ezeknek különféle módjai 's hozzá tartozó készületei, és használtatásai; *erdős 's hegyes helyeken*: a' vadászat, madarászat, faragászat, ezeknek különféle fajai, 's hozzá való készületei, és használásai; sik térü mezős helyeken: a' különféle marha, barom; ezeknek tartása, tenyésztése; földművelés, annak különféle ágazatai, a' hozzá való különféle műszerek; tenyésztményeknek 's termesztményeknek különféle megszerzése, 's használása; a' háborúskodásnál különféle védelmi, 's megtámasztási eszközök, módok, rendtartási szabályok, és az ebbéli foglalkozásoknak az emberiség testi 's lelki tehetségeire való különböző sikerü befolyásokra nézve. 4-er az eredeti helyről lett költözködés közben, más idegen nemzetekkel midőn összekeveredtek hadakozás, kereskedés, társalkodás 's közelébbi barátkozások által, szinte új az eredeti lakkelyhelitől más és különböző tárgyakat, 's nevezeteket tapasztaltak, ismertek, 's tanultak az elszakadott felekezetek, és így ezen új tárgyakról vett fogalmak új szókkal valának elnevezendők, melly új szók szaporíták a' törzsöktől elszakadott felekezet nyelvét; így a' törzsöktől eltávozva megváltozott a' nyelv, megtartván mindazonáltal grammaticai formáját; a' miért is az a' törzsökkel atyaiságban megmaradván, annak szoros értelmű nyelvforgását teszi.

12. §. A' most mondottakon felül az első rendü tör-

zsöknyelvről származott valamely nyelv, az új telepedési helyen a' grammaticai formának lényeges elváltozása nélkül még többképen is eltávozhatik. Lássuk ezt példákban, nagy részint a' magyar nyelv^{nél}, mellyet itt szabályul veszünk fel annál fogva, hogy ezt mind legjobban értjük mind pedig, hogy ez e' célra a' többiek között a' leginkább megtartott eredetisége és külalakja tekintetében legalkalmasabb, noha e' föld kerekiségén sem ezt, sem pedig más akár melly mostani nyelvet senki sem képes első rendű törzsökéhez visszavezethetni; a' például felhozandó magyar, vagy más nyelv szükséghez képest úgy tekintetik, mint elszakadott, azaz másod rendű törzsöknyelv. És pedig a' törzsöknyelv elváltozhatik:

I. Midőn a' szónevezet magánhangzóiban különféleképen hangoztatik ki, röviden vagy hosszan, azaz midőn a' szónevezetben valamely szótag az izecskés kihangoztatásnál (a' mi általánosán az emberiség nyelveiben hasonlatos egy mértékű, azaz $\frac{1}{4}$ új billentéses időfolyásbeli hangmértékű), hosszabb hangzású azaz $\frac{3}{4}$ $\frac{3}{4}$ vagy $\frac{1}{4}$ $\frac{5}{4}$ $\frac{6}{4}$ stb. rész hangmértékű; vagy pedig az izecskés $\frac{3}{4}$ rész hangzásnál rövidebb azaz $\frac{1}{4}$ résznyi; vagy is rövidebben: ha általában a' nagyobb mértékű hangzás a' kisebbel felcseréltetik, és megfordítva; így például túl a' dunaiak $\frac{1}{4}$ rész hangmértékkel hangoztatják ezeket: bír^ó, buza, szivem; a' Dunán inneniek pedig $\frac{2}{4}$ rész hangmérték szerint így: bír^ó, búza, szivem. Felső Magyarországbán a'

tót ajakuból lett magyar, vagy is az ott magyarul beszélni tanult ember $\frac{1}{4}$ rész időfolyásbeli hangmérték szerint így hangoztat: bátyámot láttam, e' helyett: bátyámot láttam.

A' szóhangmérték felfogására nézve, szükség megjegyeznünk:

a) Hogy minden hang két részből áll: egyik része annak támadása, eredete, keletkezése, mellynek anyaga a' levegő; másik része pedig annak enyészete, elmulása, 's ez a' hangtudományban *hangvégkör*, *vég-*

szellet nevezet alatt fordul elő, és miként a' muzsikában, úgy a' beszédben ez eszközli a' folytonosságot, folyóságot, az össze- vagy széthangzást. Ha az üveg, vagy csengetyü *megkoczzintatik*; ha a' hordó vagy más üres test *megkoppantatik* stb. a' *koczzintás*, vagy *koppantás* pillanatában, *csengés*, *pengés*, *kongás*, *döngés* eredvén, e' hang, bizonyos ideig füllel érezhetőleg fennmarad, él; utóbb erejéből lassanként vesz, és végre elenyésszik. A' hangnak tehát két időbeli pontja van: *élete* és *múlta*, csakhogy némely hang' *élete* hosszabbra nyújtható, némelyiké pedig meg nem hosszabbítható. Így a' szóhangok közül a' magánhangzók mind, és e' következő mássalhangzók: ch. f. h. j. l. m. n. r. s. sz. v. z. zs. hangoztatása hosszabb ideig nyújtható; az életnélküli rugékonyabb testek hangjai, millyenek a' hegedü húrjai, orgona sipjai, 's a' muzsika fuvó eszközeinek hangjai szinte meghosszabbíthatók: ellenben ezen mássalhangzók: b. d. g. k. p. t. és az életnélküli puha testek hangjai, millyenek a' zörrenés, dobogás, robaj, dörgés, rohanás, csörgés, rengés, törés, recsegés, pattanás, puffanás, csattanás stb. hangja, épen meg nem nyújthatók.

A' rugékony testek hangjai azonban enyészet, végkör, vagy végszellet nélkül is kihangoztathatók. A' megkoczzintott üveg, csengetyü pengése, a' megkoppantott üres hordó kongása, mindjárt támadásakor érintés által elfojtható, megszakasztható, 's akkor kurtábban enyészet nélkül hängzik. A' muzsika, ének hangjának kurtítása, *stoccatto* nevezet alatt ismeretes; ez a' szóhangtudományban csonkított hangnak mondatik, és az egyetemes írásban tonka végü vonallal jegyeztetik mint: -a. -a. -e. -e. stb.

b) Az imént előadott hangrészek használatnak szóhangmértékül. A' beszédben csak a' magánhangzokon fordul meg az izecskesség, hangicsálás és hangmérték; mert a' mássalhangzók egyedül azok társaságában hangzanak. Ha a' szóhangok közül akár mellyik magánhangzó úgy hangoztatik ki, mint az az ember különféle nyel-

veiben szokott kihangoztatni: füllel érezhető, hogy e' kihangoztatás végszelletével együtt addig él és tart, míg az ember egy újat kétszer, vagy két újat egyszer egymás után megbillenti. Ez újbillentés egyike a' hang életét, másika végszelletét méri meg, egy illy újbillentés $\frac{1}{4}$ része olly időmértéknek, melly négy ilyen részből áll, mint az a' muzsikában használtatik. A' magánhangzók kihangoztatása az ember nyelveiben két újbillentésig szokott rendszerint tartani, 's így mértéke $\frac{1}{4}$ volna; de mivel ezen kihangoztatás általános és minden nyelvben tapasztalható, azért az egyetemes írásban ki nem tétetik. A' magánhangzók kihangoztatása végszelletét következőleg állíthatni elő: á<. e<. i<. o<. u<. és így magát a' magánhangzói szóhangot időmértékével együtt könnyű volna előadni így: á<. a<. e<. é<. $\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

i<. o<. u<. stb.
 $\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

Mint hogy a' mássalhangzók együtt hangzanak a' magánhangzókkal, és ezek' elő- 's végszelletében foglaltanak: azért időmértékek nem több, mint a' magánhangzói elő- vagy végszellet mértéke, azaz: $\frac{1}{4}$ melly mérték annál több részre osztatik, minél több mássalhangzó fordul elő a' magánhangzók elő- vagy végszellet kihangoztatásában, így:

en enif enift eniftj jo njo znjo
 $\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{12} \frac{1}{12} \frac{1}{16} \frac{1}{16} \frac{1}{16} \frac{1}{16} \frac{1}{20} \frac{1}{20} \frac{1}{20} \frac{1}{20} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{8} \frac{1}{8} \frac{1}{4} \frac{1}{12} \frac{1}{12} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$
 csak hogy ennek bővebb fejtegetése, a' szóhangtudományba tartozik.

c) Ha valamelly magánhangzó végszellet nélkül hangoztatik ki, annak betűje az írásban, a' felebb említett csonkítási jeggyel jeleltetik fel, hangmértéke pedig $\frac{1}{2}$ melly az írásban kihagyatik. Így a' számár természetes hangja leírva: **i-á.** stb.

d) Ha valamelly magánhangzó a' rendes $\frac{1}{4}$ hangmértéknél hosszabban hangoztatik ki, annak hangzása annyi

$\frac{1}{4}$ mértékű, a' hány egyenlő $\frac{1}{4}$ mértékű hang találhatik, kihangoztatásának ideje alatt, így: a. o. ö. e. i. stb.

$\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

Úgy van az a' mássalhangzók kihangoztatásában is, mint: s. z. v. f. zs. h. sz. j. stb.

$\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

Innen magyarázható az á, és é betűk hangzása a' magyar nyelvben, mellyek hangmértéke $\frac{3}{4}$ így: á < é <

$\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

azaz: ezen hangzók élete $\frac{3}{4}$ és enyészete $\frac{1}{4}$ a' mit a' tót ajkú ember figyelembe nem tartván, $\frac{3}{4}$ időmérték helyett, $\frac{1}{4}$ mértéket használ, mit a' magyar fül hamar észre vesz.

e) Több magánhangzók egymás utáni folytonos kihangoztatásokra, mindegyik mértéke $\frac{1}{4}$ mert a' végszellet a' következő magánhangzóba enyészik el, és csak az utolsónál marad fenn, így: au < aou < oeau < stb.

$\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

Innen magyarázható az összetett magánhangzók, vagy diphthongusok annyiszor vátott természete, az első t. i. kurtán, végszellet nélkül, az utána következő pedig végszellettel hangoztatik ki, és mindkettőnek hangmértéke $\frac{3}{4}$ például: au < oe < eu < ae < stb.

$\frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4} \frac{1}{4}$

Innen magyarázható a' magyar, angol és más nyelvekben, két magánhangzónak olly folytonos kihangoztatása, hogy a' fül valami tiszta hangot alig bír felfogni; miben a' nyelvészek valami rendkívüli hangot, alap nélkül gyanítanak; mert e' folytonos kihangoztatást fel is jegyez-

hetni, így: $\overset{\infty}{e}e$, $\overset{\infty}{o}e$, $\overset{\infty}{i}e$ stb. Illyenek a' magyar nyelvben

az $\overset{\infty}{e}ö$, $\overset{\infty}{i}e$ des, $\overset{\infty}{f}öldi$, stb.

II. Midőn valamely szónevezethez vagy szótaghoz egy vagy több szóhang tétetik. Ekképen vannak a' palócz kihangoztatások, két egymás melleti magánhangzónak szoros együtti kimondásaiban; sőt ugyan effélék vannak túl a' tiszai vidékeken is: $\overset{\infty}{e}ö$ a' $\overset{\infty}{f}öldink$ $\overset{\infty}{b}óu\overset{\infty}{s}óul$, e' helyett: $\overset{\infty}{ö}$ a' $\overset{\infty}{f}öldink$ $\overset{\infty}{b}úsúl$. Így általában a' changó moldvai magyarok Gegő Elek szerint: $\overset{\infty}{a}i$, $\overset{\infty}{a}o$, $\overset{\infty}{o}u$, $\overset{\infty}{e}i$;

ö, uo stb, magánhangzókat szorosán összehangoztatják, mi szerint: *fejeczkiem* = *fejcském*; *kiévudn* = *ki-vudn*; *ügy meg futaosziám, uaz iöneöczke aután* = *ügy meg futosám az ünöcske után* stb. Magyarországi némelly vidékeken e' helyett: *éddig, edzig*; e' helyett: *fene, fenye*. Így a' dánus és svecus nyelvészek szaporíták a' lapon nyelvbeli szónevezetekben a' hangokat, az anyai nyelvök kihangoztatásai szerint, (Sajnovics János, 1770. A' magyar és lapon nyelv összehasonlítása). Így Braziliában az ős eredetiségökben megmaradott némelly vadnyelvekben több szónevezetek végeit *i* magánhangzóval tóditák a' portugálok, (Herczeg Wied, Neu-Wied utazásai 1815 — 1817.). A' két egymás melletti magánhangzóknak szoros 's hirtelen kihangoztatása az angol nyelvben is előfordul p. o, ∞ ∞ eé, öe stb.

III. Midőn némelly szónevezetből egy vagy több hang kihagyatik, így túl a' Dunán e' helyett: *hova, kié, kiért, miért, megyek*, így: *há, ké, kért, mért, mek*; a' köznépnél e' helyett: *ezre* = *erre*, *azra* = *arra*, *mi-ezre* = *merre* = *mi-ere*, *talán*, így: $\frac{3}{4}$ $\frac{3}{4}$ *ere, ara*, *mére, tán* = *tám* stb. Így Gegő Elek szerint a' mold- $\frac{3}{4}$ vaországi székely magyaroknál: *kéne* = *kellene*, *keme* = *kegyelme*, *kend* = *kegyend*, *üddeg* = *eddig*, *gyolcs* = *gyócs*, *töcsér* = *tölcsér*, *vót* = *volt*, *pácza* = *pálcza*, *paracsolat* = *parancsolat* = *parancs*, *bere-tálni* = *beretválni*, *kiel* = *kivel*, *miel* = *mivel*, *süeg* = *süveg*, *naipám* = *nagy apám*, *nainyám* = *nagy anyám*, *Gyurka bá* = *Gyurka bátyám*, *Amszné* = *Anna néném* stb. Magyarországi némely vidékeken e' helyett: *leány, mell*, így: *lány, janj; mej* stb.

IV. Midőn valamely szónevezetben valamely hang mással felcserélteik, t. i. az emberiség nyelveiben a' szónevezetknél a' hang más hanggal háromféleképen cserélthetik fel u. m. a' felcserélésbeni hangok vagy roko-

nok, vagy szomszédok egymás között, vagy pedig egymással sem nem rokonok, sem pedig nem szomszédok.

A) Rokon mássalhangzók ezek: *h, ch, zs, s, z, sz, v, f, g, k, d, t, b, p*. A' szomszéd mássalhangzók, mellyek közül a' torokbeliek ezek: *h, ch, g, k*, nyelvbéliek vagy is szájpádlásiak ezek: *j, zs, s, z, sz, r, d, t, l, n*. száj ajakiak ezek: *v, f, m, b, p*.

B) Rokon magánhangzók ezek: *á*, és *o*, *a*-val; *o*, *e*, *ö*-vel; *e*, és *i*, *é*-vel; *i*, és *u*, *ü*-vel, a' hason száj nyílásheli, vagy is szomszéd magánhangzók ezek: *á* és *a*, *o* és *u*, *e* és *i*.

A' rokon mássalhangzókat, a' magyar nyelvet tanulni kezdő kisdeteknél, és a' német ajakú embereknél tapasztaljuk egymással felcseréltetni.

A' szomszéd mássalhangzóknak egymással felcserélése némelly Dunán túliaknál divatkozik, így *e'* helyett: *orsó, borsó, korsó*, így: *ossó, bossó, kossó*; ismét másutt, *e'* helyett: *már, pedig, talál*, így: *mán, pennig, tanál*; így Gegő Elek szerint a' moldvai changó magyarok nyelvében *cz* és *sz*. hangok használatnak *cs* és *s*. helyett, így: *szós = sós, czak = csak*; melly *cz* és *sz*. hangok gyakori használatától nevezheték hihetőleg ezen hajdani magyar maradék *chang*nak = *czang*nak = *szang*nak. Ily szomszéd mássalhangzók felcserélését adja elő Sajnovics, *Dissertatio Idioma Hungarorum et Laponum idem esse* §. VI. pag. 41. 42. hol a' dán és német nyelvekre nézve: *band = watter = wasser = watten, mor = moder = matter, zeit = tiid, fisch = fiszk, pfeil = piil, flucht = flugt*. Szinte ott (43. l.) Géndander szerint a' toroki nyelvi, 's szájajaki felcserélésbeni szomszéd hangok adatnak elő a' lapon nyelveknél. Szinte ott (44. l.) vannak Högström észrevételei a' lapon nyelvforgásoknál a' rokon, és szomszéd hangok felcserélésére nézve ezen szókban: *jackab = jackap = jackam = jackaf = jackaw* stb. Nem különben Sajnovicsnál (VII. §. II. Táb.). Leem grammaticája szerint, a' rokon és szomszéd mássalhangzók felcserélését láthatni, mi által

a' hegyi lappok a' tenger melléki lappoktól nyelvforgásaikban különböznek egymástól.

A' rokon magánhangzókat egymással felcserélik, mint tapasztalni a' nagykörösi, és kecskeméti lakosok is: e' helyett: *veder*, *kenyér*, *cseresznye*, *lelkem*, így *vödör*, *könyér*, *csörösznye*, *lököm*, a' palóczoknál e' helyett: *szépség*, *méreg*, *kéreg*, *kérek*, *még*, *elég*, így: $\frac{3}{4}$ *szepseg*, $\frac{3}{4}$ *merég*, $\frac{3}{4}$ *kerek*, $\frac{3}{4}$ *még*, $\frac{3}{4}$ *eleg*; mások pedig ugyan ezeket így: *szípsig*, *mireg*, *kireg*, *kirek*, *míg*, *elíg* stb. ismét másutt e' helyett: *szalma*, *alma*, így: *szóma*, *óma* stb. Így Gegő Elek szerint a' moldvai magyaroknál: *kén* = *kín*, *ipít* = *épit* stb.

A' szomszéd magánhangzók felcserélése némelly részben túl a' tiszai vidékeken divatkozik, e' helyett: *ló*, *kó*, *tő*, így: *lu*, *kü*, *tü*, stb.

C) A' szónevezetekben némelly nyelvnel a' hangok sem nem rokonok, sem nem szomszédok, még is azok egymással felcseréltetnek, így némelly vidékeken Magyarországhban e' helyett: *leg*, *tegnap*, *kova*, *lovat*, így: *let*, *tennap*, *koha*, *lohat*, stb. Ide tartoznak a' tájbeli azon kihangoztatások is, mik szerint egyik vidéken a' szónevezetben kemény, a' másikon lágyabb 's szelidebb hangok használtak: így Gegő Elek szerint a' moldvai magyaroknál: *kavanyo* = *savanyo*; e' *fiu*; a' *fiu*; *hezám* = *hazzám*; *iszlop* = *oszlop*; *nepesztig* = *napestig*; *ligat* = *liget*; *hereng láb* = *harang láb*; *sziliu* = *szölő*; *kühalm* = *kőhalom*; *halasteo* = *halastó* stb. Ide tartoznak a' magyar nyelvben az utóragbeli képzők első mássáhangzóinak elváltozása, azon mássáhangzói hanggá, mellyel végződik az utórag által képzendő szó, így e' helyett: *szél-vel*, *szár-vel*, *szén-vel*, *som-vel*, *láz-vel*, *szesz-vel*, *kés-vel*, *kard-vel*, *bot-vel*, *zsák-vel*, *fog-vel*, *pók-vel*, *búb-vel*, *pép-vel*, *tej-vel*, *péncz-ve*, *ember-ve*, *nagy-va*, *kis-ve*, stb. így: *szél-lel*, *szár-ral*, *szén-nel*, *som-mal*. *láz-zal*,

sesz-szel, .kés-sel, kard-dal, bot-tal, zsák-kal, fog-gal, pók-kal, bűb-bal. pép-pel, tej-jel, pénz-zé, ember-ré, nagy-gyd, kis-sé stb. Szinte a' moldvai magyaroknál e' helyett: *rágalmaz* így: *rágalmaz* stb. *ismig* = *esméig* stb.

XV.

MUNICIPÁLIS IGAZGATÁS

. A' RÓMAI BIRODALOMBAN.

A' római birodalom' bukása, nyugoton, egyike a' legkülönösebb tüneményeknek. A' nemzet nem kél kormányának védelmére a' vadnépek elleni küzdelmében; 's mi több, a' nemzet, elhagyatva önmagától, saját rovására sem fog ellentálláshoz. Nincsen semmi, e' hosszú tusában, mi felfedezné, hogy létben van egy nemzet, szenvedéseiről is alig tétetik szó; a' harc', fosztogatás', éhség' minden ostorai alatt, állapotának és rendeltetésének tökéletes változása közben, nem cselekszik, nem szól, nem mutatkozik.

Ezen tünemény nem csak különös; példa nélküli egyáltalában. A' despotismus másutt is uralkodott; külberohanás 's elfoglalás egyszernél többször pusztítottak hosszú despotismus által lenyomott tartományokat. Ott is, hol a' nemzet ellent nem állott, létele kinyilatkozik némileg a' történetekben; szenved, panaszkodik, 's minden elsilányodása mellett, küzd sorsával; irások 's emlékek tanúságot tesznek, mit szenvedett, mivé sülyedett, 's ha nem arról is, mit tett, legalább arról, mit csináltak belőle.

Az ötödik században a' római legiók' maradványai küzdenek a' vadnépek' csordáival a' birodalom' határtalan földjéért, de úgy tetszik, mintha nem volna egyéb pusztánál e' föld. A' birodalom' katonáinak eltavozása, vagy legyőzetése után szó sincs többé semmiről. A' vadnépségek kiragadják egymás' kezéből a' tartományokat. Ezeken kívül egyetlen egy létel nyilatkozik ki a' tettek-

ben, a' püspökök' és papság' létele. Ha nem maradtak volna reánk a' törvények annak tanúsítására, hogy római népszerűség volt még elszórva e' föld felett, a' historia kétségben hagyna felőle.

Azön tartományokban főleg, mik régóta voltak alávetve Rómának, 's mikben lefelé haladott a' polgárisodás, tűnt el ekkép a' nemzet. A' brittek' azon levelére (gemitus brittonum) mellyben siránkozva esedeznek Aëtius' 's egy legio' segédeért úgy szoktunk hivatkozni, mint a' birodalombeliek' puhaságának emlékére. Ez igaztalanság. A' brittek, Rómának legkevésbé mívelt, 's legkevésbé római népsége, ellentállottak a' szászoknak, 's ellentállásoknak van historiaja. Ugyan akkor, ugyan azon helyzetben, nem bírnak azzal olaszok, gallusok, spanyolok. A' birodalom kihuzakodott tartományaikból, a' vadnépek elfoglalták azokat a' nélkül, hogy a' lakosok' tömege a' legkisebb szerepet játszott, vagy nyomát hagyta volna azon történetekben, mik annyi csapást hoztak fejeikre.

Pedig Gallia, Itália, Hispánia el voltak hintve városokkal, mellyek gazdagok voltak hajdanta és népesek. A' polgárisodás itt fényesen fejlődött ki. Útak', csatornák', circusok', iskolák' bőségével bírtak. Abból, mi gazdagságot bizonyít, 's fényes és élénk lételt szerez a' népeknek, nem hiányzott itt semmi. A' vad népek' bérohanásai semmivé tették e' kincseket, szétszórták ez' egyesületeket, véget vetettek ez' örömeknek. Soha nemzetnek létele nem zavartatott fel inkább, egyesek nem szenvedtek több roszt, 's nem félhettek többtől soha. Honnan van az, hogy némák és holtak e' nemzetek? Ennyi fősztogatott város, ennyi változó helyzet, ennyi félbeszakított pálya, ennyi tönkre tett birtokos, hogy mint nem hagyák több nyomaít, nem mondom, cselekvő ellentállásoknak, de legalább fájdalmaiknak?

Feleletül a' császári kormány' despotismusára szoktak hivatkozni, a' népek' elsilányodására, 's azon mély apathiára, melly megszállá vala mindnyájokat. Való mind

ez. E' különös tüneménynek nagy oka ezekben rejteznek. De nem elég, így általánosan kimondani egy okot, mely másutt, hasonlóknak látszva, nem hozott elő hasonló eredményeket. Mélyebbre kell hatnunk a' római társaságnak — mint ez a' despotismus által kiképeztetett — állapotába. Ki kell nyomoznunk az eszközöket, mik által annyira fosztatott meg minden állóságától, minden életétől. A' despotismus igen különféle alakokban jelenhetik meg, 's eljárásai olyasok lehetnek, mik épen külön energiával ruházzák fel működését, mik szerfelett növeszthetik következményeit.

Azon nagy factum, mely maga után vonta a' császári despotismus' rendszerét, 's mely külön egyedül megmagyarázza a' szóban levő tüneményt, az a' római világ' közép osztályának széteszlása, romlása, eltűnése. A' vadnépek érkezéével már nem létezett többé ez' osztály. 'S nemzet sem létezett ennél fogva.

A' közép osztálynak ezen megsemmisítése a' municipális igazgatás' következménye volt főleg, mely azt a' császári despotismus' eszközének 's egyszersmind áldozatának jelelte ki. Kivált ez' osztály ellen dolgozott a' despotismus, 's a' municipális rendszer' békóiba szorítá, hogy elnyomhassa, megtörhesse, feloldhassá, minden politicalai élettől megfoszthassa, 's így tönkre tegye a' nemzetet.

Illyes factum nagyon is méltó közelebbi vizsgálatra. Csak ez fejtheti meg a' vadnépek' bérohanásainak csodálatra méltó könnyűségét, 's csak innen kiindulva foghatjuk meg az utána béállott társasági állapotot. Ki a' municipális igazgatás' létegetésével ez' időszakban, 's annak szükséges behatásaival a' társaságra nem ismerkedett meg, a' középkor' historiájának első századairól nem adhat számot magának.

Előadom tehát röviden, mint származott 's fejlődött a' municipális igazgatás a' római világban.

I.

A' municipalis igazgatás' története a' római világban három, egymástól igen különböző, 's a' városok' alkotmányának és lételének valóságos átalakulását előtűntető időszakra osztathatók.

Az első időszak terjed a' császárság' első századaig; a' második Constantín' országlásaig, a' harmadik a' birodalom' bukásaig, nyugoton, és bölcs Leoig keleten. (886 e.)

Első időszak.

Tudjuk, hogy a' rómaiak, különböző rendszert követvén, a' régi népek' nagyobb részétől hódításaikban, sem ki nem irtották, sem szolgaságba nem ejtették a' legyőzött nemzeteket.

Ezen különbözőzés, úgy hiszem, a' helyzetből ered, mellyben a' Rómával elején harczban állott szomszéd népségek' nagyobb részét találjuk. Ezek városokban voltak egyesülve, nem szétszórva falúokban. Bizonyos kiterjedésű földeket művelő és kormányzó városi testületeket képeztek. Ezen városok nagy 'számmal voltak és függetlenek. Azon népet, melly az általa művelt földeken szétszórva él, nem nehéz tönkre tenni, vagy elnyomni; de nehezebb 's kevésb haszonnal járó, midőn e' nép köfalak közé zárkozott, 's már zsenge státussá alakult.

Egyébiránt is, a' kiirtott vagy járom alá került népek a' régiségben, csak nem mindig ollyas hódítóknak estek áldozatul, kik hazát kerestek magoknak, 's megállapodtak az elfoglalt földön. Járom és kiirtás nem egy csapás' következményei, 's nem eszközölthetnek távolról. Szükséges, hogy a' legyőzöttek között mindig jelen levő győztesek szünet nélkül tova ejtsék őket kincseiktől, szabadságoktól, földeiktől.

Annyi bizonyos, hogy a' rómaiaknak ezen legeslegelső helyzete, hódításaik' kezdetével, elhatározó befolyással volt a' népek' sorsára.

A' rómaiak, úgy látszik, elején nem merték meghagyni a' legyőzött városokban a' régi lakosokat. Mond-

ják, az erőszak népesítette Rómát némberekkel. Hasonló eljárásnak köszönheti új polgárait. A' legyőzöttek Rómába vitetvén, rómaiakká lettek azonképen, mint a' győzöttek. Az elfoglalt város katonáknak, vagy a' nép' legalsóbb osztályából lakosoknak, némi gyarmat' alakítására adatott által.

Legelőször is Coere' városa tartotta meg' rómávali összekapcsoltatása után-törvényeit, 's tisztviselőit, midőn — legalább részben — a' római polgárság' jogait nyerte. Titus Livius szerint, Rómának 365-dik évében, rendelé a' senatus: *ut cum Coeretibus publice hospitium fieret* ¹⁾,

Ezen rendszer felülkerekedett minden egyében, 's tökéletesen kifejlődött. A' legyőzött városok, a' polgárság' jogát nyervén, egyesültek Rómával. Voltak, melyek lakosaik' számára a' római polgár' czímét nyerték, 's egyébiránt tisztviselőiket és törvényeiket megtartották, mint példának okáért Coere ²⁾. Mások a' római polgárok közé számítottak, de a' nélkül, hogy szavazásjogot nyertek volna a' római comitiumokban ³⁾. Mások ismét teljesen bésozoztattak a' római testületbe, lakosaik szavazattal birtak Rómában, mint magok a' rómaiak, 's csak ezeknek volt külön tribunusok a' fővárosban ⁴⁾.

Idővel több város ruháztatott fel szavazásjoggal, melyek nem birtak azzal elején ⁵⁾. Végre egész Olaszország, a' szövetségesek' háborúja után, 's csak hamar déli Galliának egy része is, egész kiterjedésében nyerték a' római polgárság' jogát.

Ezen a' római polgárság' minden jogaiban részesülő városok *municipium*oknak neveztettek. Midőn egész

1) Tit. Liv. lib. V. cap. 1.

2) Tit. Livius. l. XXIII. c. XXXI., l. VIII. c. XIV.; l. IX. c. VI. VII.

3) Ugyan az: l. VIII. c. XIV.

4) Ugyan az: l. VIII. c. XVI. XXXVII.

5) Ugyan az: l. XXXVIII. c. XXXVI. Vell. Paterc. l. I. c. XIV.

Olaszország ruházott fel azokkal, a' velök elején tökéletesen nem bíró városok jó ideig még az eredetileg nyert *colonia*, *praefectura* stb. nevek alatt fordultak elő; de végre állapotok tökéletes ugyanazonságba tétetett a' régi municipiumokéval¹⁾.

Olaszországon kívül még igen különféle volt az elfoglalt városok' és tartományok' állapota. *Latin* és *római coloniák*, *populi liberi*, *civitates foederatae*, *reges amici*, *provinciae* említetnek a' historiában. Ezen elnevezések a' római uralkodás alatti létel' különböző nemeit, és a' függőség' többféle fokait jelelik meg. Ezen különbözőségek eltűntek idővel. Én itt csak a' municipiumokkal foglalkodom.

Mielőtt a' római polgárság' teljes jogával felruházatnék a' város, megkérdezett, ha akarja-e azt elfogadni, vagy sem. Ha megegyezett, vagy a' törvény szavaival, *ubi fundus ei legi factus erat*, megadatott a' jog²⁾. Lássuk fő következményeit.

A' városban ekkor a' municipalis jogok, érdekek és hivatalok külön választottak a' political jogoktól, érdekektől és hivataloktól. Amazok sajátai maradtak a' városnak, 's a' hely' színén, és a' lakosok által egész függetlenséggel gyakoroltattak. Emezek Rómába tétettek át, 's csak ennek falai között vétethettek gyakorlatba.

A' béke' és háború', a' törvényhozás', az adószedés', a' törvénykiszolgáltatás' joga, ennél fogva megszűnt külön sajátja lenni a' municipiumnak, de polgárai részt vettek benne, 's gyakorlották azt Rómában, az itt lakó polgárokkal egyetemben. Rómába jöttek, szavazni a' comitiumokban, akár törvények', akár tisztviselői kinevezések' ügyében; a' státus' minden hivatalait követelheték, 's meg is nyerhették³⁾. Róma azon szabaditékkal

1) Cic. pro Plancio, c. VIII. IX. Lásd. Roth Fridrik, de re municipali Romanorum, p. 7. not. XIV.

2) Tit. Liv. l. IX. c. XLIII. Cic. pro Balbo. c. XIII.

3) Cic. pro Sulla, c. VII. De lege agr. II. c. XXXIII. Roth Fr. de re mun. Rom. p. 14. not. XXVIII.

bírt, hogy csak falai közt gyakoroltathattak a' politikai jogok; külön egyébbel nem bírtak lakosai a' municipiumok felett.

A' jelenleg municipálisoknak nevezetett jogok, érdekek és hivatalok, mellyek mindenik helység' külön rendelkezésére maradtak, sehol sincsenek közelebből megkülönböztetve és előszámlálva. A' polgarisodás' ezen fokán igazgatók és igazgatottak egyiránt nem érzik a' szükségét, mindent előrelátni, meghatározni. Biznak még az emberek' értelmességébe, 's a' dolgok' természetébe. A' historia mindazonáltal kijeleli a' fő jogokat, mellyek helybeliek maradtak. I. Az isteni tisztelet, a' vallási szertartások és ünnepek. E' tekintetben nem csak mindenik város megtartotta régi szokásait, és független hatóságát, de a' római törvények még különösen felügyeltek ennek fenntartására, 's ezt kötelességül tették. Mindenik municipium megtartotta ennél fogva papjait, flaminjait, 's jogát ezek' választására 's az egész ügy' elintézésére ¹⁾. II. A' jószágok' és helybeli jövedelmek' igazgatása is külön illette a' municipiumot. Politikai személyisége megszűnt, de fennmaradt a' polgári. A' középületek, emeltettek legyen haszon' vagy multság' fejébe, az ünnepek, a' helybeli és községi kedvtöltések, e' nembeli minden költségek, 's az e' célra kijelelt jövedelmek, szorosan helybeli ügyek maradtak mindig. E' végre az illető tisztviselők a' lakosok által nevezettek ki ²⁾. III. A' rendőség szintűgy, bizonyos határig legalább, a' helybeli tisztviselők' kezeiben maradt; reajok volt bízva a' rendbontók' előleges letartóztatása, 's a' belbiztosságra felügyelés általában. IV. Mind a' mellett, hogy birói hatalommal nem valának felruházva a' helységek, találhatni még is némi nyomaira egy bíróságnak, melly napjaink' „municipalis politiájához“ hasonlít részben; a' köz egészségi

1) Roth, de re municip. Rom. p. 21, not. XXXIV.

2) Roth, de re mun. Rom. p. 22. not. XXXVIII.

állapot, nehézék' és mérték', vásártartás' ügyébeni szabályok' áthágóinak megfenyítése, stb. ¹⁾).

Mind ezen helybeli ügyek, vagy a' lakosok által választott külön tisztviselők' rendelkezésére bízattak, vagy pedig a' város' curiája, vagy a' *decurio-collegium*, azaz: fekvő jószág utáni meghatározott jövedelemmel bíró minden lakosok által intéztettek el.

A' tisztviselők rendesen a' *curia* által választattak, néha azonban a' lakosok' összesége által is.

E' korban egyébiránt, a' rabszolgaság' egyik szükségességét következményénél fogva, kevés szabad ember találkozott, ki nem volna tagja a' *curiának*.

A' *decurio* szó' eredete bizonytalan. Vannak, kik ezt tizedesnek magyarázzák, tíz család' főnökének, minő a' *tythingman*, *tunginus*. a' német népeknél. Mások úgy vélekednek, hogy *decurio* nem mond egyebet, mint: a' *curiából* való. 'S ez utóbbi magyarázat nekem valószínűbbnek látszik. Utóbb *curialisok*knak neveztettek a' *decuriók* ²⁾).

Ez volt a' *respublica*' vége felé a' *municipiumok*' alkotmánya. Eredményei e' következő általános adatokat nyújtják:

1. Minden jogok, minden érdekek, az egész politikai létél Rómában volt központosítva, nem csak erkölcsileg, és jog szerint, de anyagilag és tetteleg is. Az egy Rómának falai között a' római polgár' minden jogcselekvényei vitettek véghez.

2. A' jelenleg úgy nevezett igazgatási érdekek' ilyes központosításának semmi nyoma. E' pontban mindenik város elszigetelve maradt és' különözve; ügyeit, mint valamelly egyes személy, önmaga igazgatván.

3. A' helybeli ügyekkel foglalkodó tisztviselők' kinevezése és felügyelése, kirekesztőleg a' hely' színéni el-

1) Ugyan az, p. 24. not. XL.

2) Roth, de re munic. Rom. p. 65. not. XXII.

járás által történt meg, a központi hatóság' befolyása nélkül, a' főbb lakosok' gyülekezetében.

4. A' meghatározott jövedelemmel bíró lakosok részesei voltak e' gyülekezetnek. Minden arra mutat, hogy innen kevés szabad ember volt kirekesztve.

Második időszak.

A' politicalai létel' teljes különválasztása a' helybelitől, 's a' politicalai jogok' gyakorlatának lehetetlensége Rómán kívül, fő polgáraiktól, és fontosságok' tetemes részétől fosztották meg szükségképen a' városokat. Innen, az előbbeni időszakban, a' tisztán helybeli érdekek' csekélyisége. Róma elnyelt mindent. A' függetlenség mind arra nézve, mi nem kezeltetett Rómában, vagy nem indult ki Rómából, e' tárgyak' parányiságából származott főleg.

Midőn a' szabadság hanyatlani kezdett Rómában, a' polgárok' politicalai cselekvőségének eltöröltetése szükségképen gyengítette a' központositást. A' municipiumok' főbb lakosai Rómába költöztek, hogy itt akár a' comitiuumokban, akár fényesebb közhivatalok által részt vegyenek a' világ' kormányában. Mikor a' comitiuumok és magasabb hivatalok lassankint elestek befolyásoktól a' kormányra, mikor a' szabadság' mozgalmával együtt elhalt Rómában a' politicalai élet, a' jelesebb férfiaknak ezen összesereglése Rómában, megcsökkent. A' keletkező despotismus örvendett 's természetesen nem ellenzette. Itt, mint egyébben, az általános factumok' szükséges következményei egyes és igenleges példákban nyilatkoznak ki. Eddigelé csak Róma' falai között volt helye a' szavazatadásnak, 's minden politicalai cselekvénynek. Svetoniusban olvassuk, hogy Augustus Olaszország' számos municipiumaiban jogot adott a' polgároknak helybeli szavazásra, 's annak pecsét alatti küldésére Rómába, hol a' comitiuumokban történt a' felbontás. Így a' korlátlan hatalom' 's a' nyilvános közönösség' előhaladása egy időben tűnik fel.

Sebes volt e' haladás. Nem sokára eltöröltettek a' comitiumok, mint el. utóbb minden efféle maradvány. A' polgároknak bármí szabad beleszólása az igazgatásba eltűnt, és sem Rómában, sem Rómán kívül nem vala hely political cselekedeteknek; 's minthogy a' kezdő despotismus' csábjá abban áll, hogy gyalázatos egyenlőség' családoka kedvezéseivel kínálja meg az embereket, a' római polgárság' joga, csak nem ugyanazon egy időben, különbség nélkül kiterjesztetett az egész római világra. Ezen jog mi sem volt többé political tekintetben, 's ennélfogva minden lényeges súly nélkül volt azokra nézve, kiknek megadatott; és még is ezen engedmény minden, netalán még fennmaradt tekintetöktől fosztotta meg azokat, kiket a' tömeg közé elegyített. Okunk van hinni, hogy ezen rendszabály' inkább financialis tözsérkedés', mint ügyes zsarnokfogás' következménye volt; de a' despotismus még legtudománytalanabb magaviseletében is ösztönök után indul, mellyek meg nem csalják. 'S különben ez volt a' dolgok' folyama. Szükséges, hogy a' lealacsonyodott népek szenvedjék ki sorsokat. Mindent nem kell a' nyáj' urinak felróni; 's a' gyűlölség, mellyet magára von a' zsarnokság, nem mentheti fel a' szabadságra képtelen nemzeteket a' megvetés alól.

Minthogy azonban a' birodalmak' lealacsonyodása és romlása nem egyetlen egy pillanat', 's nem egyetlen egy csapás' műve, minthogy a' római világban még fennmaradtak a' szabadság' szokásai, mellyeknek eltörlésére sem ideje, sem szüksége nem volt a' despotismusnak, a' political élet' és jogok' ezen tökéletes eltűnését némileg ki kelle pótolni. Ez természetes következménye volt a' történt változásnak. Egy része azon fontosságnak, mellytől Róma elejtetett, a' municipiumokra szállott. Számos, inkább vagy kevésbé jeles polgárok lakhelyeikben maradtak ezentúl. Nem bírván bófolyással a' státuskormányra, városok' ügyeire fordították figyelmöket. Még nem volt, mi ezeknek elnyomására buzdítsa a' központi hatalmasságot. Rómának kincsei, a' tartományok' rendes adózásai

még kielégítették szükségéit, sőt túlesapongásait is. A' zsarnokság nem igen érzé a' mindenüvé elhatás', a' részletes létegetés' szükségét, tudomány' hiával volt e' tekintetben. A' municipalis igazgatás ennél fogva nagy részben megtartotta függetlenségét; sőt még nagyobb szabályossággal, 's az előbb birtaknál talán igenlegesebb, terjedelmesebb jogokkal volt felruházva.

Ez' állapotban találjuk a' municipiumokat Nerva' országlásától Diocletianusig.

A' városok' birtokának és jövedelmeinek növesztéséről 's biztosításáról szólnak számos törvények. Traján' engedelméből *fideicommissum*' útján örökségeket nyerhettek ¹⁾, 's rövid idő múlva egyszerű reájokhagyással is ²⁾. Adrián alatt jogot nyertek, részletes hagyományok elfogadására, 's törvény hozatott, hogy a' város' jószágait elcsenő minden tisztviselőt ne az egyszerű orzás', de a' *peculatus*' büntetése érje ⁴⁾. A' kiadások általában nem haladták felül a' rendes bevételt, 's nem vala szükség új adózásokkal terhelni a' polgárokat. A' státus csak olly terheket rakott a' városokra, mellyek egyenesen illették ezeket. Igen kevés polgár volt a' municipalis kötelességek' terhe alól felmentve. A' pór nép kézi munka által járult azon közművekhez, mik külön illettek minden várost. A' decuriók' elsősége megismertetett, 's a' kormány kedvezett nékiek. Adraín' rendelkezéséből ⁵⁾ csak *paricidium*' esetében büntetettek halállal. A' decurionatus még tisztelet gyanánt kerestetett. A' municipalis igazga-

1) Senatus consulto Aproniano.

2) Roth, de re mun Rom. g. 28. n. LIX.

3) Civitatibus omnibus quae sub imperio populi romani sunt, legari potest, idq. a D. Nerva introductum, postea a senatu, auctore Hadriano, diligentius constitutum est. Ulpiani fragm. lib. XXIV. cap. XXVIII.

4) Lib. IV. §. fin. Dig. ad leg. Jul. pecul.

5) Lib. XV. De de poenit.

tás' fontosságát és kiterjedését, ez' időszakban, bizonyítják végre azon számos törvények, mik e' tárgyban hozattak, 's azon különös figyelem, melylyel a' törvénytudók voltak iránta. Látszik, hogy political jogok' és biztosítékok' nemlétében, a' municipális igazgatásban keresték 's találták jogaikat és biztositékaikat a' polgárok.

(Guizot után.)

SZALAY LÁSZLÓ.

XVI.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXVII.

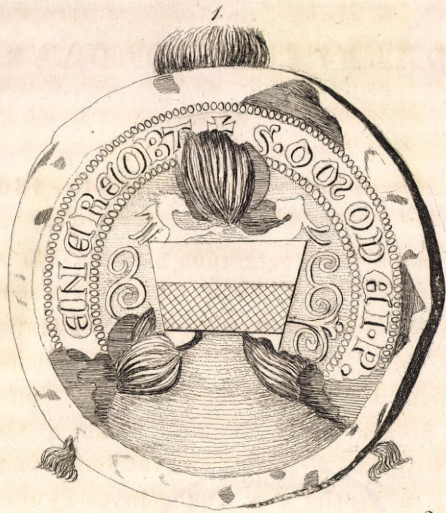
Amade nádor pecségei 1301 — 1308.

Csak ki maga vette szigorúbb bírálata alá a' már eddig közre bocsátott hazai okleveleket, 's gondosan egybevetette a' másolatokat eredetieikkel, tudhatja leginkább, mennyire kétes, mennyire bizonytalan mások állításai után indulva, következtetményeit azokra építeni. Nem leheté hát örömmel nem venniék, kiket a' tárgy érdekel, Horvát Istvánnak a' hazai oklevéltanra annyira dicséretes tettét, mi szerint ő a' Tudományos gyűjteménynek általa szerkesztett köteteiben több okleveleket eredetiekből közölvéje ¹⁾, azoknak rézbe metszett hasonmásait is adta; mert ezekből ön szeme után győződhetik meg vagy kételkedhetik mindenki arról, mit különben vakon kell vala pusztá állítás után hinnie.

Nekem, az általa közlött oklevelek közül leginkább magára vonta figyelmemet, az 1833-diki IX-dik kötetben megjelent cserelevele Amade nádor ispánnak 1307-diki febr. 12-kéről; nem csak a' *kelés helye*, de és főként *azon nádor* rézbe metszett *pecsége* miatt. 1. szám.

E' pecsétet így írja le Horvát: „*A' függő viaszok pecsét vörös és zöld selyem kötelkéről lógg le az oklevélnek fölhajtott alsó részéről. De néhol sérelmet*

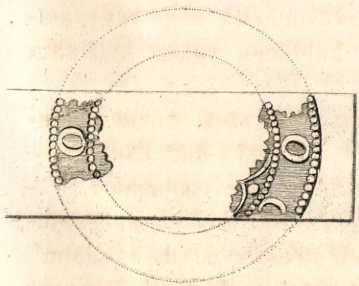
1) Nagy a' különbség a' *közölve, közölvén, közölvéje, és közölette* igerészek között, miről a' müncheni codex adand bizonytságot.

2.

3.

szennvedett. A vértén vagy is paison egy pólya látszik, 's ezen hosszúkdás négyszegü koczkák. A pais fölött KÉT HÁTRA TEKÉNTŐ SÁRKÁNY vagyon. *A hézagos körül irat pótollékkal imez: † S. OMODEI. Palatini. de. gENERE OBA¹⁾.*

Ha rézbe vésve nem közli vala Horvát e' pecsétet, én kétség nélkül hittem volna, hogy Amade nádor címere: a' vértén egy hosszúkdás négyszegü koczkájú pólya, a' vért felett pedig valóban, *két hátra tekintő sárkány*, mert mi okon kétkedhettem volna egy a' diplomati-ca mezején már sok érdemet szerzett férfit szavában. Im most másképen fordult a' dolog. 1834. hazánk legrégibb, de eddig eléggé nem ismert, nemzetségei egyikének, Abaujban hiteles oklevelek tanúsága szerint is legalább 5. századok óta virágzó Bárczay nemzetségnek, melly már 1277-ben új adományt nyert László királytól mostani abauji örökös birtokaira, több százakra menő oklevelekkel teljes igen gazdag levéltárát nyitván meg előttem a' derék Bárczay Ferencz, itt én Amadénak, a' Bárczayakkal szomszéd birtakosnak, 3. levelére találtam, az akkori idő divatos, de igen káros szokása szerint év nélkülükre.

Ezeknek egyike azért nevezetes egyebek között, mert Amadénak országbiróságáról tesz tanúságot, imigy kezdette: „*Nos Magister Homodeus Judex Curie domini Regis, damus pro memoria stb. Datum in Erd Sumlua* (Érdlsomlyó) *vigesimo secundo die sancti Georgy.*“

Másika, melly főként a' pecsét miatt igen jeles, egészen elhalgatja a' nádor nevét, 's csak a' pecsét tesz tanúságot, hogy az Amade levele. Mint azon időben igen számos birói, kiváltképen pedig az ügy nevezet emlék levelek (memoriales), millyen ez is, kezdődtek, így kezdődik: „*Datum pro memoria, quod*“ stb. A' levélnek szinte érdekes tartalmát talán közölhetem máskor, most csak az általam híven lemásolt pecsétet bocsátom itt közre, melly

1) Tud. gyűjt. 1833. IX. k. 80. l.

hátul a' levél bal szélére a' régiség miatt már megfeke-
 tedett viaszba van nyomva (2. szám). Körülratában még
 sokkal inkább megromlott, mint amaz, melyet Horvát
 István közlött, ugyanis az egészből, csak †. S. . . .
 O. . . . E. OBA. 's az M. D. és R. betűknek némely
 töredékei maradtak meg; azonban az oklevelen keresztül
 vont hártya szalag, mellyre a' viasz tapasztatott, meg
 tartott e' pecsétből annyit, hogy Amade nádor czimerét
 most már elég hitelesen meghatározhatjuk. Világos eb-
 ből hogy a' hoszúkás három szegű, vagy is szív alakú
 vért felső szélét, melly a' Horvát által közlötthen szé-
 pen megmaradt, egy széles mező foglalja el; ezt egy kieb
 emelkedő pólya követi, mellyen 8. result jogrol balra
 dőlt kiálló rovátéket 9. balrol jogra hajló hasonló rová-
 ték vág keresztül; e' mellett, egy a' felsővel hason szé-
 lességű mező áll ismét, mit a' vért csücsán, miként gya-
 nítható, még egy rovátékos pólya követett. A' vért felett
 egy jogra fordult, hajlott orrú igen szép sasfő látható,
 melyet apró pontozatokból álló, szent kört vagy napot?
 ábrázoló karika vesz körül. Az emelkedő sasfő mellett
 két kiterjesztett szárny maradványai látszanak, melye-
 ket Horvát, hihetőleg a' pecsét homályos volta miatt,
két hátra tekintő sárkánynak nézett. A' pecsét nagysá-
 ga, egész alakja, mint látható egyezik amazzal, csak
 hogy az híveb másolatban tűnik fel itt, mind a' czimer,
 mind a' betűk, mind a' körpontok tekintetéből. Általán
 fogva igen kívánatos az, hogy a' diplomaticus maga is
 tudjon rajzolni, mert csak ön keze után adhatja leghíveb-
 ben a' hasonmásokat, minden részletességeikben, mely-
 lyeket a' nem diplomaticus rajzoló szeme, mint figyel-
 met nem érdemlőket, igen gyakran nem vesz tekintetbe.

Magáról az oklevélről, melyet réz táblán közlött,
 következőt jegyzett meg Horvát: „*Rézbe vésetve, de az
 oklevél nagyságát és sorait híven nem követve, kiadta
 ezen oklevélnek kezdetét és végét Schwartzner Márton,*
 (Introd. in Rem Dipl. Budae, 1802. 8.) *kí a' Fel Sebes
 hely nevét, melly olvasást a' 10-dik sorban elő jövő*

Vel Sebus hely is erősít, hibásan Fellebes névnek olvasta, a' hoszú s betűt tévedve l betűnek vévén. Intették volna őt e' hiba követésétől Praynak az oklevél hátára írott íme sorai: Cambium possessionis Felsebes cum possessione Asguth de Anno 1307.“ Hogy a' Schwartner által *Fellebesnek* olvasott helyen *Felsebesnek* kellene állani, nem szenved kétséget, azonban a' Horvát által közöltt hasonmás szerint is nem lehet azt nem *Fellebesnek* olvasni, mert az itt előforduló *l* betű nem hasonlít egy hoszú *s*-hez sem melly ezen oklevélben találtatik; ha tehát e' hasonmás, mit nincs okom kétségbe vonni, híven egyezik eredetiével, azt kell hinnem, hogy nem Schwartner tévedt azon hely olvasásában, hanem Amade jegyzője annak leírásában. Különösbnek látszik nekem az, hogy maga Horvát így olvassa e' levél költét: „*Datum in Ginich*“ holott azt a' hasonmás szerint is, nem lehet helyesen nem *Gunchnek* (Güncz, ma Göncz) olvasni. Amade nádornak a' Bárezay levéltárban lévő most említettem levelében is így áll a' kelés helye: *Datum in GUNCH sabbato proximo ante festum beati Georgy*. Nem szükség említenem, mert köz tudomásra van, hogy *Omodevár*, ma *Amadevára*, romjai még most is láthatók a' Göncz feletti hegyen Abaújban, 's hogy *Aba-újvár* megye, az *Aba* nemből eredt Amade nádor' általam itt közöltt czimeréhez egészen hasonló, 's így hihetőleg az *Aba* nemzetség czimerét viseli még ma is.

A' 3-dik levelen, mellyet felfedeztem, mellynek kezdete ez: „*Nos Omodeus Palatinus, a vobis*“ stb. vége pedig év nélkül: „*Datum in Cassa feria tertia post Dominicam letare*“, egy a' felebb említettől egészen különböző, mostanig ismeretlen pecsége tűnik elő Amade nádornak, azonban ez nem csak hogy majd egészen letöredezvén, de különben is csupán egy újnyi szélességű oklevélre nyomtatván, a' megmaradt viasz darabokból következtetve lehete egyedül, czirkalom segédelmével nagyságát kitalálnom. Mi még belőle látható, köz-

löm itt a' 3. szám alatt. Még most is fehér viasz darabjain két *O* betű 's némely czifrázat kivehető. Tán jut a' szerencse valakinek egykor, épebben feltalálhatnia e' pecsétet, 's több bizonyost mondhatnia felőle.

JÁSZAY PÁL.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. Srét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár
n. Srét. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész. Kis Srét, három-három oszlopra. írő
papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
Srét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferencz által. n. 8. Postapap. kötve 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m.
tud. társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden
munkái. Magyarra Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 2 ft; köz. pap-
1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTÉKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK, a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Miken lehetne a' magyar játék-
színt Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. Hat kötet n12r. kötve 3 ft 57 kr. cp.
KÜLFÖLDI JÁTÉKSZÍN.—14 kötet n12r. kötve 6 ft 44kr. cp.

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első
kötet.* XVI. és XXI. lap. Budán, 1835. n8r. kötve postapap. 1 ft,
közép pap. 45 kr. cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kü-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű
koszorúzott pályamunka. Irta *Warga János.* 152 l. Budán, 1837.
n8r. *Első kötet.* Az elemi nevelés' alapvonaljai. Ára a' fali olvasó
táblákkal együtt 50 kr. cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól.* Budán,
1837.} 5 iv egész rétbén, 20 kr. cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMELI. Irta *Győry Sándor.* Első füzet.
Budán, 1836. n4r. Széppnyomt. pap. és kötve 1 ft 30kr. cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, ltól 108000-ig: Szer-
kezetté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejéren
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál.*
226 lap. Budán, 1836. n8r. kötve 1 ft 12 kr. cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
saság. Budán, 1837. n8r. Öszvesen 160 lap. kötve 48 kr. cp.

SERÉKSZÉG, melyet előadási kézikönyvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál.* Első kötet
349 lap. Második kötet 469 lap. a' műszavak' deáknémet-magyar
és magyar-németdeák gyűjteményével. Budán, 1837. n8r. Min-
denik kötet' ára külön 1 ft 40 kr. cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEGSÉGEKRŐL. fordítá
dr. *Vajnácz János.* 332 lap. Budán, 1837. n8r. csinos borítékba
kötve 1 ft 36 kr. cp.

A' magyar udós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27 l.
Pesten, 1831. 4r. füzve 12 kr. cp.

T A R T A L O M.

É R T E K E Z É S E K.

	<i>Lap.</i>
XII. A' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága (II. közlés). KÁLLAY FERENCZ.	136
XIII. Nádasdy Tamás nádor, nem volt protestans. PODHRADCZKY JÓZSEF.	166
XIV. Az egytetemes dialectus (I. közlés). SZÉCHY GYÖRGY.	171
XV. Municipalis igazgatás a' római Birodalomban. SZALAY LÁSZLÓ.	188
XVI. Okleveles tordalék. I. réznyomattal. JÁSZAY PÁL.	200

L I T E R A T U R A.

AZ ÚJABB FRANCZIA PHILOSOPHIÁRÓL.	307
CRITICALI SZEMLE.	

Statustudományok.

FR. W. SCHUBERT, Handbuch der allgemeinen Staatskunde von Europa.	321
Die Resultate der Sittengeschichte.	323

Vegyesek.

ROB. WALSH, Didactics, Social, Literary and Political.	329
J. A. ETZLER, The paradise within the reach of all men, without labour etc.	331

BIBLIOGRAPHIA.	334
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG ÜLÉSEI.	338
TITOKNOKI HIVATALOS JELENTÉS.	340

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr cp. leszen velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HARMADIK ÉV.

OCTOBER, 1839.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG'

legújabb kiadásai.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Második kötet: Engel J. és Nagy Ján.: A' magyar nyelv' gyökérszavai. n8r. füzve 1 ft 30 kr ep.

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. II-d. kötet: Utazások (I. Magyarországi utak; II. Erdélyi levelek, historiai bevezetés- és toldalékokkal). N12r. füzve, postapap. 2 ft 10 kr, nyomt.pap. 1 ft 40 kr ep.

PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA. Irta Köteles Sámuel. N8r. velinen, kemény táblába kötve 1 ft 20 kr ep.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed réthben, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kömetszettel: színezett képü 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kötésben, postapapiros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVEMKÉKEK. Kiadta a' m. tud. társaság. Döbrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, n4r. nyolcz könyomattal. Velinen, kemény táblába kötve 7 ft, vászonban borítva 7 ft. 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre hocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., írópap. 3 ft ep.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. n8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alapvonatai. Jutalmazott pályamunka. Irta Wurga János. Magyarország' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. ep.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második megjavított és bővített kiadás. Írópapiros. 2 ft, nyomtató papiros. 1 ft. 40 kr. ep.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECCSKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János. Két köt.füzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDAVAI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz szerzetebeli m. hitszónok 's m. t. lev. tag által. Két toldalékkal a' moldvai püspökségekről, a' bukovinai magyar telepekről 's a' moldvai cath. egyház' két század előtti állapotjáról; Moldvaország' abroszával, ékes borítékba füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. VII. köt. Az atyátlan. Szomorúj. Tóth Lőrincztől. 36 kr.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képü 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képü 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folyamaton 4 kötet. Ára nyomt. papiroson 4 ft, velinen 5 ft. cp.

XVII.

A' MÜNCHENI

FENYÍTŐ DOLOGHÁZ ¹⁾).

Hogy az emberek társaságos életbe, 's polgári társulatba léptek, annak nem egyetlen ugyan, de egyik fő oka 's célja lelki, 's testi jogaik, személyök és vagyonuk biztosítása, vagy a' közbátorság vala; ezt nem szükség mutogatni, mert azt a' gondolkodó korunk, kelleténél is bővebben megbizonyítá, és részint felfogá, részint elhívé már az értelmes közönség. És mégis sok statusok keveset tevének a' kijelent cél elérése végett; oly ingatag lábön áll kebelükben a' közbátorság, oly késlekedve iparkodnak ennek léte megalapításán, mintha azok angyalok társulatai lennének stb. Megenged olvasóm, ha elébe tüntetem: mi kevés történt eddig hazánkban a' közbátorság létesítésére, mind országosan, a' törvényhozó test, mind pedig az egyes törvényhatóságok' tagjai 's tisztviselői által, a' hiányos fenyítési módszer miatt; hogy így összehasonlithatván a' mi fenyítési módszerünket a' münchenivel, annál elevebben kitiünjenek a' miénknek hiányai.

A' műveletlen 's lelki gyámoltalanságban sinlödő ember, millyen Magyarország népségének nagyobb része, már silány neveltetésénél, és a' látott rosz példánál fogva, hajlandó a' közbátorság veszélyeztetésére, polgártársai élte 's birtoka sértésére; azért is ezek elhárítása felett törvényeinknek, 's a' törvények végrehajtóinak kellene

1) „*Müncheni királyi fenyítő dologház*“ ezen intézet egész czíme, de én e' szót: *királyi* igen helyen kivülinek lelem itt.

örködni. De elsöben mindjárt úgy találjuk, hogy nincs törvényünk, melly a' polgári társaság egyik célját, a' köz vagyoni és személyes bátorságot biztositná, gyámolítná, és felette örködnék; *nincs fenytö törvénykönyvünk*, 's ezzel minden ki van mondva. Nálunk a' bünös élete, a' világi lét' e' legbecsesb vagyona, és büntetése; a' birö belátásától 's tetszésétől függ; a' bünös mindig bizonytalan, tette következése felett, a' megsértett 's károsított az elégtétel, és a' status a' bünös megjobbulása felöl. Ezek szerint mi a' polgári társaság egyik főcéljától még messze állunk, és jó formán ott most is, hogy sokat ne mondjak, hol a' polgári társaság kezdödik.

Azzal ugyan vigasztalhatjuk talán magunkat némileg, hogy Europa több, hazánknál a' műveltség, önállás és gazdagság magasb fokára emelkedett statusai is, csak ezen század elején tettek jó 's rendbe szedett fenytö törvénykönyvre szert. A' mieink is készen állanak tervezetben, de hogy mikor lépnek gyakorlathra, azt csak a' jó isten tudja ¹⁾; pedig mi kedvesebb az embernek életénél, 's mi van szorosb egybefüggésben a' status és egyesek jólétével, mint az egyesek éltének és vagyonának, biztosítása; szóval a' közbátorság épen tartása?!

A' mik nálunk a' közbátorság megalapítására törtétek eddig, azok majd nem a' vak véletlen gyermekei, 's a' polgári társaság kezdetéböl eredöleg tétettek a' nélkül, hogy azon törvények', 's rendszabások' létesítésekor, a' vezéreszmék 's okok kifejtve, vagy felfogva lettek volna, 's ez nálunk úgy, mint Europa több nemzeteinél a' dolog rendes folyása. Azon intézmények hajdan néhány általa-

1) Europa egy statusában sem szükségesb az állandó, vagy legalább gyakran tartott országgyűlés, mint municipalis rendszerénél, és az austriai monarchiával összeköttetésénél fogva olly kevéssé központositva kormányozott Magyarországbán. Mostoha sorsúnak tartom egyszersmind azon statust, mellynek uralkodójának 's kormányának tulajdon érdekén kívül, más országlási érdekei is vannak. Ezek közt hamar összeütközés származhatik.

nos törvényekben, vagy azon kívül a közbátorság öréül 's a' bünösök megfenyítésére, és mások elijesztésére tétettek; de épen ezen, százados szokás által megrögzött hibatelen intézmények azok, mellyek most a' helyett, hogy a' bajt enyhítnék, csilapítnák, 's megsemmisítnék, azt, mondhatni, inkább élesztik, ápolják, 's nevelik.

Törvény nem letében sokat kell a' közbátorságra ügyelő tisztviselők¹⁾ 's helyhatóságok belátására és egyenességére hagyni nálunk, holott ezek, nem általánosán szólva ugyan, csak ugy emberek, mint akárki, sőt sokszor iszonyúlag tehetetlen, és 'elkileg szegény emberek, kik a' helyett, hogy rendeltetésök eszméjét, a' közbátorság feletti örködést felfognák, és felfogva munkálnák, annak épen ellenkezőjét segítik elő, szívbeli gyengeségek, és gyakran lelkiismeretlenségök által. A' bünöst, a' helyett, hogy megéreztetnék vele büne egész nagyságát 's következését, megsajnálván, mi nem ritkán kenéssel is eszközölhető, csak legyezik, 's könnyítések, olly könnyítések tétetnek rajta, mellyek az eltévedt embert, a' büntől nem hogy elrettentenék, sőt arra mintegy serkentik és hajlandóságot öntenek bele; mert a' bünös látja: hogy a' kereset neme könnyü; és hogy ezen tanítmány szerint: neked is lesz, csak nekem is juttas, csak keresménye egy részét jutassa a' közbátorság öreinek, itt sem általánosán szólok, másik részét legfelebb kevés baj után, kedve szerint használhatja.

Többször láttam: mi tréfásan 's meghítt enyelgéssel társalkodnak az ugy nevezett szegények, a' közbátorságra ügyelő tisztviselőkkel; és hallottam, szinte rémülve a' bünösöktől, hogy ez 's ez öre a' közbátorságnak a' büntetben némileg osztályos társ, mert kötelessége rosszul teljesítésével 's az ajándékon való kapással, mintegy hallgatva, a' büntettre izgatni látszott, az arra a' nélkül is hajlandót. Mindenkinek megnyilik aratása ideje!

1) Azt nem említem, hogy közbátorsági alsó rendü öreink serege, mi kicsiny és rosszul szerkezett!

Azonban sok tisztviselők hivatalukban a' szigorúság nélkül eljárást lelki gyengeségből, 's bal érzékenységből teszik; de midőn lágy szívűségök következtében a' bűnösön könnyíteni iparkodnak, akkor buktatják azt a' bűnök meglábolhatlan örvényébe; mert sok bűnös ha kezdetben mindjárt egész nagyságában érzene bűne súlyát, eltérne az átkos pályától. E' helyett a' könnyörületesség őket a' büntettek tovább üzésére öntönözi; 's míg előbb a' tapasztalatlanság félelme megzaboláza őket, most tudván a' következmény csekélységét, és hogy ez alól is okkal móddal kibúhatni, tovább haladnak a' sokszor vak-tában kezdett pályán. Így lesz sok előbb félénk emberből utóbb vakmerő és megrögzött gonosztevő; így buktat örvénybe sok embert az előljárók önzése, vagy helyén kívüli lágy szívűsége. Hogy ez a' valóhoz képest még halvány kép, tudni fogják, kik a' közbátorságra felügyelő tisztviselőkhöz közelebb állanak.

Azonban ha egész szigorúsággal bánnak is a' bűnös-sel a' tisztviselők, bejuttatják az érdemlett helyre a' börtönbe, 's ott szorosán kérdőre vonják: de meddig kell ott és micsoda társaságban várnia a' büntetést, és ott is a' felvigyázók önhaszon keresése mi főszerepet játszik, azt az ezen ügygyel kissé ismeretesek is jól tudják. A' veszélyes kezesség, minél fogva megtörténik sokszor, hogy a' kezességen künn lévő rab ujonan elkövetett tettéért hamarabb kerül vissza a' börtönbe, mint bekéretnék, a' köz rendeleeteknek a' meggyengítés miatti kijátszása stb. mind inkább láttatják az ezen bajon bosszonkodó és bűsülő szemlélővel, hogy mi rosszul igyekeznek a' közbátorságot a' tisztviselők létesíteni és fenntartani.

De menjünk tovább, 's tegyük fel, hogy a' bűnös-sel egész szigorúsággal bánik a' tisztviselő, bekísérteté a' tömlöczbe, nem szólok róla, hogy ezen dögletes légü sötét lyukak inkább holtak, mint élők tanyájául alkalmasak, mert minden emberbarát ismeri ez irtózatot tanyákat, 's szorosán kifürkészi a' büntettet, és miután ott közel félévig munka nélkül hevert, több száz rab tár-

saságában, végre az érdemlett ítélet kimondatott rája. Az ítélet rend szerint néhány hónapi vagy évi fogság, és néhány száz pálczaütés. Keserű a' büntetés, de még keserűbb következménye! Tegyük fel, hogy a' büntető ítélet lehetőleg végrehajtatik, mert, hogy a' per és tartás költségek a' rabon soha sem vétetnek meg, azt mindenki tudja, de elérik-e általa a' czélt? A' büntetésnek t. i. oda kellene irányoztatni: hogy *a' bűnös jövődjére hasonlót tettől elijesztessék, megjobbúljon 's így mint a' status jó 's megtért polgára térjen annak keblébe vissza.* Ez épen az a' mi legkevesbé történik, holott ez a' fő és egyedüli czélja a' büntetésnek. Azonban ezen nagy és fontos irányt a' jámbor emberi elme több ezeredek után csak a' múlt században tudá felleplezni, Europa legnagyobb nemzeteinél is; így tehát nem csoda, ha még nálunk szám nélküli ember azon eszmét fel nem tudja fogni.

Eddigi tömlöczeink és fenyíték rendszerünk, az említett elvvel homlok egyenest ellenkezővén, nem javító, hanem inkább bűnre oktató intézetek; mert, hogy többet ne mondjak, büntetőinkben a' legkisebb és nagyobb, a' legtapasztalatlanabb és tanultabb bűnösök zárva együvé, seregesen munkátlan heverésznek egész heteken át, legfelebb vízfordásra, vagy favágásra *hajatván ki.* Mivel rövidítsék tehát a' hosszú idő iszonyú unalmait? Dicső tetteiket 's vitéz magok viseletét regélgetik némi érdekes és tanúságos episodokkal; terveket készíttetnek előre; a' járatlanokat oktatják; sőt gyakran szövetséget kötnek kiszabadulások után leendő büntettek végrehajtására. Rettenetes kijátszása a' büntetés czéljának! Szörnyű iskola, melly nevendékeivel ezereket tehet szerencsétlenné! És vannak több megyéink, mellyeknek tömlöczeiben több száz rab heverész munkátlanul egymásnak irtóztatást osztogatván. Ezen iskolának szörnyű tanitmányait, annyin terjesztik, mint a' hány iskolamestereink vannak.

De végre higyük azt is, hogy a' rab megtörődik a' büntetés miatt: mit csináljon, midőn kiszabadul? Kilé-

vén zárva, mint pénztelen 's vagyontalan a' polgári társaság kebeléből, lopni, ujlag a' máséhoz nyulni kénytelen annyival inkább, mert ő erről hallott untalan börtönében; a' mit pedig az ember gyakran hall és lát, azt, bár a' legirtózatosb és veszélyesb legyen, utoljára megszokja, 's közönséges mindennapinak tekinti. Dolgozashoz nem foghat, mert rabságában elszokott a' munkától, a' mit tudott azt elfelejté hosszas henyélese alatt. Mondom: előbbi büntette nyomán kénytelen tovább haladni! Szörnyü kép! de ismétlem hogy épen nem nagyított, és a' valónál feketébb színnel épen nem festett.

Hiában van jó fenyítő törvénykönyv, hiában a' hivattatásban szigorú tisztviselő és bíróság, 's hiában hajtatik végre egész súlyával a' büntető ítélet, ha a' büntetés nem olyan, hogy a' bűnös megjobbulását vonja szükségesképen maga után.

Europa fenyítési rendszerében 's eszközeiben azon előadott, és Magyarországhban még most is létező hiányok, általános megvalának, mind addig, mig felfedeztetvén, azok orvoslására nem siettek; és pedig előbb egyes nemes lelkü emberbarátok, majd ezeknek a' veszélyt kijelelő figyelmeztetéseiükre, a' statusok. Vezérelvül e' munkálathban az tétetett: hogy a' közbátorság legjobban biztósittatik az által, ha a' bűnös úgy büntetik, hogy ennek következésében megjobbulván, a' status kebelébe, mint megtért hasznos tag kerül vissza; és hogy a' büntetésnek nem a' bűnös kinzását, hanem annak megjobbítását kell munkába venni és eszközölni.

Hogy a' büntetésnek rendeltetéséhez képest e' valódi jótévő eszméi létesültek, Anglia, és kivált a' szabad Éjszakamerika dicső törekveseinek köszönhető. Ezeknek fogházaik, mint eleven példák hirdetik, hogy a' büntetésnek jobbitás a' célja, és hogy ezt csak úgy érhetni el, ha az elesettel emberi módon bánnak; ha azt munkára hajtván, a' bűn és gonoszság szülőjét a' heverést előlik, élelmet adó tanulmányra oktadják, és gyámolítják, hogy ne legyen kénytelen ismét bűnbe esni.

Azon két vezér status intézetei nyomán Németországban több statusok indulának el, és fogák fel lelkesen a gyakorlati oktatást; és hála korunk lelkének! Magyarországon is több lelkes vármegyéink fogtak már a' nagypélda követéséhez ¹⁾.

A' fennálló javító fogházak különböző rendszereiről szót sem tévén, és mellözvén annak mutogatását, hogy a' sokaktól jól fel nem fogott magány rendszer mennyivel jobb, alkalmasb és olcsóbb minden más rendszernél, és hogy itt legkevésbé áll ellent a' jó 's lelkiisméretes örök találása, a' rendszabások végrehajtásának, ez pedig a' legfőbb; csak az egyik megyénkben, úgy vélem, mintaképen felvenni akart müncheni rabdolgoztató fogház leírására szoritom előadásomat, mint a' mellyet a' mult 1838. év közepé táján alkalmam volt közelről megismerni.

Ezen intézet, melly a' Németország illy nemü legvirágzóbb és jelesben rendezett intézetei közt elől áll, Münchennek Au nevü külvárosában, igen alkalmas helyen áll több osztályozatú emeletes épületben. Az épület kapujánál üldögélő öröktől igazittatva az intézet felvigyázósága szobájába mentem, hol míg nevemet a' látogatók könyvébe írtam, mellém adandó vezetőről gondoskodtak. Hogy a' látogató egész állapotját és elrendezését, kitudja és fel foghassa az intézetnek, okosan teszi, ha eleve elgondolja a' vezetőjéhez intézendő kérdéseket, mert megtörténhetik, hogy szótlán vezetője mellett annyi tudománnyal hagyja el az intézetet, mint a' mennyivel oda belépett.

Csalatkoznék azon olvasóm, a' ki ezen épület szobáit valami sötét pinczéknek 's egészségtelen levegőjü bürtö-

1) Kár hogy azon vármegyéinkből, hol már rabdolgoztató intézetek állanak, indöröl időre jelentések 's tudósítások nem terjesztetnek; ezeknek állapotja' és haladásáról a' nagy közönség elébe; mert ez által méginkább ösztönöztetnének a' többi vármegyék is a' jó és hasznos példa követésére. Hírlapjaink 's folyóirataink érdekeit is emelnék, az illy hazai közügyet érdeklő czikkelvek.

nőknek képzelné; mert a' szobák tágasak, tiszták és nagy ablakokkal látvák el; hogy elegendő világosak legyenek; szóval mesteremberek műhelyeinél nem alább valók.

Legelsőbb is úgy találám, hogy a' nagyobb bűnösök elkülönzvék a' kisebb bűnösöktől; melly olly figyelemre méltó szabály, hogy nem lehet eléggé ajánlani; mert ugyan helyben hagyható, sőt nem a' legveszedelmesb-e az, ha a' halálra méltó rab, a' csekély lopásért bezárottal, a' büntetbe először esett tanulatlan, az abban gyakorlott megrögzött, és már többször fenyített stb. rabbal záratik össze! Egyegy teremben számosan laknak; csupán a' holtig való rabságra kárhoztatottak zárvák egy-egy szobába párosan, vagy hármasan; és láncz is csak az ilyen rabokon van, a' bizonyos, kiszabott időre ítéltek pedig a' nélkül vannak.

Münchenben halálos ítélet végrehajtása 1821. óta nem történt, hanem a' halált érdemlők örökös rabságra ítéltetnek. És pedig illy ítélet azokat éri főkép, kik már egyszernél többször öltek, és ezt magok kivallják.

Az egész éltök végéig rabságra ítélteken kívül csak olyan bűnös hozatik ezen fenyítő dologházba, ki legalább is egy évi rabságra ítélteték.

Az ezen intézet termeibe lépő látogatónak úgy tetszik, hogy egy terjedelmes gyár épületlen jár, mert mind a' két emeletben dolgozó termeket és dolgozásba merült mesterembereket talál. Korunk fogház javítási rendszerében, mint említém, főelv az, hogy a' bűnök szülőjének vétessék a' raboknál eleje, az pedig a' heverés és szegénység lévén, tehát minden jó rendezett fogháznak egyszersmind dolgozó háznak kell lenni, mert nem lehet természet ellenibb 's oktanabb, mintha a' betegséget nem saját orvosi szerrel gyógyítják, úgy, mivel a' bűnök nagyrészének a' heverés és szegénység okozója, azon kell iparkodni, hogy az okok megszűnjenek, mert így az eredmény is megszűnendik.

E' vezérelyv szerint van a' müncheni fogház is elrendezve; az ebbe hozott raboknak dolgozni kell. Mestersé-

get kénytelenek beléptökkel tanulni, még pedig ha ifjú, és még semmi mesterséget nem tanult, arra a' mester-ségre adhatja magát, a' mellyikre akarja; ha pedig már koros, azt úzi, a' mellyikhez legtöbb készsége és tehet-sége van.

A' nőrabok szorosán el vannak a' férfiktól különöz-ve. A' férfiak újolak mesterségökhöz képest szobákba 's termekbe vannak osztályozva; és a' termek fölé felirva, mellyikben miféle mesteremberek vannak. Az itt gyakor-lott mesterségek többfélék, legnagyobb számmal vannak czizmadiák, szabók, kovácsok, festők, fonók és posz-tókészítők, két utóbbi legtöbb van; 's úgy emlékezem, három szövöszéken dolgoznak. Még azoknak is a' kik ketten hárman külön szobákba zárvák el, fonással kell foglalatoskodniok. Minden mesterségi teremben van felvi-gyázó, ki a' munkát kiosztja, azoknak készítésére vigyáz, és oktatást ad. A' *hallgatás* nincs létesítve; söt úgy ta-pasztalhatám, hogy némelly termekben nagy lárma szo-kott lenni. Az épület más részébe zárt nőraboknak is dol-goznók kell, és pedig mindenik azon munkát teszi, a' mellyre legalkalmasb; nevezetesen varnak, harisnyát kötnek 's szőnek, a' volt szakácsnék ételkészítéssel, ke-nyérsütéssel foglalatoskodnak. Szóval ezen fogházban mindenki foglalatosságban van.

Minden rab csak annyi éröt köteles dolgozni, a' mennyi költségbe tartása kerül, a' mit ezen felül készít, annak ára számára félre tétetik; mert nem elég, hogy valakit munkára szoktassanak, élelemmódra tanítsanak, és így az erkölcsi javulás' és physicali készségre segítsék, hanem szükség, hogy valami kevés vagyont is juttassa-nak a' rabnak, mellyel ha a' fogházból kiszabadul, élel-mét tovább kereshesse. És e' pénztakarítgatási rendsza-bály az, melly a' hünyös megjobbúlását még inkább siet-teti; mert ez által szorgalma neveltetik, szüntelen ébren tartatván azon édes gondolat által, hogy lehet idő, mi-dőn még becsületes állásba léphet a' polgári társaságban. Ezen remény a' legvadabb emberre nézve is valami lélek

emelő és jóra ingerlő. Az itt gyűjtött pénzmennyiség a' rabnak kiszabadulásakor adatik kezéhez; elébb nem, mert a' pénzes rab bajt okozhat. Fogházban minden tekintetben egyenlőségnek kell lenni. Ugy mondá vezetöm, hogy volt a' rabok közt, kinek eleresztésekor 800. rajnai forintja ¹⁾ is volt. Így a' rab kiszabadulván nem kénytelen ujlag lopáshoz fogni, hanem tehetségében áll a' fogházban tanult mesterséget megkapargatott pénzével folytatni. Így lesz ezen fogházban a' status veszedelmes tagjából józan elvek és bánásmód után, munkás 's hasznos polgár, 's így válik a' bűnök lakhelye szorgalmi iskolává; és a' mi legcsodálatosb a' nevelő intézetek hibáját ez intézet, fogház hozza helyre. Voltak ugyan, kik az itt szerzett pénzt, kiszabadulván, elpazarolták, de ezek száma az ellenkezőt tevőkéhez csekély, és kivált nagyobb pénzmennyiséggel bírók azt nem tevék; és az illy kiszabadult rabokból, a' legszorgalmasb kézművesek váltak.

Az említett módon nincs ezen fogház a' statusnak terhére és annak czéltalan költséget nem okoz. Az intézetben 600. személy körül, mellynek negyedrésznél kevesebb nőszemély, szokott rendesen lenni, és az évenkénti tiszta jövedelem mindenféle költségeket lehuzván, 50. ezer rajnai forintra megyen, melly mennyiség a' rabok számára takarítatik meg.

Az ezen intézetből kerülő készítményeknek, a' mellett, hogy jól készültek, valamivel olcsóbban adatván, mint a' mesteremberek készítményei, jó keletők van, és különösen nevezetes cikkelyek az itt csinált tarisznnyák, lópatkók, és közép finomságú posztók stb.

A' holtigvaló rabnak ki van szabva napi munkájá, és ha jól viseli magát némi kedvezéssel él; nevezetesen pipázhatik, a' mi a' kevesebb ideig lévő foglyoknak büntetésül van szabva. A' szeszes ital, általánosán tiltva van ez intézet lakóinak.

A' dolgozás mellett, rend' és tisztaságra és oktatják

1) Egy rajnai forint 50. ezüst kr. pénzünk szerint.

a' rabokat. Egészségükre szoros vigyázat van. Ételet jót adnak nekik. Ruházatjuk, és lakjuk igen tiszta. A' rossz lég eltávoztatására a' szobák kiszellőztetnek; sőt, úgy hallám, hogy a' rabok alkonyat táján fris léget szini kibocsátatnak az udvarra sétálni. Azonban a' holtigvaló rabok szobái, melyekbe én mentem, rekedt meleg levegőjüek valának, 's lakói igen sáppadtak; és úgy néztek ki mintha gugás torkúak volnának. Azon melegség úgy tapasztalám: az ablakokra szolgáló napsugáraitól származott, mit úgy lehetne eltávoztatni, ha az ablakok elébe valami árnyéktartó tétetnék. Mindkét nemű rabok öltözete igen tiszta. A' férfiak mind egyformán öltözvék, gyakran mosott vastag vaszonból szabott nadrágba és újasha, lábokon nagy cipőt és fejökön könnyű sapkát viselnek. A' mosást is a' nőrabok végezik.

Az örök közönséges ruhában járnak 's csak kardjuk van. Éjjel, nehogy valamelyik rab valami úton módon kiszökjék az épületből, nagy kutyák örködnek az épület udvarain.

Tudakolám a' felvigyázótól: hogy vannak-e számonosan olyan rabok, kik már több ízben kerültek vissza a' fogházba? *Igen kevesen kerülnek vissza másodszor, vala a' felelet, mivel az ismét kiszabadulók, jobbnak tartják, szabadon dolgozni mint itt rabként.*

Derest e' fogháznál nem találtam, mert a' pálcázatás itt nem használtatik.

E' leírásból hosszabb magyarázgatás és oktatás nélkül láthatni: mi hasznos intézet e' fenyítő dologház; melynek elrendezése röviden szólva e' négy vezérelv szerint van alakítva:

1. Hogy a' nagy bűnös a' kisebbtől elválasztatik.
2. Kínzó büntetés benne nem létezik, hanem e' helyett olly intézkedések tétetvék, hogy a' bűnös munka által szoktassék el a' bűnök egyik kútfejétől, a' hanyélestől; 's e' szerint *csak a' dolgoztatás a' meglérítő büntetés.*

3. Az intézet azon iparkodik, hogy a' bűnök másik

kütféjét a' szegénységet is elhárítsa, a' mennyiben t. i. még kebelében alkalmat szolgáltat a' vagyongerésére.

4. Az egészség' és tisztaságra nagy gond van.

Állítsuk már képzetünkben e' fogház mellé a' mi fogházainkat! Eliszonyodva fordul el ettől a' lelkes emberbarát; mert itt nem lát egyebet a' rongyoktól leplezett rabok' dögleletes légü mocskos tisztátalan tanyájánál, hol a' bűn legmesterségesb fogásai taníttatnak és tanúztatnak el; hova, a' helyett, hogy az innét kiszabaduló megjobbulva térne vissza a' polgári társaság ölébe, még inkább elromolván, nem sokára, mintegy szabadalmozott lakosa a' hörtönnök, tér vissza többször ismételve a' bűnös. Nálunk baromként bánnak a' bűnösöl, ütök verök, kinozzák, azt hívén, hogy így lehet visszaverni szívébe az abból kialudt, vagy felébreszteni az ott szendergő jobb érzést és javulást. Nyomorú ember- és lélek isméret! Végre a' mellett, hogy gonosztévök a' status bátorságát 's jólétét veszedelmeztetik, ennek nyakán, mint vérszopó nádalyok élödnök, legnagyobb terhül azoknak, a' kik tölök legtöbbet szenvednek. A' müncheni fogházban minden ellenkezőképen történök; ez a' bűnöst megjobbitva adja vissza a' statusnak, és ennek az intézet legkissébb terhére sincs, *sőt szorgalmi állapotját segíti elő!* Illyet tehet a' józan ész, és világosult ember fő! A' legrosszabból is hasznost!

Végül azt jegyzem meg, hogy én a' kevesebb költésü és könnyebben léteszhető dolgozással összekötött magányrendszernek volnék ugyan leghöbbs pártolója: de mivel úgy sejtöm, hazánkban az együtt dolgozási rendszernek több pártolói vannak az eddig álló dologházaink is így szerkeszvék, minden esetre hasznos- és üdvösnek hinném ezekbe a' hallgatás behozását. Hogy a' németországi dologházakban, nevezetesen a' most leirtban¹⁾ a'

1) A' hallgatást ezen rendszerbe is behozhatui, de magánosságot nem, mert a' kovács festő stb. nem dolgozhatik magánosan.

hallgatás nem divatozik, erre nem lehet figyelniük, mint-hogy a' csendes vérű németnél szabad beszélgetés mellett is könnyebb a' rend fentartása, mint a' tüzeesebb merészebb 's durvább magyarnál. A' hallgatás által a' rabok közt lehető 's az ezek jobbúlását leginkább akadályoztató összeszövetkezés' és tanítgatásnak van eleje véve.

A' müncheni fogházba, mint a' leírásból érthető, kevés időre ítelt rabok nem vétethetnek fel, mivel itt kevés idő alatt megjobbúlások nem reménylhetők; ennélfogva is tehát szükséges a' hallgatási rendszer ott, a' hol kevés ideig raboskodók is vannak, mert a' hallgatás maga jobbúlásra vezető és büntől elijesztő szer még kevés időre is; a' mint az ember természetéből eléggé láthatni, és én nem egy, a' tolvajlás szabadmesterségét üzök beszédéből értem, midőn ezek Bihar vármegyében a' magány rendszer szerint építeni szándéklott bürtönök alkatját megtudák.

Magasztalja bár akárci a' hajdankor intézeteit, és szellemét, imádja a' görög és romai szabadságot, nagy lelküségét, és dicsőítse azok roppant hatalmát 's fénylő korát: én nem irigylem neki csábító alakjait, és nem tartok vele; én imáadásra méltóbbnak látom korunkat, melyben a' világosúlt ember a' közjöletre összevetett vállakkal törekedik; melyben. nem mint hajdan, midőn ezer boldog mellett millio rabszolga kesergett, mindenki szabad gyakorlásába tétetik vele született jógainak, mindenki embernek, nem baromnak tekintetik és nézi magát; melyben az idő szellemét és a' teremtő mennyei eszméit mind világosabban felfogván, férjfiasan halad az ember léte fennségecs célja felé, a' magas erkölcsi tökéletesedéshez. És hála a' kor hatalmas szellemének! e' dicső pályán a' magyar sem marad hátra; az emberiség és honnak számos lelkes baráti iparkodnak a' magyar haza kebelében is az emberiség és status legfőbb céljai felé közelíteni. És bár olly harsány volna szavok, hogy mindenkinek fülébe dörghetnék: *ápolod a' köz ügyet*, mert a' közügy virágzásában és közjöletben gyökereznek

az egyesek ügyei és jóléte is. És bar *megerthetné* mindenki, hogy mikor a' fogházak javításán és ez által a' bünösök megjobbításán iparkodik: a' polgári társaság 's a' status egyik vezéreszméjét 's célját, a' közbátorságot segíti létre.

Hiszem, hogy az országosan szóba hozott fogház javítás nem hal el, és egész hazánkban országosan megállapított terv szerint életbe lép, minthogy a' jó fenyítési rendszer még a' fenyítőtörvények hiányait és a' közbátorságra ügyelők hibáit is kipótolja és helyre hozza. Adja isten, hogy a' Tisza körül elterülő áldott megyéink, mellyeknek börtöneiben sokszor közel öt száz rab is helyénél köz költségen, tisztuljanak meg minél előbb a' közbátorság számtalan megrontóitól!

KOVÁCS LÁSZLÓ.

XVIII.

A' KELETI NYELVEK

MAGYAR TÖRTÉNETI FONTOSSÁGA.

A' perzsa literatura' tanulása még fontosabbá válik a' magyarokra nézve az által, hogy kedvencz dolgunk lett a' párthusokat magyarok' öseleinek venni, már pedig Parthia' története a' perzsiaival össze van olvadva, 's illő már egyszer a' közelebbi kútfőkkel megismerkedés után, e' themában is valahára tisztába jöni.

Nem elég magával a' *pártos* (exul) szóval megelégedni, (Parthi Scytharum exules. Justinus) mert egy szó magában keveset bizonyít, kivált ha az több nyelvben is divatos¹⁾, hanem a' historiában előjövő *parthus* család

1) A' magyar *párt* szó, *sectio*, *fractio*, *partes*, *dissidium* és *fél rész* szókkal magyaráztatik Kresznerics által, Molnár Albert után, és épen ez értelmekben mind a' latin, mind a' latin származatu újabb nyelvekben, mind a' német nyelv' dialectjeiben, a' mellett a' semiticaei nyelvágazatokban is feltaláltatik. Adelung' nagy szótárában *der Part* így magyaráztatik 1) az egésznek egy része p. o. *der Erbpart* = *Erbtheil* 2) több perlő pártos felek mint: *Gegenpart*, *Widerpart*, *Parthey* helyett; *parten* németül annyi, mint *partiri*, alsó Saxoniában 's Németalföldön *parten* = *theilen*.

A' francia *partie*, *partisan* (pártos) az olasz *partigiano*, a' latin *pars* gyökhöz köthetők. *Jäkel* írja a' német *Parte* szóról „*Parte ist ein allgemein bekanntes und bei allen Landleuten gebrauchtes Wort, das dem gemeinen Manne natürlicher klingt als Theil, daher er stets sagt: das ist mein Parth, während Theil ihm zu vornehm scheint. So heisst auch im schwedischen fae mighl then parten: dánul Anpart, anpartner = Antheil,*

neveket, pénz és köemlék felírásokat, törvényeiket és szokásaikat kell vizsgálat alá venni, sőt magát a parthus nyelvet is, a mennyire az, az írók' bizonyágaiból, Parthia' fekvéséből, Medoperzsiával és Armeniával való viszonyaiból kitapogatható, a nyelvtudósok' véleményeit is tekintetbe véve, figyelmünk' tárgyául kell tenni 's bizo-

Ausbeute, und *parten* wird gesagt von theilen.“ l. c. p. 126.

A' francia academia' szótárában *departager*, *departir* = distribuer, *partager*, *départé* = Abreise, Trennung, *départ* action *departir* értelmekben magyaráztatnak; így a' spanyol *Partitas* nevű törvénykönyve X. Alphonsnak hét részeiről (Siete Partidas) vette nevét, mint Verböczi *Tripartituma* a' három résztől, mellyre könyvét felosztá (Bayle Diction. Hist. et Crit. T. 11., p. 96. X. Alphons alatt, és Jahrb. der Literat. L. IX. B. p. 36.) 's még senkinek sem jött eszébe a' szó eredetét a' latin *pars*-ból eltagadni. Hogy e' latin szónak nem csak *resz*, hanem meghasonlás' jelentése is van, mutatják több latin kifejezések, mint *abire in partes*, és Afranius' szavaiban Julius Caesarhoz *non partis studiis agimur* (Lucani Pharsalia. L. IV.) Hogy a' semitikai nyelvekben is meg van a' szó, rég észrevette Otrókoci. (l. c. Pars II. p. 177.) Winer' zsidó szótárában (Simonis Lexicon manuale Hebraicum. Lipsiae, 1828. p. 788. 791.) ezeket olvashatni *parad* és *perat* szók alatt: *parad*, zsidóul 's arabul közönségesen jelent separavit, disjunct; különöshen: sparsit expandit, a' niphál formában separare, sejungere, dissipari, dispergi, discedere: chaldaice *perath* = divisim aliquid fecit, syrice fídit, separavit, Viszont a' zsidó és arab *parasz* (minő egyhang a' latin *pars*?) = fídit, divisit, *disperitus* est, chaldaice = divisit.“ A' *parthenius* nevet sem köthetni a' parthus nemzeti névhez, mert amaz annyit tesz görögül, mint szüztől született, 's ezek a' partheniusok oraculumí utasításnál fogva Phalantes vezírók alatt mentek ki belső háború' következtében Lacedaemoniából, 's mint új görög telepek szálották meg a' tarentumi földet. Görög származatuk kétségbe hozható, különben is tudva lévén, hogy Italia alsó része *magna Graecia* nevet viselt; Ovidius is e' telepnek lacedaemoni epithetumot ad. Kivándorlások' és elneveztetések' okát a' görög parthenos szó után előadja Visconti. (Bulletin des sciences historiques. 1831. Nro 3. p. 305.)

nyos historiai igazságokat elébb megalapítván, azokon tovább építeni; hogy a' kihozások és alkalmaztatások szorító és elfogadhatók legyenek. *Halling* ez úton lépett fell a' scytha nemzet történeteiben, 's a' mit ő a' parthusok' eredetéről írt, figyelmünket többé ki nem kerülheti.

A' sákák Herodot szerint scytha nép, még pedig *amurgius scythák* (σχυθαί αμυργιοί). Plinius írja, hogy a' perzsák minden scythát a' hozzájuk legközelebb lakó sáka néptől *sákáknak* neveztek. A' *sáka* név ásiái eredetű, mert már *Manu* törvényeiben *sakas* nép említetik, ugy később az indus puránokban, vagy szent könyvekben is. Az arab *Edrisi*, és *Ibn El Vardi Sackita*, *Seki*, *Saki* földet írják le geographiai könyveikben. Sicíliai Diodor pedig azt írja, hogy *sáka* nép foglalta el Parthiát¹⁾. Ammian Marcellin nyilván tanítja, hogy a' későbbi *alán* nevű nép régi massageta faj, Ctesias szerint pedig Diodorban *sakák*, *massageták*, *arimaspok* fő scytha törzsök. A' chinai annálisokban *hakas* név alatt jö elő a' *sáka* nép, Schmidt már kimutató a' mongol, Remusat a' chinai nyelvre nézve az *s* és *h* betűk felcseréltetését, 's ugyan azonságokat, lakföldök is talál, miként azt a' keleti és nyugoti kútfők után előadja *Halling*²⁾, ugy mint az Aral tónak keletre, túl a' Jaxarteszen Taschkend és Kaschgar közt laktak kezdetben, hol a' kereskedési vonalút sáka földön ment keresztül a' seresekhez. Ez eredeti lakföldről később Khorasmia délnyugoti részére is kiterjeszkedtek, hol a' Bundehesch *Saokavesta* tartománya volt, a' mai éjszaki Odjestan turkestani úton; sőt 120. évvel Krisztus előtt a' görög baktriai országlásnak is véget vetvén, India felett az ugy neveztetett Indoscytha birodalmat is felállíták. Strabo a' *dahi* népről is azt írja, hogy sáka faj volt, sákák földén lakott kezdetben³⁾. Mi ok indítá

1) Geschichte der Skythen. I. Th. p. 69—70. hol az eredeti kútfők fel vannak hordva.

2) Halling l. c. I. 69—75.

3) Halling II. 163.

a' sákákat Parthiába menni, a' chinai annálisokból ismét kimagyarázható, mert 630. évvel Krisztus előtt az Altai hegyekről megindultak a' turk faju nemzetek' mozgásai ¹⁾, a' Sáká földre, 's Parthiába menekedett sákák vitték át a' *szaladó* nevet a' parthusokra. Történt e' kivándorlás 635- és 595. közt Krisztus' születése előtt, mert Ctesias *Astybares*, vagy is Kyaxares (Herodot I. 103.) idejében esett dolognak írja. A' visszamaradt sákák (Hakas) összecselegyedtek a' turkokkal, mint a' chinai annálisok írják, miért is Herodot' amurgius scytha vagy sáká népe, mert a' kettőt egynek veszi ²⁾ nem más, mint a' Parthiába kiköltözött, azaz nem turkisált sákák, (*αμυργιοι* helyett *ατρυχοι*-t kell olvasni), kikről a' perzsák minden scytha népet sákáknak neveztek el. Innét kell már azt kimagyarázni, miért írják a' byzantinusok, p. o. Menander, hogy a' turkok hajdan sákáknak nevezettek, miért áll byzantiumi Istvánban *Σιάγατσοροι* = sákaturkok, miért a' mongol historicus *Ssanang Ssetsen* a' turkizált sákákat megkülönbözteti a' tiszta sáká néptől. „A' *Tsaghan* ugymond a' Ssolongos Mergep, vagy is a' *nyilazók'* egy ága, a' *Tsagan tatár* pedig nem oda tart. Hogy ez a' mongol historiai *ssolongos* nép a' chinai annálisok' *schule*, a' szentírás *chule* (𐰽𐰺𐰍) a' görög írók *gelae, gelones*, a' perzsa guilan, és gholankis (ma is fennlévő parthus' ivadék) néppel egy, az Hallingban bőven van megmutogatva ³⁾. Még azon esetben is, ha az *amurgioi* olvasásnak kellene megmaradni, ámbár Hammer fontos helyet közöl, mikép Dionban is a' *t* betű hibásan iratott *m*-nek ⁴⁾, nincs historiai értelem nélkül a' szó; mert *ssolon* mongolul annyi, mint a' görög *Συταί* = nyilasok, az *amurgioi scythák*, vagy elif nélkül *murgioi scythae* betű szerinti átfordítása a' *ssolongos mergednek*, mikép hivatott

1) Halling II. 179.

2) Halling I. 68.

3) Halling II., 158, 164, 183.

4) Jahrb. der Literatur IX. B. p. 43.

a' tschagan, vagy sáka nép töke, 's már *merged* magában Schmidt szerint nyilazót jelent; 's így a' parthus *Margiana* tartomány' nevére is akadunk, hova Ptolomäus a' massageta azaz sáka: *pornus, daha, tapur* népeket jegyez fel, kik Strabo és Diodor szerint Jaxartes viztől költöztek oda¹⁾. Hogy a' *scytha* szó nyilazót jelent (*Toζοροος*, nyilhordozó, minden görög írónknál a' scythák' epithetuma) nem is lehet kételkedni, ha Prokop' bizonyítása áll, hogy a' skytha és góth nyelv ugyan azon egy volt²⁾, mert minden german dialectben ez értelemben maradt fenn a' *scytha* szó³⁾. Már Goropius magyarázta így e' szót, 's öt követék Vossius Gerhard, Wesseling, 's Bayer még a' lithwan *skauti* = *jaculatores* és *jaculator*, a' finnus és livoniai *skytta, kytta, kyt* szokat is hason jelentésben megemlíti. Hogy a' scythák és parthusok jó nyilasok voltak, arról összeírta a' helyeket *Gürtler, Origo mundi* című könyvében⁴⁾, valamint bizonyos az is, hogy a' parthusok scythá származatúak, a' görög 's latin irok' közönséges vallomások szerint, de koránt sem a' szaladástól, vagy elszökéstől ragadt rájuk e' név, hanem mint egyéb scythákra, a' jó nyilazástól. A' *Παρθοι, Παρθυαῖνοι* név tehát mondja Halling, perzsa

1) Halling II. p. 163 és 178.

2) *Bellum Vandalic.* 1, 2. *Bellum Gothic.* 1, 24.

3) A' régi éjszaki germán *skyti*; svéd *skytta* annyi mint: Schütze, angelsaxul *scēote*, közép évi németsegnél *schiuze, sciete*, újabb német nyelvben *schiesse*, német alföldön *schiet*, angolul *shot*, svédül *skiuter*: dánul *skyder* annyi, mint *jaculor*, honnan *Skythes* a' nyilvesző és nyilszerszám feltalálója, (Plinius, VII. 57.) azért Herodotban is *Skythes*, testvérei előtt nyerte el az uralkodást a' néphagyomány szerint, mivel jobban tudta amazoknál Herakles nyilát felhúzni, és ellőni (Herodot, IV. 9, 10.) Több oldalát e' tárgynak megérinti Halling, I. p. 62.

4) *Gürtler*' könyve kijött Amsterdamban, 1708., témájára *scythae jaculatores optimi* összeszedte a' helyeket p. 434. seq.

eredetű szó, 's annyit tesz mint *scythák* vagy is nyilazók. *Parthaw* perzsául nyil, lövöldöző szerszám, *partháb*, nyilazó, a' perzsa *v* betű kitör a' *παρθαῖοι*ban is. Hogy a' görög irók *parthot* scytha szónak vették, 's szaladónak vagy futónak magyarázták (mint Eustathius, byzantiumi István's Justinus is, az tévedésből történt. Isidor nyilván tanítja (Orig. 4. 2.) hogy a' parthusok *aspa sákók* azaz lovon ülő sákák, (*aspa*, ló perzsául) vagy is azon scythák, kik a' turktatárek előtt jöttek az Oxuson túl eső földről Parthiába. Strabo a' parthus *dahi* népet rokonnak mondja az Ister melletti scythákkal 's kereskedési közösüléseket Halling megbizonyítja ¹⁾, és Jornandes a' parthusokat góth eredetűeknek írja, miként Procop is a' scytha és góth nyelvet egynek vallá, miért a' tudósok mint Bayer és Wahl, az örmény *haik* nyelvet legközelebbinek tartják a' régi parthus nyelvhez, melly a' szerint az indogerman nyelvtőke egyik ágazatja lett volna. Azonban Diodor szerint már a' sákák' bevándorlása előtt is laktak parthusok Parthiában, mint Herodotból is kitetszik. (3, 93. 117: és 7: 66.) összevetve a' sákákról szóló helyeivel. De Diodor azt is tudja, hogy a' parthusok önkényt eresztették magokhoz a' futó sákákat, lehetőleg vagy azért, hogy a' régibb parthusok rokonok voltak velök, kiken már akkor a' medusok uralkodtak, vagy pedig azért, hogy a' sákák védjék Mediát a' hatalmas kadosok 's mardok' becsapásaik ellen. A' Diodorban előjövő parthus város neve, mellybe a' sákákat beereszték, bizonyosan *Hecatompulos* lehet, mellynek a' zend iratokban *Ver* a' neve, 's a' város' környékének *Verene* ²⁾. E' névből felvilágosodik a' görög irók' tévedése a' parthus szó' magyarázatában, mert *Verene* föld' lakosait megkülönbözteti Herodot is a' sákáktól, kik Diodor szerint őket befogadták. Az így bevándorlottakat nevezhették el a' medoperzsák, *parthian*, *parthawian* névvel (nyila-

1) Halling, I. p. 68.

2) Hammer, Jahrb. der Literat. IX. p. 27.

zók) 's e' nép nevet a' görög írók igen könnyen, 's annál inkább összezavarhatták a' *Ver* város' és *Verene* föld nevével, mivel *Ver Vardschemnek* azaz *Dschem* várának (ki azt építé) és *Vardschemgerdnek* is neveztetett. E' Vardschemből ők *παρθύνην*-t vagy Parthiát csináltak, 's Hecatompyst oda tették. Verenéből *χωρηνη* lett, az *ene*, ugy is medus végzet, (mint Artikene, Komisene) 's a' perzsa Parthian, Parthawian-ból lettek a' *παρθια*, *παρθυαια*, *παρθοι*, *παρπυαιοι* nevek, mik alatt egész Parthiát értették, u. m. Taprestant, Verene földdel együtt, vagy hegyközi földdel, mint Strabó írja, 's az egész tenger partot Dahestanig, hol egykor az Oxus a' Kaspiumba ömlött, 's épen e' parthiai tenger partvidék viselte kezdetben a' *Sakastene*, *Sakasene* nevet, vagy is a' Bundehesch' *Saokoveste* földje ez volt, 's a' charaxi Isidor szerint *Paraitakéne* névvel is (párthusok' lakföldre) neveztetett ¹⁾.

Tehát a' sákák e' Párthiában a' médusokkal, vagy is médusokká átváltozott régibb scythákkal összeelegyedtek, Diodor' tiszta utasításainál fogva; és már e' historiai körülményekből megmagyarázható, miért van a' párthus királyok' pénzein, melyeket *Vaillant* az Arzacida dynastiából összegyűjtött, kevés kivétellel medoperzsa arczvonás? ugy mint sasorr, és göndörhaj ²⁾; csak IV. Artaban és V. Phrahates scythaképűek, mert a' medus törsök miveltebb lévén mint a' párthus, az igazgatás' kormányát kezére keríté, azért fővárosoknak neve is *Ver*, *Verene* medus nevet kapott; miért írják Strabó, Justin, hogy *Arsak* Dahi nemzethöl való, ki parnus nevű nomadokkal Oxus mellől Parthiába ment, 's annak ura lett;

1) Salmasius, ad Solinum. p. 438. 440. 840. 847.

2) Fabricius Carrectus Rhodus sziget' vitézeinek feje, írja X. Leo pápához 1514. Ismael Sophi perzsa királyról „Ore namque rosco, radiantibus oculis, flava barba, et quod antiquum apud Persas regiae stirgis insigne est, *adunco nasu*.” (Reusneri Epist. Turcicae. Francof. 1598. VII. p. 62.)

(224. a. Ch. n. másutt baktriainak is mondja hir szerint ¹⁾): miért a' parthus *Artaban* nevü királyok neve nem egyéb, mint a' régi perzsa nemzetségi név *Ardevan*, mellyet már *Rustem* hires perzsa vitéz elődjei viseltek ²⁾), miért *Herodotban* a' *dai* népet (daa', daha', Pliniusban VI. 19. Hyrcaniában az Oxus torkolatánál) egynek mondja a' négy igazi pársus töke közül, melly pásztorkodott? (nomadistált 1, 125.) mellynek lakhelyét nem lehet a' tulajdonképi Perzsa földre (Persis, v. Fars) szorítani, mint a' más három parsus töke nevéből is kitetszik: miért végre Müller Ferdinand a' régi persák és parthusok' keleti *Tadschik* nevekről értekezvén, a' mai tiszta perzsa eredetü bukharokban e' névnek fennlétét kimutatá, mikép ök magok magokat hívják, 's nyugoti neveket csak *Bukhara* fő város után nyerték? A' chinaiak ugy mond ismerték a' *Tadschik* nevet már Khristus idejében, mert Perzsia' neve az akkori annalisaikban *Tiaodschi*. Ugyan a' chinaiak a' *Tiao-dschi* és *Tahia* (Dahia) neveket megkülönböztették, és pedig azon természetes oknál fogva, hogy a' dahok neve is a' parsus nagy töke' egyik ágazatában vált csak állandó tulajdon névvé, 's csak később lett Perzsiának *Po-szu* neve, melly a' *Parsi* név elrontása. Hogy indo perzsa népfajokat kell érteni mind ezek alatt, kik hajdan az indiai Kaukasus felett laktak, kétséget sem szenved ugy mond Müller ³⁾).

E' rövid közlemény Párthiáról nem lehet érdektelen hazámfijai előtt, 's mivel Halling a' scytha sákákat a' német saxen v. szász néppel rokonítja össze, általán fogva a' scytha nép tökéket germanizálja, historico-geographico-linguistical combinatióit legszorosabb crisis alá

1) Bayeri Hist. Regni Graecor. Bactriani. p. 46. 47.

2) Halling, IV. p. 384. 385.

3) Müller Ferdinand, Der ugrische Stamm. p. 68, 69. Megjegyzem még itt hogy Parthia neve az elrontott perzsa *Faraschwadból* magyaráztatik, mikép az keleti írókban említve van, melly a' lentebbi tenger felé eső földet jelentette. *Fundgruben des Orients*. III. B. p. 319.

kell venni a' magyar tudósoknak, mihez a' keleti nyelvek ismerete nélkül nem is foghatunk, ha egy még jobb tudományt, mint millyen Hallingé, kívánunk annak ellenébe szegezni.

Ugy tetszik, mintha legtermészetesebb volna magyar régi történetek' nyomozásában Const. Porphyr. adatainál elébb megállapodni, mint már kétségtelen időszakon, melly a' IX. század' kezdete; 's azon időponton innen a' Perzsiába ment magyarokra nézve kezdeni meg keleti kútfőkben a' historiai, geographiai és nyelvtudományos vizsgálatokat. Ha ezt már megtettük, elébbi századokra terjesztenök ki figyelmünket, de ismét egy bizonyos időszakra 's historiai körre szorítkozva, ugymint a' harmadik századtól kezdve, mikor a' partusok' uralkodása keleten megszűnt, a' nyolczadik század' végéig, melly időpontban különféle *sibir ogur* népek, hunnok, avarok, Volga bulgárok, kozárok játszották szerepeiket; kiknek történeteik főleg találkoznak 's összeszővődhetnek a' magyarokéval. Ez időközben (VII—IX. század) terjeszték az arab kalifák hatalmukat, 's az islamismus éjszakra a' Volgáig, keletre a' China' határáig 's délre Gangesig gyökeret vert magának. Az arab literatura, pénzneznek' és emlék felírások' studiuma sok sikert ígérnek itten, mert hogy csak a' Volga bulgár pénzeokről szóljak, mit keres azokon *Almus Ugek'* fija neve „*Almus Ben Sillko Volatawas* 921ből azaz: *Almus Sillkó* fija fejedelem“ ki moslemi hitet vévén fel e' pogány nevet *Dsafer Ben Abdallah* arab névvel cserélte fel, mint Ibn Foszlan után írja Frähn¹⁾. Miért írja Klaproth, hogy az *Almus* név ma is divatos Kaukasusnál? miért jó még Timur' harcza után is a' *Bular* földiek ellen *Ulmas* nevű fő dynasta neve ott elő²⁾? Tudjuk, hogy a' Bular földről hozzánk is

1) Hallische Literat. Zeitung. 1831. Sept. p. 254. Frähn a' Sillkót Wasielkonnak gondolja 's megérinti *Almus* magyar vezért is.

2) Fundgruben des Orients. II. Heft. p. 305. et seq. hol Bular város' eredete 's történetei előadatnak, Frähn által.

lamhitű népcsoport költözött Toxus alatt, és sok arab felírásu pénzt kapunk mindegyre hazánkban, mellyek még magyarázatra várakoznak, kell okának lenni annak is, miért a' székely nemzet magát mindig hunn maradványnak tartá. Tehát az érintett időszakban nem merőben bizonytalan földön jár még a' magyar historicus, vagynak pontok, hova megvethesse lábát, csak több egyes jeletet tudjon kivenni az említett népek' történeteiből, 's azoknak összefűzéséhez művészileg értsen. Vagynak némi tudósítások a' hunnosok' avarok', bulgárok' kozárok' nyelvéről, fennmaradtak sok család nevek és hely elnevezések, mellyek segéd források a' magyarok' historiájára, és ez időszakban már Hammer' utasítását Ararat' hegy környékeire mellőzni sem lehet, mert Theophylactus épen a' VI. században élt és írt, tehát az ő *Mazar* vára ez időszakból várja a' felvilágosítást, kivált hogy Pölyaenusban is feltalálta Hammer a' *Masar* medus nevet. Ha fekszik valami a' dologban, mint legalább Hammer véli, úgy Mesopotámia' történeteiben kell eligazulnunk, 's a' parthus országlást ott mint Armeniában is szemügygel tartanunk. Az oshroeni királyok' pénzein már előző az *Abdus Mazourí* felírás, mint több parthus nevek is, mellyeket Bayer rendre felhord¹⁾. *Abdus* név Tacitusnál is meg van „*Abdus Eunuchus regis Parthorum*“²⁾. A' *mazar* nevet Bayer arabnak vagy syrusnak véli, de hozzá teszi „In genealogia Abrahami Ecchelensis memoratur Massarus Nazari filius et Abadus, apud Herodotem Mazares Medus etiam est.“ Hogy itt arab vagy syrus nevű királyról nem kell gondolkodni, csak onnan is kitészik, hogy 130. évvel Krisztus előtt, mi időből való a' pénz az arabok nem parancsoltak ott, hanem medo parthusok, tehát inkább parthus névnek kell azt venni. Támogatja magyarázatomat Arrianus a' parthusokról írt, de elve-

1) Historia Oshroena et Edessana ex nummis illustrata. Petropoli, 1734. p. 43. et seq.

2) Taciti, Annales. VI. c. 31.

szett könyvének egy töredéke, melyre Svidas hivatkozik *gnosis* szó alatt, hol *παρθαμάσιρος* (Parthomasiros) örömény királyról szól, kit Traján megöletett, mivel elleneséges indulattal viseltetett Róma iránt ¹⁾.

Bochart közli az arab földleírásokból *Masurin* nevét Masius hegynek ²⁾ és több régi írók' helyeit, melyek szerint a' kurdok' hegye (mons Gordiaene) Masius és Ararat egynek vétettek, már pedig Kurdistánban ma is meg van *Kaw-Madschar* folyóvíz, mely *Maschar* helység mellett foly el ³⁾; Khusistánban is van *Madschur* helység, tehát ismét Parthia' szomszédságában, mely Dschihan-numában jö elő ⁴⁾. Eusebius' Onomasticonjában említetik *Μάσαρις* hely Gebalene tartományban, milly neve van a' perzsiak Iráknak, vagy is Mediának, (*Belad-ol Dschebal*, vagy csupán *Dschebal* is azaz, hegytartomány) ámbár e' nevet Arabia' egy része is viselte, 's Reland úgy látszik itt keresi ⁵⁾. Az oshroeni IX. királyt Manus Deust, vagy Manu Alohót, ki a' hatalmas parthus királyok' vasallusa volt, 's Crassust veszedelembe hozta, annak seregét kezébe játszván a' parthusoknak, a' rómaiak *bar Mazurnak*, hívségtelennek nevezgették, mire Bayer azt jegyzi még meg „Sic Florus quoque transfugam syrum *Mezerum* vocat, ex quo apud Ammianum *Μαζαρθης* corruptum ⁶⁾.“ Nem lehet azonban tagadni,

1) Svidae Lexicon post Ludolphum Küsterum ad codices manuscriptos recensuit Thomas Gaisford. Oxonii, 1834. Sem Küster, sem Gaisford nem tudtak a' szón elmenni, de Bernhardy Salmasiusra hivatkozva in Hist. August. T. I. p. 48. és Frontóra edit. Niebuhr. p. 248. környül állásoson felvilágosítá a' helyet, 's a' *Partha másiros* olvasást meg állítá. Jahrb. für wissenschaft. Kritik. Berlin 1834. Nro 49, 50, 51.

2) Geographia Sacra. L. I. c. 4. p. 19.

3) Jahrb. der Literat. VII. B. p. 223.

4) Jahrb. der Literat. VIII. B. p. 363.

5) Relandi Palaestina, Norimbergae, 1716. L. I. cap. 15.

6) Historia Oshroena. p. 82—83.

hogy az arab nyelvben is meg van a' *Mazar* szó, és épen Mesopotamia' történeteibe a' kérdéses helyen úgy, mint az éjszaki részben fészkelte meg magát az arab *Mazar* tribus a' VI. században, miért a' arabok egész Mesopotamiát *Nesar'* három fíjai után (*Rebia*, *Masar* és *Bekr*, honnan *Diarbekria* neve) három részre oszták fel¹⁾. Ez a' *Mazar*, vagy *Masar* arab²⁾ töke olly hires volt, hogy abból származni dicsőségnek tartották az arabok, poétáik Mohammedet is abból származtatják³⁾. Vajjon *Theophylactus' Matzar* vára nem ez arab nép birtoka volt-e? méltán kérhető.

Hammernek *Mardin* városa *Masius* hegy mellett, hova vitt a' *Bendosabir* ut, újabbi intés *Parthia'* történeteinek vizsgálatára, mert épen mardus népet telepített oda *V. Arsak* parthus király, mellytől vette a' város is nevét³⁾, illy mardus telep volt a' *Libanus* hegyek közt is. Vitéz és hatalmas nemzet volt a' mardus *Parthia* felett a' *Kaspium* tenger' déli partjánál, melly a' kadásokkal sokszor becsapott a' *Medo-perzsa* birtokokra. Ha már e' *mard* népet a' finn származatu *mordvan*, vagy *mordwin* néppel valahogy rokonítani lehetne, melly mint tudjuk *Baschgardia* mellett lakott, hol *Frater Julian*- és *Ruysbroek* magyarokra akadtak⁴⁾ némi kulcsra is akadnának

1) Meninski szótár *Muzoer* szó alatt. p. 586. és Hammer *Geschichte des Osman. Reichs. II. B. p. 437—452.*

2) Aghani után fordítja *Caussin de Perceval* Akatal arab poéta életében „*Les injures qu'il prodigue (vetekedő társa Djerir nevü poeta) aux descendants de Rabia, tu ne peux les rendre a la race de Modhar, dans laquelle réside la souveraineté, et qui a donné naissance au prophète*“ I. *Nouveau Journal Asiat* Nro 76. p. 309. és Nro 78. p. 508. Az arab *dhad* betűt = dh némelyek s mások z vel írják ki.

3) *Justinus. L. XLI. c. 5.*

4) *Fejér, de peregrinis nominibus Magyarorum. p. 16, 17. Ruisbroeck* írja „*Le langage de ceux de Pascatir et des Hongrois est le même, ils sont tous pasteurs, sans aucunes villes ni bourgades; du coté de l'occident*

a' mesopotamiai magyarok' problémája könnyebb megfejtésére, mert hiszen Bayer is írta már Bel Mátyásnak „Morduanos intelligo a' Fennis intellegi, his Hungari nostri aut potius Magyarari atque Uzi finitimi fuere Const. Porphy. imperatoris temporibus“¹⁾ ugyan azt írta meg kevéssel Bayer előtt még Leibnitz, hozzá tévén, hogy idejében is a' svéd Fabricius Perzsiába utazván kereskedés végett, rokona a' finn születésű Brenner, nem messze a' Volga Kaspiumba szakadásától, finn nyelven beszélt a' lakosokkal²⁾.

A' kaspium' mard és finn morduan népek' életek módja 's magok viselete közt sok a' hasonlatosság. A' régi írók durva, kegyetlen rabló népcsoportnak festik a' mardokat. Pliniusban gens *Mardorum fera nimis, sui juris*³⁾. Festus Avienus a' *mard* nevet úgy látszik a' latin *trux* szóval akarta magyarázni midőn írja: „*Trux illic arva Cadusus — dura tenet, Mardi celeres* etc. (v. 710.) a' mord kadosok úgy mond és gyors mardok. A' libánusi mardok még a' VII. században is mint hegyi tolvajok és rablók híresek voltak, az arabok félték tőlök, 's kérésekre II. Justinian, Constantin Pogonat' fija irtotta őket onnan ki, megvervén tizenkétezer főből álló csapatjokat⁴⁾. Frater Julianus a' finn morduanokat szint

ils touchent a la grande Bulgarie. Depuis ce pais là vers l'orient en ce coté septentrional on ne trouve plus aucune ville. De sorte que la petite Bulgarie est le dernier pais, on il en ait. C'est de ce pais de Pascatir que sortirent autre fois les *Huns*, qui depuis furent appelés *Hongrois*, et cela est proprement la grand Bulgarie „Plan Cärpin is a' Bilerek' vagy Bular földet nagy Bulgáriának, Baschkiriát nagy Magyarországnak írja. Ásia Polyglotta. p. 188—190.

- 1) Adparatus ad Hist. Regni Hungar. Posonii, 1735. p. 415.
- 2) Leibnitii, opera omnia. Genevae, 1768. T. IV. p. 192.
- 3) Plinii, Hist. Natur. L. VI. c. XIII.
- 4) Reland közli Glycas Mihál' évkönyveiből a' helyet *ὁι γαρ Μαρδαῦται καλεμενοι τας τε Λιβανς καταλαβοντες περιωπας τε Παγωνατε κρατειντος φοβεροι τοις Αραβινησαν.* L. XIV.

illy kegyetleneknek írja, kiknek földjén tért vissza a' régi magyar földről „Pogányok ezek úgy mond, durvák és kegyetlenek, az emberölést számba sem veszik, minél több ellenséget ölhet meg valaki, annál jobban becsültetik köztök, ember' kaponyákból isznak“¹⁾. A' morduánokat említi Const. Porphy. is, 's *Μορδία* földet tesz éjszakra kozárok fölé, tíz napi utnyira Patzinákiától. (c. 37.) Jornandesben *Mordeus*, Plancarpinben *terra Morduani-ca* állanak, mint Schlötzer orosz évkönyveiben feljegyzi, ma úgy mond két fő ágra vagynak fel oszolva, 's laknak a' nowgorodi és kasáni tartományokban, egyik ágazatnak neve *Mokscha*, másiknak *Ersan*, egykor finn nyelvű nép volt, most tatárokkal vegyülve²⁾. Ki kellene tapogatni hővebben, honnan jöttek a' régi mardok Kaspium mellé? mi az oka, hogy épen Kadusa a' magyar Hulek'

p. 91. Palaestina. L. I. c. 48. p. 237. hol mindazáltal hibás nyomtatás lesz a' XII. század VII. helyett; mert ezek a' Libanusról el szórt mardok hihetőleg Peloponnesusba vették magokat, vagy a' görög császárok által oda át telepítettek, mivel Const. Porphy. De ceremoniis Aulae Byzant. l. 2. c. 45. említi őket, hogy oda jöttek, sőt Macedoniában és Thessaliában is el széledtek. Fallmerayer' legújabb munkája. „*Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen, und der Landschaft Attika?*“ Stuttgart, 1835. p. 80, 81.

- 1) A' helyet egészen közli Katona, Historia Critica. Primor. Hung. Ducum. p. 49.
- 2) Russische Annalen. Göttingen, 1802. II. Theil. p. 41. A' morduánok' *mokscha* nevét megérintém már 1829. a' nemes Székely nemzetről irt historiai értekezésemben, hogy a' székely földön illy nevű faluk és családok ma is léteznek. A' nagyváradi káptalani jegyzetekben servus *Moxa* másutt filius *Mocha* 1219. említetnek, szintugy Benkő' gyűjteményeiben a' kolozsvármegyei régibb nemesi laistromokban *Maksai* birtokos család nevek fordulnak elő, de mit jelent a' szó még nincs felvilágosítva, meg lehet idővel a' finn nyelv' valamelyik ágazatában biztos magyarázatára akadhatunk a' szónak Szirmayban is, Notitia Comitatus Zemplin. p. 2. Nicolaus et Gregorius nobiles *de Mokcha* jó elő.

Almus' nagy atyja' fija olly nyilván vissza játsza a' *Kadus* nemzeti nevet? miért írják oláh *Kadicza filius Che-lae*? Siegler „*Kadicha, Cheve Belae fratres Hunni*“ Turóczy „*Chele pater Kadiche?*“ és Plinius *Géli quos Graeci Cadusios appellant?* tehát ismét a' perzsiai Gilány vagy Dzsilán tartományban a' mardok mellett, kik a' medustól nem rettegtek¹⁾? Honnan *Kadicsfalva* neve Csikszékben? Gilányi puszta Debreczen mellett? történetes egyezések-e ezek, vagy historiai alapjuk is van? Strabo a' kadusokat márdokat, tapyrokat jövevényeknek mondja a' Kaspium mellett, (Metanastae) Bochart ezt tagadni látszik, mert Ctesias után írja Diodor, hogy Ninus a' kadusok' és tapyrok' földén parancsolt, de ezt ugy is lehet érteni, hogy Ninus hatalmát a' Kaspiumig kiterjeszté, hol az író idejében kadusok és tapyrok laktak, 's azért Strabó hitelessége nem csonkul, annyival is inkább nem, mert Diodor a' márdokat nem említi, hanem csak a' más kettőt²⁾. Ha a' finn morduanok, kiknek nyelve Raske szerint még ismeretlen, 's keleti finn ágazathoz tart³⁾ a' nyestbőr vadászattól vették volna nevet, (a quibus pellium murinarum venit commercium. Jordanes) ugy magát a' *mardus* szó értelmét is meghatározni lehetne, mert *mahrđ*, *mard* (Mustela, Martes, Linnei) *mus finnicus* a' régi írókban, mivel az arab *phenek* is egyez, pelles mardurinae magyar törvényeinkben⁴⁾, fejér torku, kis fülű, szőrös lábu, hosszú farku ragadozó állatt, mellynek bőrével a' parthusok ruházkodtak⁵⁾ 's Damir arab író szerint, keleten a' királyok 's nagy urak viselték.

1) Diodor, 2, 34. Ritters, Vorhalle europäischer Völkergeschichten. Berlin, 1820. p. 281. Halling, l. c. I. p. 31.

2) Geographia Sacra. L. III. c. 14.

3) Raske' hátra maradt irományai. Jahrb. für wissenschaft. Kritik. Nro. 17, 18, 19. 1835.

4) A' *mard* szó különböző formái Adelung' szótárában *Marder* alatt.

5) Hesychius in voce *Σίμων*, és Bocharti Hierozoicon. L. III. c. 33.

XIX.

ZERMEGH JÁNOS ÉLETE.

Az előttem ismeretes hazai írók közül *Istvánffy Miklós* az, a' ki *Zermegh Jánosnak*' históriárját legelső nem csak emlité, hanem használá is ¹⁾. Ez hozhatta *Bel Máttyást* azon véleményre, hogy *Zermegh* életírója maga *Istvánffy*, melly életrajza az 1662. *amsterdami* kiadásban, 's ebből *Schwandtner Györgynél* (SS. RR. Hung. Tom. II. in Praef. p. XV—XVI. §. XVI.) olvastatik, és mellyre ő illyen észrevételt irt: „*Hactenus Istvánffys, quae* (biographia) *tota eius praefatio est. Subscriptae huic sunt initiales, quas vocant, litterae N. I. quae haud obscure Nicolaum Istvánffyum indicant.. Quod vero seni demum depontano, et paupertatem exprobravit, et religionem* (az ágostai vallást) *crimini dedit Istvánffys, more id quodam suo fecit, ut cum acrem se censorem gesserit in alios, haud tamen vidit manticae, quod a tergo est.*“

Bel véleményének ellenmond *Haner György* (*Adversaria de Scriptoribus Rer. Hung. Vien. 1774. 8. p. 135.*) „*Litteras hasce initiales Nicolaum Istvánffyum*

1) *Hist. Lib. X. 1528-dik évre Hobordánszky János*' követségéről szólóban „*Hic postquam ad Solimannum — introductus fuisset — petebat-libero ore, uti fama fuit, et Joannes Sermegus eorum temporum aequalis, id in suos annales retulit, ut amicitiam et inducias Ferdinando daret.*“ 'S *Lib. XI. Buda* vivásának leírásában „*Stanislaus — Praepositus Albensis, ad levandam Regis inedia certa obsonia — per idoneos homines, ac Joannem Zermegum, qui postea haec omnia posterorum memoriae tradidit, opportune subministrabat.*“

indicare conicit Belius in Praef. Tom. II. Script. Schwandneriano praemissa §. XVI. úgy mond, quae vero coniectura, cum Istvánfius anno adhuc 1615. diem obierit supremum (Ipso Belio teste in adparatus sui Dec. I. Monum. VII. f. 371. nota x) mihi saltem a vero esse videtur alienissima, qui Johannem Nadányi, virum illo ipso tempore, Flori sui Hungarici editione clarum, illis sub literis latitare voluisse autumo.“

Haner véleményét pedig Denis Mihál hozza kétségbe, Wiens Buchdruckergeschicht. Wien, 1782. 4. p. 621. „Haner giebt die Anfangsbuchstaben verkehrt I. N. an, und ist geneigt den Joh. Nadányi für den Herausgeber zu halten, der freylich seinen Florus Hungaricus 1663. zu Amsterdam 12. drucken liess¹⁾. Allein man bedenke, ob ein Reformirter, wie Nadányi war, leicht den Ausdruck Lutherana laabe infectus, vom Zermegh gebraucht haben würde?“

Azonban Denis ellenvetése sem minden oldakról helyes; mert Nadányi (Floro Hungarico. p. 215.) Perényi Péterről hasonló értelemben ír: „Perinyi nec Ferdinando, nec Johanni fidus, úgy mond, quod Lutheranismum — longe lateque a Latorcza ad Agriam propagavit.“

Utánzá Belt, Horányi Elek (Memoria Hungarorum Scriptis editis Notor. Tom. III. p. 587.) azon Czwinginger Dávidnak, Specimen Hungariae Literatae czimű munkájából p. 406. kölcsönözött toldalékkal, hogy Zermegh János Magyargországbán született. Többi ide tartozó tudományát pedig „Hortante Simone Forgachio litteris consignavit: Historiam Rerum gestarum inter Ferdinandum, et Joannem Reges Hungariae. Hanc typorum beneficio publici iu-

1) Illyen czím alatt: „Florus Hungaricus, sive Rerum Hungaricarum ab ipso exordio ad Leopoldum Regem (1650) deductarum compendium Auctore Johanne Nadányi de Keres Nadány Amstelodami ex Officina Joannis a Waesberge, Anno 1663. in 12. p. 380.“

ris fecit primum Nicolaus Istvánffyus; repetita fuit haec editio Amstelodami 1662. 12. a' névtelen írójából, és *Bod Péternek Magyar Athenasából p. 331.* vette.

E' vélemények, ítéletem szerint, el nem fogadhatók; mert *Zermegh* életében olly botlásokat találunk, mellyeket az egykorú *Istvánffy* el nem követhetett, jelesen, hogy *Zermegh* némelly gúnyírásért, 's illetlen szókért, *Maximilian* cs. és kir. kedvetlenségébe esvén, hivatal nélkül maga házánál vénült volna meg. *Horányi Elek* állítása, mintha *Istvánffy Miklós* adta volna ki legelőször *Zermegh* históriáját, sem egyéb merő vélekedésnél; mert ha *Istvánffy* kiadását vagy maga, vagy mások látták volna, kiadása helyét és évét elnem halgatnák. *Hanerral* sem foghatni kezét, a' ki *Nadányi Jánost* tartja *Zermegh* commentáriusa kiadójának: mert nem látom, miért akart volna *Nadányi* a' felhozott betűk alatt rejtekezni, mire őt csak ugyan semmi sem kényszerítheté, 's a' melly okon *Nadányit* véli, annál, sőt nagyobb oknál fogva az azon időbeli *Nádasi János* jesuitát mondhatnók e' kiadónak, kivált, mivel a' jesuiták szerettek névtelenül maradni.

Zermegh János, a' mint életében találjuk megírva, *Körös* megyei sláv volt¹⁾, 's XVI. század kezdetén született²⁾. Szüleiről és gyermekeségéről semmitsem lehettem feljegyezve; az sem tudatik, hol végezte tanulását. Még ifjú korában szakadt *Zápolya János* udvarába, a' hol íródeákoskodván, ott taníttatta őt *Ravony Mihál*

1) „*Ex hac Sclavonia, quae Crisiensis vocatur — Joannes Zermegh oriundus fuit.*“ Hazájáról maga is emlékezik *Hist. Lib. I. §. VI.* „*Cum in Sclavoniam pervenissimus, ego ad propria me contuleram, quae ab aliquot annis non videram.*“ Talán *Zermanja* helységről írta magát, melly mostanában a' licani határ örségben fekszik. Némelly 1579-dik évi írományban „*Sigismundus Zermegh, qui ex Sclavonia, in certis negotiis Suae Maiestatis — expeditus est*“ olvastatik.

2) Saját históriájában *Lib. I. §. VI.* 1527-dik évre: „*juvenis et avidus videre, quae gerebantur.*“

királyi titoknok, a' cancellaria írásmódjára ¹⁾. Ezekből fejthetni meg, miért ragaszkodott annyira *Zápolya Jánoshoz*, kinek csak nem haláláig mindenkor hiv embere maradt; melly hajlandóságának históriájában is vannak jelei. Ennek okáért, eleinten vitézi rendre szánta magát ²⁾, 's midőn 1527. a' mint írja, *Zápolyával, Ferdinand* elől Budáról Tokay felé futna, Gyönyös alatt *Erdődy Simon* zágrábi püspök oldala mellett katonáskodott. Oda haza is *Frangepán Kristóf* vezérlése alatt *Zápolya* ügyéért vitézkedett; sőt *Frangepán* halálával, midőn a' tót- és horvátországi urak *Ferdinand* részére hajlottak, sem állott el pártjától, hanem 1529., mikor *Ferdinand* hada Zágráb várát megszállotta, a' védők közt volt ³⁾:

Felszabadulván Zágráb az ostrom alól, történt, hogy *Erdődy Simon*, kit *Pekri Lajos* megtámogott 's táborával együtt megvert, fegyvernyugvást kötne *Ferdinanddal*, 's azon idő közben hozzá édesednék, a' kinek eddig olly nagy ellensége volt; melly lépését igen elősegíti vala az

1) Lib. I. §. V. 1527-dik évre: „*rex (Zápolya János) versus Gyöngyös oppidum copias movit; et non procul ab oppido castra metatur. Ibi Simon Episcopus Zagrabienstis — impetrato a rege commeatu, Agriam proficiscitur. In eius exercitu erat nobilis vir Johannes Ravony, germanus frater Michaëlis Ravony, dein protonotarii, cui ego traditus fueram, cum esset secretarius regis, ut sub eo discerem et formam scribendi, et stylum Cancellariae — Ille metuens ne quid adversi contingeret, me una cum altero collega meo (Egerből) cum fratre suo (Slavoniába) dimittit.*“

2) Ekkor már *Zermegh* házas volt, mint Lib. I. §. VI. bizonyítja: „*ad Crisium oppidum — perveni, fuique usque ad exitum belli in castris cum Michaële Tomadoczey, cuius filia mihi adhuc puero, matre ita volente, desponsata fuerat*“ — és „*Intellexeram ex socero meo.*“

3) „*Germani supervenientes, arcem Episcopi Zagrabienstis, e regione civitatis Montis Grecensis sitam, gravi obsidione cingunt. In qua arce ipse quoque, Rationistam agens, adfui. Obsessa fuit arx circa ferias D. Margaretæ anni M.D.XXIX.*“ Lib. I. §. 9.

erre következett fegyverszünet is, melyet *Ferdinand* 1533-ban *Zápolyával* kötött ¹⁾).

De *Erdődy Simon* elpártoltával sem változott meg *Zermegh*, hanem Székesfejérvárra, *Várallyai Szaniszló* préposthoz, *Zápolya* hívéhez jött, 's midőn *Ferdinand* vezérét, *Rogendorft* 1530. Buda alá indítván, *Zápolyát* véletlen ott szorítaná, ennek két ízben is igen hasznos szolgálatot tett, nem csak azzal, hogy a' megszállott *Zápolyának* három rendbeli levelét, melyet *Nádasdy Tamáshoz* indított, ki épen akkor Szigetvárást ostromolta, kézre kerété ²⁾ 's ennek következtében *Nádasdy* Budára, *Zápolya* segedelmére érkezék, hanem eledellel is akkor enyhíté éhező fejedelmét, mikor a' megszállott városban legnagyobb volt a' szükség ³⁾).

1) Mellyről szóló levelét, minthogy még eddig nyomtatás alá nem jött, az eredeti példányból vett másolat után itt közlöm: „Ferdinandus — Fidelibus nostris Reverendo, magnificis, egregys, ac toti universitati Nobilium Regni nostri Slavoniae salutem et gratiam. Cum inter nos, et Turcarum Caesarem ac Joannem Comitem Scepusiensem induciae sint compositae: Id circo vobis mandamus, et firmissime commitimus, ut eas observare fideliter debeatis, neque contra Turcarum Caesarem, ac Joannem Comitem Scepusiensem aliquid hostiliter perpetrare, vel subditis eorum damna, et iniurias inferre audeatis, sub poëna infidelitatis. Secus igitur ne feceritis. Viennae feria tertia post Dominicam Misericordia. Anno Domini M.D.XXXIII.“

2) „Miserat antea Johannes rex Thomam Nadasdy, Johannem Zerechen, Franciscum Kápolnay, ac Cazzon Vaivodam cum Turcis ad expugnandam arcem Zigeth, úgy mond Hist. Lib. II. §. II. quam Valentinus Töröck possidebat — interim Buda est obsessa. Rex missis tribus schedis propria manu scriptis et annulari sigillo signatis, ad Dominum meum Stanislaum Praepositum Albae Regiae, ut eas per hominem suum ad praedictos homines et dominos ac exercitum sub castro Zigeth existentes, primo quoque tempore — perferendas curaret. Quae provincia mihi demandata commissaque fuerat — Quod Deo propitio feliciter effeceram ita, ut omnes schedae ad — dominos — perlatae sint.“

3) „Oppugnabatur urbs fortiter — Jam fere omnia victua-

Ezek után *Zermegh* még kilencz évig maradt *Vár-alyai* udvarában, de *Zápolya* menyezője után, viselt szolgálatára únván, csak hamar elbúcsúzott, 's *Turzó Elekhez* ment¹⁾; kinél haláláig tartózkodott²⁾. Ugy vélem, hogy akkor írta históriáját, melly magában foglal-

lia, et praesertim in urbe defecerunt; et obsessi equinis carnibus vescabantur — Haec ipse oculis vidi. Nam dominus meus, me una cum altero servo meo, ad regem miserat, cui detuleramus diversa victualia in uno equo — pro quibus fuimus remunerati singuli nostrum decem aureis numis, et pro singula veste de panno purpureo.“ Lib. II. §. III. Bizonyítja ezt maga *Zápolya János* is 1531-dik évi adománylevelében, mellyet a' budaiaknak adott: „Cum vero iam ad extremam inopiam commeatuum ventum esset, ipsarum rerum nonnulli privatim aliquid pro suis domesticis haberent; illo quoque se et suos defraudare, et cum aliis fidelibus nostris dividere: soli autem aut furfuribus, aut carnibus equinis famem depellere, et omnia difficilia pro Maiestate, proque conservatione Patriae suae, constantissimo animo sustinuerunt: qua perseverentia uno eodemque tenore cum ceteris fidelibus nostris, quos nobiscum eadem fides incluserat, ad ultimum usque duraverunt.“

- 1) Lib. II. §. XII. „Absolutis Regis nuptialibus, ipse paulo post pertaesus diuturnae et plane inutilis servitutis, et arguentibus me ceteris Dominis mihi benevolis, accepta a domino meo licentia et venia, ad magnificum dominum Alexium Thurzo me contuleram, cui iam antea per literas Nicolai Turcowith, et Pauli Szenthiványi fui commendatus. Jam me apud ipsum existente, et Deo rebus meis prospiciente, in deis fortuna mea crescebat et augmentabatur.“
- 2) Istvánffy Miklós, Hist. Lib. XV. 1543-dik évre „Insequentis anni principio Alexius Turzo, postquam ad Ferdinandum libertatis Perenio obtinendae causa profectus nullum operae pretium fecisset, domum reversus, in morbum incidit; quem cum sustinere non posset, divisa testamento inter filias et patrueles opulentissima haereditate, e vita migravit, ac Levociam deductus, avito sepulchro, singulari funeris pompa illatus fuit.“ *Halála Január 25-kén történt.* L. Wagner *Analecta Scopusii*, P. IV. p. 85.

ja a' mohácsi veszedelem utáni történeteket *Zápolya János* haláláig ¹⁾).

Míg *Turzó Elek* kedvelteté meg őt *Ferdinanddal*, ajánlatára a' pozsoni m. k. kincstárnál hivatalt nyervén, 1553. már titoknok volt, mint azt eredeti irományok bizonyítják. *Turzó Ferencz* elnöksége alatt pedig 1558. évi január elsőjén tanácsnokságra és kamarai számvevőségre lépett, melly hivatalait 1576. folyvást viselte, 's olly tekintetben állott, hogy *Hermann János* 1560. illy czímű mánakáját neki ajánlaná: „*In gloriosissimum natalem, Saluatoris nostri, Domini Jesu Christi, Dei et Mariae Virginis filii. Declamatio carmine elegiaco conscripta a Jona Hermanno Gorlicense. Viennae Austriae excudebat Raphaël Hoffhalter. Anno M.D.LX*“ mellyről *Denis Mihály*, Wien's Buchdruckergeschicht. Wien, 1782. in 4. p. 620 — 621. ekkép ír: Die Zeitschrift „*Nobili, eruditione, omniumque virtutum genere ornatissimo viro, Domino Johanni Zermegh, Sacratiss. Caes. Ferdinandi, Regis Bohemorum Sereniss. Maximiliani, Cameraeque Vngaricae Consiliario ac rationum magistro fidelissimo etc.*“ Noch ein Phaläcium ist an ihn, und *D. Thomam Brandorffer supremum tricesimatorem Regni Vngariae Praefectum* gerichtet. Dann die gute „Elegie 4.“

Névtelen életírója beszéli; hogy *Radetius István* kamarai elnökre írott némelly gúnyírásáért, 's *Maximilián* ellen kiejtett illetlen szók miatt, hivatalától megfosztatván, szegénységben halt meg, Nyitrához közel tulajdon házánál ²⁾. 'S ezen botlások azok, mellyeket az

1) Zermegh története két könyvre vagyon osztva, czeck pedig mindegyik XII. cikkelyre.

2) „*Postremo in numerum, ut appellatur, Consiliariorum Camerae ascitus, cum ibi Stephanum Radecium Aerarii Praefectum Satyra quadam in illius contumeliam carmine scripta offendisset, quamquam ipse id constanter negaret, et Maximiliano etiam Imperatori ob verba quadam prolata non admodum gratus esset, officio eiectus,*

egykorú és szinte országos hivatalban élt *Istvánffy Miklós* el nem követhetett; mert *Tordai Zsigmond* napló könyvéből¹⁾ kiviláglik, hogy az érintett gúnyírás 1560., következőleg még *Radetius* elnöksége előtt készült²⁾, *Tordai* 1560. évi augusztus 17-kére „*Dominus Franciscus Turzo* (a' kamarai elnök) *vocatus ad Caesarem*, úgy mond, *propter versus indicatos Caesari per Cromerum* (a' lengyel történetíró által) *Tragoediae*“ és az 1564. szeptember 18-kára: „*Examen de Carmine infami.*“ November 20-kára „*Examen in Capitulo Posoniensi de Carmine infami. Examinati Mgr. Mathaeus Prothonotarius, Christophorus Cubinus, Petrus Simandus*“ és azon hó 22-kére: „*comperi auctores maledicti Carminis, ex indicio filiorum Francisci Segniey, hos nempe: Joannem Desewflum, Joannem Zermegh, Michaëlem Chiepelium praecipuos: postea vero Gabrielem Literatum Zenth Georgyium, Michaëlem Literatum secretarium Sbardellati Episcopi Quinqueecclesiensis, Michaellem Sándorffy adolescentem Domini Michaelis Merey, Poetam Tranquillum Dalmatam, Excusorem Typographum in Curia S. Annae.*“

Látott-e *Zermegh* ezen dicséretlen tettéért valami bűt? előttem nem világos; de az bizonyos, hogy hivatalából ki nem esett, hanem ezután is a' királyi kamarán szolgált; mert eredeti irományok szerint, *Zermegh* elagott korában *Aulae Regiae Familiaris* czímmel, october elején 1576. bocsátatott kétszáz forint esztendei fizetéssel tisztességes nyugodalomra³⁾. 1580. még élt; laká-

domi suae non procul a Nitria, septvagenarius senex, tenui re domestica, et Lutherana labe infectus, e vita migravit.“

- 1) *Kovachichnál*, SS. RR. Hung. min. Tom. I. p. 112—128.
- 2) *Bel Mátyás*, Hist. Nov. Tom. I. p. 451. írja: hogy *Radetius István* 1569-ben lett kamarai elnök.
- 3) „*Generosus Dominus Johannes Zermegh Sacrae Caesareae Maiestatis Aulae Familiaris, alias Camerae Regiae Consiliarius.*“

sáról azonban, 's halála évéről semmit sem találtam feljegyezve: hihető, hogy élete végéig Pozsonban tartózkodott; mert ott vette fel fizetését.

Czimere két egyenlő részre oszlott pajzs volt, mellynek felső részében három *andegavi liliomot*; az alsóban pedig annyi rózsát viselt; ezek a' pajzs tetejét is díszesítették. Gyűrűjére metszett czimerén nevének első betűi I. Z. látszanak.

Mint íróról különfélék a' vélemények. *Bel Mátyás* idézett előjáró beszédében¹⁾ őt középszerű szerzőnek ugyan, de mivel azokat, a' miket emlékezetben hagyott, csak nem szemmel látta, 's egykoru; ezekre nézve hiteles írónak, 's talpig derék férfinak tartá. Hasonló értelemben volt felőle *Réwai Péter* is²⁾. *Pray György* ellenben megróta³⁾: hogy, mint az új vallás követője a' papi rend iránt részrehajlásból nem mindenkor elég igazságos. Noha nem igaz, hogy *Zermegh* Luthért követé; mert 1540-kig *Zápolya János*, *Erdődy Simon* zágrábi püspök, és *Váralyai Szaniszló* fejevári prépost udvaraikban, az új vallás követője nem lehetett. De ezen túl sem változtató meg vallását, mert mint lutheranus a' pozsoni kamarán *I. Ferdinand* király instructiojának ellenére, mellyet olvastam, akkoriban nem szolgálhatott volna. *Pray* vádjainak okait tehát máshonnan kell fejtegetni, mert ha a' papok ellen irás elegendő ok volna, jelenkorban, világ szerte sok catholicus írók kellene protestansá tenniünk. Névtelen életírója azért véle *Zermeghet* luther követőjének, mivel 1540. után *Turzó Elek*hez vonúlt, ámbár az sem bizonyos még, hogy *Elek* az ágostai val-

1) §. XVI. és XXX. „*Vir integritatis eximiae — Auctor mediocris, neque tamen reiectaneus, quod oculatus plerumque testis, et coaevus est.*“

2) Edit. Schwandtner Cent. VI. p. 718.

3) Annal. Tom. V. p. 221. „*Joannes Zermeghus — novitiae religionis sectator — ex partium studio — sacerdotium ordini parum aequus.*“

lást követte, a' ki *Ferencz* unokáját nem csak Olaszországban tanítatá, hanem *I. Ferdinand* kegyelméből a' nyitrai püspökségre is segíté, a' mit nem teszen vala, ha protestans lett volna. Továbbá *Wagner Károly* munkájából kiviláglik ¹⁾: hogy *Ferencz* 1560. lépett ki a' catholica anyaszentegyház kebeléből, a' mikor nem csak egyházi hivatalától, hanem a' kamarai elnökségtől is vég búcsút kelle vennie. *Katona István* végtére ²⁾ *Zermegh János* históriájában idővetési pontosságot keres.

1) *Analect. Scepus. P. IV. p. 103. „Anno 1560. Magnum inussit dolorem Nicolao Metropolitae Strigoniensi — casus Francisci Thurzo Episcopi Nitriensis — qui congesta pecunia ex duodecim annis administrato Episcopatu, ac insuper Praefectura complurium annorum Camerae Hungariae, hoc anno a Ferdinando Rege Arvensensem dynastiam emit, et abiecta veste ecclesiastica, Barbaram Nicolai Katskæ filiam uxorem duxit, simulque dotis nomine arcem Lethaviensem accepit.“*

2) *Hist. Crit. Regum Hung. Tom. XX. p. 857.*

XX.

AZ EGYETEMES DIALECTUS.

Hogy a' szóhangok más rokon és szomszéd, vagy nem rokon és nem szomszéd hangokkal felcseréltetnek: azt részint *kénytelenségnek*, részint *hanyagságnak* és *gyakorlatlanságnak* tulajdoníthatni.

a) Kénytelenségből cseréltetnek fel a' szóhangok, a' hangműszerek természetes hibája miatt, millyen: a' nyelv vastagsága, hajlatlansága, lekötötése, kelleténél szélesebb, keskenyebb vagy kurtább alkotása stb. ilyen továbbá a' tüdők gyengesége, foghiány, a' halló műszerek tökéletlensége stb. Innen magyarázhatók a' selypes, pösze, hulmás, erős, gyenge, reszketős, horkant, gargás, sziszegő, szuszogó, tompa, rekedt stb. kellemetlen kihangoztatások. A' beszélni tanuló kisdud r. helyett l-et, s. helyet sz-et, gy = dj helyett d-ét, ny = nj helyett n-et stb. hangoztat ki; a' siketnéma pedig épen nem képes szóhangosan beszélni.

Kénytelenségből cseréltetnek fel a' szóhangok továbbá: a' lelki 's testi tehetségek, az érzelem és értelem tompasága, az életmód, de leginkább a' lakhely különfélése miatt. Innen magyarázható a' *batracholalia* betegségben sinlődők' béka rekegéshez hasonló hangja; a' gugás ember hörgő 's majd érthetetlen beszédje. A' hideg zordon tartomány lakosi, durva, sziszegő, sipító, füttyös, pattogó, csattogó hangon beszélnek, hangműszereik kifejeletlensége 's hajlatlansága miatt; a' földsarok lakosi, szűk nyelvűek, szóhangjok durva 's kellemetlen: ellenben a' mérsékelt, szelid éghajlat alatt la-

kók, kellemes, nyájas hangon, tisztán, virágosan, bőven, költésziileg fejezik ki, magas, nyílt, szinte heves gondolataikat. Illy szerencsés helyzetű éghajlat szüülé a' költészetet, muzsikát, rajzolás, szobrászatot; innen magyarázhatók a' sanscrit, arab, mandzsu, chinai, japán stb. nyelvek változatos alkatrészei: valamint a' zordon tartományok zsibbadt, és a' forró vidékek tikkadt gondolkozása.

A' tüzföldi, vagy patagóniai *molucsukok*, és *puelchekek* eszkimó nyelvek, ámbár eredetinek mondatik, szegény, durva 's hörgős hangzatú. Az amerikai éjszaki és nyugoti tengerpartokon, *Labrador* és *Newfoanland* tájain lakó eszkimók, *mikmak* néven hivatnak.

A' *hottentoták* (nyelvekön *guäguäs*) kétfélek: telepvényi (colonia) és *schakal*, vagy kóbor fajuk. A' *chonakacs*, vagy *gonakas* félék, a' *kafferek* szömszédjai, a' *baschmanak* vagy *bosjemanok* hegyi zsvány lakosok; ezek általában igen nyelvcsattogva beszélnek, és nyelvüket igen nehéz megtanulni. Az utazók e' nyelvcsattogást következőleg jegyezték fel: $\overline{\text{I}} \quad \overline{\text{I}}'' \quad \overline{\text{I}}'''$ a' nyelvcsattogás számát egy, vagy több vonallal jelelvén meg. A' *bosjemanoknál* az *ég* = $\overline{\text{I}}''$ *gachuch*; más *hottentot* felekezethnél pedig $\overline{\text{I}}'''$ *köey*, mit az egyetemes írásjegyek-

kel így jegyezhetni fel: $\overset{2}{\text{nsk}} = \overline{\text{I}}''$ *gachuch*,
 $\overset{3}{\text{nsk}} = \overline{\text{I}}'''$ *köey*.

Az ember nyelvcsattogással még az ostopattanást, aczélesiholást (csat, eset stb.) is képes utánozni; illy nyelvcsattogással biztatjuk a' lovat stb. Hasonló nyelvcsattogási hangon beszélnek a' *hottentoták*, mint az utazók bizonyítják. Illy nyelvcsattogáskor leginkább némi *nsk* betükből álló hang üti meg fülcinket; kihangoztatását tehát így jegyezhetni fel: $\langle \text{nsk} \rangle$ a' nyílval a' hangoknak kívülről a' szájba befelé hangoztatását jelenti. Számos hasonló hangot képes az ember utánozni a' nélkül, hogy illyféle hangoknak jegyei volnának.

Déli Amerikában a' *yamüök*, háromnál többet nem bírnak számolni, 's ezt is: *poettarrarorincouroac* szóval mondják ki, háromnál nagyobb számot egy maroknyi hajjal, szőrrel, vagy homokkal szoktak mutatni. Ugyanott a' chili királyságban *Gili* (Storia Ameri. Tom. III.) állítása szerint, olly művészileg van alkotva az *aracau-caní* nyelv, mintha minden része mathematicai pontosságú ügyességgel volna kiszámítva; minden főnev változása ugyanaz, az igeragasztás szinte egy, e' nyelvnek, minden bősége mellett is, nincsen szabálytalan vagy rendhagyó beszédrésze; egész grammaticája, egész elméleti része egy negyed ivre leírható, megtanulása néhány napi szorgalomba kerül.

Dow angol tudós (Abhandl. zur Erläuter. der Gesch. von Hindu 4. Abh.) állítása szerint, a' *sanscrit* nyelv szónyomozási szabatoságára 's grammaticai rendére nézve, felülmúlja az arab nyelvet, olly világos megkülönböztető jegyekkel bír, annyira szabályos, összehangzó 's egyszerű: hogy szavainak minden bősége mellett is, rövid nyelvtan és kised szótár elég, alapos megtanulására.

Maffei (Hist. Ind. L. XII.) *Turselin* (Vita S. Xav. L. IV. c. 2.) és *Charlevoix* (Hist. du Japon. T. I. L. I. §. 3.) bizonyítják, hogy a' japán nyelv szónevezetekben felette gazdag; a' japán ember nem csak más szavakat használ ugyanazon tárgy előadására a' személy rangjához képest: hanem azonegy tárgyról máskép beszél nőszemélylyel, és máskép férfival. A' japán nyelvben más szavakat használnak a' beszédben, másokat az írásban, és itt is más szavakkal írnak levelet, másokkal könyvet. A' beszélőnek úgy, mint az írónak vigyáznia kell, és minden botlást, minden tévedést kerülnie, hogy ki ne gúnyoltassék; mert a' japán nyelvnek minden bősége mellett is, tulajdona az, hogy azon, kevés szóval sokat fejezhetni ki.

Nagy szóbőséggel és gazdagsággal bírnak a' *chinai*, *arab*, és *mandzsu* nyelvek is. (Herder, Abhandl. über d. Urspr. d. Sprache. S. 127, Meninszky, Onomasti-

con, im Worte *Leo*. Du Halde, *Descript. de la China*. T. III. p. 229.)

Meninszky szerint, az *arab* nyelvben ugyanazon tárgyat 200. különböző szóval fejezhetni ki. A' magyar nyelvben: *megy*, *jár*, *kél*, *költözik*, *elmozdul*, *ellábal*, *lódul*, *ballag*, *lohol*, *lépdel*, *baktat*, *utaz*, *elszelel*, *eltisztul* stb. valamint: *szép*, *csinos*, *kies*, *gyönyörű*, *kedves*, *kellemes*, *deli* stb. majd egyet jelentenek. Efféle szavak hasonjelentésű, hasonértelmű szóknak, (synonima) mondatnak, ámbár különböző értelműek, és a' tárgy különféle tulajdonait, minőségét, mennyiségét, nemét stb. fejezik ki, mint: *kényes*, *kevély*, *hetyke*, *gőgös*, *gangos*, *dölyfös* stb. a' puffeszkedésnek különféle fokát jelentik.

Vannak nyelvek, mellyekben ugyanazon szó, több egymástól különböző tárgyak kifejezésére használtatik (homonyma); ilyenkor a' valódi értelem, kihangoztatás, vagy a' vele használt többi szó jelentése által határozattik meg. A' heber zsidó nyelvben ezen szó: *kar*, annyi mint: *hideg*, *drága*, *ásit*, *sepret*, *nyírt* stb. A' chinai nyelvben, *tao*, annyi mint: *vezetni*, *megvonni*, *mellé jöni*, *gyámolítani*, *védni*, *lábbal tapodni*, *mondani*, *vitetni*, *ész*, *út*. *Lou*, annyi mint: *út*, *drágakő*, *harmat*, *tenger*, *varju*, *taliga*, *folyó neve*, *elvezetni*. E' két szó: *tao-lou*, tehát annyi, mint: *utjától megfosztatott*. A' magyar nyelvben sok illy több értelmű szó találatik, ezeket méltó volna összeszedni.

Némelly nyelvekben a' magánhangzók sokféleképp hangoztatnak ki: röviden, hosszan, hangicsálva, vastagon, vékonyan, magasan, alant; a' több szótagból álló szavakban, egyik szótag vékony, a' másik vastag stb. Illyen a' *chinai* és *gvarani* nyelv (Braziliában). A' missionariusok kénytelenek voltak e' nyelvek szavait, saját kihangoztatások szerint feljegyezni; de jegyeiket, az egyetemes írás hiánya miatt, egyedül magok értették. (Gili, *Storia Americ*. T. III. p. 393. *Mem. des Mission. de Peking*. T. IX.)

Atyafiság fokait külön nevezetekkel kifejező nyelvek: *a' lap* és *fin*, (Sajnovics. p. 52., Pallas, Vocab. comp. T. I. p. 20. 23.) *A' tunkin*, *cochinchina*, és *sziám* nyelvek. (Rodes, Diction. Anamit. Collado, Dict. Japon.) Illyen *a' samojeda* nyelv (Schlözer, Allg. nördl. Gesch. XXXI. Th. d. Allg. Welthist. S. 298. Lingv. totius orbis Vocab. Pars prior. p. 21. 25.) Illyen továbbá *a' timuaca* nyelv (Floridában), melly egyszersmind kifejezéseiben igen rövid. (Hervas, origine, formaz. meccan. deg' idiomi. p. 177.)

Ragos képző, 's egyszersmind rövid kifejezésű nyelvek: *a' lap*, *fin*, *zsidó*, *coptus*, *török*, *perzsa* és *magyar*.

A' cichitta nyelv (déli Amerikában) mindekkorig egyetlenegy, mellynek minden szónevezetei csak egy más-salhangzót foglalnak magokban. Az is nevezetes, hogy *a' maipure* nyelv (Amerikában Orinoco mellett) szónevezetei mind magánhangzóval végződnek. (Gili, Storia Americ.)

b) Felcseréltetnek *a'* szóhangok egymással gyakran hanyagsághól; midőn *a'* szóhang nem pontosan, hanem felületesen vétetik fülhegyre. *A'* nyers magyar ajakú ember, Plankenstein helyett, Palánk Istvánt, *a'* latin nyelvben sziszegő sz. helyett, susogó s-et; rövid éles a, e, helyett, hosszú ékes á-t és é-t hangoztat, mellyek az egész latin nyelvben nem is léteznek. Így *a'* francia ajak deák u, helyett ü-t, és megfordítva hangoztat ki stb.

c) Felcseréltetnek *a'* szóhangok egymással gyakorlatlansághól is, mikor őlly nyelvű ember tanul idegen nyelvet, kinek nyelvében nincsenek meg *a'* tanulásba vett nyelvbéli kihangoztatások; így történik meg, hogy mindent maga nyelve szerint hangoztat ki, nem lévén meg saját nyelvében az idegen hangok, hangeszközei sem lévén gyakorolva, az idegen hangok előadására.

A' chinai nyelvben nincsenek az *r. x. z.* hangok; ezeket tehát *a'* chinai ember más rokon hangokkal szokta felcserélni. *A'* chinai nyelv jobbadán egyes szótagú han-

gokból áll, benne minden mássalhangzó mellé magánhangzó tétetik; azért a' chinai ember e' szót: *crux*, így mondja ki: *cu-lu-szu*; e' városi nevet: *Stockholm*, így hangoztotja ki: *Se-tia-ko-eul-ma* stb. A' déli tengerszigetiek, *Kotzebue* helyett *Totabu*; *Chamisso* helyett *Tomisso*; *Chismareff* helyett *Timaro* szóhangot mondanak. (Museum d. neuesten, und interess. Reisebeschreib. II. 8.)

Az olasz, még az idegen nyelvben sem mondja ki a' *h*-t, ő *három holnap* helyett, *drom olnap*-ot mond; ámbár megvan a' *h*, betű nyelvében, hihetőleg a' szó eredetének tekintetéből, de hangja nincsen: ellenben a' hellen nyelvben a' *h*, hang van meg, de betűje nincsen, és e' hang félkarika vonallal jelettetik az írásban.

A' magyar nyelv természete hozza magával, hogy több mássalhangzót nem szenved meg egymás mellett; a' magyar ajku ember *kreutzer* helyett *karajczár*-t szokott mondani.

A' római nyelvben nem lévén meg az: *á, é, ő, ũ*, hangok, a' római nyelvű utazók e' hangokat más rokon hanggal jegyezték fel, nekik a' *kerület, kerulet, Atelköze, Atelkuzu* stb.

Német nyelvben a' *j*. hang nem kerül össze a' *g, d, l, n, t*, hangokkal, azért mondja a' pusztá német: *nagi* (nagy), *niereg* (nyereg). És ha mindjárt *gy* helyett *dj* iratnék is, *sonica*, és *semiotica* szerint: a' német ajku ember még is *nadj* (nagy) helyett *nadi*-t hangoztatna ki; mert a' magyar *gy*-t, vagy *dj*-t, *gi, di* hangnak tekinti.

Tót nyelvben nincsen meg az *é, ő, ü* hang; a' tótos magyarnál az *öröm, erem*, és a' *szükség, szuksig* stb. Mindenki tapasztalhatta, miként hangoztatják a' magyar hangokat saját nyelvök szerint Magyarországhban, a' sokféle nemzetbeliek. Figyelemre méltók a' tót, görög, oláh, zsidó és német kihangoztatások.

D) Vannak nyelvek, mellyekben a' megkívántató hangok megvannak, de ezek a' kihangoztatáskor felcseréltetnek. Illyenek a' magyar nyelvben: kanál = kalán,

csanál = csalán, hedegü = hegedü, karanyit = kanyarit = kerenyit = kenyerit, (innen, *kenyér*).

V) Midőn valamely nyelvben, azonegy tárgy, más és más eredetű szóval neveztetik az egy nyelvű nemzet valamely felekezete által. Ilyen a' *kacsa, kácsa, rucza, récze, góczsa* stb.

Ormányságban a' *gyomor* = *paczó* (innen, *paczal*); *kikelet* = *tavas*; *bekélet* = *ész* stb. (Tudom. Gyűjt. 1826. II. 38.) Erdélben a' székelyeknél, *barkó* = *posza szakál*; *dogan* = *mészárszék*; *gar* = *hányi veti* (innen, garabonczás); *görgeteg* = *égi háború* stb. (Tud. Gyűjt. 1827. I. 9.)

Vas vármegye délnyugoti részein terül el, 18. helységből álló kerület, lakosi magyar maradványok, és *örségieknek* neveztetnek, ezek az ország határait őrizték, a' miért is, miként állítják, négy királytól nyerték szabadságaikat. Nyelvökbe sok idegen szó csúszott a' szomszéd idegenek nyelvéből. (Társalkodó. 1839.) Ezeknél: *paszita* = keresztvási lakoma; *korosma* = keresztelők ajándék stb. A' moldvai magyarok nyelvforgása szerint, Gegő Elek állításánál fogva: megévelt = megérett; tar = szügy (innen tarja, a' marhahúsnál); kujak = ökök stb. Ide tartoznak a' polócz, kún, gücsei, Duna's Tisza vidéki tájszók, valamint a' nyelvújítók' számtalan jó és rossz szavai.

VI. Midőn valamely tárgynak nevezete, idegen nyelvből kölcsönöztetik; a' mi vagy azért történik

a) mivel azon tárgynak az anyanyelvben nincsen nevezete. Így a' magyarok, a' keresztvíz felvétele után, számos római, olasz, tót és német szót tanultak az őket térítő, és oktató papoktól; sok idegen szót vettek fel a' szomszéd nemzetekkel, hadakozási, kereskedési, társalkodási és más viszonyoknál fogva. Római nyelv használtatott, a' vallási oktatásban, isteni tiszteletben, törvényhozásban, igazság kiszolgáltatásban stb. innen teli van a' magyar nyelv latin szavakkal, ilyenek: *prépost, mise, sekrestye, cancellaria* stb.

b) Vagy azért használtatik idegen nyelvű szó; mivel a' tárgyának valamely körülmény, az anyai nyelvű nevezeten kívül, új idegen nevet is adott: utóbb pedig az eredeti nevezet feledékenysegbe ment. A' magyar sokféle nemzettel vegyült össze, sok német, tót, rácz, bosnyák, horvát, lengyel, orosz, török, frank stb. telep, nevét az új gyarmatosoktól vette, ilyenek: *Oroszfalva, Lengyeltóti, Némedi, Szanda, Zsámbég, Ráczalmás* stb. Ilyenek a' nemzetségi nevek: *Török, Lengyel, Rácz; Oldh, Szász, Beregszászi* stb. Innen természetes, hogy a' palócz, gücsei, ormánsági, örségi, kún, székely, Dunán és Tiszán inneni 's túli, erdélyi és moldvai magyar nyelv a' szerint különböző szónevezeteiben, miként többet vagy kevesebbet kölcsönözött a' vele összevegyült idegenektől.

Az ormánsági magyarság sokat kölcsönözött a' bosnyákoktól, ilyenek: *povedál, beszélget; prészmitál, fecseg, locsog* stb. (Tud. Gyűjt. 1826. II. k. 38.) Ilyenek, Gegő Elek szerint, a' moldvai székelyeknél, az oláh nyelvből kölcsönözött szók: *eszasz, áldozó csötörtök, punga, erszény, oka, pint* stb. Ide tartoznak a' barsi, honti, tornai, gömöri, hevesi, nógrádi, borsodi, palócz, gücsei, örségi, kún, székely, nyelvforgások keverékei.

Az idegen nyelvből kölcsönözött magyar szókat egybegyűjté: *Gyarmaty* Sámuel. Bécsben, 1790. és 1816. *Szabó Dávid, Kisdéd szótár.* Kassán, 1792. *Dankovszky*, a' görög nyelv tanítója Pozsonban, ki a' critical etymologiai szókönyvében azt állítja, hogy a' magyar nyelvben 4668. törzsökyszó vagyan, de ezek közül: 1898. tót; 889. görög; 334. római; 288. német; 268. olasz; 25. franczia; 14. ó zsidó; és csak 962. magyar, 's ez is nagy részint a' török nyelvvel van atyafiságban. Igaz, hogy valamint minden mívelt nyelv, úgy a' magyar is kölcsönözött idegen nyelvből szavakat: azt azonban mennyire mondanak *Gyarmaty*, és *Dankovszky* igazat, csak akkor határozhatni el, ha a' magyar szó-

gyök mind, és teljesen leszzen összeszedve, 's szám szerint meghatározva.

c) Gyakran megvan az anyanyelvben a' tárgyat tökéletesen kifejező szó, még is nem ez, hanem idegen nyelvből kölcsönözött használtatik; mivel az illendőbbnek, tudományosabbnak, és az eszmét kifejezőbbnek látszik, vagy csupa mutogatásból. A' török társalkodási 's hivatalos nyelv teli van perzsa, 's arab kifejezésekkel. A' német egészen rabja az olasz, francia, latin, és hellen nyelveknek, mind a' társalkodási 's kereskedési, mind pedig a' tudományok, kivált a' hadtudomány műszavaira nézve ¹⁾.

Midőn valamelly nyelvbe, másból szók kölcsönöztetnek, azok vagy változatlanul használtatnak, mint: Er ist sehr *charmant*; *charade*; *chimäre* stb. vagy a' nyelv grammaticája szerint megváltoztatnak, mint: *zsenérozni*, *renulciálni*, valakit *megcítálni* stb. Innen történik, hogy az illy kölcsönözött szók használása elefejteti az anyanyelv szavait; ilyenek: *bruderkám*, *transzígálni* stb.: ²⁾.

1) Arn. *Kant*, Die germanische Sprache verglichen mit d. Latein. und Griech. 1804. *Jäckel*, d. german. Ursprache der Latein. Sprach. und des Römisch. Volks. Breslau, 1820. 8. *Kuithan J. V.*, die Germanen und Griechen, eine Sprache, ein Volk. Hamb. 1822—26. III. H. 8. *Eckert J.* die Verwandtschaft d. Deutschen Sprache, mit d. Latein. und besonders mit der Griechisch. Augsburg, 1824. 8. *Franceson*, Specimen glossarii vocabulorum ab origine Germanorum, quae in ligvas recentiores a latina ortas illata, et recepta sunt. Berol. 1832. *Dabrowsky*, Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, quae in libris sacris obtinet. Viennae, 1822. 8. *Dankowsky*, Die Griechen als Stammverwandte der Slaven. Presb. 1828. 8. *Rauch*, F. A. Die Identität der Hindu, Perser, Pelasger, Germanen und Slaven, dargethan aus d. Sprache, Religion, und Sitte. Marburg, 1829. 8.

2) Ismeretesk ama' turingiai tanító ime versei:
Turba studentorum finstrae sub tempore noctae,
Cum sterni fulgent, scheinetteq; mundius helle,

Ide tartoznak a' hebegő kettőztetések, magánhangzók vagy szóotogok ismétlése, mint *vavavarju*, *kakakáposzta*, *efesőfő*, *esesöső*, *eső* helyett stb.

VII. Midőn a' törzsöknyelv grammaticai szabályait valamely vidék, vagy felekezet megváltoztatja, ilyenek: *adi*, *látí*, adja, látja helyett; *késvel*, *szóvel*, *késsel*, *szóval* helyett; hasonlók jönnek elő az őrségi és moldvai magyaroknál, hol Gegő Elek szerint: *kenyérvél*, *nénémnél* stb. használtatnak. Ide tartoznak az átvitt értelmű szólásmódok. Moldvai székelyeknél: *olasz pap* anyyi, mint család; a' changó magyaroknál, a' *földhöz ütött magyar*, anyyi, mint gyáva stb. A' sokféle kiejtés, kihangoztatás, hangicsálás stb. szinte változtat a' szó értelmén. Így: *menj haza*, e' kifejezést, parancsolólag, tanács adólag stb. nem szoktuk egyformán kihangoztatni, melly kihangtatásnak még nincsenek az írásban jegyei; a'?! — jegyek még nem elegendők arra, hogy a' kihangoztatás szabályait, szónoklati, játékszíni, költészeti, közéleti változatos fokait kifejezzék. E' tárgy bővebb előadása azonban, a' szóhangtudományhoz tartozik.

Az eddig előadott módok szerint keletkeztek a' hel-len dialectusok: a) *aeoli*, kis Ázsiában, és az aegeumi tenger szigeteken; b) *dorisi*, durvább, Peloponesusban, Tarentumban és Siciliában, c) *jóniai* a' kis ázsiai gyarmatokban, és az Archipelagus szigetein; d) *atticai*, Atticában, mívelt írói nyelv.

Az olasz nyelvnek *Ternow*, szerint 15. dialectusa van; legdurvább a' *bergamaszki*, *genuai*, *bolognai* stb. a' *toscáni* 's *florenczi*, mívelt társalkodási és írói nyelv.

Francia nyelvnek 4. fő nyelvforgása van: a) *beairai*, b) *auvergni*, c) *flandri*, d) és *walloni*. Ámbár az 1831. Párisban kijött értekezés szerint (*Melanges sur*

Gassatim laufunt per vicos, compita, gassas,
 Cum geigis, citharis, lautis, harisque spilentes,
 Hauuntque in steines, ut feuer auspringat ab illis;
 Tunc veniunt vachtri cum spisibus, atque reclamant:
 Ite domum gasti, slaxit jam zwelfius uhrum.

las lang. dialect. et pat. de France.) 29. millio ember, 70. féle dialectuson beszél Franciaországban.

Oláh nyelvnek két dialectusa van: Moldvában, Oláh, Magyar és Erdélországban, *dáciai*; Thracia, Macedonia és Thessalia vidékein, a' *thracus* szóejtés divatos.

A' chinai nyelvnek négy dialectusa ismeretes: a) *king*, vagy *kou-ven*, régi írásbeli nyelv; b) *ouencsang*, mostani írói nyelv; c) *kouan-hoa*, társalkodási nyelv; d) és *hiang-tan*, a' köznép nyelve.

XXI.

FEHÉR FAGYÖNGY,

ÉS EUROPAI GYIMBOR.

(*Viscum album, et loranthus europaeus.*)

Az Európában tenyésző élődi növények között nagyságra legszembevetőbbek: a' fagyöngy, és gyimbor. Mindketten fákon élődnek; azonban az első a' növényeknek, mellyeken tenyészhetik, sokfélesége miatt jóval elterjedtebb az utolsónál. Ugyanis a' fagyöngy n.egeterem e' következő fákon, legalább ezeken teremni már tapasztaltattott: magas jegenye (*abies excelsa*), füsült jegenye (*abies pectinata*), lúcz (*larix*), erdei fenyű (*pinus silvestris*), kocsánytalan tölgy (*quercus robur*), deli diófa (*juglans regia*), erdei bükk (*fagus sylvatica*), közönséges mogyoru (*corillus avellana*), fehér füz (*salix alba*), fekete nyár (*populus nigra*), tetejült nyár (*populus fastigiata*), fehér nyár (*populus alba*), fehér nyír (*betula alba*); mezei szil (*ulmus campestris*), magasb körös (*fraxinus excelsior*), pistacia terebinthus, cornus mascula, vitis vinifera, acer campestre, tilia europea, köz agacs (*robinia pseudoacacia*), kertí szilu (*prunus domestica*), madár szilu (*prunus avium*), közönséges mandola (*amygdalus communis*), borizü lasponya, naszpolya (*mespilus germanica*), tövis galagonya (*crataegus oxyacantha*), szelid gesztenye (*castanea vesca*); leginkább pedig ezeken: köz körtvély (*pyrus communis*), alma (*malus*), vörös berkenye (*aucuparia*), lisztes berkenye (*aria*); sőt találtatott már europai gyimboron is, mint a' legalsóbb rendü növényeknél (a' gombáknál) szokott, egyik élődi a' másikon. Tehát a' legéj-

szakibb részeket kivéven, megterem egész Európában nem csak a' sikon, hanem a' hegyeken, is majdnem három ezer lábnyi magasságig. A' *gyimbor* sokkal szűkebb határok közé van szorítva; mert csak tölgyfákon, millyenek: a' mocsár tölgy (*quercus cerris*), fanódzó tölgy (*quercus pubescens*), cseri tölgy (*quercus austriaca*), kocsányult tölgy (*quercus pedunculata*), kocsánytalan tölgy (*quercus robur*), (kivált a' három utolsó Szombathely körül is nagy bőséggel) és (Savi szerint), szelid gesztenyefán (*castanea vesca*) terem; és nem találtaik Spanyol- 's Franciaországban, Angliában, Scandinaviában, éjszaki Németországban: de igen Cseh- és Morvaországban, továbbá Bécestől dél felé, a' két magyarháiban, legközönségesebben pedig egész Olasz- és Görögországban.

E' növények a' benne hitt orvosi majdnem varázi erő miatt hajdan nagy tiszteletben állottak. A' druidák, kik egyéb tanulmányaik mellett a' természeti 's orvosi tudományokat is üzték, 's a' füvek' erejét vizsgálták, sokat adtak a' selago, samolus, verbenaca (*verbena?*) nevű füvekre, de egyikre sem annyit, mint a' *viscumra*. Azon szó, mellyen e' növényt nyelvükön hívák, általános gyógyszer jelente: használák is ezt mindennemű bajokban; különösen mindentéle méreg ellen. Azért ha e' növényt valamely tölgyfán megsejték, oda vallásos szertartásokkal járulának, 's mint ollyast mit a' természet legszentebbet előhoz; arany sarlócskával lemetszván szükség' esetére eltevének. A' druidák' kiirtása után e' növény' bece alább szállott, sőt elenyészett; mert haszna a' druidáknál divatozott tudománytitkolás miatt másokkal, mint e' rendbeliekkel, alkalmasint nem közöltetett.

Az utóbb élt orvosok, vagy ama' babonás és rejtélyes bánásmód miatt, mellyel az a' ligetek' bölcseitől alkalmaztaték; vagy mivel tett próbák után a' süker várakozásuknak nem felelt meg; vagy hogy azt mint mindent gyógyító füvet a' kuruzsolás' országába tartozandónak vélték; vagy mivel nála jobb 's bizonyosabb hatásu gyógyszerekre akadtak, azt nélkülözhetőnek itélték.

Igy e' szer is sok más egyebekkel, a' régiek előtt nagy becsben lévőkkel, talán méltatlan feledékenységre ment. Mert ha igaz, hogy tapasztaláson alapszik az egész orvosi tudomány: olly szerről, mellyről a' régiek, bizonyosan nem tapasztalás nélkül, olly sokat tartottak, nem árt ugyan fürkészetgerjesztő kétségeket támasztani; de kárhozható itélettel csak ovakodva kellene előállani. Mert ki ne tudná, hogy a' gyógyszerek' akár minő mennyiségben alkalmazása által ma is sokszor cél téveztethetik? a' leghathatósb szer, ha idején kívül adatik, mit sem használ; ha a' beteg' személyzetére, a' baj' évült ségére, szokott életrendre, kiállott nyavalyákra, használt, mikép 's mikor használt gyógyszerekre stb. nem figyelnek: ki áll jót, hogy valaki bármilly terményével e' földnek vesztett egészségét visszanyeri? Ha továbbá meggondoljuk, hogy az anyatermészet' csodálatos működése által gyakran más erő rejtezik a' növény' gyökerében, más a' szárban, virágban, levelekben, gyümölcsben; 's ez is máskép nyilatkozik a' fiatalban és idültben, máskép a' száraz, magas vagy alant vidéken termettben; 's hogy ez ismét növekedik vagy hanyatlik szárított korában, másként hat törötten vagy kivonatban adva, másként forrázva vagy főve, másként hidegen vagy melegen, pörköltben vagy égetten, egyszerűen kinyomva vagy lombikon szűrve, lepáralogva vagy szesszel hígítva, első mi voltában vagy forrásnak indulva, a' kórroham előtt, közben vagy után nyujva stb.: milly könnyen megfogható, hogy egyesek' próbatételei akármi körülmény miatt nem kellőleg alkalmazva, 's vagy nem elég sokáig, vagy nem elég helyes életrenddel használva, a' bajon nem könnyítettek, 's a' másoktól híresztelt sükert nem adták.

Ez az oka, ugy hiszem, hogy többféle növény, melly sok esztendeig, gyógyszerházokban is árultatva, használtatott, a' divatból mint haszontalan kimaradt: de némelylyike pásztorok- 's tudákos parasztnál 's parasztnőknél fennmaradván, általa néha olly gyógyítások történtek, millyeken a' kitanult gyógytanár is álmélnodni kénytele-

nítettett. Volt azután, hogy illyes esetek figyelmet gerjesztettek, a' gyógyszer hírré kapott, 's (mikép már az ember olly mohó 's tuzásra szerfölött hajlandó), mindenhol, bármi bajban 's körülményben, alkalmaztatott, 's *nincs a' világon jobbnak* kiáltatott, végre pedig számtalan esetekben esalónak találtatván, félre vettetett, 's ismét azok' tulajdona maradt, kik okos tapasztalás után azt józanul használni tudták. Példa erre a' mi korunkból: Lieber' theája (galeopsis ochroleuca), 's általánosan orvosi erejére nézve a' hideg víz, 's egyéb világhírű panaceák. Sőt példák reá nagyában az egymásra következő 's egymást lerontó gyógyrendszerek is, mellyek közül a' legujabbik többnyire göggel tekint eldődeire, 's mintha a' régi tagasztalások mik sem volnának, minden jót magának tulajdonit; pedig valamint minden rendszernek hullottak 's fognak is hullani áldozatok: úgy mindenütt volt 's van is valami jó. Csak a' fölületesség 's visszaélés okoz rosztat, itt kellestinél inkább izgatva, amott a' hasznos időperczeket károsan mulasztva. A' vérelesztésnek, például, izasztásnak, allövetnek stb. bizonyos esetekben hasznos voltát csak a' félszeg 's elfogult tagadhatná: de ha nem embergyilkoló, bizonyosan emberkinzó 's botor volna az, ki közülök valamelyikét kedvenz gögymódjává tevén, azt mindenütt alkalmazná, ahhoz mintegy hozzá esküdnék, 's mások' tapasztalásaira, figyelmeztetéseire szeméit átalkodottan behunyná.

Ugyanis a' lehetséges diszczimék közül, mellyekre magát a' természetudós érdemesíteni törekedhetik, álljon bár akármilly tudós vezér' zászlója alatt, minden esetre legjelesebb: a' *rationalis*: 's e' szerint legjobb gyógyász is mindenkor az leend, ki egy vagy más rendszer iránti előítélettől el nem fogulva, híven a' természethez, minden különös esetben az ész és tapasztalás javallta legcélirányosabb szert rendel.

Arról, hogy az egyszerű természetes életmódtól valamelyest mindnyájan eltávoztunk, többnyire magunk sem tehetünk; mert a' társaságnak, mellyben születünk, to-

váhbá a' nemzetiség', szokás', hivatal' stb. viszonyainál fogva, a' lakásban, ránházában 's leginkább az össze vissza pempécselt ételek 's italokban legjobb akaratunk mellett is az uralkodó divat' rajjai vagyunk; 's így alkalmasint már világra jöttünk előtt, néha talán szüleink' hibája miatt, életünknek 200. esztendőre nyulható fele föl van áldozva.

De ha rosszul van, hogy a' természet' tágas birodalmából a' legkülönszerűbb adományokat egybezagyváljuk, 's e' zaggyával töltözve magunk ássuk alá egészségünket: bizonyosan az sincs jó, hogy hanyagságunk vagy tudási önhittségünk miatt bajainkban elégségesnek véljük azon csekély számú gyógyszerekhez folyamodni, mellyek p. o. a' bécsi Dispensatoriumban följegyezték; mondom nincs jó, hogy rendszerhez szegődött kényelemből számtalan, fűben fában rejtezett, alaperő sejtétlen szunnyadoz. Valóban maskép kellene a' természet' anyai gondoskodásáról meggyőződve lennünk, melly irt 's enyhülést nyújt mindenütt, hol baj van, csak értetni, csak fűrkészteni kíván.

Azért hála a' most emelkedni kezdő még ugyan, tagadni okosan nem lehet, tulzó 's tökéletlen, de naponként tökéletesülő 's helyes irányu ('s már csak az által is, hogy a' gazdagot 's szegényt egyiránt kinzó, 's ez atólsót pénzbeli tekintetben is rettentő, sokaknál hasonlókép tulságra fajult eddigi gyógymódot mérsékelte, számíthatlan jót eszközlött) hasonszenvnek, melly bizonyos hatásra számolván czélul tevé magának: állatot, növényt, ásványt fűrkészet alá venni, 's az állati életműségre ható erejét kipuhatólni. E' gyógymód nem rekeszti józanul ki az életerőt serkentő külső eszközöket is, hanem tágas körébe fölvesz mindennemű tapasztalásokat, azokat sem rekesztvén ki, mellyek' magyarázatára (széreny természetvizsgálóhoz illőleg) a' természeti titkok' ismeretének hiánya miatt, magát elégtelennek vallja; méltányolja a' magnest, a' villanyt, a' lelki benyomások' sikerét; sőt a' sympatheticus orvosságokat sem veti egé-

szen meg: hanem mindenek fölött szigorú bírálatot tart, 's ezernyi próbák gyűjteménye után, a' szint a' valótól megválasztja. Illy tannak hódoló gyógyászoktól, illy természetbuvároktól várhatni majd, hogy -vizsgálódásaikat a' kuruzsolóktól használt házi szerekre is kiterjesztendik; sőt hogy vizsgálat alá veendik a' legrégebb időkben divatozott gyógyszereket, 's így a' druidáktól annyira becsült *viscum*ot is.

E' reményt addig is keblemben táplálva, jelenleg leginkább azt igyekszem meghatározni: mellyik a' két növény (fagyöngy és gyimbor) közül az, mellyet a' druidák *viscum* név alatt használtak; mert ez iránt a' vélemények megoszlanak: a' nagyobb rész a' gyimbor mellé szegődik; 's legujabban maga Reichenbach is *Flora Germanica excursoria* című munkájában felöle így: „*Fru-tex parasiticus in Quercu austriaca et pubescente, unde Viscum Quernum officinarum hoc, et minime praecedens.*“ t. i. *viscum album* Lin.

Mindenek előtt e' két növényt szükség egymástól szorosán elválasztani; mert nagyjában véve, 's futólag tekintve mindkettő sokat hasonlít egymáshoz. Különböznek tehát imígy:

1-ör Helyre nézve a' növényrendszerben: mert C. Sprengel szerint *viscum* a' négyhiműek' osztályához tartozik, *loranthus* pedig a' hathiműekéhez. Sadler' pestvármegyei virányában, *viscum* a' kétlakiak, *loranthus* a' hathiműek között áll. A' debreczeni füvészkönyvben mindkettőnek a' kétlakiak között jutott hely, de itt is négy- és hathiműekre különböztetve. E' hánvás vetés a' *nemi rendszer'* tökéletlenségének következménye. Jus-sieu' rendszerében a' loranthéak között egymás mellett állanak.

2-or A' *viscum*ban a' himvirág' csészéje vagy pártája Diósz. bokkrétája (mert Sprengel és Sadler pártát említenek, Schultes, Reichenbach 's a' debrecz. füv. pedig osészét) négyhasábu; négy porhonja (mert himszálai alig vagynak) belől a' csészére vagy pártára nőtt. A' nővirág-

ban a' csésze vagy pártá, mint a' himé, a' magzat fölött; bibéje száratlan; gyümölcse bogyó, egyetlenegy szivesded maggal. Him- 's nővirágok gyakran más más tövön, de néha ugyanazon tövön is mind a' kettő. Azon 25 faj közül, mellyek eddig ismeretesek, hazánkban ezen *viscum album*on kívül még egy, borókán élődő, terem, neve *viscum oxycedri*, melly amannál sokkal-kisebb, 's a' loranthus-sal össze nem zavartathatik.

A' loranthus' virágai himnösök vagy nősözvegyek; csészéje nincs, vagy helyette a' magzaton ülő kopott fogu párkány; pártája hat (4 — 7) szirmu, szirmai visszazahajoltak; himjei a' szirmok' aljához nőttek; porkonjai kétrekeszük: anyaszála vastagocska; bibéje tompa, egyszerű; bogyója alsó, egymagva, golyós, köldökös. A' loranthus europaeus-on kívül még 73. e' nemhez tartozó faj ismeretes, de ezek Európán kívül teremnek.

Ki nemi különbséget tud tenni, az a' fajbelivel itt nem kénytelenítettik vesződni: mert nálunk, mint mondvolt, mindössze csak három faj terem, 's ezek közül is egyik a' többtől szembetűnőleg elüt. Azonban a' *viscum*-nál a' virágok hármával — ötével az ághegyeken csoportban ülnek, 's a' bogyók fejérek. A' *loranthus*-nál a' virágok az ághegyeken fürtösök, 's a' bogyók sárgák. Azért midőn Virgilius, Aen. VI. v. 205 így szól:

*Quale solet sylvis hiberno tempore viscum
Fronde virere noua, quod non sua seminat arbos,
Et croceo foetu teretes circumdare truncos,*

a' *viscum* alatt *loranthus europaeus*t ért. Ha Pliniust nézzük, ez a' maga módja, 's a' természettudományok' akkori mivolta szerint, háromféle *viscum*-ról tesz említést így szólván: „*Visci tria genera. Namque in Abiete ac Larice Stelin dicit Euboea nasci, Hyphear Arcadia.* Továbbá: *Viscum autem in Quercu robore, pruno sylvestri, terebintho, nec aliis arboribus adnasci, plerique. Copiosissimum in quercu, quod dryos hyphear vocant . . . Adiciunt discrimen, visco in his, quae folia amittant, et ipsi decidere: contra inhaerere nato*

in aeterna fronde.“ Itt a' kettő' összezavarása nyilvános, mert a' loranthus, melly Olaszországban bőven terem, télen elhullatja leveleit; de igen helyesen szól legelől a' viscum albumról; mert Sibthorp szerint ez ma is bőven terem Görögországban abies pectinata és larix fákön. Ezek szerint Plinius' háromféle viscumai közül kettő t. i. melly Görögországban fenyűfákön, 's 2-or melly mindig zölden egyéb fákön Olaszországban terem, a' mostani fehér fagyöngy (viscum album Lin); a' harmadik pedig, melly leveleit elhullatja, a' mostani európai gyimbor (loranthus europaeus Lin).

Ezeket előre bocsátva lássuk: fagyöngy vagy gyimbor volt-e a' druidák' viscuma. Kik a' gyimbor mellett nyilatkoznak, Pliniust hozzák föl, kinek imezek szavai: „*Nihil habent Druidae visco et arbore, in qua gignatur, (si mode sit robur) sacratius.*“ Szerintök tehát mivel tölgyfákön gyimbor terem, azért a' druidáktól használt 's olly nagyra becsült viscum nem fagyöngy, hanem gyimbor.

Erre az a' felelet: hogy mindazon országokban, hol hajdan druidák tartózkodának, u. m. Angol, Francia, 's későbben éjszaki Németországban, európai gyimbor teljességgel nem terem, 's így az a' druidák' viscuma nem lehet.

Azt mondják továbbá: De ha a' fagyöngy olly közönséges, és egész Európában elterjedt: mikép történhetett az, hogy midőn *e' nem ritkaságot* a' druidák megsejdték, annak levevéséhez olly ünnepélyes szertartásokkal járultak? holott Plinus is azt mondja: „*Est autem id rarum inventu, et repertum magna religione petitur?*“

Fel. Plinius jól beszél, 's épen úgy van a' dolog ma is, mint akkor t. i. a' fagyöngy, mint Schlechtendal, Gaudin, De Candolle, Sadler 's mások bizonyítják, tölgyfákön is terem, de szerfölött ritkán; 's épen e' ritkaságnak köszönhető egy részét temérdek hecsének; mért azt? mert talán épen e' fákból szitt 's magáévá alakított nedvnek volt meg azon gyógyereje, melly a' más fákön ter-

mettekben hiányzott. Ugy tartják ugyan rendszerint, hogy a' vad fába oltott nemes csemete csupán a' maga tulajdonait fejtí ki, 's az alaptörzsökből nem kölcsönöz izezt (miről azonban finom izlésü gyümölcstenyésztők bátoroknak kételkedni); de azért ez az élödi növényekben más-kép lehet: 's valóban a' fonal fűnyü (cuscuta europaea) más szaggal 's izzel bír, miként a' kakukfű, üröm, vagy egyéb növényre kapaszkodik; 's a' fagyöngynek a' körtvélyfáról vettnek, semmi ize sincs, 's a' kénsavanyolvadék' színét nem változtatja meg: a' tölgyfáról vettnek pedig összehuzó ize van, 's a' vasvitriololvadékat (Auflösung des Eisenvitriols) először barnára, azután feketére festi. Csak ez is figyelmet gerjeszthet, 's megczáfolhatja azok' véleményét, kik csupán azért gondolják a' fagyöngyöt a' régiektől tiszteletben tartottnak, mivel az fákön 's nem földön terem; mert lám az alma, körtvély stb. fákön termettet nem becsülék annyira. Egyébiránt Plinius' szavai csak azért sem alkalmaztathatók loranthusra, mivel ez a' hol találtatik, a' tölgyfákön igen bőven terem, 's a' madarak, kivált a' léprigó, hurosmádár (turdus viscorus) által szélyel hordva hamar elszaporodik, 's az erdöket rongálja. De még egy ellenvetés:

A' gyógyszerárókban vagy fél század előtt árultatni szokott viscum quernum jó hírét nevét bizonyosan ama' nagy becsőtől vette, mellyben az a' régiek kivált a' druidák előtt állott; tehát ez amazzal azonos (identisch). Már pedig ha tölgyfákön olly szerfölött ritkán találtatik a' *viscum*: széles használata mellett, hogyan láthatta el vele magát annyi gyógyszerár?

Fel. Olly esetekben, mikor a' viscum quernum-nak jó kelete, a' tölgyfán termő fagyöngy pedig ritka volt, a' gyógyszerárók nem vették olly lélekisméretesen a' dolgot, 's a' viscumot ott szedték, hol találták: ha azután használt-e vagy nem, azzal ök nem sokat törődtek. Hisz megtörténhetik most is, hogy a' gyógyász néha azért nem gyógyítja meg a' beteget, mivel nem jól rendelt: hanem mivel a' gyógyszerárók nem jól készítette a' szert,

's elavultat, vagy nem valót adott: mit nálam jobban tudnak azok, kik velök közelebb viszonyban állanak. Egyébiránt azt most már nyilván kimondhatni, hogy a' deák konyha' tulajdonosa olykor igazgyöngypor helyett rákszemporokat adott. Mi sükerre nézve mindegy volt, de ha még is a' gyöngy' árát fizetteté ki magának, az már nem volt mindegy. Mikor még a' *muscus cranii humani* divatozott, 's mint ritka szer jól megfizettetett, bizonyosan voltak gyógyszerárusok, kik azt magoknak más-honnan is, nem csak akasztott emberek' kaponyáiról tudták megszerezni. Így volt sok egyéb szerrel a' dolog, így a' *viscum quernum*-mal is.

Végzetül a' fagyöngyről még ezeket:

Most már tud vagyunk azon, mit a' régiek tartottak, hogy a' fagyöngy nem magból, hanem a' fák' éltető nedvéből származik. Például: Julius Scaliger Lib. 2. in Theophrast. de Caus. c. 23. így szól: „*Viscum sicut et gal-la oritur ex vitali excremento, arborum.*“ Ugyanaz keményen megtámadja azok' véleményét, kik a' fagyönyöt a' madarak' ganéjából mondják eredni. A' való itt az: hogy a' fagyöngy magból származik, melly frissiben is kikel ugyan, de hogy azután sem vesztí el tenyésztő erejét, miután a' madarak' belein keresztül ment, tapasztalás bizonyítja. Sőt e' tapasztalás alkalmat adott néhány angol gazdáknak egyéb bogyókkal is efféle próbát tenni, minek sükere az lett: hogy például a' csere galagonya' (*crataegus oxyacantha*) magvai, miután a' bogyó' husát a' górtjukok' gyomra megemésztette, egész esztendővel korábban keltek ki, mint ha amugy vetették, 's így eleven sövényekhez, mellyek hazánkban is sok helytt igen jól állanak, korábban jutottak.

Hogy a' fagyöngy azon fáknak, mellyeken terem, kárt okoz, könnyű elgondolni, mert azok' nedvéből él. De vannak hasznai is.

A' régiek a' fás gyökér' szívós hejját rostokra szagatva idült szemfájások, 's fejbéli rheuma ellen fiúbeiken keresztül huzzák. Leveleiből hajdan kivonatoz^g készítettek.

Ujabb időkben héját bőrtingerlő 's veresítő szer gyanánt alkalmazzák. Vannak orvosok, kik a' fölnövekedett ifjakon 's meglett embereken kiütött nyavalyatörést, mellynek okát nehéz kitanulni, e' növény' porával 's fött vízzével meggyógyíthatni erősítik. Milly érdemes leszen tehát azoknak, kik hozzá értenek, végére jární: valljon e' rémitő görcsnyavalyában a' nyomorult emberfaj várhat-e valóban e' növénytől gyógyulást, vagy legalább enyhülést?

Nem különben érdemes lenne többször 's többeken tett figyelmes tapasztalás által meghatározni: igaz-e, mit némellyek állítanak, hogy a' fagyöngy' bogyói mérgesek, 's béggyüladást és erős hasmenést okoznak? vagy, mit Boerhave is mond, hogy inkább dugulást szereznek, következéleg a' makacs hasmenést elállítják? hogy a' fagyöngy bogyók köszvényes tagra borogatva, a' fájdalmat enyhítik? stb.

Mi szép volna az anyatermészet' azon ujmutatását, hogy a' fagyöngyöt, tehát nem a' gyimbor, olly bőven, mint fölebb láttuk, 's olly messze terjedő országokban előhozza, nem csak a' madarkák' lelépezésére, hanem kiterjedtebben ön bajaink' enyhítésére is használni.

Ezeket a' szenvedő emberiség' örangyalaink, a' lélekisméretes, türelmes, tapasztalásaikat holtig bővítő, mély tudományuk' hatalmával 's a' nyomorultakon könyörülő sziveik' buzgalmával, a' kór' 's kor' erejét megtörő, sok fáradságaik' szép jutalmát ön nemes keblök' érzelmében föltaláló derék gyógyászoknak érdemöknek hódoló tisztelettel figyelmeztetőleg ajánljuk.

SZENCZY IMRE.

XXII.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXVIII.

*János királynak, némelly debreczeni czéhek számára
1531-ben költ kiváltságglevele.*

»**E**n Janos kirali Istennek kegielméből Mag'iar Orszag'-nak Thott ország'nak Horvatt Orzagnak ect. kyrallia Adgiuk tuttora az mi leuel'v'neknek rendiben mindeneknek az kiknek illik hog' az mi hiueink ugi mint az *eszes Szegedy Demeter Kouacs*, e's hasonloképpe'n *Balas Kouacs*, kik az mi uarasunknak Debreczennek polgari es lakosi, es abban leuő több Chemestereknek, kik ott lakoznak az mi uarasunkban Dehrecseben, ugi mint *kouacs* mestereknek *Csizaroknak*, es *Lakatgiartoknak* neuekkel e's szemelielkkel, adanak es mutatanak mi előttünk neminemő szabad es nemes kinitua ualo leueleket pergamenan irattakatt, es Dehrecsennek az mi uarasunknak pecsetiuel meg' erositettekett, mellieket regen az *ezes et* (és) *jo gonduiselő*¹⁾ *Szabo Bertalon*, es mindniajan, kik ackor Dehreczennek biray' es esküitti uoltanak, ugian Che mestereknek ugi mint *Kouacsoknak*, *Csyzaroknak* es *lakatgiartoknak*, kik ot az mi uarasunkban Dehrecseben lakoznak szabatsagok es rendtartasok felől irattattanak uolt, meli *Szabo Bertalonnak*, ki regen Dehrecseni biro uolt, es az több Dehrecseni eskütteknek forgolodasok által ezek-

1) A' polgárok czíme majd legszebb a' czímek sorában;
ők: Prudentes et circumspetti, azaz: Értelmes és gondos polgárok.
A' szerk.

nek az Cheheknek, ugimint *kouacsoknak*, *Csizaroknak* es *Lakatgiartoknak* törüenieket es szabadsagokatt es szokasokatt, mellieket ó nekiek regen az *szent kiraliok*, fokeppen pedig, *Mattias keraly*, es az ó *Annia Eörsebetth* azzoni, aiandekoztanak uolt, ugi mint *ezer négy száz niolesuan négy* esztendök el muluan Bodogh azzoni megh latogatasanak innepében, mely ó tülök az *Csegled* ucsában történetből (az mint értiük) eset *tüz miat mind el ueztenek* uala, hagi ezeket mi ismet megh uytanok es rendszerint megh irnok. Köniörgöttének ezokaert minekvnk ugian ezen Demeter Kouacs es Balas Kouacs uizontagh, hagi mi ugian azon leuelekett, es mind — — az — — azokban uoltanak keduónkben es kegielmünkben véuén, erősse' tennenk, es leuelönkben beiratnok, es örökke' — — megh erőssitenök mely leueleknek rendi imillien uolt: En *Szabo Bérthalon* birak es esküt polgarok, es mindniajan Debrecsennek lakosi, adgiuk tuttokra mindeneknek az kiknek illik, miképpen — — ezes es fü emberek ugi mint *Kouacs Barrabas*, es *Szigiarto Benedek* az mi polgar tarsaink, szorgalmatossak leuén mi előtünk az Chehek felöl mind az ó magok s mind penigh egiebeknek ugimint *Kouacsoknak* es *Szigiarտoknak* dolgokat előnkben adván, es alazatosan köniörgenek, hagi az elmúlt eztendőben ugi mint *ezer négy száz niolesuan négy* eztendőben Bodogh azzoni megh látogatásának innepében miert hagi *Csegled* ucsában történt *tüz miat* minden eó nemes es szabad leuelek, kiket az *szent kiraliok*, füképpen penigh es mostani *Mattias kiraly* es az eó *Annia Eörsebetth* Azzoni, es az eó eleiek — — attak uolt, eluezet uolna. Annak okaert kéreének minket felette igen, hagi az eó törüenieket — — megiratnok. Akkik penigh melto es igaz dolgokat kiuannak nem illik az — — az igazatt eltagadni Annakokaert mi mindgiarast idejen tanacskozuan, az ó kivansagokra — — int halott — — Legh előzör penigh igy hagi minden *Kouacs* mesterek *szekercsét* es minden Csetneken költ uas miuet szabad legien — — Giörg napi *sokadalomban* aradni, es

nem egieb *sokadalomban*, es masinnen ualo Kouacs mestereknek vas miuet abban eladni szabad ne legien. Miert hogi ök Csetnekröl az eó Chehekben mindenkeron eceser eztendöben tartoznak adni és fizetni szuksegekre ualo *fel ort penzt*, ha penigh arulnanak, tehat az Becsi mütöl *fel ort penzel* tartozzanak, es az az mü eladattassek az megh neuezet Zent Giörgi *sokadalmaban*, egi *ortal*, a' kit köz neuel *remeknek* hinak, es külömben el ne adhasa. Ismet, minden ember *sarloidát* auagi *kazáidát*, ackepven az *Szigiaratok* müueket köz helire horgiak, senki penig haznál auagi sátorban ne arulhassa, de uduaron auagi kapu közöt az kairan tartván eladgia, az Zent Lazo *sokadalmatt* kiuálazuán. Hogi penigh az *Sarlok* auagi *Kazak* auagi az *Szigiaratoknak* müueók egiebek szokasok szerint csak eggiel legien keuesb huzonótnell, azok az mesterektöl el uéssenek, es egyik rézéét, a' *ký* ackor uaros biraia, el uegie, az megh maradot reszet penigh az Che mesterek az ö szokasok szerint ö magok el uegiek. Annakutanna, mikoron uý mestereket ü közikben fogadni akarnak, akar *Kouacs legien*, akar *Szigiarto*, akar penigh *Csiszar*, tehat tiztességös ferfiakat; iokat, jamborokat, es io erkölcs — — tt fogadgianak az ó tarsaságokban; de ugi hogi előzör az Varas birajanak megh jelencse, á mint szokas, es mindgiart az uý mester előzör az Kouacs tartozik az bironak adni egi *feizéett*, az *Szigiarto* egi huzonott penz erő *fékett*, az *Csizar* penigh egý *pallost*, az *Lakatgiarto* egi *bezegh sarkantiut*. Mikoron penigh az uý mester az kezét héé adgia, mindgiarast tartozik adni *néegi ióó táal étkekett* es *tizenkéét icse bort*, es á Ché erzéniében tartozik *ket arani forintal*. Végezetre² az töb mestereknek akarattiokból es tanácsokból ugian azon uy mester ebédre tartozik adni *héét ióó táal etkekett pecsenieuel*, *saitual* es *giömölcsuel*, es *száz icse bort* is adni tartozik. Ismet az ket Che mestereknek mindeniknek egý egý *eót uýu keztiúuel* tartozzék, es ugian azonoknak feleségeknak az megh mondót borból *ket icse borral* tartozzék.

Ismét az étkekhez az új mester mind giómólcsele es mind az új azutan szükségén adni tartozik az két Che mestereknek akarattiból. Ezen kiúól hōgi ha az új mester ebben vizzat vonna, mindgiarast minden mű szerzamat el ueszesse ezert ez cselekedéért és engedetlenségert, es tartozzek ismet mindeneket megh újtanía, 's mindgiarast az Che erzenieben *ket arani forintot* adni es tenni tartozzék. Az Che mestereknek penigh ez dolog körül zorgalmatos gondgia legien. Ismét, ha idegen ember az kouacsok szükségere *szenet* bé hoz, tehat senki azt meg' ne merje tartani, seút méégh vámmal se tartozzék, ha penigh ualaki ez megh neuzet mesterek közzvíl, akar mester legien, akar szolga, effelól haburuságott indetana auagi kezdene, az Varas birajanak szeky' élótt, tehat ott az Che mesterektől *kett arani forintal birságoltassék*. Ismet, ha ualamey mester másik mester ellen uétend, semmiuel egiébbel ne tartozzék *bornal*, es az Che mesternek arra *millosága* legien, hōgi annak keduezhessen és engedelemmel lehessen, es az ki az masikatt elózór megh bantotta, azt meg' köuesse mindgiarast. Annakfelelőtte, az fellül meg' mondot mesternek az idegenieknek es jóuevénieknek *harom forintig* hatalma legien törüent szolgáltatni. Eó magok közt penigh az mesterek közt, az kik az eó mesterségekhez tartoznak, minden törüeniekett, az közönséges uétek kivól, ugi mint: *emberöldökles* es *ueerontas* kiúól, ky szolgáltatni hatalmok legien, hozza adván azt is, hōgi ha ualamey mester az masik ellen ollian kissebséget tenne, kit amaz el nem szenuedhetne, arra is legien *mellosága*, hōgi azt meg' foghassa, es az dolognak eligazétására az birohhoz küldhesse. Az esküuestis az Varos törüenie szerint beuehesse. Annakfelette mikor eladni *szenet* az Varosban behoznak, senki az *Kouacsok kivól megh ne uehesse*, es ha valamely mester meg' uezi, es másnak is arra szükségé uolna, es azzal nem akarna közleni, mindgiarast *két forint birságon maraggion*; ha penig' ualaki ó maga akarattia szerint az *széén* utan ki menne, szabadsága

legien uagi oztia el auagi nem. Ackeppen az egi holnapi jönedelmett két réez szerint az meg² neuezett mesterek között; de az *processiokban*, és egieb *tettetes giülesekben jelen legienek* mind az mesterek egi arant. Ismet minden harmad uasarnap az Szent Andras Apostol Templomaban *miset enekeltessenek*, es ha ualaký az mesterek közzül az miséén jelen nem lejend, *tizenniols közönseges penzel* büntettessek hagi ha magat bizonyos okokkal meg² nem mentheti. Ismet az ióo polgarok, auagi egieb emberek, kik ezen szentseges dolognak tarsasagaban uannak, arra az rendeltetett napra *egi egi font uiazzat* adni tartozzanak — — hogy az ő temetsegeknek napián az mesterek jelen legienek az eő rendtartások és szokások szerint. Touabbá, az *Cassay Csizároknak* es *Lakatossoknak* az meg² neuzet Zent Giörgi sokadalomban arulni szabad legien *egi ortal* auagy huzonóttel; ha peníg csak eggiel lezenis alab, az mesterektől el uéttessék, es az varosnak az időben leuó birájának adassek egi rézé, es az maradék réze, az mint szokas, az mestereké legien. Tovaba, az *Szigiartoknak* törvenie es szokasa szerint az legien hagi senki, az ki uýonnan *müre dól*, három eztendőnek alatta *aprodos* ne lehessen, es mikoron *aprodos* lezen, es oztan társa lézen, ugian az töb tarsainak *negi tál étkeekkel* es *nioles icse borral* tartozzek, ezek utan minden töruenieknek es szokásoknak eleget téuen, mesterre lehet és legyen. Touaba, ha ualamellik az mesterek kiüöl ualami *birsagon* marad, ackorbeli Che mesterek azt eluehessék, ualami rézét penigh megh engedgiek. Mind ezekfelet mindenekben azoknak szabadsagóknak örólienek, es elő menetekre igiekezzenek, es ugi ellienek, az mikeppen egieb io mesterek egieb Varasokban, ugi mint *Budan*, *Varadon*, es az többin. Meli dolognak emlékezetire es örókké ualo erősségéré, ez jelen ualo *nemes* es *szabados leuelet* az mi *uarasunknak pecsetiuel* megh erőssítvén es pecseteluen, attuk. Kólt szent Catalin azzoni napjan *ezer négi száz niolesuan kylenes* eztendőben. Mi annakokáért,

megh halgatuan ez elolvasott leuelet az felliül meg² mondot *Kouacs Demeternek*, es *Balas kouacsnak* kegiel-messen *szorul szora* meg² irattuk, allandok es Keduesek leuen mi nalunk, mÿs ez felliül meg² neuzet Cheheknek, ugi mint *Kouacsoknak*, *Csizaroknak*, es *Lakatgiartoknak*, es ő nekik minden utannok leuöknek mind örökké megh erössittiük es Confirmalluk, ez mi leuelönkkell. Mellyekre az mi *feő es titok pecsetünkelt*, melliel ugi mintt Magyarorzághi Király, elünk, *függő pecsetünknek* bizonságauul es erösségéuel egyetemben adgiuk. Költ *Budan* Szent Agostan innepeben, *ezer eött Szász harmincs egy* eztendöben.“

Az 1823. évi budai német ujság 47. számában ez mondatik:

„A' magyar nemzeti muzeumban 26. elavült eredeti czéh kiváltságlevelek között találatnak a' következők:

1) A' debreczeni szürcsapóknak, megerösítő levél 1513-ról Zápolya János erdélyi vajdától.

2) Zápolya Jánosnak, már mint királynak kiváltságlevele, mellyben a' debreczeni lakatosoknak, kovácsoknak es csiszároknak Erzsébettől a' Mátyás király anyjától adott kiváltságokat megerösíti.

3) Ugyan attól a' szürcsapóknak 1536-ról megerösítő levél.

4) Ugyan azoknak, ugyan attól 1540-ről.

5) I. Ferdinandnak 1561-ről a' csizmadiáknak.

6) II. Jánostól 1564-ről megerösítése az atyjától a' szürcsapóknak adott kiváltságlevélnek.

7) Báthory Zsigmond fejedelemnek kiváltságlevele a' debreczeni kerékgyártók' számára 1590-ről.

8) Rudolfnak kiváltságlevele 1598-ról a' debreczeni szappanosok' számára *magyarúl*.“

Ebből, hogy az utolsó számmal megjegyeztetik: *magyarúl*, azt következtetem, hogy a' többi latin nyelven költ, es így a' 2-ik szám alatti is. A' közlött oklevél tehát amannak fordítása. Mikor készülhetett? bizonyosan meg nem mondhatni; de hogy régi, azt bizonyítja mind

a' levél külseje, mind írásmódja, melyre nézve megjegyzendők:

- a) v-t csak néhány helyen ír; egyébként mindig u-t.
- b) gy-t is csak egy két helyen használ; rendszerint gi-t.
- c) accentussal ritkán él; az ö-t többnyire egyszerű accentussal jeleli.
- d) sz- helyett gyakran z-t ír.
- e) cz helyett néhányszor cs-t, és ch-t.
- f) az e-hez némelykor accentust ragaszt é.
- g) eö-t és ö-t vegyest használ.
- h) gh helyett némelykor g²-t ír.
- i) néhányszor ck-t ír két k helyett.
- k) kettős aa-val is él néhányszor; mint szinte kettős oo-val is.

l) gyakorta kettőzteti a' mássalhangzót, hol nem kellene; viszont egyszer írja, hol kétszer kellene.

Különösebb szavai: *sokadalom*, vásár; *csiszár*, fegyvercsináló; *ort*. quadrans floreni, mond Molnár Albert: *Aprodos*, tulajdonképen fegyverhordó; itt mesterinas.

Végezetre az is megjegyzendő, hogy az eredeti oklevél 1530-ban költnek mondatik; ez pedig 1531-ben költ. Nem ekkor fordítottatott-e magyarra az eredeti? és nem a' királyi udvarban-e? mert az írás, tinta igen szép. Papirostra van írva.

SÁRVÁRY FERENCZ.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. 8rét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár
a. 8rét. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész, Kis 8rét, három-három oszlopra. író
papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
8rét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferencz által. n. 8. Postapap, kötve 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m. t.
társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden munkái.
Magyarra Kazinczy Ferencz. n8r. kötve 2 ft; köz. pap. 1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTÉKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK , a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játé-
szint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

ERDETI JÁTÉKSZIN. Hat kötet n12r. kötve 3 ft 57 kr. cp.
KÜLFÖLDI JÁTÉKSZIN. — 15 kötet n12r. kötve 7 ft 14 kr. cp.
(Egyenként is megvehetők).

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első*
kötet. N8r. kötve postapap. 1 ft, közép pap. 45 kr cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kü-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű
koszorózott pályamunka. Irta *Warga János*. n8r. *Első kötet.* Az
elemi nevelés' alapvonatai. Ára a' fali olvasó táblákkal együtt
50 kr cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól.* 5 ív egész
rétben, 20 kr cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMEL. Irta *Györy Sándor.* Első füzet.
n4r. Szép nyomt. pap. és kötve 1 ft 30 kr cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, ltól 108000-ig. Szer-
kezteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejéren
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál.*
n8r. kötve 1 ft 12 kr cp.

TERNÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
saság. Első kötet: Topperczér és Csorba: A' Pokolvarról. n8r.
kötve 48 kr cp.

SEBÉSZSÉG, melyet előadási kézikönyvvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál* és *Smalkovics*
M. Három kötet a' műszavak' deáknémet-magyar és magyar-német-
deák gyűjteményével. n8r. Mindenik kötet' ára külön 1 ft 40 kr cp.

FÁHINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEKSÉGEKRŐL. Fordítá
dr. *Vajnócz János.* n8r. csinos borítékba kötve 1 ft 36 kr cp.

A' magyar tudós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27 l.
4r. füzve 12 kr cp.

T A R T A L O M.

É R T E K E Z É S E K.

Lap.

XVII. A' müncheni fenyítő dologház. Kovács László.	205
XVIII. A' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága (III. közlés). Kállay Ferencz.	219
XIX. Zermegh János élete. Podhradczky József.	234
XX. Az egyetemes dialectus (II. közlés). Széchy György.	244
XXI. Fehér fagyony, és europai gyimbor. Szenczy Imre.	255
XXII. Okleveles todalék. Sárvány Ferencz.	266

L I T E R A T U R A.

CRITICAL SZEMLE.	341
--------------------------	-----

Történettudományok.

R. MONTGOMERY MARTIN, History of the british colonies. — CHARLOTTE DE SOR, Souvenirs du duc de Vicence.	344
HEINRICH LEO, Lehrbuch der Universalgeschichte.	349

Utleirások.

Az ELHÚNYT' MUNKÁI. (Werke des Verstorbenen). Jugend- wanderungen. Semilasso's vorletzter Weltgang. Semilasso in Afrika.	351
Claudius JAMES RICH, Narrative of a Residence in Koor- distan, and on the Site of ancient Ninevah.	363

BIBLIOGRAPHIA.	371
TITOKNOKI HIVATALOS JELENTÉS.	376

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Élőfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. cp. leszen velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 kral drágább. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HARMADIK ÉV.

NOVEMBER, 1839.

BUDÁN.

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG'

legújabb kiadásai.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Második kötet: Engel J. és Nagy Ján.: A' magyar nyelv' gyökérszavai. n8r. füzve 1 ft 30 kr ep. (KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. II-d. kötet: Utazások I. Magyarországi utak; II. Erdélyi levelek, historiai bevezetés és todalékokkal). N12r. füzve, postapap. 2 ft 10 kr, nyomt.pap. 1 ft 40 kr ep.

PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA. Irta Köteles Sámuel. N8r. velinen, kemény táblába kötve 1 ft 20 kr ep.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed réthben, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosboritékú kemény kötésben, postapapiros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVMUNKÁK. Kiadta a' m. tud. társaság. Dübrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, n4r. nyolcz könyomattal. Velinen, kemény táblába kötve 7 ft, vászonban boritva 7 ft. 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., írópap. 3 ft ep.

MAGYAR TÚJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. n8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

VEZÉRKÖNYV' második kötet: Az elemi tanulmányok' alapvonatai. Jutalmazott pályamunka. Irta Wurga János. Magyarorszá' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második megjavított és bővített kiadás. Írópapiros. 2 ft., nyomtató papiros. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECZKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angoltól Kis János. Két köt.füzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDVAI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz szerzetebeli m. hitszónok 's m. t. t. lev. tag által. Két todalékkal a' moldvai püspökségekről, a' bukovinai magyar telepekről 's a' moldvai cath. egyház' két század előtti állapotjáról; Moldvaország' abraozával, ékes boritékba füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. VII. köt. Az atyátlan. Szomorúj. Tóth Lőrincztől, 36 kr.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. boritékú kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászon kötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros boritékú kemény kötésben 5 ft.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folymat 4 kötet. Ára nyomt. papiroson 4 ft, velinen 5 ft. cp.

XXIII.

AZ EGYLETES DIALECTUS.

14. §. Az eddig mondottakból világos, hogy a' törzsöknyelv sokféleképen távozhatik el eredetiségétől, t. i. a' hangzók többféle kihangoztatása, felcserélése, ugyanazon tárgynak több, vagy idegen nyelvből kölcsönözött szóval elnevezése, a' törzsök nyelvtől különböző hangicsálása által, megtartván azonban a' törzsöknyelv lényeges grammaticai formáit. De az atyafiságos nyelvű felekezetek, még inkább távoznak el egymástól, és a' törzsöknyelv eredetiségétől, ha a' törzsöknyelv grammaticai formájából is kiesnek, és ez a' tág értelemben vett nyelvforgás.

15. §. A' nyelvek, úgy is elveszthetik grammaticai formájokat, hogy azokból egészen más nyelvek keletkeznek, a' mi megtörténhetik, midőn valamely nemzet, földrengés, háborúskodás, és általában természeti vagy politicalai viszonyok miatt, más nyelvű nemzetekkel keveredik össze.

16. §. A' nyelv úgy szakadhat el törzöknyelvétől, és keveredhetik össze idegen nyelvekkel, valamint az ember, különféle testalkatu, színü hajlamú, testi 's lelki tehetségü emberfajjal összeelegyedvén, elfajzik annyira, hogy eredeti törzsökéhez többé vissza nem téríthetik, gyakran szarmazatára ismerni szinte lehetetlen. Ily elfajzás tapasztaltatik egész népeknél, és nemzedékeknél is, mint *Klaproth*, *Humboldt*, *Rienzi* 's más utazók munkái bizonyítják. A' nemzedékek szarmazatára 's másokkal rokon összeköttetésére, más bizonyítások hiányában, ha nem is teljes bizonyossággal, legalább valószínűleg

vezethetnek bennünket: a' testi alkat, szín, szokások, viselet, életmód, de leginkább a' nyelv hasonlatossága: ámbár mind ezek különféle viszonyoktól függenek; és így az elszakadt nemzedék' törzsökétől közelebbi, vagy távolabbi rokonságát jelenthetik.

17. §. A' nyelvek összehasonlításában és rokonságuk meghatározásában, nem csak a' dialectust, hanem magát az egymástól különböző elszármazást is szükség figyelembe tartanunk. A' törzsök nemzet gyakran egészen elfajzik és más nemzetté lesz; sokszor elenyészik és kihal, egyedül nyelve marad fenn, ilyen nyelv: a' sanscrit, hellen, római stb. e' nyelvek idegen nemzeteknél maradtak életben. A' *delaware* indus törzsök, egykor a' *Hudzon* és *Potomak* folyók közötti vidéket birta, most az 1838-ik évi tudósítások szerint, e' nép száma alig tesz 200. személyt, és ezek is Pensilvania, Ohio, Missouri, 's Louisiana vidékein vannak elszórva; grammatikai-cajokat *Zeisberger* német tudós szerkeszté, melyet *Du Ponceau* Péter, az amerikai philos. társaság' elnöke, 's a' magyar tud. társaság levelező tagja fordított angol nyelvre. Amerikában az 1836. 1837. és 1838-ki tudósítások szerint, több indus törzsök, haborúskodások és elfoglalások által részint elenyészett, részint kimultához közelget, és idővel egyedül nevök marad emlékezetben.

Besarábiában, *Gegő Elek* útazásai szerint, az ő magyar telepek, török, tatár, oláh stb. nemzetek keveréke által, majd egészen elfajzottak.

18. §. A' tudósok nem egyképen alapítják meg a' nyelvek rokonságát; némelyek a' szógyökök közös birtokát, és a' legszükségesebb tárgyak közös elnevezését tartják a' nyelvbéli rokonság biztos jelének. *Schott* Wilhelm (*Versuch über d. Tartarischen Sprachen*) azon nyelveket tartja rokonoknak, melyekben az emberi tagok, az égi tünemények, a' legközönségesebb természetmények, a' legközelebb atyafiság fokai stb. közös néven neveztetnek, ha bár az ezekről fogalmak különbözőek volnának, és e' különbségek más, nem közös szókkal jelettetnének

is. *Sajnovics*, (Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse. Tyrnaviae, 1770.) azért állítja a' magyar és lapp nyelvet rokonnak, mivel mindkettőnek hason értelmű, hangú, 's grammaticai alkatú szavai vannak.

19. §. Elhallgatván a' tudósok e' tárgy iránti különböző véleményeit, annyi bizonyos, hogy a' nyelvek atyafiságának legbiztosabb jegye, a' szók ugyanazon jelentése, 's ugyanazon grammaticai formája akképen, hogy a' szóhangok fel is cserélthetnek, mások vétethetnek fel a' grammaticai formának sértetlen fenntartása mellett; nem a' szó, hanem annak grammaticai formája van a' nemzet szellemi életéhez kapcsolva: a' nyelv előbb enyészik el, sem mint valamely idegen nyelv képezési formáját felvegye, legyen az idegen nemzet nyelve hatalmas és özönlő, megrohanó 's ostromló, legyen az üldözött nyelv szótára idegen elemekkel teljes: azért grammaticája sértetlen és hibátlan marad, és megőrzi a' nemzetet az idegen veszélyek viharaitól.

a) A' hellen, római és sanscrit nyelveken beszélő nemzetek, eltűntek ugyan a' föld színéről: de nyelvek grammaticája mai napig is fennáll.

b) A' magyar, mióta számtalan viszontagságai közt az európai nemzetek sorába lepett, helyzete nagy részt megváltoztató keleti hajlamát, de nyelve minden idegen befolyások mellett is fennmaradt.

c) A' török nyelvre, leginkább az arab és perzsa nyelvek, maga a' vallás hatottak, még is *Schott* szerint, a' török' nyelv bizonyoság arra, hogy a' nyelv szótára idegen szavakkal lehet teljes, de azért grammaticája tisztán fennmarad.

d) Az arabok, mintegy 800. évig uralkodtak Portugáliában és Spanyolországban, de nyelveket az arab erőködés grammaticai formájából, ki nem forgathatta.

e) A' majd egész Európában szétszórt cigányok nyelve, az újabb nyomozások szerint (*Grellman Zigeuner. III.*) braminok nyelvének állítatik. *Borow* György, az angol bibliai társaság titoknoka, elintézvén Pétervárott, az új

testamentomnak *mandzsu* nyelvre fordítását, a' spanyol belső villongások alatt Estremadurában útazott, és az ot-tani cigányok között tartózkodván, végre cigánynak tar-taték, mert nyelvöket, szokásaikat, hanyományaikat, da-laikat megtanulta. Ez idő alatt leforditá sz. Lukács evan-géliumát ezen spanyolcigány nyelvre, 's azt illy cím alatt adá ki: *Embeo e majaro Lucas brotoboro randa-do andré la chipe griega, acána chibado andré o Romano, ó chipe es Rincales de Sesé. El Evangelio segun s. Lucas, traducido al Romani, ó dialecto de-los Gitanos de Espanna. 1837. 8. 117 l. Borow* gya-nítja, hogy az egész világon elszórt cigányok, a' most is fennmaradt nyelvök által összeköttetésben állanak, és e' nyelv a' *sanscrit* nyelv' származéka. Egyebiránt *Borow*, cigány szótáron, cigány dalok, és hagyományok gyűjteményén dolgozik. Mind ezekből ismét az követke-zik, hogy a' kóbor cigányok nyelvét, olly mostoha kü-rülmények között, egyedül grammaticai formája tartotta fenn.

20. §. Ha a' másod 'rendü törzsöknyelvek, gram-maticája, a' hasonhangú, 's értelmü szóknak akár meg-tartása, akár felcserélése mellett, elváltozik, és más alakot veszen fel: akkor távolabb szakad a' vele rokon nyelvektől, mellyek amannak tágos értelemben vett nyelv-forgását teszik.

I. A' római nyelv, az ó latin nyelvtől különbö-zik, és az annyira kivészett, hogy a' *salusok* az azon jegyzett Mars papjai énekeit, már Cicero idejében sem értették, ebből eredett a' *hellen* nyelv' befolyásával a' római nyelv. Rómának nem ama' *classicus*, hanem e' köznépi nyelve terjedett, a' durva katonák segedelmével a' meghódított tartományokban; ezek nyelve Róma nyelvével keveredvén össze, a' spanyol, portugál és arab nyelvek vegyülvén közbe, támadott aztán más és más, grammaticai formájára nézve a' törzsöknyelvtől külön-böző sokféle nyelv, mellyeken 50 — 60. millio ember beszél.

a) Az *olasz* nyelv, a' római, osztrogoth, és longobard nyelvek keveréke. b) A' *spanyol* nyelv, a' római, vizigoth, alán, és arab nyelvekből keletkezett. c) A' *portugal*, a' római, germán, arab, és francia nyelvek keveréke. d) Azon *romániai* nyelv, melyen a' schweiczi (graubündeni canton) 22. helység beszél, nem egyéb, mint a' deák, olasz, és német nyelvek keveréke. Az 1838-ki tudósítások szerint, volt a' pápai testőrző seregnél illy romániai nyelvű tábori pap, kívül *Mezzofanti* értekezvén, attól némelly romániai nyelvű imádságos könyvet kölcsönözött, melyből a' cardinál, egy pár hét múlva, romániai grammatikát szerkesztett össze. e) A' *provencei* nyelv, a' XIV. század óta, a' francia nyelvvel olvadt össze. f) A' római nyelv Franciaországban, már *Julius caesar* idejében kezdett terjedni, mely utóbb, a' nyogoti birodalommal együtt elhanyaglott, és e' római, frank, burgundi, 's goth nyelvek keverékéből alakult a' *romanzo* nyelv két dialectusa: déli, *Langue d'Oc*, és északi, *Langue d'Oui*, vagy *d'Oil*; ez utolsóból eredett a' francia nyelv, mely miveltségét *Richelieu*-nek köszönheti az 1635. felállított academia által. (M. Rinke, Ansicht über d. Entstehung der Franz. Sprache. Heiligenst. 1832.) g) Az *oláh* nyelv, a' római, tót, német és török nyelvek keveréke. Minthogy e' nyelvek a' rómaiból származtak: azért rokonságba állanak mind a' törzsnyelvvel, mellytől eredtek, mind pedig egymás között.

II. A' celti nyelv Galliában a' VII. századig diszlett: innen a' győzedelmes néppel Britanniába költözött; származékai lettek: a) Az írlandi nyelv, ennek rokonai: a' gaéli vagy ersi nyelv Scozziában 's a' hebridi szigeteken, b) A' cimbrí vagy celtó german nyelv belgák által viteték Britanniába, ennek származékai Angliában: a' vallisi, vagy velsi, cornwelli, és bretagniai, vagy breyzardek.

III. German nyelvűeknek mondattak: a' Duna, Rajna, északi Ocean és Vistula közötti lakosok; nem különben a' dánusok, norvegusok, schvedek, finlandiak

és burkusok. Germanusok ágazatjainak állítatnak *éjszakon*: a) a' skandinaviai, ennek leányai a' schwed nyelv Finlandban, 's a' déli tengeri orosz szigeteken ennek dialectei: dalekarli, és gothlandi; a' régi schwed nyelv schwev gotthus nevet visel. b) A' dán nyelv Dániában, Worms, és Rügen szigeteken; norvégiai, és orkney dialectek Dánia némelly részcin. c) A' islandi nyelv, mellyen mintegy 47,000. ember, német nyelven közel 40. millio beszél. *Déli német* nyelv ágazatoknak ezek mondatnak: a) A' frank, mellyhez tartoznak a' régi schwáb, a' fő német, és cimbr nyelvök. b) Szász nyelv, ide tartozik az anglo-szász, ennek zavarékos leánya az angoly nyelv, melly britt, deák, angol-szász, ó német, dán, norman, francia, olasz, görög szökből áll, és Dublin vidékein leg-tisztább¹⁾.

-
- 1) Alexand. Murray, hystory of the european languages. Edinb. 1823. 2. B. 8. Deutsch, von Ad. Wagner u. d. T. zum Europ. Sprachenbau, oder Forschungen, über die Verwandtschaft der Teutonen, Griechen, Celter und Indier. Leipzig, 1825. 2. B. gr. 8. Dorn B. üb. d. Verwandtschaft der Persisch. Germanisch. und Griechisch-Lateinisch. Sprachstammes. Leipz. 1827. P. Paulinus, a S. Bartholomaeo, de antiquitate, et affinitate lingvae Zendicae, Sanscritanicae, et Germanicae. dissert. Patav. 1798. 4. De latini Sermonis Origine, et cum orientalibus lingvis conexione dissertat. Romae, 1802. Grim Jak. deutsche Gramm. 1. B. 1819. 2. Aufl. 2. B. 1825. G. Hickes thessaurus lingvar. Septemtrionalium 2. Vol. fol. 1705. Rask R. Chr. Untersuch. über die Entstehung der altnordischen oder isländischen Sprach. gekrönt. Preisschrift. Koppenhag. 1811. gr. 8. Kremzier J. F. die Urdeutsche Sprache nach ihrem Stammwört. Weimar, 1822. gr. 8. Wiltenbuch J. P. practisch. Anweisung zur Kenntniss der Hauptveränderungen, und Mundarten der Deutschen Sprache bis in 14. Jahrhundert. Leipz. 1789. 8. Fr. Wiggert Schärflein zur Förderung der Kenntniss älterer Deutscher Mundarten und Schriften. Magdeburg, 1832. Schwenk, Etymol. Wörterbuch d. Deutschen Sprache. Frankf. a. M. 1834. gr. 8. Graff C. G. die hochdeutschen Praepositionen. Königsberg, 1824. gr. 8.

IV. A' görög nyelv hanyatlani kezdett midőn (330. évben) Byzantium, Konstantinapol nevet nyert, és a' római birodalomnak második anyavárosává lett; megromlott pedig Görögországnak a' törökök által lett elfoglaltatása által; ezután keletkezett az új görög nyelv, melly jelenleg legszebb az athenai és Athos hegy körül. Most három féle görög nyelv divatkozik: a) az új közönséges görög nyelv, mellyen mintegy három millio ember beszél. b) Templomi görög nyelv, mellyen a' papok és tudósok beszélnek. c) A' régi tiszta valóságos görög (hellen) nyelv, melly még a' tudósabbak által tartatik fenn.

V. Szláv nyelvek az ádriai tengertől az éjszaki jeges tenger partjáig, és Elbának jobb felétől az orosz éjszaki Archipelagus szigetekig terjednek. Ezen ajakon mintegy 50. millio ember beszél. Dobrowszky után ezek a' régi már kiveszett szláv nyelvnek maradékai két fő részre osztattnak. 1. A' tót nyelv, ide tartoznak: a) az oroszok templombeli nyelvök, -ó tót nyelv; b) a' közön-

Haff J. W. allgemeine Umriss der German. Sprache. Nürnberg, 1817. Fr. *Bopp*, vergleichende Grammatik d. Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Gattischen, u. Deutschen. Berl. 1833. 1. Abth. J. D. *Weikert* über d. Apposition im Deutschen. Lübben, 1829. *Rudolf* J. G. die Sprache der Germanen in ihren sämtlichen Mundarten dargestellt. Frankf. a. M. 1827. gr. 8. *Drechsler* M. Grundlegung z. wissenschaft. Construction des gesammtes Wörter- und Formenschatzes zu nächst der Semitischen, Versuchweise und in Grundzügen auch der Indo Germanischen Sprachen. Erlangen, 1830. gr. 8. *Wilh. v. Humboldt*, über den Dualis. Berl. 1827. gr. 8. Ueber d. Verwandtschaft Ortsadverbien mit den pronomen in einigen Sprachen. Berlin, 1830. *Pott* A. Fr. etymol. Forschungen auf d. Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen mit bes. Bezug auf die Laut Umwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Litauischen und Gatischen. Lemgo, 1833. gr. 8. *Meidinger* Heinr. vergleichendes ethymologisches Wörterbuch d. Gatisch-Teutonischen Mundarten. Frankf. a. M. 1833. gr. 8. Dessen die deutschen Volksstämme geograph. und geschichtl. beleuchtet mit besond. Rücksicht der Sprache. Frankf. a. M. 1833. 8.

séges orosz, 's most irói nyelv; c) a' maloroszek, vagy is kis oroszok nyelve, lengyel nyelvvel keverve Ukrainában, és kis Oroszországban; d) a' susdali nyelv, görög-gel kevert Thraciában; e) szerbiai rácz, dialectusai: az uskoki Gurk mellet Carnioliában, és raguzai. A' szerb nyelvnek rokonai, I) A' bosnyák nyelv; II) bolgár nyelv; III) morlák nyelv; IV) montenegrói Albania és Dalmatia között; f) horvát nyelv, Horvátországban, Carnioliában, Magyarországon, Dalmátiában, és Isztriában igen megolaszosodva; nem különben Morvaországban, a' podluzákok nyelve nevezete alatt. g) Vendek, azaz vindék, vandalusak nyelve, cseh, orosz, lengyel nyelvekből keverve, meg lehetösen kellemes és mivelt; h) lengyel nyelv, mely a' sok mássalhangzók mellet is hajlékonysággal, tűnik ki; miveltségét Albertranti püspöknek elnöksége alatt 1801. Varsóban felállított társaságnak köszönheti. 1. a' kassubok nyelve Pomeraniában, német, és lengyel keverekből áll; k) a' cseh nyelv, 's ezzel rokon Morvaországban a' hanák, és Magyarországon a' tót nyelvek; l) a' felső lusatiai vandalus vagy is szerb nyelv. m) emettől egészen különböző az alsó lusatiai nyelv. n) a' polákok nyelve: Luneburg, és hannoverai tartományokban. Az utóbbiban vannak a' lithvániai nyelvek, mellyek $\frac{1}{3}$ németből, $\frac{2}{3}$ tótból állnak össze, ilyenek: a) az ó burkus nyelv, melly jelenben holt nyelv; b) a' burkus lithvániai nyelv Ister és Memel között; c) lengyel lithvániai nyelv, mellyel még csak Samogitiában Lithvaniának egy kis részében élnek a' schamaiták. d) a' lettek nyelve Oroszországban a' kurlandi helytartóságban, nagy részint finn tulajdonú, melly a' miveltségéből az illető nemzet nyomorúságai által sokat vesztett.

VI. A' tatár nyelvbeli fajokat fejtegeti Dr. Schott Wilhelm e' munkájában: Versuch über die Tartarischen Sprachen. Berlin, 1836. 4. a' tatár nevezetnek különféle értelmét az írók szerint előterjeszti, 's végre járvalja a' tatár nyelvet az atyafiságában lévőkkel egygyűt felső ázsiai nyelveknek nevezni; mert úgymond legalább

a' közös törzsöki tartományra emlékeztet. Azonban Remuzat Ábel a' tatárnyelv atyafiságára a' mandzsu, mongol, keleti török, és tibeti nyelvek által figyeltet mondván, hogy szinte ugyan ezen bélyegü sajátságokat tapasztalni az úgy nevezett finn nyelv osztályoknál is, és a' magyar nyelvnel.

Továbbá állítja; hogy az éjszaki vagy felső Ázsiának negyedik fő nemzetéről, a' hova ostyákok, vogulok, samojedak stb. tartoznak, kik jelenben igen gyéren léteznek és a' földnek mind a' két sarkbeli tájékain el vannak szórva, történetírás és nyelvészeti képen igen keveset mondhatni, melly népeknek azonban arczképi vonásai változatlanul 's másítlanul hasonlatos mongol elfajzás lehet.

Utóbb Schott W. mondja: hogy a' magyarországi magyaroknak törzsök atyái valának a' történetek gyengéd utasítása 's jelentése, és nyelvek ösmivoltának valóistása szerint a' törököknek és hyperboroknak kevéreke; sűrű vándorlásaiknak az indogermanusokkal összeköttetésök következménye, hogy a' mai magyar kifejlődött, és így némelly más népségek elemei által épen úgy tisztáztatott által, és férfiasan haladott, valamint szomszédja 's ő atyafia az ozmán.

VII. A' títanok nyelve fájáról *Xilander* kapitány értekezik e' című munkájában. *Das Sprachgeschlecht der Titanen. Darstellung der ursprünglichen Verwandtschaft der Tartarischen Sprachen unter sich, und mit der Sprache der Hellenen, und Andeutung zunächst daraus hervorgehenden Folgen für die Geschichte der Sprachen und Völker, von J. Ritter Xilander etc. Frankfurt am Main, 1837.* „*Xilander* az ebbeli munkáját a' tunguziak nyelvei között, a' mandzsu nyelvforgása mivoltának fejtegetésével kezdi, a' hol legelőször előterjeszti az abban előforduló szóhangokat, és azoknak az eurpai betűkkel feljegyzését, és jelentését háromféleképen: *Amyat* és *Langlés* szerint; aztán *Remusat* és *Gabelentz* után, végre a' hellen betűk használata 's kihangoztatása szerint. Minthogy azonban egy nyelvbéli írás sem alkalmas min-

den hangnak kitételére, a' *szóhang-* és egyetemes *jegytyudomány* hiánya miatt: azért Xilander fáradozásai e' részben sikertelenek; vizsgálatinak következményeül, a' chinai, tibet, tunguzi, mongoltörök, ó görög (hellen), nyelveket ugyanazon eleműeknek állítja, ezek között a' *chinai* leg-egyszerűbb, jobbadán egyes szótagokból áll; ehhez hasonló a' *tibet* nyelv, melly szavait ragasztékok által képezi. A' mandzsu, mongol, és török nyelvekben a' szók, ragasztékok és összetételek által keletkeznek, stb.

Felhossa Xilander, Klaproth nyelvoszólályozását is; e' szerint egy osztályhoz tartoznak: a' magyarok keletéjszaki Európában, és éjszaknyugoti Ásiában elterjedett finnusok nagy része: a' szomojédák, jénisardok, jukagirok, korjádék, kamesadálók és csuchok, ainok, koreanok, és japánok, a' szigetvilágon elterjedt malajokkal; valamint a' georgiaiak, kaukaziak és a' szemita népek. Xilander azon gyanítását is megemlíti Klaprothnak, hogy a' *csukcsi* nyelv grammaticai formájára nézve, az éjszakamerikaiak nyelvével, és az annyira érdekes grönlandi nyelvvel van összeköttetésben, valamint a' polaris amerikaiak is, az ásiái aleutokkal, és csukcsikekkel. Ha meggondoljuk, úgy mond, hogy Amerikának éjszaki nyelvei, Ásiának minden nyelveivel némi kapcsolatban állanak, különösen az annyira távol eső ó görög (hellen) nyelvvel: úgy önkénynt Klaproth' azon nézetére jövuünk, hogy a' *csukcsi* (tschuktschi) és *aleut* nyelvek amerikai eredetűek; az utazók már régen észrevették, hogy Amerika éjszaknyugoti népei hasonlóknak mutatkoznak a' tatár vagy mongol fajú népekhez, miből azt következtették, hogy az amerikai régibb népesedés Ásiából származott.

Utóbb Xilander a' titáni nyelveken, hol többé hol kevesebbé menvén keresztül, ekként fejezi be munkáját: ezen nyelvatyafisági nyomozás csak első probatételi vizsgálódás 's abból áll, hogy azon nyelvek, mellyek Európában Ásiában, éjszaki, és éjszakkeleti Afrikában, a' szigetvilágnak legnagyobb részében Ásia és Amerika közt, 's éjszakon innen felül beszéltettnek, többé kevesebbé

egymással közel összefüggésben állva tűnnek elő, és különösen az ó görög nyelvnek gazdagsága 's szóbősége, mi által az ebbeli nyelvek összefüggését kimutathatni, azaz mind ezen nyelvek azonegy közös nyelv elemre utasítanak, és azok mindnyájan ugyanazon egy nyelvnek különféle tehetségi, lakhelyi, 's légi körülmények, 's történetek által lett fejlődési fokok a' népeknek megfelelő különféle dialectusaiban, és az illy nyelv kifejlődési fok maradványaiban tünetkeznek elő. Ha idővel meg leszen mutatva, hogy a' mint gyanítatik, a' többi amerikai és afrikai nyelvek is ezen közös atyafiak közé besoroztathatnak; akkor az emberiségnek ugyanazon egy fajtól eredete, 's származása is világos leszen, mit a' szent lapok, és a' mythosok mondásai jelentenek, hirdetnek, és a' mi már más úton is kívántatott eszközöltetni. Utoljára ez iránt találunk bizonyítványt, mellynél biztosabbat nem eszközölhetni ki t. i. nyelvet; mert a' nyelv nemzedékről nemzedékre örökösült legrégebb egyetlenegy oklevél, 's valószínű emlék, a' mit itten felhozhatni.

Elérhetjük-e a' földkeregségnek valamennyi vagy nagyobb részinti nyelveit grammatikai, és lexicografiai tekintetben alaposan át vizsgálhatni; azután biztosan kimondhatni, a' mit eddig csekély 's szűk segéd eszközök miatt csak gyanítani lehetett; továbbá képes lesz az ember valószínűleg bizonyos fokig a' legrégebbi időkbe visszapillantani, és a' fő szétszakadást vagy legalább a' népek széteszlását 's egymástóli elválásának bizonyos korszakait kieszközölni; ekkor elötüntethetik melly népségi ágnak kellet elbomlani, szétfejlődni, 's elválni úgy mint a' nyelv azon a' fokon állot-e? mellyen a' tunguz és mongol nyelvek, mint maradványok mutatkoznak; vagy pedig a' nyelv a' mesterséges modorban mindig magasabb észbeli kifejlődést kezdett-e felvenni? a' mint p. o. Amerikába átköltözött nemzeteknél ebbeli eset lehetett. Illy álláspontnál ismét más nemzetek sikerülhetnek, és talán végre az ős történetek alapvonásai kifelődhetnének, melyek eddig elburkolva elfátyolozva vannak, és mellyek-

nek ha mindjárt kivilágosítására 's felfedezése a' gyakorlati életre nézve nem közvetlen haszonnal kezeskednék is: az még is segédül szolgálna egyesítve későbbi hitelesített történeteinkkel, az emberiség története egészének képzésére, mellynek meggondolása, fontalgatása, szemléltetése, több hajlamot kívánhat meg arra, hogy az emberi nemzedék magát, 's itt létét megismerje.

SZÉCHY GYÖRGY.

XXIV.

A' KELETI NYELVEK

MAGYAR TÖRTÉNETI FONTOSSÁGA.

A' mardus nép mind Kaspium mellett, mind Masiusnál és Libanusnál, hegyek között lakott, maga is ragadozó volt, mint az állat, mellynek vadászataból élt, 's bőrével Medoparthiába kereskedett. Minden esetre a' *mard* és *mord* gyökszók durva vadászok' idejéből maradtak fenn, mellyek nem csak az indogerman', hanem a' semiticai és finn nyelvekben is rokon értelemben nyomozhatók ¹⁾.

- 1) Jäckel l. c. p. 44. a' latin *mors* szó alatt írja: *radix mort* = der Tod; persisch *murden*, im Althochdeutschen *morden* = sterben. Bei uns hat *Mord* die active Bedeutung, Bewirkung des Todes, im lateinischen die passive. *Malcolm* perzsa historiájában (T. I. p. 13.) a' kegyetlen *Zohauk* perzsa dynasta fíja *Murdas* nevet viselt, kinek tyrannismusát nem győzik elég rut színekben festeni a' történetírók, ugyan ő *Flruz* nevű hős *murdanah* praedicatumát, bátor és vitéz jelentésekben magyarázza (p. 107—109). Herbelotban *Mordad* perzsa szó = halál' angyala, melly a' lelket elválasztja a' testtől (Bibl. orient. T. IV. p. 323.) ugyan itt (p. 445). *Nemrod* az arabok szerint ayni mint *mared* = rebelis, revoltans, *Nemared* csak arab többes száma *Nembrodnak* = Tyrannus. Hammer Freytag' arab szótárára tett jegyzeteiben a' francia *Maraud* = schlechter Kerl, Schurke 's az arab *maridh* szót egynek veszi (Jahrb. der Literat. Band LIV. p. 63. et seq.) A' slav *smrt* 's latin *mors*, közép évi *smurdus* szók' ugyan azonságáról *Frisch* értekezett; e' szóról in *Miscellaneis Bero-linensibus*, Tom. IV. Berlin, 1734. p. 190, ugyan itt a' francia *Morddieu*, a' régi német *Mörderio* felkiál-

Ha ez érintések itt magyar rokon népek' egykor mesopotamiai laktáról teljes hitelbe nem hozhatják is Theo-

tás értelmeit kimagyarázza, 's az olaszból származtatásnak helytelenségét *morte* vagy *mor-dio* quasi clamantes auxilium peterent propter mortem Dei; kimutatja (p. 97.) 's a' régi német *Mordacht* szó oklevél szerű formáit előadja. Hogy a' perzsa *mürden*, latin *mori*, német *morden*, angol *murden* csak egy, Hammer' perzsa német szótára is tudatja. Adelungban a' *Mord* szó variátiói *morth*, *mordridus* (a' ripuariusok' törvényeiben = gyilkos) *mohrt*, *moord*, *mordom*, *maurthr*, *mordur*, *meurtre*, *marda* stb. Meier' levelében Leibnitz-hoz *mord* = latro, *mordrodus* a' ripuariusoknál, 's island nyelvben *murst* = a' latin *mordeo*, quae sunt synonyma et *mordere* latinorum est. (Collect. Etymol. P. II. p. 304.) Noltenius' latin szótárában *mordeo* ige' elmult formája *mordi*, azután lett *momordi*, *mordo* volt a' régi forma, honnan *mordax*, *mordicus*, mind régi jó szók. (Lexicon latinae linguae Antibarbarum. Lipsiae 1744. p. 230. és 1050.) *Murr* örményül = mortuus, tehát Armeniában is a' márdok' földjén előjő. (Pfeifferi critica sacra. p. 46. et seq.) Ugyan csak Hammer írja a' perzsa *Mürde* szóról = mortuus, gemordet, Ottfriedben *martolotun* = mordeten, marterten. Danit ist das türkische Gränzrauber *martolos* weit eher verwandt gewesen als mit *armatoli*, woher es Pouqueville u. andere herleiten wollen. Jahrb. d. Lit. LIII. B. Anz. Blatt, hol német perzsa szótárát folytatja. A' francia academia' szótárában *murdrir* régi ige forma = tuer. Dorn' perzsa német szók' füzetében a' perzsa *murden* (*mori*) a' zend *mraté*, pehlwi *murdeh* (*mortalis*) szók' társaságában jelen meg (p. 181.) Grimmnél *mordar* = homicidium, *murdrjo* = homicida régi német nyelvben, gótul *maurthr* = ugyan az (I. 84. 608. II. 123. Gesen a' zsidó מרד (muth vagy az *u-t v-nek* véve *maveth*) szót a' sanscrit *mri* (részesülője *marta*) gyökkel hasonlítá össze, hol az *r* betű több példa szerint meglágyult (Lexicon manuale Hebraicum. Leipzig, 1833.) Grimm ugyan csak a' sanscrit *mar*d gyöknek kettőztetését találja a' *mamarda* formában (= confregi, I. 1504.) Masius' syrus szótárában *merduth* = rebellio, *morudho* = rebellis, epitheton daemonis (p. 29.) Bochart a' talmud *marda* szót (= stimulus bovis) ab arabico pungeré, fodicare, magyarázza (Hieroz. I. 385.) Arndt az orosz összehasonlító nagy szótár nyomában írja „Tod = Mors,

phylactus' helyét, hogy *ματζαο* név alatt magyarokat kell érteni, vagynak még más historiai körülmények is a' hunnigorok' idejéből, mellyek némi biztosítást adhatnak a' dolgokban.

Kétség kívül van a' historiában, hogy a' hunnuszok, és sibir ogorok a' kereszténység' első századaiban már a' Káspium és Kaukasus körül több csoportokban laktak, és majd a' perzsa majd a' római udvarnak szövetségesei voltak. *Dankovszki* közlé már Procop, és Agathias' helyeit a' hunsabirokról, az utolsó írja azt is, hogy *onogur* város Kolchisban a' hunnigoroktól vette nevét. A' hatalmas *ogor* nemzet, melly kezdetben Volga és Kuma vizek között lakott, mellynek *vár* és *khún* ágazatai voltak ¹⁾ jókor kiterjeszté magát a' Káspium felett, hol később a' kozárok sok szerencsével uralkodtak Astrakánban, nagy és kis Kabardeyban, melly föld a' kozár *kabar* tribus'

mortis, slávil *smert*, perzsául, ossétul *merg*, *marg*, *mard*, Indostánban *mret*, *mard*, *mart*, *mort*. Dieses Wort hat sich auch tief in Indien und bis in die Inseln der Südsee verbreitet, wie *mordani*, *maruki*, *moe-roa* etc. a' slav *umorit*, *umeret* = umbringen, sterben, az orosz *mertvii* = mortuus, *mertva* = mortua mind ide tartnak. (Ueber den Ursprung der europäischen Sprachen. Frankfurt, 1818. p. 66. és 121.) Gräberg sved consul írja Marokkóból, hogy ott a' sáskák' neve *merdus* (*mardus*) = die Verzehrenden, emésztők (Jahrb. der Literat. LXXI. B. p. 43.) *Mcinszki*' szótárában *merd* perzsául *vir strenuus*, *bellicosus*, *merdane* = *virilis*, *merd-efken* *bellicosus vir*; turk nyelvben *merd efkenlik* = *athletae robur*, *fortitudo*, arabul *mered* = *pervicacem esse* (T. IV. p. 483. 484.) A' libanusi *mardok'* (*mardaitae*) neve *rebellis*, *ferox*, indomitus szókkal fordittatik *Assemannál* (in *Bibliotheca orientali*. Tom. I. p. 502.) *Klaproth* a' sanscrit *marita*'s a' német *Mord* szót egyuck veszi (Asia Polyglotta p. 49.) *Remusat* a' mongol *mordetchi* szót jó mordályosnak magyarázza. (*Recherches sur les langues Tartares* p. 176).

1) *Otrokotsi* l. c. Pars I. p. 163, és ott *Theophylactus*' kivonata.

nevét viseli máig is, mikép virágzó volt *Balangiar* fő városok a' Volga' kaspiumi öblénél mind addig, míg a' paczinákok és kunok tönkre nem tevék europai és ásiái birtokokat a' kipesáki és krimiai földön.

A' hunnok' ogorok' és kozárok' történeteiben kell főleg buvárkodni a' már főlebb kitűzött időszakban, hogy valami helyest következtessünk *Theophyactus'* sokszor említett *matzar* népére. Jól mondja Klaproth, hogy a' hunnosok, kozárok a' finn ogorokkal egy törzsökűek, 's maradványaik máig is a' *Volga* finn népek közt rejtőzködnek, hogy magának az európai *sarkel* kozár fővárosnak neve is, csak a' vogul nyelvből megmagyarázható ¹⁾. Abel Remusat is összehányván a' chinai annálisokat azt állítja, hogy a' kozárok hunnus származatúak, a' hunnosok pedig finnus eredetűek, (*Wen* chinai átírásban = *Fennus* ²⁾) 's tagadja turk származásokat, melly nevet a' byzantiosok kellestinél többet vesztegették. Így állván a' dolgok nem lesz alaptalan állításom, melly szerint a' hunn, 'ogor és kozár népeknek perzsiái birtokokra, nevezetesen Armeniába, Mediába, Palaestinába tett becsapásaikból kellene azon magyar telepek' származását kikövetkeztetni, mellyekre már eddig is némi homályos sejdítések utáltak.

Hogy a' hunnosok Palaestinába berontottak a' IV. században, 's ott rémitő ijedelmet okoztak, szent Hieronymus írja a' maga idejéből, mikor épen Bethlem városban lakott „*Ecce subito discurrentibus nunciis oriens totus intremuit, ab ultima Maeotide inter glacialem Tanaim et Massagetarum inmanes populos (ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra cohibent) erupisse Hunnorum examina, quae pernicipibus equis huc illucque volitantia, caedis pariter ac terroris cuncta complerent*“ ³⁾. Priscus

1) Asia Polyglotta, p. 182. et seq.

2) Recherches sur les langues Tartares. T. I. p. 315. 317.

3) Baronii, annales. T. V. ad annum 395. Nro. 13. Otrokocsi, l. c. P. I. p. 84. és 155.

bizonyítja, hogy a' perzsák és rómaiak Jerovach várat köz költségen fenntarták Kaukasus szorosain, melly az ellenséges herohonás ellen védje a' két birodalmat. Ő bizonyítja azt is, hogy Romulus a' nyugoti császár' követe Attila' udvarában a' görög követek' kérdezősködésére; mi ut vezet Scythiából (= Hunnia: Priscusban Hunnia mindig Scythia, a' hunnusok scythák) Perzsiába? így felele „nem messze laknak a' medusok a' scytháktól, 's a' hunnusok jól tudják ez utat, 's hajdan a' medusok' *Bazik* és *Koursik* városaikig elhatottak, nem állhatván a' rómaiak ellenek, kik akkor másutt folytattak háborut“¹⁾. Az örmény historicusok 30. évvel említik előbb a' hunnusokat, mint a' byzantinusok, mert előbb lettek ott ismeretesek, mint Európában. Gergely, Vertány' fija, kinek nagy atyja szent György vitte be a' keresztény vallást Árméniába, a' negyedik században téríté is a' hunnusokat, de azok megharagvának, hogy békeséget hirdetett, 's eltiltá őket a' rablástól, azért mint byzantiumi Faustus írja, (kinek munkáját Prokop használta) a' térítő püspököt szilaj lóhoz kötözték, 's a' tenger partjánál *Vadan* nevü pusztában (Vadonhely Kaspium mellett) kergeték a' lovat vele, hol meg is holt²⁾.

Az ogurokról is tudva van Theophylactusból, hogy ők építék Bakath várost keleten (*Baxath*), melly Palaestiában feküdt, 's Gregorios Bakathos bakathi püspök Palaestinából kétszer is előfordul a' zsinati vegzéseekben³⁾. A' kozárok' beütéseiről Árméniába choronei Mózses már a' második században tesz említést, ugyan ők *Zubil* ve-

1) Attila, ex Prisco Rhaetore. Posonii, 1745. p. 18. és 55. Basikios (*Βασικιος*) örmény fejedelem fővezérét említi Prokop, épen a' IV. századból, melly a' *Bazik* város nevéét visszajátsza, az *ios* görög végtag; a' magyar *Bozoki* nevet itt kell tapogatni.

2) Jahrb. der Literat. LXII. B. I. p. 63.

3) Relandi Palaestina. p. 457. itt írja Reland azt is „ab istis Hunuguris gente ex Hunnis et Oguris conflata, nomen Hungarorum ductum esse existimo.“

zérök alatt segíték Herakliust a' perzsa Kosroës ellen a' VII. században, kiket Nestor fehér ogorok (ugri belii) neve alatt érint meg, de Malcolmban kozár nevék áll¹⁾. Csak nem az idő tájban a' georgiai király mellett is harczoltak a' khovarezmi schah *Gelaleddin* ellen (625), kihez pártoltak még is utóbb. Későbbben Abdulmelek arab kalifa (ötödik az Omniadák közül) megverte a' kozárokat Árméniában, hol templomaikat el is égette, végre Derbendnél egészen megaláztatván a' még megmaradtakat, moslimokká tette⁵⁾.

Hogy kozár telepek voltak Georgiában, Árméniában 's Perzsiá' egyéb tartományaiban, sok jelenetek mutatják; mert a' georgiai királyok' czimében a' *Kheuzour* vagy kozár czim is meg volt, *khewzoureth* vagy kozár földbirtokaikról⁵⁾. Astrachan neve grusiniai nyelvben ma is *khazar*⁴⁾. *Kadschar* néptöke lakja ma is Perzsiát, melyből való a' most uralkodó ház is, 's ezt sokan kozár maradványnak tartják, mások turk ágazatnak írják, de mint tudva van a' kozárok is széltében nevezettek turtoknak arab és görög írók által⁵⁾. A' tévedés és összezavarás annál könnyebben megeshetett, mert turk fajú népek vettek később erőt az *ogor* és kozár földeken, 's elkorcsosodott népfajok támadtak. *Ibn Haukal* már a' kozár és turk nyelvet egynek állítá, a' mit még *Jakut* megkülönböztetett, mire *Klaproth* méltán jegyzi meg, hogy *Ibn Haukal* idejében már vegyülve volt a' két nyelv:

1) Malkolm, Geschichte Persiens. T. I. p. 134.

2) Herbelott, Bibl. Orient. T. II. p. 535. et in voce *kazar*.

3) Brosset; értekezése Georgiáról, Nouveau Journal Asiat. Nro. 51. März, 1832.

4) Tappe l. c. T. I. p. 20. Grusiniai *Zárewitsch Sakár Wachtangowits* historiai felvilágosítása szerint, melylyet Tatischtschewnek tett, 1743. A' kozár berohanásokról thargamosi földekre külön is értekezik *Klaproth*, Nouveau Journal Asiat. Nro. 72. 536.

5) A' kadscharokról, Jahrb. der Liter. L. III. B. Anzeige Blatt, p. 58.

ellenben Const. Porphy. szerint a' kozár kabarok' nyelve csak dialectusban különbözött a' magyar turk nyelvtől, mellyet tőlök eltanultak a' magyarok 1). Nem csodálkozhatunk hát sokat, ha a' kijelelt időszakban Palaestinában és Mesopotamiában olly hunnus, ogor, és kozár telepek léteztek, mellyek magyar származatuak voltak, hiszen az első Kosroesnek fővezére is *Zagerban*, hunnus volt, kivel 526. Edessát ostromoltatta, 's a' mi nem egyéb, mint a' már említett *Sabirchan* név 2); a' Justinián idejében feltámadt palaestiniai pór nép' vezére is *Sabar*' fija volt 3), és Ali-Dede' keleti hagyománya, hogy kozár ivadékból lettek az európai magyarok, azt igazolják, hogy *το φροσιον των ματσαρων* magyar vára lehetett valamely kis telepnek, vagy magyar nép szakadéknak, mert valamint később, ugy régebben is kisebb, vagy nagyobb csoport akármi okból is elmaradhatott, vagy kénytelen is volt elválni a' főnemzettől; mint a' lebediasbéli magyarok is megoszlottak: a' pedig történetileg tudva van, hogy 413. 420 közt, sőt elébb is, kezdtek már magános személyek is magok batorságára várakat építeni keleten, a' mit Honorius és Theodosius' törvényei épen a' *kérdéses helyen* megengedtek 4).

A' már gyakran érintett időszak lenne tehát második tárgya a' magyar történeti vizsgálatoknak keleti dolgokban, majd innen egy harmadik időszakra, u. m. a' pérzsa parthus uralkodás' kezdeteig kellene fel szállani,

1) Tudományos Gyűjtemény. 1829. IX. k. 25. l.

2) Bayeri, Histor. Oshroena. p. 250.

3) Relandi, Palaestina. p. 499.

4) Codex Theodos. L. VIII. Tit. X. l. IV. „Per provinciam Mesopotamiam Oshroenam, Euphratensem, Syriam secundam, Phoeniciam, Libanensem, Ciliciam secundam, utramque Armeniam, utranque Cappadociam, Pontum polemoniacum atque Hellespontum ubi magis hoc desideratur, ceterasque provincias permittatur, murali ambitu *fundos proprios, seu loca sui dominii* constituta vallare.“

melly uralkodást keleten csak kevés időre szüntette meg a' görög makedoniai hatalom.

Itt már a' vállalat sokkal nehezebb és tövisesebb, a' kihozások bizonytalanabbak és ingadozók, a' keleti nyelveknek, geographiának, emlékfelírásoknak teljes ismeretével kell birni, a' népmozgások' fonalát China' határaitól Perzsiáig, 's onnan éjszakra az urali kapura, délről Ásiára figyelemben tartani.

Minél fölebb lépünk a' historiában, annál homályosabb a' láthatár, szűkebbek a' nemzetek' eredetéről 's elágazásaikról szóló források, utoljára magas felhők közé rejti magát a' historia; (et caput inter nubila condit) honnan alig törhet valami tiszta sugár által, melly a' buvárkodót megörvendeztetné. Még Herodot idejéig türehetően megy a' dolog, de vele megszűnnek a' görög tudósítások, 's Sanchthoniathonnak és Ctesiásnak csak töredékei maradtak fenn, a' perzsa *Schahnaméh* ámbár régi annálisok után készült is, sokkal újabb, és poetaibb mint sem kielégíthetné a' tudni vágyást. Egyedül az ó testamentumi könyvek es a' Zendavesta érdemelnek kivételt, mellyeknek historiai becsét mind inkább kezdi a' tudós világ átlátni, 's ugyan azért tanulnunk is kellene a' nyelvet, mellyben azok irattak, ha ön szemekkel akarunk látni, 's azokból valami alapost következtetni. Nem szölok a' sanscrit és chinai literaturáról, mert e' tekintetben még kevesebb számúak a' segéd kutfők hazánkban, mint az arab, zsidó, perzsa, vagy turk nyelvre nézve, 's mig ezekben jártasságunk nincs, idő előtti dolog volna olyakra át ugrani, mellyeknek bekelleni fejezni a' historiai studiumot.

Nem lehet e' harmadik időszakban elég vigyázónak lenni a' historicusnak, hogy rá ne szedje magát; p. o. nincs Európában nemzet, mellynek egyik vagy másik tudósa scythává ne tenné nemzetét, de a' kapcsolatok és kimutatások olly gyengék, hogy a' critica' gyenge fuvalmára már összeroskad a' kártya épület.

Az ásiái Scythia, ez a' *Tartaria fixa et ambulans*

mint Herbelot igen jól nevezte el chinai írók után, vagy máskép a' perzsák' *Turan* földje, sokféle nemzetnek bölcsője volt, de azok közül kevésnek van historiája, mert polgári miveltségre szert nem tehettek, a' mi szüli a' historia írást, a' nagyobb birodalmak elnyelték úgy szólván az apróbb nemzeteket, 's ezeknek emlékét amazoknak annalisaikban kell keresni. Ha még boldogolunk is az első keresztény századokban a' hun, ogor és kozár nemzetek' történeteinek nyomozásában, de már Kristus születése előtti időkben összefolynak a' képek, mellyeknek külön választására bizonyos historiai tapintat és gyakorlottság kívántatnak. Ez időszaktól minden alapos felfedezések még a' szerencsés találgatások is tiz annyi érdemmel bírnak, mint az újabb időkre esők, hol hátrabban léphet a' történetek' buvárja, frisebbek, elevenebbek az arczsinek, a' nemzeti sajátságok több oldaluk, és inkább szembeszökők.

Nyomozzuk p. o. a' kozárokat, kiknek még nemzeti szokásaikról is olly tiszta adatok vagynak Const. Porphyrogenitusban, és az arab írókban Kristus előtti időkben, olly bökkenőkre akadunk, mellyeket egy könnyen nem háríthatni el, hanem ha idővel a' siberiai barlang felirások, temető dombok, és sir' mélyeibe rejtett, de még ki nem ásott eszközök, köemlékek és idolumok magyarázatai kíségitenek a' homályból. Plinius *casiri* népet említ India felé hunnosok és tocharok mellett ¹⁾, Priscus *katzir* és *akatzir* népről szól (*κατζίρ*) melly Attilának hódolt. Otrókocsi e' katzirokat a' kozárok, Potocki a' kozákok' törzsökének vette. Az arab írókban írja Otrókocsi *khazron* Kaspium melletti nép' neve, Golius' szótárára utalva, 's kérdi, vajjon a' Herodot *katiar*' népe nem e' katzirok' eleje volt-e? 's mi méltán támasztá a' kérdést a' mi derék Otrókocsink, ki maga idejéhez képest bő nyelv ismerettel és sok

1) „Ab Attacoris gentis *Hunni* et *Tochari*, et jam Indorum *Casiri*, introrsum ad Scythas versi“ Plinius, L. VI. c. 17. De la Champe kiadásában *Hunni* helyett *Thyri* áll, más olvasásban *Thiuri*-t is fel jegyzette.

olvasással birt, kivált ha azt is meggondoljuk, hogy belső Ásia' csak később lett ismeretes gyakori utazások' következtetésében; kitetszik a' következendőkből. Halling több segéd eszközökkel ellátva, mint a' kérdező Elphinston' utazási naplójából a' badakschani *kaffer* vagy *sia-poschian* hitetlen népfajokról, kik elébb India felett laktak, valamint az Oxus viz melletti scythákról olly összehasonlító néptáblát adott, mellyben a' mai népesoportok' nevei a' görög 's latin írókban foglaltakkal a' bámulásig egyeznek. Így p. o. a' *kathar*, *katar*, *kattar* kaffer tribus név a' Plinius *Cacidar*, *Cotier*, (Arimaspi antea Cacidari); az Ibn el Wardi' és perzsa író Mirchond' *khazar* népe nevével soroztatik egybe. Okait 's erősegeit az ugyanazonságról itt kiírni hosszas volna ¹⁾, de hogy a' perzsa *kadschar* népesoport is e' scytha osztályba esik, merném állítani vagy csak azért is, mert épen Ssefi Ismael a' máj perzsa dynastia' alakítója volt az, ki Badakschant birodalmához csatolta. Katona is mint Otrokocsi a' *katzir* népet kozárok' eleinek vallja ²⁾, Tappe a' német *Ketzer* vagy eretnek szót e' kozárokról eredtnek írja, kik a' keresztény hitet felvették ugyan, de arról hamar lemondottak ³⁾. A' georgiai monda 'szerint *Uobos* kozár királyfi, Ossetek törzsökapja Kristus előtt 2302. évvel vitt oda új telepet, Davith nevű kronikások' e' mondará építési időszámlálását, de Klaproth azt méltán mesének mondja. Azonban e' nagy nyelvtudós is maga magával jó ellenkezésbe, midőn Georgia' historiájában írja, hogy a' kozárokról Kristus előtt 212 évvel van szó a' historiában: ellenben más munkájában azt állítja, hogy *khazar*

1) Jahrbücher der Literat. LXIII. B. p. 118. et seq. van kifejtve Halling' nézete a' régi nép mozgásokról, hol nép táblákat is ad.

2) Katona, Histor. critic. Ducun. p. 96. és Otrokocsi Pars I. p. 183. et seq.

3) Tappe, Geschichichte Russlands, T. I. p. 40. et seq. hol Ewers véleményét az oroszországi kozárokról előadja.

Kristus születése előtt nem fordul elő¹⁾. Dawith' kronikájában a' kis *khazarrethi* (Kuban) és nagy *khazarrethi* folyóviz (Volga) Thargames idejéből való nevezetek még, 's ha bár az egész dolog népmonda is, annyi lihető, hogy a' kozár nép régi nemzet ott, 's a' szomszéd Maeotis tóhoz egy része kiköltözhetett, hol a' harmadik 's negyedik században *katzir* név alatt tünt fel. A' mi az *akatzir* nevet illeti, az is csak annyi, mint a' *katzir* eliph prostheticummal, melly olly igen divatos keleti nyelvekben és kimondásokban, mire, kivált helyek, vizek' és nemzetek' elnevezésében számos példát hord fel Bochart²⁾. Ellenkezni látszik ez ugyan Nicephor' előadásával, ki a' kozárok' kijövetelét Európába a' VII. századra teszi³⁾; de meg kell azt is gondolni, hogy a' régiebb *katzir* nép felolvadt a' hunnus birodalomban, 's Nicephor kozárjai csak egy újabb kozár dynastiának lettek alapítói, melly Krimianak is *Gazaria* nevet adott. E' kozárokbán viszont felolvadtak a' széttöredezett hun-utur és kuturgurok Agathias' nyilvános tanúsága szerint⁴⁾, e' kozárok egyszersmind azok, kikkel a' magyarok jól éltek, kiknek, *ka-bar* nevet viselő ágazatjok a' magyarokhoz csatlotta magát, 's itt *Kozárvárban* (belső Szolnokban) *Kozárvári* nemzetségben (mellyből való volt Kozárvári Zsófia, Tomori Kristóf neje) *Cesareben* vagy kozár földben (ager vel terra *Cezar*, in ritu expl. verit) *kozár völgyben* chazar welge 1235. Cornides' gyűjtem. (*Katzorlakban*, *Katschor* helységben (Szalában) *Kozaromban* (Pilishen) 's Turóczi *Casar*-jában (*Casar rex Bissenorum*) fenntartották nevüket.

1) Nouveau Journal Asiat. Nro. 72. p. 536. és Asia Polyglotta, p. 82.

2) Geogr. Sacra. Lud. Batavor. 1707, p. 957. hol Bochart' apróbb értekezései állanak.

3) Otrokocsi l. c. p. 225. et seq. Tappe orosz históriája. T. I. p. 40—43.

4) Dankovszky közli eredetileg a' helyet, pag. 43. 's Kationa, Hist. Crit. Ducum. p. 96.

A' nehézség már épen ott mutatkozik, hol a' georgiai *kozár*, maeotisi *katzir* és magyarokkal rokan *chazar* népet az Oxuson tuli és India felett is elterjedt egykor *cacidar*, *catiar*, *cotier* és *casir* nevü nemzettel össze kellene kötni. Hogy a' badakscháni ma is élő *katar*, vagy *kattar* népfaj 's a' perzsa *kadschar* tribus rokon ágazatok lehetnek, azért is hihető, mert *Khorasanban*, mellynek Badakschan egy rászét teszi *Kassar* várt említ Herbelot még a' XI. században is, hol Rokneddin a' Moluk-kurt dynastiá' harmadik fejedelme megholt ¹⁾, 's Meninszki is *koesr* szó alatt nem feledi meg irni, *nomen loci in Khorasania* 's ha még azt is hozzá adom, hogy a' mongol dialectekben *chadzsar*, *gaddzar*, *gasyr*, *gasar* földet jelent: úgy a' *kadschar* tribus neve értelmileg is meg lenne határozva ²⁾. De épen itt van már a' bökkenő, hol a' tudósok' véleményeit egyeztetni nem lehet, mert a' kozárokat Klaproth és Remusat urali finn ogor hunn, származatnak veszik, Schlötzer pedig Mirchond perzsa historicus után turk fajnak állítja, Hammer ezt tagadja nyelvek' különbségénél fogva is ³⁾. Herbelot és Deguignes a' kínai évkönyvekben előjövő *hiangnu*, vagy *hiomnu* (Herbelotban *hien-yu*, vagy *hien-yun*) hatalmas régi nemzet történeteit egynek veszik a' hunnusokéval, és Gatterer az utolsónak nyomába lépven messze időre felviszi a' hunnuk' historiáját, eredetöket a' mái mongol kalmuk népekkel összekötven, egyszersmind Herodot' éjszak ásiái népeinek neveit igyekezvén a' mongol nyelvből kimagyarázni. Kezet fog Gattererrel Engel is a' hunnuk' mongol eredetére nézve Pallas, Spittler, Karamsin, Arndt,

1) Bibl. Orient. T. V. p. 24. 30.

2) Asia Polyglotta. p. 277.

3) Hammer, a' magyarok' régi lakhelyéről a' magyar academia' Évkönyveinek III. k. Porter Masenderanban is említ *kadschar* turk csoportot, de ez régi mesének állítatik, mellyet az utazók egymás után felelevenítenek. Jahrb. der Lit. L. III. B. Anzeige Blatt, p. 59. és L. XII. B. p. 40.

Schmidt mind ezt állítják; ellenben Halling azt mondja, hogy Deguignes a' tübeti hioung-nu néppel felcserélte és összezavarta a' mongol hunnusokat, 's Klaproth, Ábel Remusat, Hammer és mások a' hioung-nukat turkoknak állítják, Tappe pedig mindenik felekezettől eltér annyiban, hogy a' hioung-nuk és hunnusok' ugyanazonságát elismeri, de turk származatuaknak jelenti ki. Legújabbán pedig Neuman, ki a' chinai literaturában jártasságát bebizonyítja, visszatért Deguignes' értelmére ¹⁾, miből láthatni, hogy a' fixa és ambulans Scythia, vagy is a' chinai Tartaria' népeivel koránt sem vagyunk még tisztában, a' mit a' dániai tudós academia is átlátott, midőn 1838. jutulom kérdést tett fel a' hunnusok eredetére 's más homályos pontok' felvilágosítására nézve ²⁾. A' kozároknak is tehát a' régi scytha *cacidar* néppel összefüzése, épen úgy mint a' mái mongol, vagy turk fajjal rokonítása nem egyéb hypothesisnél, magából a' *kozár* névből pedig kevés felvilágosítást nyerünk a' régiebb időkre tekintve, mert az olly sok nyelvben, 's olly sok jelentésben jó elő, hogy csupán a' névre magára historiát nem építhetünk ³⁾.

1) De peregrinis nominibus Magyarorum. p. 82.

2) Allgem. Liter. Zeitung, May, 1838. Intelligenz Blatt, Nro. 36.

3) Nehány példa bizonyítsa meg állításomat: *kazar* (כזר) zsidó nyelvben radix inusitata, quae sensum duritiei, crudelitatis hahuit. (Simonis, Lexic. Hebraic. p. 456. hol származékait is felhozza) *khaser* (חסר) sensum habet defectus, deficit, caruit, carens, indigus: ex significatione radicis arabicae = aberravit a via: *khasar* vagy *chasar* = carentia, *chassir* ebaldaice cui aliquid deest, l. c. p. 328. 339. Malcolm írja (T. I. p. 82.) A' római császárok' neve Perzsiában *keisours* = Caesares. *Kasr* arab nyelvben = palota, vár, hol fejedelem lakik (Herbelot, T. II. p. 218. ugyan itt p. 219. *Kassar* = posztó fejeítő) *Gesair* vagy *Kessair* vizont Herbelotban (T. II. p. 598.) = Algier, nem az arab *Gezirah* szóból, melly szigetet jelent, hanem a latin Caesareából, mert Algiernak *Julia Carsarea* neve volt Mauritania fővárosa, melly tartománynak egy részét Caesa-

A' perzsa nyelv' tanulása mind historiai, mind nyelv tudományi tekintethen reánk nézve fontos, a' parsus régi

riensis is neveztek, hogy megkülönböztessék két más részétől (Tingitana és Sifitensis) azon tartománynak. *Kesra* arab közönséges neve a' perzsa királyoknak, a' perzsa *Khosrau* vagy *Khosru* szóból formáltatott, miből lett a' görög *Khosroes* név. Az arabok többes számban *Al-Kasserah* mondják ki, 's egyez a' német *Kaiser* és latin *Caesar* szókkal (Herbelot, T. III. p. 419.) Bayer ellenkezőt vitat „Chosroen Armeni dicunt *chüesruew*, quod vetus parthicum vocabulum fuisse non dubito, nunc Haicana lingua nobis veterem Parthiicam conservavit. Persae qui nunc sunt *Kesra* dicunt, Arabes *Chosru*, utrumque videtur ex Graeco $\chi\omicron\sigma\rho\omicron\varsigma$ ab interpretibus traductum.“ Hist. Oshroen. p. 34. *Al-Kazar* (= Al kaszr) a' cordovai kalifák pompás palotája neve, az afrikai tibu nyelvben *Gusser* formában van meg = Schloss, melly az arabból ment át mint Hammer megjegyzi, Clapperton utazására, (Jahrb. d. Lit. C. VIII. B. p. 52.) ugyan csak az arab melléknév *Kaszir* rövidet jelent, mellynek kisebitője *Koszair* = igen kurta 's a' zsidó *khatzar* vagy *khatsar* (חצר) ige' gyökkel egy lehet, mellyet secuit abscedit szókkal magyaráz Simon (p. 345.) hol ismét a' *khatzer* zsidó főnév az arab *Kaszr*-rel talál = locus septus, villa, atrium. Sthralenbergben *Chusar* vox persica = properatio, festinatio et desertio: illi affine est *Chozar* et *Chazar*, atque plerumque gentes ita sunt appellatae, quae ad ostia maiorum fluminum habitabant (Fejér, de per-cyr. nom. Magyar. p. 88.) Adelung' szótárában *Ketzer* szó módosításai *Ketter*, *Kiätter*, *Kaettare*, *Kacercz*. Raban maurus' glossariumában *Secta Caesari* = haeretici; közép évi latin nyelvben *Gazara* = boszorkány, más formája *Gazaro*, *Cazerus*, *Gazarus*, 's némelyek úgy mond a' novatianusok $\gamma\acute{\alpha}\delta\alpha\omicron\varsigma$ nevéből vonják le a' *Ketzer* szót. Servius szerint *Caesar* punice elephas, de azt Bochart tagadja, mert Spartianus azt maurus szónak mondja. A' latin *Caesar* familiai névnek írja továbbá Bochart nincs semmi köze a' perzsa *Kosru* szóval, „Hornius labitur, nescius Julii majores *Caesaris* nomine donatos multo ante; quam imperium is esset adeptus.“ *Caesar*, caesaries a' latin nyelvben egy gyökből erednek, caesaries a caedendo, quod caesione egeat, ut cirrus ab aeolica voce $\kappa\acute{\alpha}\epsilon\omicron\upsilon\epsilon\iota\nu$, vagy $\kappa\acute{\epsilon}\iota\omicron\upsilon\epsilon\iota\nu$ = tondere. Geogr. Sacra, p. 886. és 1058. edit Villem)

szentkönyvek *zend* nyelvben vagynak írva, Mediában, Parthiában, 's a' szomszéd Armeniában egykor pehlevi

Verancz' szótárában *Kozar* dalmatul = kecskepásztor Rifaud' nubiai utazásában *El-Cossar* oasis vagy homok torlozat neve, Reland' Palaestinájában *chatzar*, *kezira*, *katzir*, *xaowaq* helynevek fordulnak elő a' szent földön, Jakut' földleírásában 54. helység fordul elő *Kaszr* néven. Meninszki szótárában *chusur* perzsául = socer, socrus, *choezar* arabul = lac tenue, *chuzaret* = mare, *chuzarye* = avarus, *chuzara* = virus arvom geses, *choezarimet* = nomen gentis ex Persia oriundae quae sub Mahumedan. Sactae initium inde discessit, et in Syria sedem fixit. *Kazer* = immundum et spurcum esse, sordescere, *Koezir* = Spurcus, *Koesr* = ad venire vesperum, diminuere, tondere etc. A' magyar császár szót sem lehet a' *chazar* vagy *kozár* nép névével összefogni, mert minden oda mutat, hogy azt itt helyben nyugoti nemzetektől vettük át, nem lévén a' magyaroknak Const. Porphy. szerint Árpádig fejlődnek, hanem a' külön csapatok boebodok vagy szabad választású vezérek alatt éltek. Az orosz *czár*'s latin *caesar* és német *Kaiser* szók felett sok féle a' magyarázat, de legjobb az elsőt össze nem zavarni a' két utolsóval. A' római császárok keletre 's nyugotra elterjeszték birodalmaikban a' caesar nevet, több város Caesarea nevet kapott, a' német birodalom' császárai úgy nézték magokat, mint a' kikre szállott a' római imperatori méltóság, 's diplomatische használták a' Caesar nevet, mi volt természetesebb hát annál, mint a' latin Caesar nevet elébb elfranciásítani, míg nagy Károly országa fel nem oszlott, majd elnémetésíteni, hogy német házból lettek császárok. Ha Volney értelme áll, hogy a' Caesart a' rómaiak is *Kaiser*-nek mondták ki, mint a' németek és arabok, 's a' francia kiejtés *Sézar*, az olasz *tchézare* későbbi ellágyulás, mire példákat hord fel az arab nyelvből is (Friedrich Adelung, Catherinens Verdienste um die vergleichende Sprachkunde. Petersburg, 1815. p. 458.) úgy még könnyebb volt a' caesar nevet a' német nyelvben megörökösíteni, mellynek dialectjeiben *kázere*, *cheisur*, *kés-ur*, *cheis-ur-ing* és *keis-or* formákban jó elő régibb írásokban. (Grimm, I. 256. II. 141.) A' török is Európában tanulta 's vette fel a' *Casar* nevet, mint Hindoglu' török szótárában magyaráztatik a' német *Kaiser* szó (Wien, 1829.) Oroszországban a' *czár*

nyelv volt divatban, az új perzsa nyelv e' kettőből állott össze, de sok arab szókkal keverve. A' görög írókban előjövő perzsa szókat mind ki-lehet ma is a' perzsa nyelvből magyarázni, nevezetesen a' *deri* nyelvből, melly minden perzsa szótár írók szerint udvari nyelv volt, honnan a' neve is, 's hibásan vétetett legközelebb is a' Tudományos Gyűjteménynek füzetében (1838) a' magyar *derítő* 's *derülő* szókkal egynek, mert *der* perzsául a' német *Thüre* és *Thor* szóknak felel meg = kapu, ajtó, honnan *Derbend* város neve is. Golius Jakab, ki akarta már adni a' perzsa nyelv' minden dialectjét, mert a' perzsa, királyok nagy gonddal összeszedették azokat, birodalmaikból minden tudóst összehitak, hogy a' legjobb dialect szerint készítsék el a' nyelv szótárt, mit Bayle nem győz eléggé bámulni, azt nem tették ugymond Róma, Görögország, Richelieu, még az Academia della Crusca sem tette ¹⁾). Hogy a' perzsáknak régi annalisaik voltak Eszther könyvéből és Diodorusból kitetszik, Ctesias hasz-

név később jött divatba. Karamsin azt írja, hogy elébb a' görög császárokat, azután a' mongol khánokat hítták czárnak az oroszok, 's nem elébb mint a' sláv biblia elterjedésével ismerekedtek meg a' szóval, mellynek eredetét Bayer a' perzsa nyelvben fel is kereste, más a' Caesar szó, a' *czár* nem annak megrövidítése (Jahrb. der Literat. Band XIX. p. 214. et seq. ismét Band II. p. 267. Band IV. Anzeig. Blatt. p. 56. hol Dobrovzky a' *czár* szót régi bolgár szónak mondja, a' referens pedig az örmény *tár*-ral = ur egynek lenni állítja.) Khondemir szerint a' georgiai királyok közönséges czime *Schar*, 's Herbelot a' *Schar* dynastiáról ott egész cikkelyt irt (T. III. p. 5.) ámbár ő is azt a' *Kaiser* megrövidítésének hitte, holott a' *Sarbedar* 12 fejedelem' uralkodását Khorasanban leírván azt perzsa eredetűnek írja (T. V. p. 130.) I. Dorn' könyvét is hol a' perzsa *Schar* = rex provinciae = czár és Meninszkít p. 198. sz betűben, *Sar* szó alatt: Asia Polylotta, p. 48. és 59. Ewald arab grammaticáját I. p. 194. Meninszki *ciasar*-nak írja turkul a' császárt, ex *graeco Caesar* hozzá adván.

1) Dictionaire T. II. p. 559. art. *Golius*.

nálta e' perzsa historiai jegyzeteket ¹⁾, Firdusi nagy éposa (Schahnahme) illyeken alapult, 's a' zend iratok és a' Schahnahme kölcsönösön világositják fel egymást. Még a' Sassanidák' idejéből is fennmaradt egy pehlevi nyelvben irt épos, mellyet Ansari a' XI. században új perzsa nyelvre fordított át ²⁾. A' Kosroesek idejében más nyelvből perzsa fordítások eszközöltettek, majd a' későbbi dynasták rendes történetirókat tartottak, kiknek kötelességek volt az uralkodót mindenüvé elkísérni, viselt dolgait megírni, millyenek voltak p. o. *Resched-eddin*, *Scheref-eddin*, *Eskender Menesi*, *Mirze Mehedi* 's mások ³⁾. Hammer kétszáz perzsa költőből adott mutatványt a' perzsa szépliteratura köréből ⁴⁾, ugyan ő és Rückert az Audi zultantól készült perzsa encyclopoediai nagy szótár' kivonatát adták a' bécsi literaturai évkönyvekben. Mi sok köemlék és pénzfelirások maradtak még magyarázatlan az egykor nagy kiterjedésű perzsa birodalomban! vagynak helyek, mellyeknek ritkaságait, régiség' jeleit az utazók vagy épen meg nem látogatták, vagy még jól meg nem vizsgálták. Hatalmas indító okok mind ezek Perzsia' régiségeivél, kiholt és élő nyelv ágazataival közelebről megismerkednünk, 's a' derék Beregszászi által megkezdett uton tovább haladnunk.

1) Jenisch de fatis linguarum oriental. p. 49.

2) Jahrb. der Liter. L. XI. B. p. 8.

3) Jenisch de fatis linguar. orient. p. 63.

4) Geschichte der schönen Redekünste Persiens. Wien, 1818.

XXV.

MUNICIPÁLIS IGAZGATÁS

A' RÓMAI BIRODALOMBAN.

Harmadik időszak.

A' forradalom' kezdetét az' napra tesszük, mellyen ki-
tört: ez az egyetlenegy meghatározott időpont, mellyet
kijelelhetni e' tekintetben: de nem egy azzal, mellyen
megtörtént. A' forradalomnak nevezetni szokott megren-
dülés sokkal kevésbé előjele annak, mi kezdődik, mint
nyilatkozása annak, mi már lefolyt.

Bizonysággal szolgálhat más számtalan között a' mu-
nicipális alkotmány' crise Constantin alatt.

A' középponti hatalom, Septimius Severus óta rom-
ladozásnak indult a' római birodalomban. Akkor fogyott
meg erejében, mikor terhei és veszélyei növekedtek, 's
így szükségkép másokra tola azon terheket, mellyek' el-
viselésére már nem volt képes, 's új erőket kerese új
veszélyek ellen.

Ugyan ekkor alakult a' római társaság' kebelében
egy új társaság, ifju, lángoló, szilárd és termékeny hit
által egyesítve, belülről igen alkalmas elvekkkel bíró
belalkotmányának erősítésére, 's nagy kiterjesztési erő-
vel kívülről. A' keresztények' társaságáról szölok.

Ezen elején különvált, utóbb egyesült két ok' hatása
által elfajult, széteszlott a' municipális igazgatás a' ró-
mai birodalomban, 's elvégre, romlás' elvénél, elnyo-
más' eszközénél már nem volt egyéb.

A' despotismus azon hibával is bír más ezer között,
hogy eszközeinek fogyasztásával egy irányban növeked-

nek zsarolásai. Minél inkább gyengül, annál többször szorúl túlságokra. Mennél inkább szegényedik, annál többet kell költenie. Erő' és gazdagság' tekintetében, egyenlően terméketlen és pazarló szükségképen. Kezében a' társaság — emberek, és dolgok — nem egyéb holt és kiszabott anyagnál, mellyet elkölt, hogy magát fenntart-hassa, 's mellybe annál mélyebbre kell hatnia, mennél inkább kimerítette, 's mennél közelebb áll maga a' vég-veszélyhez.

A' római császárok' despotismusát három veszedelem fogá vala körül: a' vadnépek, kik előrehaladtak mindig, 's kiket legyözni kelle, vagy megvásárolni; a' népesség, melly egyre nőtt, 's mellyet táplálni kelle, mulattatni, és féken tartani; a' katonaság, ama' kettős veszedelem ellen az egyetlenegy 's annál veszedelmesebb erő, mennél inkább kelle azt napról napra gyarapítani és új engedményekkel felruházni.

Ezen helyzet iszonyúan terhelé a' despotismust. Hogy szükségeit kielégíthesse, kénytelen volt új, igazgatási erőművet teremteni, melly mindenüvé elvigye cselekvését, 's melly új teherré vált önmaga is. Azon kormányrendszernek, mellyet Diocletianustól Honoriusig követtek a' császárok, egyéb czélja nem volt, mint a' társaságot egy hivatalhálóval körülkeríteni, melly a' szünet nélkül kiszivott kincseket és erőket a' kormány' kezeibe szolgáltatassa.

A' városok' jövedelmei azonképen mint az egyesekéi nem kerülhették ki a' hatalom' zsarolásait. Utóbb még kevésbbé. Több ízben, név szerint Constantín alatt, számos municipális vagyont foglalt el a' császár. A' helybeli terhek azonban, miknek elviselésére szolgált e' vagyron, megmaradtak ugyanazok, 's mi több, még növekedtek. Mennél nagyobbá és rendülésre hajlékonyabbá lett a' népesség, táplálatára 's mulattatására annyival több költség, féken tartására annyival több erő kívántott. Az adósságokkal terhelt középponti hatalom, a' városokra veté ki gyakran terhének részét. Már pedig, va-

lahányszor a' municipium' jövedelmei nem voltak elégségesek kiadásainak fedezésére, a' curia, az az: a' vagyonos polgárok' testülete tartozott azt kipótolni a' magából. Adószedők voltak azonfelül csak nem mindenütt, kik felelet' terhe alatt állottak, 's a' fizetni képtelen adózók, vagy a' községi jövedelmek' elégtelensége által származott rövidség jószágaikból pótoltatott ki.

A' decurio' tiszte romlás' eszközlőjévé lön ez' úton. Minden társasági állapotok között az övék volt a' legterhesebb, 's a' birodalom' minden municipiumainak vagyonosabb lakosai egyiránt szenvedtek ezáltal.

Még nem mondtunk el mindent. Szerfeletti teherrel járván a' decurio' tiszte, a' polgár nyereségnek tartotta a' decuriók' soráboli kilépést. A' curialis tisztség' viselése alól szabadíték által mentetett fel a' lakos. Ezen szabadíték napról napra kiterjesztetett mindinkább. A' császárok, kezeikben tartván minden méltóságokat és közhivatalokat, ezeknek viselésére ollyasokat 's azon osztályokat választották, kiket magokhoz hűséggel reméltek leköthetni ezáltal. 'S így eredett, a' despotismus' szükségékként, a' szabadítékosok' roppant osztálya. A' városok' jövedelmeinek csonkulásával növekedtek a' decuriók' terhei. A' decuriók' terheinek növekedésével szabadítékok által fogyaszttatott meg a' curialisok' száma.

De szükséges volt, hogy még is elégséges számmal legyenek a' curiák' terheinek viselésére. Innen azon számos törvények, mik fogházzá változtatták által a' curiát, mellyben ivadékról ivadékra mintegy elzárva tartatnak a' decuriók; mik számos esetekben a' jószágokróli rendelkezést megtagadják tőlök, vagy azokról egyenesen a' curia' javára rendelkeznek; mik a' vidéken, a' seregnél, mindenütt, hova csak menekedhettek, üldözik őket, hogy curiáikba visszaigazithassák, honnan elszöktek; mik a' polgároknak egy roppant osztályát, javaikat és személyeiket egyiránt, a' legterhesebb 's legháladatlanabb közmunkákra ítélik, azonképen, mint ez vagy ama' házi munkára tartjuk az állatokat.

Íme a' helyezettetés, melyet a' despotismusnak köszönhet a' municipalis igazgatás; íme az állapot, mellynek alája vettek a' municipiumok' birtokosai a' törvények által!

'S azalatt, míg a' despotismus összébb szorítani erőködött a' municipalis igazgatás' kapcsolatait, 's a' városi lakosokat kényszerítette az előbb jogok gyanánt tekintett, 's most terhekké vált hivatalok' betöltésére, az általam említett második ok, a' keresztyenség azon volt, hogy megfoszssa és eloszlassa a' municipalis társaságot, 's mást alkosson helyébe.

Csak nem három századon keresztül, alig észrevehetőleg, a' római polgári társaság' közepette, 's mintegy ennek boritéka alatt alakult a' keresztyén társaság. Ez, már jókor, valóságos társaság volt, vezérekkel, törvényekkel, költségekkel, jövedelmekkel. Szabad és elején a' pusztá akarata és erkölcsiség' kötelekein alapuló létegitése csak hamar szilárdná vált. Ez vala akkorban az egyetlenegy társaság, melly a' benső élet' örömeit szerzé meg tagjainak, melly a' neki alapul szolgáló eszmék és érzelmek' birtokában foglalkodtathatá az erős lelkeket, gyakoroltathatá az élénk képzelődéseket, 's kielégítheté elvégre az értelmi és erkölcsi lény' szükségéit, mellyeket elnyomás és szerencsétlenség soh' sem fojthatnak meg egészen egy nemzetben. A' keresztyénné vált municipium' lakosa megszűnt városához tartozni, hogy a' keresztyén egyesületbe lépven, ennek püspökében találja főnökét. Itt lelé fel ezentúl gondolatát, hajlandóságait, mestereit és testvéreit; egész erkölcsi létele mintegy általszállott ide.

Midőn illyes változások történnek az erkölcsi világban, csak hamar bekövetkeznek hasonlók az anyagiban is. Constantin' megtérése tetteleg nyilatkoztatá ki a' keresztyén társaság' diadalmát, 's haladását sietteté. Ezentúl hatalom, jogkiszolgáltatás, gazdagság, az egyházak és püspökök, mint azon kiváló pontok felé vették útjukat, mellyek körül magoktól voltak hajlandók seregleni

az emberek, 's mellyek a' többi társasági erőket is vonták magokhoz. Egyházának, nem lakhelyének akarta ezentúl adományozni, vagy örökben hagyni jószágait a' polgár. Nem circusok' és csatornák, de keresztyén egyházak' építése által ügyekezett a' közhajlandóságot megnyerni a' dús. A' plebánia lépett a' municipium' helyébe. Maga a' központi hatalom, elragadva a' folyam által, mellyel egyesült, azt előremozdította segédeszközeinek egész tömegével. A' császárok jószágaiknak részétől fosztották meg a' közönségeket, hogy azt adományozhassák az egyháznak 's hatóságok' ez vagy amaz oldalától a' municipalis tisztviselőket, hogy azzal felruházhassák a' püspököket. A' győzedelemnek ezen kinyilatkozása után, az érdekek is a' hitágazatokhoz kapcsolák magokat, 's növesztették a' diadalmas társaságot. A' municipalis hivatalok' terhe alól felmentve lévén a' clerus¹⁾ törvények által kelle gátolni a' decuriákat, hogy seregszámra ne lépjenek a' clerusba. Ezen törvények nélkül tökéletesen fogott volna felbomlani a' municipalis társaság. Ennek további fennállására szükség volt, hogy elviselje a' terhet, mire kárhoztatott; 's különös tünemény, látni mint küzdenek épen ama' császárok, kik az egyházi rend' legmelegebb barátjai, 's kik annak hasznait mindenkép kiterjeszteni ügyekeztek, azon hajlam ellen, melly minden más egyesületből kilépésre bírá az embereket, hogy beléphessenek azon egyetlenegybe, melly becsületet szerze akkorban és biztosságot.

'S ime ez volt valósággal a' dolgok' állapota. A' despotismus saját szükségei által kényszerítve mind inkább terhelé a' curiákat. Az egyház' állapota ellenben napról napra erősült és javult, a' népek' hajlandóságának következtetésében, de magának a' despotismusnak hozzájárú-

1) Jam pridem sanximus ut catholicae legis antistites et clerici ... ad munera curialia minime devocentur. (Cod. Theod. l. XV. tit. II, XI.) Curialibus muneribus atque omni inquietudine civilium functionum exsortes cunctos clericos esse oportet. (C. Theod. l. VI. t. II.)

lása által is, mint mellynek szüksége volt a' clerus' támaszára. A' decuriókat szünet nélkül kelle visszaszorítani a' cúriába, honnan kilépni ahitoztak. Mennél inkább fogyott meg számok, mennél inkább váltak alkalmatlanokká a' nyomorúlt hátramaradtok a' terhek' elviselésére: annál inkább kell vala nehezbiteni sorsokat. Így a' gonoszból származott a' gonosz; az elnyomás sietteté a' végromlást, midőn ezt feltartóztatni ügyekezett, és a' municipalis igazgatás valóságos börtönné válván, mint mondám, a' polgárok' egyik osztályára nézve, napról napra mind inkább tönkre jutott, 's tönkre juttatá az arra szánt osztályt is.

Ez volt, a' municipiumokat mi illeti, az események' és törvények' folyama Constantín óta a' nyugoti birodalom' megbukásáig. Hiában törekedtek a' császárok közt néhányan meg' lábra állítani a' községeket, hiában adták nekik vissza Julián jószágaiknak elkobzott részét ¹⁾: a' törvényhozásnak ezen változásai következmények nélkül maradtak. Gyászos szükségesség nehezkedett a' municipiumokra, 's valahányszor közelnek látván felbomlásához a' municipalis igazgatóságot, annak felsegítésére siettek, ezt csak azon okok' energiájának keftőztetése által eszközölhették ki, mellyek reá hozták a' végveszélyt. Így működik kénytelenül a' bukó despotismus. A' municipiumok napról napra mind inkább feláldoztattak a' birodalomnak, a' decuriók a' municipiumoknak. A' szabadság' külformái még léteztek a' curiák' belsejében, a' tisztviselők' választására, 's a' város' ügyeinek igazgatására nézve; de ezen formák hívságosak valának, mert az ezeknek cselekvés általi lelkesítésére köteles polgárok' személyes és vagyonbeli befolyása már eleve megsemmisítettett. 'S az anyagi végromlás', és erkölcsi megsemmisültség' ezen állapotában találak vala a' városokat, tisz-

1) Liberalitatis ejus testimonia plurima sunt et verissima, inter quae vectigalia civitatibus restituta cum fundis, quos velut jure vendidere praeteritae potestates. Ammian. Marcell. l. XXV. c. IV.

teiket és lakosaikat a' római birodalomban letelepedő vadnépek.

Keletben a' municipiumok sinlödve tovább éltek a' birodalommal. Felsegítésükre itt is sikertelen próbák tétettek néhány császár által; de végre a' középponti despotismus annyira haladott előre, 's a' szabadság' formáinak hívsága annyira világlott ki, hogy a' kilenczedik század' vége felé egy csapással törölte el bölcs Leo az egész municipalis igazgatást, következő rendelmény által: „Valamint a' közélet' szükségeire szolgáló dolgokban becsüljük azokat, mik kényelmesek és némi hasznot hajtók, 's megvetjük a' haszontalanokat: azonképen kell cselekednünk a' törvényekre nézve is; fenntartanunk és tisztelnünk azokat, mik hasznavehetők 's a' közjót előmozdítók: azokat ellenben, mellyeknek fenntartása káros vagy hatás nélküli, nem csak tekintetbe nem kell vennünk, de még ki is küszöbölünk a' törvénykönyvből; már pedig a' curiák' és decuriók' ügyében hozott régi törvények között vannak olyanok, mik elviselhetlen terheket raknak a' decuriókra, 's jogot adnak a' curiaknak némi tisztviselők' kinevezésére és a' városok' kormányzására, saját hatóságoknál fogva. Jelenleg, midön a' polgári ügyek más alakot nyertek, 's midön egyedül a' császári felség' gondviselésétől és igazgatásától függ minden, ezen törvények haszontalanul és tárgy nélkül harangolják be a' jog' mezejét; minélfogva eltöröltetnek e' jelen rendelményünk által.“ (Novell. Leo. 46.)

Ezek voltak a' Roma és Coere közötti szerződéstől bölcs Leo' kormányáig, 's így tizenkét századnál továbbra terjedő időközben a' municipalis igazgatás' nagy változásai a' római világban. Jellemzésükre mondhatni: hogy az első korszakban a' városi lakosokra tettelegesen bízott szabadság volt a' municipalis igazgatás; a' másodikban: törvényesen alkotott jog, mintegy kárpótléku adva az elvesztett politicalai jogokért; a' harmadikban: a' polgárok' bizonyos osztályára kivetett teher.

'S eddig terjed a' tárgy' historiája. Vizsgáljuk most

részletenként a' municipalis igazgatás állapotát a' harmadik időszakban, 's befolyását a' polgárok' sorsára.

II.

Az ötödik század' kezdetével, három, egymástól lényegesen különböző társasági állapotot képző osztályba soroztattak a' birodalom' alattvalói: 1) a' szabadítékosok; 2) a' curialisok; 3) a' pór nép. En itt csak szabad emberekről szölok.

A' szabadítékosok' osztályába valók: 1) a' senátorok, 's mind azok, kik *clarissimus* czimmal bírtak; 2) a' palota' tisztjei; 3) a' clerus; 4) a' rend' fenntartására 's a' törvények' végrehajtására alkalmazott katonaság, 's ez egy neme volt a' rendőrségnek; 5) a' katonák egyáltaljában, akár a' legiókban szolgáltak legyen, akár a' palotaörök' sorában, akár a' vadnépek' segédtestületeiben.

A' curialisok' osztálya magában foglalá a' városokban lakó minden polgárokat, az ott születetteket szintűgy, mint a' csak letelepedetteket, ha a' meghatározott fekvő jószágmennyiséggel bírtak, 's nem tartoztak a' szabadítékosok' osztályához.

A' városi lakosok' tömegéből állott a' pór nép, azokból, kik a' birtok' csak nem általjános hiánya miatt nem soroztathattak a' curialisok közé.

III.

Az első osztály' szabadítékai számosak voltak, különfélék, és egyenetlenül felosztva a' polgárok' öt rende között, mik azt képezték. De a' legjelesebb, legkeresettebb, az melly mindnyájával felért, közös volt mind az öt osztálylyal: a' municipalis hivatalok és terhek alóli felmentettség.

Látni fogjuk a' curialisoknál, mennyire terjedtek legyen e' terhek. Előbb tudnunk kell, kik voltak felmentve alólok.

1) Az egész hadi sereg, az utolsó *cohortalistól* kezdve a' *magister equitum, peditumveig* ¹⁾.

2) Az egész clerus, az egyszerű clericustól az érsekig ²⁾.

Ezen két osztály' jelentősége egyszerű: de kevésbé meghatározott és kevésbé ismeretes a' senatorok' és clarissimusok' osztálya.

A' senátorok' száma nem volt meghatározva. A' császár, kénye szerint, kinevezé őket 's meg' letové; a' felszabadúltak' fiait is emelheté e' méltóságra ³⁾.

Mind azok, kik a' birodalom' fő tisztségeit viselék, vagy ezen hivatalok' tiszteleti czimével ajándékoztattak meg a' fejedelem által, clarissimusoknak nevezettek, 's jogolva voltak, széket fogni a' senátusban.

E' szerint a' clarissimusok' osztályához tartozott minden jelesebb köztisztviselő, 's a' császár által nevezettek ki, és tétethettek le mindnyájan.

A' szabadítékosok' testülete állott ezeknél fogva: 1) a' hadi seregből; 2) a' clerusból; 3) a' közhivatalosok' özvegeből, szolgáltak legyen akár az udvarnál, akár a' palotában, akár a' tartományokban.

A' despotismus 's a' szabadíték e' szerint szorosán szövöztek együvé, 's ezen szövetségben a' csak nem kizárólag a' despotismustól függő szabadíték méltóság' és szabadság' hiával volt egyiránt, hanemha a' clerus' testületében.

1) Veteranorum filios, propter privilegia parentibus eorum indulta, vacare non patimur; sed . . . ad alterutrum compelli jubemus ut aut decurionatus muneribus obtemperent aut militent. (Cod. Theod. I. VI. t. XXII. l. II.)

2) Curialibus muneribus atque omni inquietudine civilium functionum exsortes cunctos clericos esse oportet. (Cod. Theod. I. XVI. t. II. l. IX.)

3) Municeps esse desinit senatoriam adeptus dignitatem, quantum ad munera. (Dig. I. L. t. I. §. XXIII.) Senatores et eorum filii filiaequé . . . nepotes pronepotes et proneptes ex filio origini eximuntur, licet municipalem retineant dignitatem. (Digest. I. I. t. I. §. XXII.)

IV.

A' szabadíték, névszerint a' curialis foglalkodások alól felmentő, nem volt pusztán személyes, hanem örökölhető is. Így a' katonai rendben azon feltétel alatt, hogy fegyvert viseljenek a' gyermekek is; a' polgári rendben azon gyermekekre nézve, kik születtek, midőn atyjaik már a' clarissimusok' osztályához számítottak, vagy tiszteket viseltek a' palotában ¹⁾.

A' curialis foglalkodások alól felmentett osztályok között utolsó helyt áll a' *cohortalis* katonaság, melly atyáról fiúra szállott, 's mellyből, magasabb osztályba jutás végett, tilos vala kilépni ²⁾

V.

A' curialisok' osztálya magában foglalá a' városok' mind azon lakosait- a' bennszülötteket (*municipes*) szintűgy, mint a' később letelepedetteket (*incolae*) kik huszonöt holdföldnél nagyobb fekvő jószágot birtak, 's nem tartoztak a' szabadítékosok' osztályához ³⁾.

A' curialisosztályhoz, vagy eredete vagy kijelentése által tartozott a' polgár.

A' curialisok' magzatai azonképen curialisokká let-

1) Lásd a' felebbi jegyzetben idézett törvényeket.

2) Si cohortalis apparitor aut obnoxius cohorti ad ullam posthac aspiraverit dignitatem, spoliatus impetrati honoris insignibus, ad statum pristinum revocetur; liberis etiam in tali ejus conditione susceptis fortunae patriae mancipandis. (Cod. Theod. L. VIII. t. IV. l. III.)

3) Jubemus omnes curias admoneri ut ... revocetur ad curiam, non solum si originalis sed et ... substantiam muneribus aptam possidens. (Cod. Theod. L. XII. t. I. l. XIII.) De possessoribus idoneis ad curiam vocandis quisque hac in re possessionis modus. Sanximus et quicumque ultra viginti quinque jugera privato dominio possidens ... curiali consortio vindicetur. (Cod. Theod. L. XII. t. I. l. XXXIII.)

tek, 's az osztályokkal járó minden terhek' viselésére köteleztettek.

Mindenik lakos, kereskedő, vagy akárki más, mihelyest huszonöt holdföldnél nagyobb fekvőjóságot szerzett, a' curiába léptetendő volt, 's engedelemmel tartozott az ebbeli meghívásnak ¹⁾.

Egyetlenegy curialis sem léphetet ki, önkaratánál fogva és személyes cselekvény által, a' curiából. Tilos volt falun lakniok ²⁾, katonáskodniok ³⁾, tilos bármi hivatalt felvállalniok, mellyel a' municipalis foglalkodások alóli felmentség jár, mielőtt által nem mentek a' curialis tisztségeken, a' curia' egyszerű tagságától kezdve, a' város' első hivataláig ⁴⁾. Csak ekkor léphettek a' katonaságba, ekkor válhattak köztisztviselőkké és szenatorokká. Az ebbeli felmagasztaltatások előtt született gyermekeik curialisok maradtak.

A' clerusba sem léphettek a' nélkül, hogy jószágait curialishelyettesekre, vagy magára a' curiára szállítsák ⁵⁾.

1) Si quis negociator fundos comparaverit, et ut aliquorum possessor praediorum vocetur in curiam etc. (Cod. Theod. L. XII. t. I. l. LXXII.)

2) Judiciario omnes vigore constringes ne vacuatis urbibus ad agros magis, quod. frequenti lege prohibetur, larem curiales transferant familiarem. (Cod. Theod. L. XII. t. VVIII. l. I.)

3) Quum decuriones, decurionumque filii deque his geniti ad diversas militias confugiant, jubemus eos, in quibuscumque officiis militantes, exermos militia, restitui curiae. (Cod. Theod. L. XII. t. I. XXII.)

4) Omnes curiales qui qualibet gratia prius ad altiorem gradum properaverint quam munia universa percurrerint, ad ordinem necessitatum suarum revocentur, neo ante ad usurpatam dignitatem admittantur, quam quae patriae debentur, impleverint (Cod. Th. L. XII. t. I. l. LXV.)

5) Qui partes eligit ecclesiae aut in propingnum bona propria conferendo eum pro se faciat curialem, aut facul-

Minthogy a' curialisok szünet nélkül törekedtek osztályokból kiléphetni, számos törvények azoknak nyomozásáról szólnak, kik vagy megszöktek, vagy pedig a' seregbe, a' clerusba, a' köztisztviselők' sorába, a' senatusba léptek, inneni különválasztatásokat 's a' curiához visszakapcsolatásokat rendelvén ¹⁾.

* (Guizot után.)

tatibus curiae cedat, quam reliquit. (Cod. Th. L. XII. t. I. l. LIX.)

1) Lásd a' felebb idézett törvényeket, és számos másokat.

SZALAY LÁSZLÓ.

XXVI.

NÉPIISMERTETÉS.

Azon néposztály, melly a' Fejér és Pest megyékben keblezett *Érd* (Hanzsabég), *Perkáta*, *Bálint* (török), *Csepel*, *Tököl* helyek' lakosi közé vegyült, és *rác*z néven hivatik: a' közötté fennmaradt hagyomány és mondák szerint, Boszna- és Szerbország szélein volt *Bunye* nevü város vidékeiről költözött ide; innen *bunye*vác, vagy *bunyei* néven szeret neveztetni, ő catholica hitvallású, 's hajdani lakhelyéről hozott ősi különködéseit folyvást örzi, 's híven megtartja.

A' perkátai középkoriak, 's fiatalbak, jelenleg már kényszerült magyarok, de öregeik nem. Családi viszonyokban nemzeti szokásaikhoz, 's nyelvökhöz hívek ök; sőt az erötetések' ellenére is leggyakrabban ercsi, tököli vagy érdi rác hajadonokkal kelnek egybe, kik az anyai rác nyelven kívül mást nem igen értenek.

E' rácok viselete általában egyszerű. A' férfiak fejét bárányszőr, fehér vagy fekete, galandos csalma idomú sapka, vagy széles karimájú kalap fűdi. Hajokat elől a' homlok fölött összefonják, mellyet azután a' fejtetön által, a' nyakszirten lógatnak le. Az öregbek, fiatalok előtt rövidre tekert üstököt is viselnek; hajoknak többi része pedig vállait, 's hátukat zsirozza, mivel a' fényes, csurgásig megkent barna hajak, kivált ha felszélalákonkoroknak, szépségnek tartatnak. Gallértalan ing, csizmaszárig érő gatyá, köznapi ruházatjok, de ünnepponon rövid derekú a' legényeknél hosszú bő újú, és szélein, vagy szegésin kék, vagy piros pamutnal himzett ing, és rövid, de bő ránczos patyolatgatyá, szálalalangokkal; hegyes orrú, 's piros szegésü sarkantyús csiz-

ma; fekete félbárony, fehér nagy gombokkal sűrűn meg-
rakott, sárga, vagy fehér sikkal kivarrott mellény; a'
vagyanosbak legénykéin láttam: piros, zöld, kék damask,
vagy fekete selyem mellényt is; és egy hosszú selyem,
vagy fátzol szövetű, keskeny, végein pedig csipkés, arany-
nyal is kitűzött nyakkendő (*pósa*) a' diszruha. Az idős-
bek, vagy gallértalan zsiros subájokban (bunda), vagy
vállaikra vetett sötétkék, leggyakrabban pedig fekete,
selyem szálás, vagy nagy ólomgombú posztó újas öltö-
nyeikben járnak. Szűrt nem mindenik visel.

Az asszonyok' fejét, fehér, keskeny, de hosszú ta-
karó födi, mellyet, hogy simán a' fejhez szorúljon, egy
vagy több hosszú, zománczos gombú, többnyire ezüst tövel,
mind a' két oldalról megtűznek. Nyakokat üveg gyöngy-
sorok, selyem zsinegről lelóggó ezüst, vagy réz kereszt-
ke, (Mária képe) 's más illyes emlék; leányoknál pedig
koronás tallérok, huszasok, vagy arany is ékesítik. Köz-
napon, hosszú fehér, az összevarrásnál fekete, vagy söté-
tétveres paszomántos ködmön; ünnep napon szinte hosszú
fekete posztóból készült, róka, kecske, a' fiatalabbaknál
fehér, nyuszt prémű mente, melly többnyire barna gom-
bokkal, és zsinorozással van ellátva; de össze soha sem
kapcsolják elüszéleit, hanem inkább hidegkor egymásra
hajtják; zöld, rózsapiros, vagy kék selyem szegetű
szoknya, kék kötény, kordovány fasarkú csizma, néha
kékpamut, a' bokáknál fehér 's piros virágú harisnya, 's
cipő, a' menyecskéknél, és leányoknál pedig virágos
kartonyszoknya, fehér patyolatkötény, piros csizma, vagy
sárga, piros, zöld, kék pillangós cipő fűdözi a' testet.
Hajokat a' leányok két ágra fonván, fejök körül kari-
mába tekerik, 's *pleteniczának* híják. Mellényök rövid,
ezüst vagy arany paszománttal, 's nagy ezüst vagy czin
csatokkal ékes; szinte a' menyecskéknél is. Ing, újai a'
könyökig lógnak le, egyiránt bő, selyemmel, pamuttal,
vagy aranyszálakkal kivarrott, 's végén széles csipke sze-
gésű. Füleikben réz, vagy ezüst függőket, újaikon pe-
dig szintollyan gyűrűket, ütöt, hatot is hordanak.

Lakjaiknak legfőbb ékessége, a' gerendákról két zsinegen függő, hosszú rúdra terített vánkosczihák, 's törüközök, mellyek azonban, a' közben szőtt, vagy himzett kék, piros, 's fekete pamut virágokkal díszeskednek. A' fogasokon sorban függő tarka virágos kancsók, serlegek, felrakott tányérok, sarkokban festett karzatos pad; asztal fölött a' sok kép, virágos kék láda, 's magas párkányú festett nyoszolya, mellynek két karjain rudak vannak, a' széles hosszú függőnyt, 's a' fölökbe egész gerendáig felrakott tarka vánkosokat tartandók; alant az ágy üres szokott lenni, és zsiradék, szalona, só, vagy más ilyesnek szekrényül szolgál. A' sárból rakott pados kályha, vagy annak irányában, 's mellette egy pár deszka levert karók fölött, szalmazsák, 's hunda teszik az ágyneműt, 's nyugvó helyök az alvóknak.

Az anyaméh fogamzás, ha közöttök, az összekelés után két, három évnél előbb lenne meg, úgy szégyen, 's rágalom tárgya az anya, mivel a' közvélemény tisztátalan indulatúnak állítja a' testi ösztönök kora használatát, és nem ok nélkül, mert a' nősítés, a' nősüendők' választásán kívül, gyakran ellenökre, a' két félnek atyafisága, 's többször testvérek, rokonok, mint apák, anyák által határozatják meg; pedig igen gyakran ismeretlen hölgygyel, kit ritkán ijeszt meg, mert nem véletlenül jö a' kérő, sőt váratik, mivel a' férjhez adandó, készsége' jeléül ünnepiesen öltözve, leeresztett ágas hajjal jár két naponnan, már szüret tájban, és így tudatja, hogy a' férjhez menésre elkészült, 's hogy csak az inye szerint való almára várakozik; mellyet azonnal, a' mint valakinek nősülése elhatározatott elkészítettek, Budán vagy Pesten megvettek, 's meghasítván közepét, két három huszassal megtöltöttek, de csak a' vagyonosbak. A' szegényebeknél aranyportapasz elég díszítménye az almának, mellyet ha a' megválasztott beszédes anyók, utasítással kendőjébe takarhatott, elindúl a' választotthoz, 's jó reggelire, vagy ebédre számolhat a' megkérendő leánynek szüleinél.

Az illy megbizott asszony, dicsértesséket mondván, megszokta kérdezni, ha látja is: mit dolgoznak? 's egészségesek-e mindnyájan? és alighogy kihallgatta a' felelőket, már a' kendőjéből kitakart alma által értesíti a' házban levőket, jövetelének fontosságáról, mellyet nem is soká titkol, mert a' család idősbikéhez apához, vagy anyához így szól: „Több napok óta fáradtak szemeink, keresvén leányt, kiben kedvünk teljék, 's megnyugodtunk, hogy magokét láttuk, összeültünk tehát, (itt meg nevezi a' nőszülendőt, apját, 's családja' öregeit) és egymást szóval is, serleggel is felbátorítottuk a' messze nagy útra, mellyet in' eddig szerencsésen elvégeztem. Ne csodáljátok, hogy leültem, mivel drágapénzzel terhelt alma van nálam 's nyugodtan akarom kinézni azt, a' kinek hoztam. Látom ugyan, hogy leányotok szemérmes, 's mint almám, úgy pirúl, nem erőtetem tehát azzal, hanem az asztalra teszem, vegye azt maga el“.

Ezután a' szíves látásnak tisztelkedésével, és az illy látogatásnak szerencsés méltatásával, a' legfőbb megkülönböztetés, melly közöttök létezik, nyilvánítatik, és ez, az asztal melletti sarokba ültetés, pálinka, kenyér, vagy bor, 's többnyire sertéshús, pogácsa vagy béles (*guzvacsa*) tétetik elébe; a' ház' öregbike pedig, vagy az apa, egészségkivánással elköszöntvén azon napnak szerencsés felvirradtát, ivással kezdi, 's evéssel folytatja a' nagy alkut; mert hogy összeültek, azonnal családi viszonyokról szólnak. Mit? mennyit? 's nimő árút vehet a' nősző menyaszonyának? gazdag-e? mennyire ágazik átyafisága? hány párosult van már, a' párosulandó' háznál? apa, anya, ezeknek testvérei közül valaki, vagy tán a' völegény' testvére a' legidősbik, 's gazda a' háznál? vannak-e gyermekei, talán korosabb is a' völegénynél? feleséges-e már? megkértek-e már valakit? elfogadták-e, visszaküldötték-e, vagy kívánták az almát? 's mi okból? hány esztendő? önakarata határozta-e a' völegényt e' választásra? közölte-e azt tisztes

atyafiságával? Száz, meg száz illy időt fogyasztó kérdésekkel, fél napot bizonynyal eltöltének, 's leginkább azért, mivel az ígéreték, 's feleletek határozzák meg a' kötendő frigynek becességét, a' menyasszonynak szerencsáját; mert ha telkes, és kevés izre terjedt családnak tagja lehet a' leány, ha azonnal, vagy csak idősb apa, bátya, vagy testvér' halála után remélhet gazdasszonyságot, úgy nagy a' kínálkozó szerencse, és igent kell a' leánynak mondani.

Patriarchai életmód divatozván közöttök, nagy ritkán házasítatik a' fitestvér, vagy unoka külön gazdaságra, azon ritka esetet kivéve, ha a' menyasszony árva, 's saját birtokában volna kénytelen maradni, de ez is csak úgy történhetik meg, ha özvegy a' szülő, 's az elholtak testvérei, vagy attól gyermekek nem élnek: különben a' leánynak nincs egyéb joga atyja' házánál, mint ládát, szegény ruhácskáját, 's ágybelit követelni; tartozik férjét, ennek családja körébe követni, hol a' napa, vagy sógorasszony vizsga szeméinek engedelmessékednie, 's szolgálói kötelességeket kell végeznie. Özvegyesége' esetén, ritkán marasztaltatik férje családjánál, hanem ott léte idejéhez képest, hozományán kívül, ha gyermektelen, legkevesebb 25. legtöbb 50. váltó forinttal kifizettetik, 's azzal, a' honnét jött, oda mehet. De a' gyermekes özvegy, ismétí férjhez menetelég, a' közös jószágoknak tulajdonos osztályosa, az árvák pedig életök fogytáig.

Megtörténvén az almának a' leány háznál hagyása, eltávozik, 's küldöttsége' sikeréről küldöinél számol a' kérőben volt asszony; és ha harmad napi várakozás után vissza nem küldetik az alma, úgy bizonyos a' sógorság, mellynek erőt adni, látogatót tenni mennek a' házbeliek, és a' vásárlandók iránt értekezvén, áldomásozva elvégzik: mit? mennyi árút vegyenek a' menyasszonynak? hány vendéget? 's mikorra híjanak össze az eljegyzésre? És így, meglevén az igaz szerződés, a' meghatározott nap' alkonyottakor bordósípissal kurjázva indul

a' völegényi társulat menyasszonya' házához, hol a' terített asztalnál atyafisága között, már elnököl a' kiadó *kúm* (koma), 's ülve fogadja el, a' fizéres teli kulacscsal beköszönő kiüldötséget; de abból egy hosszú szivás után, megtörülven bajuszát és száját, kettőt, vagy háromat leülésre szólít meg, a' többit pedig a' konyhába utasítja. Helyökre vergődven a' benlevök, könyökeikre támaszkodva némán hölcselkednek, míg a' házi asszony, egy nagy tál sós pogácsát az asztalra tesz, arra egy kis szeletke kenyeret 's egyegy rakáska sót, paprikát. Ez után megszólal a' kérő (*sztári szvat*), 's búsan kérdi: *csak ennyivel akarják-e öt a' több reménynyel jöttett ki elégíteni? vagy tán azt is neki szánták, a' ki készítette?* igennel, 's drága akarat (*drágo voljno*) adással felelnek. Előmutatását kívánja tehát, 's akkor az eljegyzendő leányt, egy atyafi legényke bevezeti (*bukliás*) 's hogy hejött a' vigyorgó szemérmes leány, megkérdeztetik a' kérő (*sztári svát*) által, *nincsen-e kedve férjhez menni? (nebisze rad udála?)* 's *N. házdndl, több ilyen jó meg sem is ízelt pogácsat sütni? van,* felel helyette a' kiadó (*kum*); *de nem tudja a' házat, melylyik világ részén van? magam sem tudom* (úgy mond) *a' kérő. De tudja az, ki feleségének kéri öt, eresszük csak be, majd megegyeznek egymással; most megnyilik az ajtó, 's a' völegény, kalapja karimájával eltakarván száját, lassú lépéssel a' leány mellé áll, a' midőn kérdeztetik, el vinné-e magával e' szép hajadont? fejbiccentve felel; fogd meg tehát a' kezét, mond a' kérő, hogy el ne fusson melőled, ekkor a' kezét fogni akarók közé áll a' bukliás legényke, 's panaszosan titlja a' kézfogást, nem engedem* (úgy mond) *elvezetni, mert nélküle nem lehetek; vele jártam a' munkára, a' bucsukra, fonókba is, 's mindenkor szerettem, mert kenyerét, pogácsáját, 's mindenét megosztotta velem, mindent adott* (*szvasta mie dála*), *nem is válom el tőle, nem hagyom el* (*netyu nju osztaviti*). *Engedd csak jó fiú szól a' kiadó, bocsásd, erezd el* (*puszti*

njú), majd elmehetsz lásogatására, 's jól fog többször is tartani; úgy, de a' csizmám szakadt, felel a' legényke, 's a' kőgörmögy vagy tövis, könnyen megront-hatná lábamat. Mit kívánsz tehát? új csizmát, hogy elkísérhessem 's tudjam meg, hol lakik? az is meg lesz, csak kezét engedjed által. No legyen meg hát felel ő; 's az akadályozottak kezét fogván elakarnak menni, de a' kiadó maradást parancsol nekik, ne szök-jetek úgy mond, még nincs útra valótok, hanem jöj-tek hozzám, adok én kenyeret, mellyet meg is sózok, 's paprikázok, hogy jobb ízűen ehessétek meg. Szavait cselekvés követi, a' pogácsán fekvő kenyérszeletkét ketté töri, megsózza, megpaprikázza, 's megfelelzi közöttök ilyen ohajtással; hogy valamint most egyből egyiránt közösülnek egymással, 's valamint a' só felolvadván a' kenyéren egyesül azzal, a' paprika pedig szaporitja erőt adó tápját a' kenyérnek: úgy közösködjenek ök, az élet mindennemű eseteiben egymás kedélyét hiven tűrve, 's békén megosztva a' gondokat, egyesüljenek szeretet által, ivadékokkal erősödjék szerelmök, kenyérkeresők, jó gyermekek által szaporodjék gazdaságok, birtokok“. Végezvén jámbor kívánatát, ha az alatt meg nem ették kenyérlékjüket, int nekik, hogy csak bátran egyenek, azután majd bort is adand szomjok ellen, de pénzért; mellyre vagy magok, vagy helyettök más valaki azt feleli, hogy pénzök nincsen, mitek van tehát kérni a' kiadó? van-e ezüst, vagy arany nálatok? és mondják, hogy: egyegy gyűrű van náluk, de ezek' becsét magok sem tudják; elkívánja tehát tőlök a' gyűrűket, 's mint soha sem látott nagy kincstől ijedezve, mondja: ez bizony drága jószág, sok akó bort megér, de ha árát megisszák, úgy úti költségök nem maradna, visszaadja tehát, de felváltva, hogy egyetértés nélkül el ne adhassák, és hogy egymás iránti szeretetöknek záloga legyen; bort is adok úgy mond, hogy valamint most e' jó kedvet okozó nedv egymás szeretetére fogja hevíteni szívöket, 's ajkaiknak hév csókot okoz, úgy legyen

holtiglan. Ilyen, 's több atyai oktatásokkal a' felváltott gyűrüket újaikra szoritja, egymásnak csókot adni parancsol, és teli serleget emelvén, azt egészség 's szerencse kívánása után kiüríti, ismét tölt, 's a' jegyeseknek nyújtja, kik egymásra köszöntvén, megizlelik a' bort, 's félre állanak; a' kérő pedig, mint tulajdonosa a' nagy pogácsának, azt darabokra tördeli, és ad abból mind-egyiknek, azután markába szoritván a' teli serleget, szerencsés utat kíván, 's iszik, a' kiürült serleget pedig a' benlevők' feje fölött az ajtóhoz hajtja „*nyissátok fel úgy mond a' kaput, hogy vámot ne kelljen fizetniök*“; be is nyílik, vagy inkább dől azonnal az ajtó, mellyen át, nagy morajjal tolakodik be a' fiatalság, bűg, és sivit a' duda; *sáskák jönnek*, kiáltják az asszonyok, *enniök adjatok, mert minket emésztenek fel*. *Adunk*, szól a' kiadó, 's a' pogácsa darabkákat közéjük hányja, mellyekért egymást nem kimélve küzdenek, mivel a' ki legtöbbet, vagy a' legnagyobb darabot tette tulajdonává, mit a' zaj szünte után elő kell mutatnia, az a' lakoma' vezére, 's menyasszonyi örnek, *csuvárnak* kiáltatik ki; első személy ő a' legények között lakomakor is, a' tánczban, és étel merítésben. Az ekként végződött gyűrűváltási, eljegyzési szertartásokat, evés, ivás, 's táncz követi azon éjjel; másnap pedig illőnek tartatik a' menyasszonyt meglátogatni, hogy léteről tudakozni, és szerencséje biztosításául egy pár serleggel, vagy bő szüret után többet is kiüríteni.

Közelít azonban az összekelés' napja, mellynek előzménye, a' násznépnek háromszori meghivattatása; tehát az eljegyzéskor csizmat, szegényebbnél csak kendőt, alku szerint nyert atyafi suhancz, vőfényi (*bukliás*) tisztének teljesítésére szólitatik; de mindenkor az ígéret megadásával, és a' téli zöld, vagy rozmarin ágakkal felkoszorúzott csutora (*buklia*), kulacs, kezébe adatván, elutasítatik, szomszéd, koma, 's minden atyafihoz. Megjegyzésre méltó, az atyafiságnak közöttök nagy terjedtsége, mert lakomában, bucsukor, vagy torkor is valakivel meg-

barátkozni, kancsót, serleget koczintani, kézszorítással szerzett, 's csókkal megerősített *priateljsztvo*, vér nélküli atyafiság, és érdem a' megkülönböztetésre.

A' bukliá borral van megtöltve, 's tisztesség okáért csikóbőrbe foglaltnak, 's kantárosnak kell lennie. A' beköszönő vőfény dicsértesséket mond, 's alighogy megemelte rozmarinos kalapját, azonnal a' házi urat, asszonyt, távollétökben pedig a' legidősbet azzal megkinál, 's unszolva is erőtet bukliája' elfogadására. Illyenkor, nem tudván a' szokást, meg is csalatkozhatni, mivel a' bukliából való ivás annak bizonyos jele, hogy a' meghívást elfogadta, 's kész azt teljesíteni, a' mit ha annak idején gátoka nem levén, nem teljesítene, számolhat haragra, megvetésre, rágalomra.

Azonban e' megtiszteltetést becsülni tudóknál, csak hamar rendre jár a' bukliá, az egész háznépe kotyogat abból, és ha kiürül megtöltik, vagy egy pár garast adnak a' bukliásnak, és a' csapszégbe küldik, de ő inkább ahhoz megy illyenkor, kiről tudja, hogy van bora, és az innét megtöltött hívó szerrel tovább ballag, mind addig, míg a' hivatalosokat be nem járta. Ha valakiről megfeledezett, 's számadásakor valakit meg nem említ, úgy 's akkor bár mi későn, de az ablakon is még az nap tartozik ahhoz, küldetését megjelenteni, 's addig el sem is távozni, míg határozott választ nem nyert, azaz: míg bukliáját el nem fogadták. Itak-e abból? a' sötétben nem láthatja, de elég, ha kezéből elfogadtatott.

Midőn az esküvő napra virradnak, a' *pita* készítése (több hártavékonyra nyujtott tésztalapokból szerkeztetett, közben, dió tört gerezdekkel, almával rizsszel stb. 's morzsa szőlővel megtöltött, újni vastagságú, 's szeletekre metszet sütemény, nálok a' legbecsesebb étek), és egyéb enni való az asszonyokat; a' bor pedig, és többnyire a' gazdának levágott jármás ökre, vagy tinaja, de leginkább az éji virogatás mind komolylyá, gondolkodóvá, halaványnyá teszi őket. Erszényök illyenkor megürül, vagyonok nagyon

is károsodik, mivel a' sok, 's majd hetelő vendég, éhen csak nem lehet, de szégyen is volna gyomort frísítő, 's italt emésztő *kahurmát*, (apróra szeldelt, paprikától, 's vöröshajmától sűrűsödött levében főtt húst) napjában legalább is kétszer nem tálni; tapasztalták pedig, hogy a' drága 's rossz mértékű mészárosi hús, többbe kerül, 's talán miatta a' szőlőnek, vagy lónak ára is elfogyna, azért inkább igás marhára, vagy tinóra mondatik ítélet, 's becsülettel vollja kárát a' gazda, torkosságát pedig azután, kenyér, só, paprika, turó, vagy csak vöröshajma étkével orvosolja meg.

Reggelén, az esküvőre határozott napnak, az előtti nap érkezett vidéki vendégek, 's házbeliek közül, már többen is támolyognak, mivel míg az asszonyok gyúrtak, 's a' tüzhely körül levőket borral enyhítették: addig a' pipagyújtók is, csap mellől, a' konyhát megmeg láto-gatták, 's a' kulacsoknak jó gondját viselték, azért a' sápadtság, beesett véres szemek, csak bőséget jelentenek.

A' völegény, esküvőkor, ritkán van csak gatyában; mert az ösiséget tisztelő násznép megkívánja, hogy ha kölcsönözi is, csak rongyos 's igen fótos ne legyen a' nadrág, és rókaprémű hosszú mente, mellyet vállain visel, legyen ekkori dísz öltözete. A' bő újú gyolcsing házi dísznek tekintetik; esküvön pedig mente, vagy mellény nélkül szegénységet jelent. A' karimás uj kalapja elején lombos aranyporu és többszörösen szalagokkal meg csomósított rozmarin ág hajladoz. A' tarka, vagy fehér nagy kendő nadrágjának bagariasziján általvonva, le a' nadrág ellenzőjéig, 's innét kilóggó sarkai, le a' térdig díszeskednek. A' gatyás völegény markát szorítja, vagy újait dörzsöli mentében, de a' panyókás, nadrágja ellenzőjébe dugván kezeit, lehajtott fővel halad férfiak után menyasszonya előtt, a' kérő 's kiadó között, és szemeknek tekintetére senkit sem méltat.

A' menyasszonynak feje, haja fontfodrának övedzete körül, megaranyozott rozmarin koszorúval van fel ékesítve, de ekkor haja fonatlan, 's vállaira lóg le. Fő

disze fehér prémes rövid mente, 's fehér kötény, virágos, zöld vagy kék szegésű kartonyszoknya, 's kivált karmazsin fasarkú piros csizma. Egy pár fényes gombú tő a' fejét, négy öt soros üveg gomolykás nyak kötő, vagy legalább is galandon lelógó ezüstpénz, kereszt 's más emlék, ékességét bizonytalannal neveli mind-egyikének. Újait többféle karikagyűrű szorítja, de ilyenkor nem igen láthatni azokat, mivel kinevetettnék, ha lóhátnál kezeit, azért mentéje, vagy másnemű öltönye karújába dugja kezeit.

Esküvő után visszamenőben, ha a' menyasszony' szüleihez házak előtt kell a' násznépnek elmenni, úgy megállanak, de csak a' ház előtt, vagy az udvaron, és itt míg a' serleg rendre jár, 's az anya övével, a' konyha ajtó mellett, úgy véli hogy látatlanul, törli könnyeit: addig az ifjúság az udvart kurjongva tapossa; de tánczot járniok tilos a' házban lakóknak, az okozott gyász miatt. Az elmenő násznépet a' menyasszonynak legközelebbi atyafisága, csak az udvar ajtóig, kapuig kíséri, azután a' kerítésen át követi ugyan szeme, de a' vigalom házhoz csak némellyike estéden látni vágyból megy, ne hogy a' sok erőtetett kínálás után étel-, vagy italban részesülvén, amazok' rossz vendéglésének árulója legyen.

Az örömapa sörtésivel az udvar előtt, az örömapa pedig főzőnéivel a' ház gádjában fogadja el az esküvőről érkezettek, kiknek jobbkezeit, jó kedvének jeléül, megragadja a' menyasszony, 's homlokához nyomván kezök fejét, szájához, csókjaival csak nem ragasztja; azután rendre ölelkezik, 's csókolózik. Azonban a' násznagy elbeszélvén minden üzeneteket, 's köszöntéseket, melyeket a' menyasszonyi házbeliek általa küldöttek, a' napra tekint, 's az evésnek idejére figyelmezteti a' gazdasszonyt és az asztalokkal tele rakott szobába illedelmesen lépdel, maga után szólítván a' vőlegényt, 's menyasszonyt, kiket a' kúm követ. A' gazda bekisérvén őket, a' fő helyet megmutatja, mellyet ők, közbe vevén az új párt el is foglalnak, és fűdött fővel teljesítik tisztókat, kije-

lelvén, ki, hova üljön. Helyet foglalván mindegyikök, várják, néha jó ideig, míg a' *csauzok* vőfényi társak, zavart mondájokkal, gyakran illetlen beköszöntéssel is, hozzák a' kahurmát, azután a' sörtéshússal jól meg rakott káposztát, aprólékos kását, egész süldőket, báránnyokat megpirítva, végül a' *guzvacsát tepsziben*, bélest süítő rézedényben, és a' kedves *pitát*, csörge vagy forgács tésztával tornyosodottan, a' főbbek' elébe. Ital, az alig megforrott új bor, négyszöges üvegben áll a' násznagy előtt pár kicsinyded pohárral (*csasával*), melylyekkel a' tisztess vendégeket szokták ők megkinálni, kik mellettök, vagy szemközt ülnek. A' többi pedig bokálból csúcstalan, de füles itezés kancsóból, kupa forma cserépedényből szörpölgeti a' habos, de már savanyú mustot. A' dél tájban így kezdődött, duda morgás, 's lárma között folytatott ebéd, alkonyatkor szokott végződni, melly idő közben, ha valakit szüksége kisztet, egy oldalról az asztalra föl, másról pedig le, szomszédi szívesen segítenek, csak hogy a' karó asztallábak ilyenkor megingattatván, az étszerekkel dévajt üzhessenek, eldugván, vagy levetvén azokat, az asztal alatt is keresgélük, a' szomszéd - k - - - alatt.

Jólakás után, midőn az asztalokat szétszedik, már a' ki ember! annak nyelvél lába is akadoz, 's míg a' fő asztal alá, mellyet el nem hagyhat a' násznagy, 's kum, sőt nejeik is csak különös okból, söprögetik vagy rugdalják az elhányt csontokat: addig a' kályha párkányán helyet választ a' dudás, 's megereszti durnóját. A' táncz kezdete vegyes mind addig, míg a' menyasszony jólakás után hálálkodása, 's mindenkivel közös csókja után be nem jő, a' mi gyakran késve történik meg, ha bár szüntelen harsogja is nevét a' násznagy, mert a' konyhabeliek piperéivel foglalkoznak; de megérkezvén övé a' tisztelet, 's magán előtáncz. Azonban, a' völegényt, étel után hasztalan keresné szemed, mivel neki ekkor jelen nem szabad lennie, menyasszonyával mások mulatnak, kivülről az ajtó mellől, vagy az ablakon át ólál-

kodik ő, míg neje mások' karjai közt hevül. Ha pedig álmos elnyughatik, de menyasszony nélkül, az istálóban, vagy padláson, mivel a' kamrában csak a' menyasszonynak készítettik nyugvó hely.

A' tivornya reggelig tart, 's ekkor első 's fő gond, a' menyasszonynak öltöztetése, hogy az avatásra jókor érhessen, egy rokon menyecske, 's a' bukliás, ismét töltött bukliával, de mellyet a' papházban kitölt, kísérik őt. Feje ekkor, vékony, egész nyakát, sőt vállait is eltakaró fehér szövettel van elboritva, homlokát arany csipke övedzi, halántéka, 's kontya körül pedig hosszú vastag réteges fejű tők, vászon virágkák, 's tükör darabkák is ékesítik. Derekat nyuszt prémű mente takarja. Mikor megérkeznek, forralt paprikásborral szokás mámoreikat oszlatni.

Dél tájban, a' *kumovináért*, koma tálért indulnak, mellyet a' kúma, a' kéro'i tisztet viselt kúmnak neje, készít kedvezésből. Hús, és tészta sültékből szokott az általani, de legfőbb dísze, egy ágasbogás száraz faág, mellyet sok színű keskeny galandkákkal, vagy csak színes papiros szeletkéekkel ékesítenek fel. Az ágak' hegyére almák vannak tűzve, meghegyesített szára pedig egy egész kenyérnek közepébe van szúrva. Az ágak közötti helyet, czérnára fűzött cseresznye, meggy, szilva, szőlő gerezd, aranyozott dió, 's több illyes foglalja el. Ezen *kumovinát*, duda borgással, egy pár kána borral, maga a' kúma is, elkiséri, 's illedelmesen, öröm rivolgások közt, a' kúm, 's násznagy eleibök téteti, a' többi étket pedig az asztalra szerte rakogatja. Végezvén a' kúma becses dolgát, helyfoglalásra szólítatik a' násznép, és a' kitálalt kahurnával megújul ismét a' lakoma. Gyertya gyújtáskor csend parancsoltatik, és a' kúmnak hosszas beszéde után, mellyel a' menyasszonynak sok szükségeiről értesíti a' vendégeket, vásár kezdődik, tudni illik a' kumovinának eladatása. Mivel azon, minden alma, czimeres ökörnek vagy délczeg paripának tekintetik, és száz meg ezer forintra becsültetik, a' kisebb gyümölcsféle pe-

dig, házi állatok, kakas, tyúk, lúd, póka, récze' stb. nemében árultatik; kivévén, az egy főágba szúrt, legszébb 's megaranyozott almát, mellyet kivánni sem szabad, mivel az a' menyasszonyé. Alkura, legelőbb is a' tisztesb vendégek, pap, uradalmi tiszt, jegyző, bíró stb. szólitatnak fel, hogy a' szébbeket magoknak választhassák, ha valaki közülök jelen volna; de a' hivatalosak közül tartozik kiki valamit vásárlani, hogy minden elkeljen. A' pénz, egy e' végre, a' kúm elébe tett üres tányérba, előre fizettetik le. Meglevén az alkú, forint, vagy arany helyett, garast, krajczárt; száz vagy ezer helyett egyet, 's tizet értvén, a' vevőnek egy nagy kés a' kezébe, mellyel a' feltüzött almát, állva messzünnen mérecksélve, egy csapással ketté kell hasítania. Ha úgy találta az almát, hogy az két darabban az ágról le esett, az övé, 's azzal a' legkedvesb ajándékot teheti, akár melly menyecskének, kitől heves nyakszorítást, 's annyi csókot, a' hány garast, vagy krajczárt fizetett le, nyer díjúl. Különben pedig, ha csak egy oldalát szelte le az almának, az elesett rész az övé ugyan, de nem a' fennmaradt, azért újonan alkudhatik, vagy másnak, 's már olcsóbb vásárlásra engedheti. Ezen pénzgyűjtésnek, a' menyasszony szükségének fedezésére, vége levén, kezdődik ismét a' menyasszonyi táncz, kit ha kiki rendre forgatott, vegyes táncz következik. Táncz szünetkor, összeülnek a' fiatalok is, csendes figyelemmel hallgatják az öregbék' érzékeny dalolásaikat, (a' *Kraljovics Markót*) Mark király vagy tán csak fejedelmi fi, hős tetteinek gyászos költeményét, *Czerni*, *Fekete Gyurát* Csernovics György rabló bandita főnökének, a' nép szabadtására tett merényeit 's halálát. Melly nemzeti dallokat, többnyire idősb asszonyok, 's igen hosszasan, de elérzékenyült hangon, sirva is szoktak eldanolni. Többeket láttam ezen dalloknak hatása miatt, ingújaikkal szemeik könnyeit törteni. A' dallos asszonynak nem tapsolnak ugyan, de éljenezvén öt, egészségeért többször

rösen isznek, 's a' búnak elfelejtéseért ivó dallokat kívánnak tőle, vagy azokat más kezdi el.

Harmad, negyed, ötöd nap, míg a' gazda vendégeit étel itallal ellátni győzte, reggel, nagy gombócokat, 's annyit főznek, hogy kinekkinek legalább is három négy jussón; 's midőn a' nagy tálban beviszik, bänkódás, 's szomorgás jeleit mutatják, mert ezzel adatik értésökre, hogy a' lakomának már vége van. Elköltik tehát a' gombócokat 's miután a' hordónak csapját is bemutatta a' gazda, elválnak egymástól, 's haza támolyognak. De a' menyasszony, hármat különösen megkér, hogy fáradságos munkájában el ne hagyják, mosogatni, 's a' kölcsön kért edényeket haza hordani segítik. Mert mihelyt szétoszlik a' násznép, szolgálói hivatalába azonnal beavattatik napa, vagy sógorasszonya által, más kötényt köt tehát, 's dolgait kezdi, Este pedig vizet forral, 's alkonyat után, három segítőivel, az avatásra vele volt menyecskével, nyoszolóval, 's a' bukliással, kiknek ketteje a' vizes dézsát, harmadika pedig a' törökzöt viszi, előbb násznagyához, azután a' kumhoz, 's két három este is mindazokhoz, kik lakodalmában részesek voltak, és izzadtak, lábaiknak mosására megindul. Sokszor ágyamban feküdtem már, de azért a' takaró alúl is ásztatásra, 's törölésre, ki kellett, a' gyakran szép gyenge menyasszonynak lábaimat nyújtani, mellyeket gyakran meg is csókolt. A' lábmosást egy két garassal, vagy krajczárral szokták megfizetni, de a' pénzt, szemérmes sértő volna kézbe adni, a' vizes dézsába kell azt vetni. És ezekkel elvégződván az összekelésnek hosszas, de reájok nézve igen érdekes története, a' háznak, mellybe vezetett, disze lesz a' *sznasa* (menyecske), kit minden alkalommal tisztelen felcizicomáznak, csak szolgálói kötelességét híven végezzé, atyafi látogatót ritkán tegyen, 's a' mi legfőbb:

Férjétől az első években szemérmesen óvakodjék, annak szerelme' ömléseit, magány társaságát ne keresse, közelítésétől távozzék nappal, mivel éjet napával,

vagy sógorasszonyával kell a' nélkül is hálnia. Sőt vizsgálmak' alkalmával oda ne igyekezzék, hol férje mulat, mivel nagy szégyennel gyaláztatnék meg az egész atyafiság, ha szerelmök, az első két három években gyümölcsöznek már! megtörténik ugyan a' tilalom ellenére is, hogy egymással szerelmeskednek, de ha megtudatik, szitkok, 's rágalmak' tárgya lesz a' szegény *sznása*. Hallottam többször tőlök, hogy nem volt, nem is lehet soha is jó az, a' ki nem tudja magát két, három, négy évig, melly rövid ideig? a' vétkek átkától megtartóztatni, nevettem, de nem lehetett nem helyeslenem okaikat; mivel tapasztaltam, hogy 15 — 17. a' legénykék, 14 — 16 a' leánykák ha össze nem párosítatnak, úgy bizonynyal természeti gyávaságon kívül más, pedig fontos oknak is kell lenni, miért legény, vagy hajadon? Húsz éven túl élt hajadon pedig, bucsút vehet szülőtte földétől, városban, vagy a' szomszéd helységekben szolgálatot keresendő, mert már aggkora miatt csak gyéren társalkodhatik, 's hon kerüli a' szerencse őt. Mivel valamint legény özvegygyel, úgy viszont hajadon sem párosodik özvegygyel össze; 's ha vétve megtörténik, kora özvegynek, 's legfőbb 23 — 24 évesnek kell lennie, mert szokástörvényeikkel meg nem egyezhető, hogy leányból lett menyecske, évekig való tartózkodástól felmentessék, ha csak az özvegy ellen nem szegül, 's határozottan vallást nem tesz kívánásáról, és *csak* ekkor érettebb menyasszony, időt halladt, vagy szabadabb kedélyü leány választatik meg.

A' gyermeket szülő menyecske, vagy asszony körüli némelly talán babonás különködéseiket, kérelmemre sem vallották meg, azon egyen kívül, hogy meghozván a' keresztelt gyermeket, többnyire a' lakodalmi kúm, vagy kúma, e' szavakkal adja át anyjának: *Zsidót vittem, keresztényt hoztam*, 's ugyan annak a' paszita adásban is, nagy része van, mellyet azonnal, a' család rokonsága meg is szokott tartani, 's a' gyermekágyast étkekkel, borral, pálinkával hiven ellátni.

Azonban, a' meghalásnak eseteiben több különkö-
déseiket láttam. Szomorúságaikat danolják inkább mint
sírják. A' férfiakat sapkásan nyujtyák el; az asszonyt
pedig ha gyermektelen, menyegzői fejtakarójával, külön-
ben ahhoz hasonló fehér, de nem virágos tükrös takaróban.
Hajnaltól délig, a' halotti háznak konyhájában, vagy a'
lak' egyik sarkába helyeztetett asztalkán, vagy az ablak-
ban a' halotti látogatók számára készen áll a' kenyér
kés, 's pálinka; dél után pedig estig, fertályban a' bor,
's mellette a' meritő bokál vagy serleg. A' virrasztóknak
egy része énekel 's imádkozik ben a' halott körül, míg
a' nagyobb rész kívül a' gádorban körbe ülven pipázgat,
a' kulacsot szivogatja, 's a' megholtak életét, tetteit ro-
vogatja, mellyet ben, a' halott fölött, hol rendre, hol
pedig többessen is eldanolnak testvéri, hitese, gyerme-
kei, sőt rokonsága is.

Érdekes látni e' siránkozó dallosokat, midőn haj-
longva szétterjesztett, 's majd összekulcsolt karokkal
tisztelethől keseregnek. Legkülönösb pedig az, hogy
az asszonyi nembéli azon ruháját, mellyben családja
egyikének kimúlásakor öltözve volt, nyolcz nap alatt fel
nem válthatja más tisztábbal, a' férfinak pedig minden-
hova fődözetlen fővel kell mennie, míg el nem takaritta-
tik a' test; vagy ha másnap tartatnék érette a' gyász
mise, a' mit szolgáltatni, a' legszegényebb sem mulaszt
el, úgy arra is, minden házbeli férfinak fő takaró nél-
kül, bár millyen legyen az idő, kell meg jelennie.

A' holtat nyílt koporsóban hozzák ki a' beszente-
lésre, 's míg a' szertartások, 's az unalomig hosszú bu-
csuztató, el nem végződnek, addig az atyafiság reá bo-
rulva sirja el tükélyeit, gyakran gyávaságait is, de a'
mellyet kész azonnal jajaival menteni. A' koporsónak le-
szegezése előtt, nem csak a' vérszerinti rokonság, ha-
nem minden *priatelj*, és ismerős is, csókkal megtiszte-
li, e' csókos tisztelkedésnek, a' vagyonszak halálakor
alig várharni végét. A' gyászkíséret alkalmával, több-
ször hallottam, hogy a' holt test után jövő gyászolók rég

megholt nagy apjokat, anyjokat stb. tiszteltették ezennel halotjok által, sőt állapotjokat, 's némelly nevezetesebb eseteket, vagy akkori bajaikat is megizenték a' túl világiaknak. Nevetségre kiszitetett egykor, egy anyának kedves gyermekei megbecsülése. Kik közül egyet midőn temettem volna, utánam jajogni hallom: mond meg a' *Di-dának* (öreg apának), hogy *Pavó* (Pál) öcséd, tud már betűket foglalni (*zná slibokat*), mond meg az öreg anyának (*majki*), hogy *Perzsa* (Petronilla) hugod, már járni is tud stb. Temetés után, mindjárt, a' temetőben csak nem minden kísérőt *podusára* (torra) meghínak, melly ha bár csak estig, vagy akkor kezdődvén éjfélig tartana is, de költségre, az étkek 's italok' bőségére nézve, kevészel szegényitőbb a' lakodalomnál.

BERKITY GYÖRGY.

XXVII.

A' ZSITVATOROKI BÉKEKÖTÉS.

Felesleg volna a' bécsi és *kosztavári udvar* között szerzett 1606-ki frigyről minden további tudományos vita, miután *Luczenbacher János* e' nevezetes szerződést eredeti papiros példányból, szükséges felvilágosításokkal az 1834. Tudománytárnak harmadik kötetében a' 230 — 242. lapokon kiadta, 's bőven megismertette. Mi tehát hecses értekezését csak az *I. Achmet zultán* képviselőinek azon feltételeikkel kívántuk bővíteni, mellyeket azok *Almásra*, mint a' meghatározott alkudozás helyén foglaltak írásba, 's a' mellyek azután tetemes változásokkal a' *zsitvatoroki szerződés czikkelyeibe* fel is vétettek. Példányunkat *Kaprinai István* kéziratai között találtuk másolatban. Az eredetét a' császár biztosainak egyike *Istvánffy Miklós* is említi, *Hist. Lib. XXXIV.* ad an. 1606. „Végtere a' császáriak, úgy mond, nem csak a' törökökkel, hanem *Bocskay István* hívelével is (kik Érsekújvárott tanyáztak) folytatott levelezés után, abban egyeztek meg, hogy a' törökök a' Duna jobb partján fekvő *Almásra* gyülekezzenek egybe; a' császár biztosai szemközt a' Zsitva torkolatánál ütnének sátort; ellenükben pedig Zsitván innen a' bocskaiak foglalnának helyet úgy, hogy őket a' Zsitva; a' törököket pedig a' Duna választatná el egymástól. Ezen végzés következtetésében *Ali budai basa Aphendivel* october 20. indult el *Esztergamból Almásra*; oda érkezvén, más nap *Mustafa Afandit Komáromban* küldötte, hogy az ott lévő császári biztosokat nevükben köszöntené, 's *Almásra* jövetelüket tudtokra adná; következett napon a' császáriak fegyveres

néppel indultak el a' kijelelt helyre, tartván a' törökök cselétől. A' Duna partján sátorok valának felütve, ott jöttek egybe a' törökök, 's naponként hosszasan alku- doztak a' szerződés és frigy tervein; úgy hogy a' császár küldöttei naponként esthajnalkor, sőt gyakran éj- szakán térnének Komáromba; a' törökök pedig, 's a' bocskaiak sátoraikban töltenék az éjszakákat. October utol- ján a' császár biztosai fényesen megvendégelték a' törö- köket, 's Bocskai hiveit; erre következett napokon hol remény, hol pedig kétkedés közt vetekedtek az ohajtott egyezhetésen; *végtére, mind a' két részről felhordott sok és terhes feltétel, és heves vetekedés után* ¹⁾ *húsz esztendői békeséget kötöttek.*“

A' fényes porta részéről irásba foglalt feltételekből igen kisívit az idegenség; azért aligha nem a' törökből magyaráztatott meg: erre mutat a' benne hogyott sok török szó is, mellyeket mi akkép közöljük, a' mint talál- tuk, lássák az ezen nyelvet értők, hogy helyesen írat- tak-e le, vagy sem?

„Mÿ Alÿ Passa Istenek engedelmeből az hatalmas Török Chiaszarnak feő Helytartóia és Gondviselője Budán etc. és mi Habil Effendi az eő Hatalmassaga Budaj feő Kadjaja. Az mindenható Istennek eő szent felségének segetsege által. *Mettsej Muttieremunnen ve Medinej muneriverenun ve kuttzi mubarekun veckalimi Schebanun ve rubi mesztünun Paditsschahi olan Dëmlëth azametli padisschahumuz Sultan ibin, Szultan Ahmet kan, Halad Allahü mulchëhü ve ebbede Szaltanetchu, Hazuletleninun* paranchiolattyával, és kezünknel levő tellyes hatalom szerint az békeségnek dolga tractalásaért és vegéért az felséges Romaj Chiaszarnak részéről valo rendeletet Commissarius urak, úgy mint az Ngos *Molard Janos, Ngos Adolph Althan, Ngos Tur-*

1) „Denique, post multas et graves conditiones, et magna contentione disputatas — foedus — ad annos XX. percussum est.“

zo György, Ngos Istvanffy Miklos, Ngos Sigfried Kolonicz, Ngos Bathany Ferencz, és Ngos Erdödy Christoph nemzetes urakal az békeségh dolgát tractálván, az miképpen az szent békeséget az Articulosok szerint elvégeztük:

Első ez: Hogy mikoron az felséges Romaj Chiaszárnak követi ajándékkal mennek az mi hatalmas Chiaszárunknak portájára, azok is az fényes portáru az eő felségének küldöt *namejhumaiunde*, az fiu Attyanak, és az Attya az fiunak szokot irás szerint egymásnak szeretettel irjanak.

Második. Hogy az mi hatalmas Chiaszárunktul *Nameban* Romaj Chiaszari nével neveztessek, és nem királynak ¹⁾.

Harmadik. Hogy az ur Istennek akarattyábul az békeségh meglévén, az *Tatar* nemzetségek, és egyéb hadak is, az mellyek az mi hatalmas Chiaszárunkhoz tartoznak, és keze alat vannak, az hatalmas és felséges Romaj Chiaszar országiban semmi kárt ne tegyenek

Negyedik. Hogy az ket Chiászár között békeségh légyen, úgy, hogy minden országokban, és Magyarországhban, és az mellyek ezekhez tartozók, és az felséges Romaj Chiaszárnak az tengeren és szárazon keze alatt lévő országokban békeségh légyen. És az hatalmas Chiaszarunkhoz tartozó 's halgató országokban, mind szárazon és mind az tengeren az felséges Romaj Chiaszartulis semmi bántás ne légyen, 's innen és azoknak országinak semmi bántás ne légyen, se szárazon, se tengeren; 's ha az Hispaniaj királ is az békeséget kivanya, ellent nem tartanak benne.

1) Minden európai uralkodó fejedelmeket *králoknak* nevezik a' törökök, és csak egyedül a' francia királyokat ismerik *Padisahknak*, azaz császároknak lenni; mert *Solimán* császár különös indulatának megbizonyítására *I. Ferencz* francia királynak *Padisah*, azaz: császár nevet ajándékozott. A' felséges ausztriai ház is tehát kikötötte magának ezt a' czímet.

Eötödik. Hogy minden féle chfatak meghszünnyenek, az mi részünkről azoknak részére valami kártévő latrat ha megh foghatnak, az melly kapitány alatt valók, azt megh fogják, az a' kapitány az mi részünkről az végh várokban lakozo fejedelemnek meghírván, innen is arra az helire ember menvén, és mind együt törvényt látván, ha az törvény úgy mutatya, hogy ott megh eüllessék, 's ha veretést érdemel, hát verettesék megh, és valami kezenél találtatik, visza adattassék annak, az kie volt, mind az két részről ilyen modon törvényel igazságot szolgáltassanak.

Hatodik. Hogy Várat ne lopianak, 's vivással megh ne vegyenek, 's chialárdságal ijztetéssel, próbálással az Váraknak kárt ne tegyenek; ha valami modgyával vennének is, el ne vétessenek: es az mi az Buchkaj fejedelemnek adatot, az betsi végzes szerint, az eö Komissariusinak akarattyok maradot ¹⁾.

Hetedik. Hogy mind a' két részről lévő Rabok, meddigh az békeség hött, az melly megh sáztolt, végzése szerint adgya megszat: az melly nem végzet penigh, egyikét az másikkal megh cseréljék, és az békeségnek megh létele után, senki rabot ne fogyon, seöt, ha valami modon fognának is, elvétessék töle, 's el botczatassék, semmit irete ne vegyenek, seöt az kik elfogták, mind azokat, mind a' két felöl megh büntessék.

Nyolczadik. Hogy az *Temesvár* és *Boszna* 's *Eger*, és *Kanisa* véghelyekben az békeségnek fölbontására valami történnék, azokban az végekben lévő, az *Györöt* lévő király képenek, es az *Dunán* innen lévő kapitányoknak, és az *Horvát* országi Bánnak, és minden részének közel lévő Ngos uraknak tudásokra adván, hogy igazat nem szolgáltattának; az *Budaj Bassat* mind ezeknek az törököknek főve lévén, eö neki megh irván, eö tészén, és szolgáltasson az törökökről igazat.

Kilenczedik. Hogy mindennöt az kiknek kezeknél az

1) Így a' másolatban is, „*akarattjokon maradjon*“ helyett.

melly várak vannak, azokat megy éppécsiek; de ujonnan se Várat, se palánkot ne chinalyanak,

Tizedik. Hogy az mi hatalmas Chiaszárunk eö hatalmaságának, mostani végzésiünk és tractalasunk szerint, pénzül es marhaiul két száz ezer forint megh lészen; 's az fő követi alá érkeztvén, az mi Ngos Szerdarunk eö Meltósággha illendő ajándékkal feö egy Szanczechagh Bekjét küldi az Felséges Herczeghez eö Felségéhez: és az mi hatalmas Chiaszárunkhoz eö hatalmasaghatól ajándékkal követek érkeztvén, eö hatalmassaga is az eö hatalmassaghat meltó es illendő, az előbbi szokása szerint valónál fellyebbis tisztességgel az Romaj felséges Chiaszárunk ajándékokkal feö embereket küldenek.

Tizenegyedik. Hogy mostan az meghnevezet aiándékkal az Romaj Chiaszárnak eö felségének követi az mi hatalmas Chiaszárunk fényes portájára jutván, az aiándekot szépen az tractálas szerint, mindenestől kész pénzel egyeb szépséget, marhát, két száz ezer forintigh be adgyanak.

Tizenkettődik. Az békeséggh az mi irásunk, (szerint) ugy mint *Bini on bet redsenbuiuneuel ki guomunden, ki hazureti isza alchi szalatu ve Szelamun hidriti serifunden, kibin alti juzaltih tarihunun*, Novembernek tizenegyedik napjátul fogva, husz esztendeigh meghtar-tatván, és ez mostani aiándéknak elmenése után, három esztendeigh semmýt nem menvén, három esztendő mulva fő követével chiak azon esztendőben küldessék, 's az mi hatalmas Chiaszárunktúl menendő ajándékoknak meni volta elne rendeltessék, és ne neveztessek, és az mint az Chiaszárokhöz illik, az három esztendő mulva fő köve-tével chiak azon esztendőben küldessék, 's az mi hatal-mas Chiaszárunk is eö hatalmasságához 's meltóságához illendő tisztességes ajándékkal feö embereket küldgyön, husz esztendeigh az békeséggh megh tartatván. És ebben az esztendőben az hatalmas Török Chiaszar, és az Ro-maj Chiaszar, és az Magyaroknak királlya, az minden-ható Istennek akaratyabul, hogy ha valamelliknek holta

történnék is, husz esztendeigh azért is békességhez megtartassék, fel ne homollyon, és nemzetségről nemzetségre, és fiúrul, fiúra, Rokonságira, Unokáira, és azoknak utánna lévő törvény szerint fejedelmek, az mellyek léznek, ez békességben megh maradgynak, erőssen és állandóképpen állandók légyenek.

Tizenharmadik. Hogy az Váczi palánk az miben mostan vagyon, megh éppéttessék, de meghne öregbítettessék annál az miben mostan vagyon.

Tizennegyedik. Hogy az Romaj Chiaszár követi a' mi hatalmas Chiaszárunkhoz menvén, valamit akarnak kérni, eö hatalmasságotul kérjenek.

Tizenötödik. Hogy *Eger* vára meghvételetől fogva ez ideig be hódult és adoia meghadot faluk ez után is bé hódullyanak, 's adójokat beadgyák.

Tizenhatodik. Hogy *Filek*, *Zéchen*, *Nogradhoz* tartozó faluk, *Egré*, *Hatvánba*, *Budára* és *Esztergammá* az mellyek behódultanak, isméggh megh hódulván adójokat megh adgyák.

Tizenhetedik. Hogy az *Esztergam* vára, az miulta az Romaj Chiaszár kezeihez eset volt, az melly bé hódult faluk *Esztergam* várához adóztanak, isméggh bé hódullyanak, 's bé adozzanak, és egyéb végh házakhoz tartozó faluk, eleitől fogván, mind az két felé az mint fizettenek, most is ugy fizessenek. És az *Canisa* vára miulta az mi kezünknel vagyon, ez ideigh az melly faluk behódultak, ez után is behódullyanak. Némelly pörös falukért az mi résziünkről emberek rendeltetvén *Botyany Ferencz* urral helyén megh látassék; az *Canisára* béjárófaluk, és az bé nem járók próbáltassanak, 's a' kik ez ideigh béjárván, 's adókat beadván, bészolgáljanak: 's az mellyek bé nem hódultanak, azoknak békeséget hagyának. Es melly faluk mostan pusztán vannak, az, olyan faluk meghépülvén, az mi résziünkre adó tévő faluk közé azok is adójokat megh adgyák. Es az Romaj Chiaszar részéről igaz nemes lévén, az eö Chiaszároknak az melly nemessek nem adóztanak az eö lakó helyek-

ben, az eőmagok házoktól semmit ne adgyanak. *Almasnál* iratot 1606. Esztendőben Novembernek tizenegyedik napian az új *Calendarium* szerint.“

A' mivel kedvezőbb a' *zsitvatoroki* szerződés jelen *almási* feltételeknél, azt a' lelkes hazafiak szemességöknek kell köszönnünk. Neveik örök emlékezetben maradnak; *áldás* és *béke* hamvaiknak!

PODIHRADCZKY JÓZSEF.

XXVIII.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXIX.

*A' vasvári káptalannak, Sági András leányegyed kiadásáról, 1395-ki sept. 16-kán jeles alkatban költ
metszett oklevele.*

A

B

C

»Nos Capitulum ecclesie Castriferrei Memorie commendamus Quod Andreas filius Egidi de Sag Soproniensis Comitatus de cuius noticia Lucasius filius Gregorii Ciuis de Castroferreo regali nos certificauit Coram nobis personaliter constitutus oraculo viue vocis confessus extitit eomodo vt quia Nobilis domina Chala nominata filia Janka fratris sui patruelis de dicta Sag olym Luca vel ut homini ignobili et in possessionato rite sub arrata et copulata extitisset Ideo ipse octo Jugera terrarum arabilium vnum videlicet in fine ville ab oriente pro loco sessionali ac tria in terra Trean dicta in tribus diuerticulis post se se adiacencia ac similiter tria in terra Nyarad dicta modo simili in tribus diuerticulis post se se consequenter adiacencia nec non vnum interra Irtuan nominata ac Siluam in fine eiusdem vnus Iugeris terre in latitudine vsque terminos ipsius possessionis Sag in premissa possessione Sag dicti condam Janka in ipsum Iure successorio deuoluta habita cum omnibus suis vtilitatibus et pertinencys vniuersis Lorando filio Laurencii de praescripta Sag, Andree Mychaeli Stephano et Dionisio filys et prouidis dominabus Elene et Margarete filiabus Nicolai de Chepregh Item Andree filio

et filiabus Benedicti de Berky ac Scolastice et Elene filiabus anotati Laurencii pro Iuribus quartalibus anotate Nobilis domine Chala vocate ab auie ipsorum dedisset donasset et contulisset Iure perpetuo irreuocabiliter in filios filiorum et heredum per heredes possidere tenere pariter et habere, ymo dedit donauit et contulit coram nobis testimonio presencium mediante In Cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes concessimus litteras nostras priuilegiales pendenti sigillo nostro consignatas medioque alphabeto intercisas datum tercio die festi exaltacionis sancte crucis anno domini M. CCC. nonagesimo quinto Honorable viro domino Georgio preposito viris discretis magistris Luca Cantore Luarencio Custode decanatu vacante ceterisque Canonicis ecclesie nostre existentibus.“

Iróhártján hitelesen költ példányomból, mellynek eltöredezett pecséte, az alúl felhajtott hártya hasodékai-ból lángszinű sodrott selyemszálakról függött.

LUCZENBACHER JÁNOS.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. Srét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár
n. Srét. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész. Kis Srét, három-három oszlopra. író
papiroson fűzve 3 ft, postapap. fűzve 3 ft 50 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
Srét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Forditá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferencz által. n. 8. Postapap. kötve 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m. t.
társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden munkái.
Magyarra Kazinczy Ferencz. n8r. kötve 2 ft; köz. pap. 1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' alma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTEKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK, a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játékk-
szint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy, Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára közép pap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTEKSZÍN. Hat kötet n12r. kötve 3 ft 57 kr. cp.

KÜLFÖLDI JÁTEKSZÍN. — 15 kötet n12r. kötve 7 ft 14 kr. cp.
(Egyenként is megvethetők).

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első*
kötet. n8r. kötve postapap. 1 ft, közép pap. 45 kr cp.

VEZÉRKÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kül-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű
koszorózott pályamunka. Irta *Warga János.* n8r. *Első kötet.* Az
elemi nevelés' alapvonatai. Ára a' fali olvasó táblákkal együtt
50 kr cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól.* 5 ív egész
rétben, 20 kr cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMEL. Irta *Györy Sándor.* Első füzet.
n4r. Szép nyomt. pap. és kötve 1 ft 30 kr cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK LOGARITHMAI, Itől 108000-ig Szer-
kezteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejéren
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál.*
n8r. kötve 1 ft 12 kr cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
saság. Első kötet: Toperczer és Csorba: A' Pokolvarról. n8r.
kötve 48 kr cp.

SERÉZSÉG, mellyet előadási kézikönyvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Forditá *Bugát Pál* és *Smalkovics*
M. Három kötet a' mészavak' deáknémet-magyar és magyar-német-
deák gyűjteményével. n8r. Mindenik kötet' ára külön 1 ft 40 kr cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEGSÉGEKRŐL. Forditá
dr. *Vajnácz János.* n8r. csinos borítékba kötve 1 ft 36 kr cp.

A' magyar tudós társaság' *alaprajza* és rendszabásai. 27 l.
4r. fűzve 12 kr cp.

T A R T A L O M.

É R T E K E Z É S E K.

	<i>Lap.</i>
XXIII. Az egyetemes dialectus (III. közlés). SZÉCHY GYÖRGY.	273
XXIV. A' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága (IV. közlés). KÁLLAY FERENCZ.	285
XXV. Municipalis igazgatás a' római Birodalomban. SZALAY LÁSZLÓ.	302
XXVI. Népismeretetés. BERKITY GYÖRGY.	314
XXVII. A' zsitvatoroki békekötés. PODHRADCZKY JÓZSEF.	332
XXVIII. Okleveles todalék. LUCZENBACHER JÁNOS.	266

L I T E R A T U R A.

LITERATURAI MELYKÉPEK. <i>Marryat kapitány. Horace Smith. Paul de Kock.</i>	377
CRITICAI SZEMLE.	388

Műtudományok.

Dr. G. F. WAAGEN, Kunstwerke und Künstler in England.	—
Eduard MÜLLER, Geschichte der Theorie der Kunst der Alten.	390
Dr. Franz KUGLER, Handbuch der Geschichte der Malerei.	394

Literatura történet.

G. A. CRAPELET, Des progrès de l'imprimerie en France et en Italie au 16-me Siècle.	401
M. VILLEMMAIN, Cours de littérature française.	403

BIBLIOGRAPHIA.	407
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG ÜLÉSEL.	411
TITOKNOKI HIVATALOS JELENTÉS.	421

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. cp. leszen velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább A' megbízott könyvtáros, kilhez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HARMADIK ÉV.

DECEMBER, 1839.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG'

legújabb kiadásai.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Második kötet: Engel J. és Nagy Ján.: A' magyar nyelv' gyökérszavai. n8r. füzve 1 ft 30 kr ep.

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. II-d. kötet: Utazások (I. Magyarországi utak; II. Erdélyi levelek, historiai bevezetés- és toldalékokkal). N12r. füzve, postapap. 2 ft 10 kr, nyomt.pap. 1 ft 40 kr ep.

PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA. Irta Kőteles Sámuel. N8r. velinen, kemény táblába kötve 1 ft 20 kr ep.

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÉVKÖNYVEI. Harmadik kötet. 1834—6. N. 4-ed réthben, Berzsenyi Daniel' aczélmetszetű arczképével, 2 réz és 7 kőmetszettel: színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 8 ft. színezetlené, papirosborítéku kemény kötésben, postapapiros 6. ft.

RÉGI MAGYAR NYELVEMKÉKEK. Kiadta a' m. tud. társaság. Döbrentei Gábor' felügyelése alatt. Első kötet, n4r. nyolcz könyomattal. Velinen, kemény táblába kötve 7 ft, vászonban borítva 7 ft. 10 kr. cp.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. társ. Első köt. Magyar Német rész. Nonpareille betűkkel, három hasábon nyomtatva 's füzve postapap. 3. for. 30 kr., irópap. 3 ft cp.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Kiadta a' magyar tudós társaság. Budán. n8r. Kemény táblába kötve 1 ft. 30 kr. cp.

VEZÉRKÖNYV' második kötete: Az elemi tanulmányok' alaponatjai. Jutalmazott pályamunka. Irta Warga János. Magyarország' földképével 's írásmintákkal, kötve 1 ft. 20 kr. cp.

ELSŐ OKTATÁSRA SZOLGÁLÓ KÉZIKÖNYV, vagyis a' legszükségesebb tudományok' összesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára. Koszorúzott pályamunka. Irta Edvi Illés Pál. Második megjavított és bővített kiadás. Irópapiros. 2 ft., nyomtató papiros. 1 ft. 40 kr. cp.

BLAIR HUGO' RHETORIKAI ÉS AESTHETIKAI LECZKÉI. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angoltól Kis János. Két köt.füzve 3 ft. 20 kr. Postapap. 4 ft.

A' MOLDVAI MAGYAR TELEPEK. A' m. tud. academia elibe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz szerzetebeli m. hitszónok 's m. t. t. lev. tag által. Két toldalékkal a' moldvai püspökségekről, a' bukovinai magyar telepekről 's a' moldvai cath. egyház' két század előtti állapotjáról; Moldvaország' abroszával, ékes borítéku füzve, postapap. 1 ft 40 kr. nyomt. pap. 1 ft. 20 kr.

EREDETI JÁTÉKSZÍN. VII. köt. Az atyátlan. Szomorúj. Tóth Lőrincztől. 36 kr.

Továbbá megjelentek

A' M. TUD. TÁRSASÁG' évkönyvei. Első kötet. 1831—2. Kazinczy Ferencz' arczképével 's négy rézre metszett táblával. Színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 6 for, színezetlené pap. borítéku kemény kötésben 4 ft. 20 kr.

Második kötet. 1832—4. Imre János' arczképével, 7 kő és 8 rézmetszettel. Színezett képű 's vászonkötésű példány' ára 7 ft, színezetlené, papiros borítéku kemény kötésben 5 ft.

TUDOMÁNYTÁR 1834, 1835, 1836, 1837, 1838. Minden folyammat 4 kötet. Ára nyomt. papirosan 4 ft, velinen 5 ft. cp.

XXIX.

A° KELETI NYELVEK

MAGYAR TÖRTÉNETI FONTOSSÁGA.

Az arab nyelv.

Ennek tudása nem csak a' szentírás' magyarozatára, hanem a' közép évi történetek' megértésére is szükséges, mert a' keresztes hadak' idejében Europa szünteleni érintkezésben állott az islam hitűekkel. Új fuvallatot nyert a' műveltség keletről, sok dolognak és szónak hirtokába estünk, mellyeket több század alatt európaiaknak véltünk, míg a' keleti utazások és historiai vizsgálat kimutatták a' szók és dolgok' arab származását. Az arab literatura magában már olly bő forrás, kivált Ásia' földismeretére és történeteire, hogy ezeknek vizsgálatában arab nyelv ismeret nélkül nem sokat boldogulhatunk. Elkezdve a' VII. századtól a' XIV-ig az arab irók sok felvilágosítást nyújtanak a' Volga földről, ott lakott népekről, 's Perzsia' lakosairól az Oxusig keletre, meddig a' kalifák' hatalma kiterjedt. Schultens a' keleti nyelvek' terjesztéséről tartott beszédében jegyzi meg, hogy csak a' hitelesebb arab történetirók közül többet ismer száznál, kiknek munkái, hetet kivéve az ő idejében még világot sem láttak. Erpen Tamás jóval Schultens előtt panaszkodott már, hogy az arab kéziratok használatlan hevernek a' könyvtárokban, 's megnevezi Seid *Abudshjafart*, *Abdulmelek* 's *Ibn Kaldin* arab irókat, kik más nemzetek' viselt dolgait szorgalommal irák meg¹⁾. A' földleírásban szintolly ismeretes nevek *Jakut*, *Abulfeda*, *Edrisi*, *Ibn-el-Vardi*, *Arabschah*, kívül Timur társalkodott is. Mikép pártfo-

1) Jenisch, de fatis lingvar. orient. p. 16.

golták az abassidí ház' kalifái a' tudósokat, ismeretesebb dolog, mintsem hogy itt czélszerűleg arról bővébben szólni szükség volna, arab academiák állottak fel *Basra*, *Bagdad*, *Haleb* városokban, hova a' magyar ismaeliták is theológiát és törvénytudománt tanulni kijártak ¹⁾.

- 1) Nevezetes hely van Jakutban a' magyar ismaelitákról, kik Haleb városba kijártak, (honnan a' *Haláp* puszta neve is Biharban a' nyiri ismaelitáktól) melly helyből kitetszik, hogy nem csak Bular, hanem Baschkir föld-ről való is volt azoknak egy része. Latin fordításban így adja Fráhn ezt a' magyar historiára olly fontos helyet: „Ego vero offendi in urbe *Haleb* magno numero genus hominum, qui Baschgardi audiebant, crinibus et facie valde rubicundi erant, et scientiae juris juxta ritum *Abu-Hanifae* operam dabant. Eorum aliquis, quem audiveram de ipsorum patria rebusque percontanti mihi terra nostra (respondit) ultra Constantinopolim jacet in regno alicuius nationis Francicae, cui nomen *Hungarorum* est. Nos Mahomedis sacra profitentes, eorumque regi subditi in tractu eius regni quodam, triginta admodum incolimus pagos, quorum quisque etiam si parum absit, quin opidulum referat, rex tamen Hungarorum, metu ne ipsius detrectaremus imperium, ullum eorum muris sepii vetat. — — — Sciscitanti mihi, cur licet in mediis infidelium terris constituti, islamismum profiterentur? multos (respondit) patrum nostrorum audivi narrantes, diu supra hanc memoriam septem Mahomedanos e Bulgaria in terram nostram venisse, interque nos sede fixa ad veram islamismi cognitionem móx duxisse.“ Linquae cultusque et habitus par nobis ratio est cum Francis „(Hungaris). Una cum ipsis militamus et in expeditionibus inus contra quemcunque signa ferunt, siquidem non nisi cum alienis ab islamismo bellum gerunt. Has autem petimus regiones in scientia juris sacri studium posituri. Reduces in patriam omni honoris cultu a civibus nostris excepti rerum sacrarum curae praeficimur.“ *De Baschkiris, quae memoriae prodita sunt ab Ibn Foszlano et Jacuto. Interprete C. M. Fráhnio*, Petropoli, 1821. Itt közlöm egy úttal Aly-Dedeh' helyét a' kozárokról, kiknek ivadékainek mondja a' magyarokat, a' miű főlebb a' kozárok alatt kell vala felhoznom. „Qui primus regum Persarum in montibus victoriae (i. e. Caucasicis) arces castella portasque conderet *Kezra* (Chosroes) *Anurschivan* est, qui id fecit metu, ne Tur-

Afrikában és Spanyolországban nem kevésb tüzzel apol-
gatták az ott uralkodók a' szép művészeteket és komo-
lyabb tudományokat, harminczkétezer arab könyv volt
egykor a' marokkoi birodalom *Fess* nevü városában, mint
Erpen hiteles emberektől hallá, hetven arab könyvtár lé-
tezett egyedül Spanyolország' különféle városaiban; csak
maga az eskuriali arab kéziratok' gyűjteménye, melyet
Casiri laistromozott, minő kincseket nem rejt magában?
pedig annak nagy része 1671-ben elégett.

Nekünk magyaroknak honi történeteinknél fogva is
sürgető okaink vagynak az arab nyelv' tanulásra; mert
a' keresztes hadakban mind végig részt vettünk, mellyek
az arab kutfőkben; mint Wilken' munkájából láthatni,

ci Tartarique praevalerent. Obtensa catena faucium ma-
ximam oclusit, ultraque eam castella 360. extruxit in
tractu contiguo terrae chazarorum, qui e numero Tur-
carum chakanicorum sunt, quorum tribus (ordae) ad
aggerem Jadschusch (Jagog) usque pertingunt. Tribu-
tum regis Rumaeorum Chacano inde ab 4000. annorum
memoria pendebatur. Sed Chosroes simulatque adeptus
regnum est, viis obstructis eorum Emiros in regionibus
Rumaeorum (Byzantinorum) versantes vicit. Horum re-
reliquiae ad *hanc usque memoriam nostram* id est 997
H: = 1588 Chr. superstites sunt, natio scilicet nota
sub nomine *Madschar*, inter quos in pagis dispersis,
territorii urbis (nota nomen urbis hoc loco excidit, sup-
plendumque est *Budun* i. e. *Buda*, id intellexi ex si-
mili huic relatione obvia in alio auctoris libello. *Frähn*)
reperiuntur, qui habitu cultuque Tartarorum sunt, et
pars linqua eorum loquitur.“ *Veteres Memoriae Chaza-
rorum ex Ibn Fossiano, Ibn Haucale et Schanschedi-
no* in Memoires de l'Academie imperial des sciences de
St. Petersburg. Tom. VIII. 1822.

Jakut megholt 1228. tehát az ő ismaelitái magya-
rok voltak, legalább magyarul beszéltek *linquae cul-
tusque et habitus par nobis ratio est cum Francis* ezt
mutatja. Ali Dedeş sokkal későbbi író ugyan, de a' keleti
hagyományról fontos még is taitu bizonyosága. A' magyar
academiának szükség volna a' péterváriával összeszövet-
kezni, hogy az orosz academicusok' tudós dolgozatait
megnyerhetné, mellyekre nézve a' bécsi könyvtárra va-
gyunk szorúlva.

böven le vagynak irva, más felől az ismaeliták' történe-
teiről törvénykönyvünkben, okleveleinkben és krónikáink-
ban olly szűk tudósításokat lelünk, hogy azokkal a' his-
toriai irás' mostani állásához képest többé be nem érhet-
jük, a' nagyváradi káptalani jegyzetekben előjövő hely-
és család neveket pedig arab nyelv' segítsége nélkül meg
sem magyarázhatjuk. Mi érdekes volna p. o. nyomozni
Leustathius erdélyi vajda' történeteit, ki *Vas Loob* és
Tamás ezredeseivel segítséget vitt Manuel görög csá-
szárnak 1173. a' kis ásiái törökök ellen, 's Vas Loob III.
Bélatól kilencz örökséggel ajándékozott meg Doboka
vármegyében ¹⁾. Örömmel vennénk; ha valaki utba iga-
zítana, ki volt az a' magyar nagy ur; ki 1189. Fridrik
császárral megjárta a' szent földet, 's annak viszontag-
ságaiiban részt vett ²⁾, mert hogy annak nem Lectoforus
volt igazi neve, kétséget sem szenved, mert a' hivatal név
volt, vagy pedig a' terra lettiferorum birtokosának kell
nézni, miről IV-dik László 1278-ban költ oklevelében em-
lékezet tétetik ³⁾.

Abu-Schamet' arab krónikájában II. Andrásunk, ki
az austriai Leopold herczeggel vette fel a' keresztet *Me-
lik el' Hunker* név alatt jö élő, emliti Damiette' ostromát
a' két fejedelem alatt, hol a' kereszttyén asszonyok ret-
tenthetlen bátorságot mutattak, kik magok hordtak köve-

1) Jos. Benkő, Transylv. Specialis. MS.

2) Anno Chr. 1189. Fridericus Imperator Ratisbonam in-
travit. Apud Circuicem quidam comes Ungariae nomine
Lectophorus, qui in legatione domini Imperatoris in
Constantinopolim praecesserat, cum legato regis Grae-
corum ad nos reversus est. Tagen naplójában, melyet
Aventinus kiadott. Epist. Turcicae edit: Nic. Reusner,
Francof. 1598. L. V. p. 292. et seq.

3) Ladislaus D. G. — — quod cum *Boochon* de villa Day
quandam terram lettiferorum nostrorum Judae vocatam
in cottu albensi existentem a nobis sibi dare postulasset
(vacua, habitatoribus destituta —) — — Nos itaque con-
sideratis — obsequiis Boochun, Bench, Benche, et Beth-
leem fratribus eiusdem filiiis Laurentii de Bult. A' gróf
Bethlen familia' levéltárában eredeti oklevél.

ket a' hajtó gépelyekbe, kenyeret, bort, vizet vittek a' küzdőknek, de még II. András előtt is 1202. valamely névtelen vitéz magyar grófról van szó Ptolemais alatt, kinek neve ismeretlen előttünk¹⁾. Szintugy nem tudjuk még azon magyar magnás' nevét, kit Bajesid hat nemes fogolylyal a' nikápolyi csatatérről ajándékba küldött az aegyptomi sultánnak 137. ²⁾. Hát tudjuk-e kérni Katona azon negyven magyar' nevét, honi és külföldi viszonyaikat, kiket Nicephor császár testörjeinek választott 968., mikor Syriába ment a' saracenek ellen? kik azelőtt foglyai voltak, akkor pedig gazdagon felöltöztetvén személye öreinek tett, mint Luitprand, ki akkor nála követségét viselt, azért személyes tanu, emlékezetbe hagyta³⁾. Ki van-e már puhatolva a' mit gróf Májláth állit, hogy Cordovánál szinte összetalálkoztak a' magyarok és arabok? és a' mit Asbach is ir, hogy a' cordovai kalifáknak magyar testőreik is voltak?⁴⁾ Ki ismer-né meg Alexius név alatt Nersesben az ifju Bélát, ki mint Manuel császár' jövődöbeli veje a' turkok ellen viaskodott 1165., kinek kérésére irta meg Nerses az örmény ecclesia' hitágazatait; 's Edessa bevételéről (1114-ben) 2090 verset irt, hanemha más kúfök azt nem bizonyítanak?⁵⁾.

1) Geschichte der Kreuzzüge von Fr. Wilken. VI. B. Leipzig, 1830.

2) Geschichte des osm. Reichs 2te Lieferung, pag. 195. második kiadás.

3) Historia critica Ducum p. 490.

4) Geschichte der Magyaren. Wien, 1828. II. p. 15. és Geschichte der Omniaden in Spanien von Jos. Asbach. Frankfurt, 1819. Mi módon kerülhettek magyarok Spanyol földre tán azon szorosabb összekötetésben kellene okát keresni, mellyet III. Abderrahman, Constantinus Porphyrogenitus és nagy Ottó császárokkal fenntartott, mellynél fogva művészeket és építő mestereket is hozott magához görög és franczia földről.

5) Jahrb. der Liter. LXVII. p. 165.

Az ismaeliták' vallásos viszonyai, szokásaik, élet módjok, mint már érintve is volt, arab kútfőkből kinyomozhatók, a' mi keveset azokból közöl Hammer a' *sunni* és *schii* két fő ágazatáról a' moslimi vallásnak, az ki nem elégíthet bennünket, mert e' derék irónak nem volt czélja a' magyar ismaelitákról szólni; ő csak a' hit' megszakadásnak fontos következéseit akarta Perzsiára 's Törökországra nézve kimutatni. A' magyar történetirónak tiszte már, mi volt az ismaélismus? hiteles írásokból kikeresni, nevezetesen a' magyar ismaeliták, mellyik ágához tartottak Ali' követőinek? mennyiben érte őket a' keleti üldözés az első kalifák 's kivált az Abbaschid ház alatt? vettek-e részt, és mennyit azon gnosticismusban, mellyet Nasmisade-Wassaf' historiáját magyarázója hét nevezet alatt emel ki? ¹⁾). Kereskedők voltak-e mindnyájan, mint Bel Mátyás tartja ²⁾, vagy pedig egy részök földművesek és katonák is voltak? a' mi inkább hihető, 's Jakut' felidézett helyéből is önkényt foly ³⁾. Mik voltak különösen Abu Hanifa' elvei, mellyeket Halebben a' közülünk kijártak beszittak? vajjon mindnyájan a' Volga Bular földről, és Baschkiriából jöttek-e hozzánk; vagy pedig a' szomszéd Bulgár földről költözködött egy részek ide keleti üldözetés következésében? Mind ezek olly historiai kérdések az ismaelita telepek' történeteikben, hogy azokra az arab kútfőket felhányni mulhatatlan kö-

1) Hammer felelete Baphometról. Fundgruben des Orients VI. IV. Heft. p. 492.

2) Adparatus ad Histor. Regni Hungar. Posonii, 1735. hol a' ritus explor. veritatis című jegyzeteket közli.

3) Anonymus, c. 57. írja „Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismaelitarum, quorum nomina fuerunt *Bila* et *Bocsu* quibus dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras, et insuper castrum quod dicitur Pest in perpetuum concessit. *Bila* vero et frater eius *Bocsu* de populo secum ducto duas partes ad servitium praedicti castrum concesserunt, tertiam vero partem suis posteris dimiserunt.“

telességünk, miután országos törvényeink is rólok nagyobb világosságot nyerhetnek ¹⁾).

Ha a' magyar földön lakó ismaelitákra nézve az arab nyelv' értését nem nélkülözhetjük, bizonyosan a' Sibir és Volga népek történeteikben is utasítást lelhetünk az arab írókban, mert a' baschkirokról, kozárokról, Volga bulgárokról, hova az islam hit felhatott, az arab írók geographiai és történeti adatokat közölnek, mint Frähn jeles kivonataiból láthatni, mellyek a' többi még elrejtett historiai kincsek' kifürkészésére annyival is inkább felébredhetnek, mert a' magyar nyelv és historia tudása itt sok homályt elháríthat.

Nyelvtudományi tekintetben is több figyelmet érdemel az arab nyelv, mint a' millyet eddig rá fordítottunk, mert egyike a' régi semiticai nyelv ágazatoknak, 's testvéreit a' gyökszók és származékok' bőségevel sokkal felülmulja ²⁾. Ha már a' zsidó nyelvben is nem kevés számú ro-

1) S. Ladisl. L. I. c. 9. De negotiatoribus quos appellant ismaelitas, si post baptismum ad legem suam antiquam per circumcisionem rediisse inventi fuerint, a sedibus suis separati ad alias villas removeantur.“ Colomanni. L. I. c. 46. 47. 48. 49. „Unicuique villae Ismaelitarum ecclesiam aedificare, de eademque villa dotem dare praecipimus. Ismaelitarum nullus audeat filiam suam jungere matrimonio alicuius de gente sua, sed nostra. — Si quis Ismaelitarum hospites habuerit, vel aliquem in convivium vocaverit tam ipse quam convivae eius de porcina tantum carne vescantur.“ Turoczi. Chron. P. II. c. 22. és 50. Kovachich, Supplem: ad vestigia Comitior. Budae, 1798. p. 12. Fejér, Codex Diplom. T. II. p. 39. et 254, 303. Tom. III. Vol. I. p. 312. T. IV. Vol. I. p. 109. és 175. Volum II. p. 179, Tom. III. Vol. II. p. 241, 375. Második András alatt sok jószágot birtak az ismaeliták, hivatalokat viseltek, miért a' pápa szemrehányásokat tesz a' királynak.

2) Pockok írja Abulfaradzsrá tett jegyzeteiben pag. 153. „Quantum graecam, latinam aliasque linguarum praecipuas verborum copia superet, hinc conjicere licet, quod aliquando vel sola diversarum unius rei appellationum enumeratio et explicatio justam voluminis integri mate-

kon magyar szóra akadunk, el lehet gondolni, hogy az arabban is mind azokat megkapjuk, és még a' felett többet, melyeket a' zsidó szótárakban fel nem lelünk, mivel az arab dynastiák nagyon hatottak Europa' 's Ásia' történeteire, a' koran' nyelve mint hitágazatai a' föld' három részében elterjedtek, türökök és perzsák azok előtt meghajták fejüket, a' keresztes had, levantei 's aegyptomi kereskedés' útján, más felől a' spanyol arabok' befolyásánál fogva nyugoti Európára, sok arab szó europai polgárságot nyert.

Mind e' körülmények, valamint a' vallásos buzgóság is, hogy a' *korán'* követőit magok forrásaikból czáfolhasák meg a' keresztyének, valamint a' szent szék' fáradhatatlan szorgalma a' hitetlenek' térítésében, az arab nyelv' tanulását és tanítását szükségessé tették az europai egyetemekben, hol Jenisch' kimutatásai szerint a' XIII-dik század' végével már és az azt követő időkben arab nyelvtanítók állítottak fel, különösön a' római pápák' ösztönözéseinél fogva. De nem soká tartott a' fellöbbant tűz, mert a' XIV. században már alig volt egy két tudós Európában. ki csak türhetőleg is értette volna az arab nyelvet, sőt még a' reformatio ideje után is gyéren tüntek fel a' keleti nyelvek buvárai, kik közt Postellus Wilhelm méltán fényeskedik.

Nem czéлом rendre felhordani az europai országokat, hol a' keleti nyelvek' tanulása és tanítása a' XVII. század' kezdete óta több vagy kevesebb áldozat tétélek-

riam praebuërit. Sic doctissimo grammatico Ebn Chalahai libri unius subjectum *Leonis* nomina, quae quingenta, alterius *serpentis*, quae ducenta, teste Jallaloddino in Mezhár, auctor Kamusi, Mohammed Al Firauz Abadius librum integrum de mellis appellationibus et utilitate se conscripsisse ait; in quo cum 80 ejus nomina recensuerit, totam tamen eius nomenclaturam non absoluisse notatur. Testatur idem *ensis* appellationes ultra mille in libro a se composito enumerasse." Alard Lampert 3259 gyökszót számlált össze az arab nyelvben. Pfeifferi, *Critica Sacra*. p. 95. et seq.

kel meggyökereztek, mivel azt Jenisch elég bőven leírta, hanem fájlalva kell emlitenem, hogy más országokat felhordván Magyarországról halgat, és méltán, mert mi valamint egyebekben, úgy a' keleti nyelvek' tanulásában is hátra maradtunk, 's azon kevesek is, kik magokat kiűntették mint *Kollár*, *Uri*, *Harsányi* magok szorgalmával győzték meg a' tövises utat, *Dombai*, *Reviczky* pedig már a' halhatatlan Mária Theresia által felállított bécsi keletti nyelvek' academiájában vettek tanulást, hova kevés számu magyar nevéndék juthat, 's azok is kik oda mehetnek diplomaticai hivatalokra alkalmaztatván, magyar történeti vizsgálatokra kevés időt nyernek.

Hazánkban kell hát elébb olly intézetnek felállani, melly a' keleti nyelvek' tanulását velünk nem csak megkedveltesse, hanem a' szükséges kutfök' használatát is megkönnyebítse, hol mind azon segéd eszközök egybe halmozva legyenek, mellyek nélkül a' nyelv és történet' vizsgáló el nem lehet, millyenek a' szótárak, grammatikák, a' külföldön megjelent mindennemű könyvek, mellyek Ásiát és Oroszországot tárgyazzák, akár fordítások legyenek azok, akár eredeti textusok, akár csak magyarázó felvilágosítások, 's értekezések. Még a' fontosabb kéziratoknak is, mellyek egy vagy más europai könyvtárban hevernek másolataikat kellene venni, 's az intézetet keleti pénzek, antiquek, mappák, utazások', folyó iratok' gyűjteményeivel ellátni a' jobb tanulok' megjutalmazásáról gondoskodni, egy szóval több kedvet és buzgóságot felgerjeszteni azokban, kik e' nehéz pályautra elszánják magokat. A' mig illy intézet nem létesül, melly központositaná a' segéd kutföket, valami fontos felfedezéseket ne is reményljünk a' régi történetekben, mert látjuk mikép a' külföld' jelesebb tudósai is, mint p. o. *Schlötzer*, *Raumer*, *Rotteck* egymásra botlanak a' historia' ismeretesb időszakaiiban is, 's az orientalisták által javíttatnak tévelygéseik. Hát a' magyar historicusok hogy ne botlanának, kiknek helyzetek koránt sem olly kedvezők, mint a' külföldieké, akár a' könyvtárak és

kéziratok' hosználását, akár academiál tanulások' módját vegyük gondolóra. E' tekintetelnél fogva és literaturai szük körünkhöz képest mondhatta el csak Jenisch Prayról „Dolendum sane clarissimum ac doctissimum virum Georgium Pray, qui eruditissimis suis ad historiam hungaricam lucubrationibus perennem sibi nominis famam apud omnes peperit, ex ipsis haud quaquam fontibus haurire potuisse, quae ad originem nationis Hnngaricae attinent“ pedig egy *második Pray* még nem támadott köztünk.

KÁLLAY FERENCZ.

XXX.

A° KUBECSI NÉPSÉG.

Különös sajátsága miatt már rég magára voná Europa' figyelmét a' Kaukazon lakó *kubecsi* népség. Korunk' jelesb geographusai nem mulatják el azt bármi röviden megemlíteni. Legközelebb a' múlt 1838-ki martius' 9-kén Frähn Keresztely Márton, szerte ismert keleti nyelvtudós és történetvizsgáló egy értekezést olvasott föl a' tudományok' pétervári cs. academiajában e' népről, az intézet' iratai közt közrebocsátottat (*Bulletin scientifique, publ. par l'Academ. Imp. des Scien. de St. Pétersbourg*), mit észrevételekkel kísérve csak azért is hasznosnak itélem a' magyar olvasó közönséggel megismertetni, mivel e' népség' eredetéről ekkorig határozatlanul vitatott kérdést, a' magyar nyelv, és történet' segedelmével legbiztosban fejtegethetni, 's az általa igényelt europai származást nemzetünkre illeszthetni.

Igy hangzik Frähn tudós értekezése :

Derbentől éjszaknyugot felé 50. versztnyire (12. n. mf.) *Ulucsaí, Barslicsaí* és *Hamruzen* patakoknál a' kaitákok' hegyén lakik, körülbelöl 2200. családból álló népecske, melly sokféle sajátságai 's különös szokásai, ugy kitünő kézműi ügyessége és europai származása iránti igénye miatt, reánk nézve nagy mértékben érdekes és fontos. A' *kubecsi* vagy régibb nevezet szerint *szirhgeran* népség az. Mind a' két név (ama' tatárul, ez perzsául) *pánczélkovácsokat* jelent. *Szirh*, perzsa nyelvben pánczélíng, sodrony pánczél; innen: *szirhger* vagy *szirihger*, pánczélíng kovács vagy csináló; minek többese

Szirhgeran 1). Épen így a' tatár nyelvben *kübe* pánczélt jelent, 's egy a' perzsa-török *dzsebe* szóval, és *kübedzsi* vagy *kubecsi* (mint e' név a' *Derbend-nahmeh*-ban irva van) tatárul, valamint *dzsebedzsi* törökül, pánczélsínáló, fegyverkovács, kardcsiszár jelentéssel bír.

Már a' sassanida *Anusirvan* uralkodása alatt (VI. században Kr. sz. u.) midőn ezen uralkodó a' Kaukazust a' derbendi köfal által elzárá és az ottani kis fejedelmeket adózójává tevé, említ a' historia szirhgereket (szirhgeran). Később, midőn az arabok hódításukat a' Kaukazu-sig terjeszték (VIII. század' elején) az alájok vetett 's évenként adót fizető népek között találjuk a' szirhgereket 2). *Belaszory* († a' IX. század' végén) és *Maszudy* (a' X. század' közepe táján) az arab írók között a' legré-gibbek, kik ezen népségről említést tesznek 3). Ezekután még *Abu-Hamid Andaluzi*-nál (irt 1160. körül), *Jakut*-nál († 1229.), *Szekerija Kaszvin*-nál († 1283.), *Ibn-el-Vardy*-nál († 1318.) *Bakuvy*-nál (irt 1403.) *Jezdi Seref*-nél (irt 1424.) *Hadzsi Khalfa*-nál (irt 1648.) a' *Derbend-nahmeh*-ban, *Risalek-el-intifar*-ban és az *Isfahani Szadik*-nál is föltaláljuk őket. Nehányan az említett írók közül, nevezetesen *Maszudy* és a' *Kaszvini Szekerija* több érdekes részleteket nyújtanak e' népről, miket itt röviden szándekom egybeszerkeszteni.

1) A' kéziratokban sokféle rontással jöelő a' szirhgeran név, így Belaszorynál és Jakutnál *szeregeran*, Maszudy-nál *szerebgeran*, *derebgeran*, *derengerat* és *szaszangirat*, Ibn el-Vardinál *resengnan* stb.

2) Ezen évenkénti adó Belaszory szerint (65. l.) 30. rab-szolgából és 10,000. mérő buzából, a' *Derbend-nahmeh* szerint (fol. 23, b.) csak 30. leányból állott.

3) Furcsán hangzik midőn Reineggsnél (Beschreibung des Kaukasus, S. 107.) olvassuk, hogy a' kubecsok Kauka-zus' legré-gibb népei közé tartoznak, mert már a' *Derbend-nahmeh* említést tesz róluk; vagy midőn Klaproth (Beschreibung der russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen u. schw. Meere, S. 132.) írja: hogy már Bakuvy' idejében Szirhgeran-nak hívták. Hiszen az előbbi munka, valamint az utobbié is épen nem régi.

A' szirhgerek (szirhgeran) magos természetű, vernyeges ábrázatu és villogó picziny szemű embereknek rajzoltnak. A' pánczélingek, kengyelvasak, zablák, kardok és vasszerek 's hadieszközök' készítéséhez különösen értenek, 's más kézi munkákkal nem foglalkoznak. Vagyonosak és vendégszeretők valának, 's mindenkifölött örömiest láttak maguk között olly idegent, ki valamelly kézművészséghez, mesterséghez vagy tudományhoz értett és irni tudott. Lakföldükhözi járulhatlanság miatt függetlenségüket az őket környező népektől megőrzék. Egy részök Muhammed' hitét vallá, másik Mózsés' törvényét követé; egy ismét keresztyén volt. (De hihetőleg a' parsismus sem maradt előttök idegen; legalább oda mutathat azon há-násmód, mit Kaszviny szerint halottjaikkal elkövettek. Ugyanis, azon két faluban, mellyet a' föntebb nevezett arabok' tanutételénél fogva szirhgerek laktak, mindkét nembeliek számára egy különös földalatti nagy terem vala építve, hol a' holtak' testét szétdarabolák, húsait a' csontoktól elválaszták, 's aztán ezeket egy zsákban fölfüggeszték, ráirván a' halott' nevét, születés-meg kimulása évét. A' húst pedig és beleket, hasonlókép mindkét-nembeliek' számára a' falun kívül külön fekvő két dombra vivék hollók és kányák' eledelül.

E' nép' vas és aczél műve Timur' történetében is emlitetik. Midőn ez t. i. 1396. évben Toktamis khán' legyőzése után Desti-Kipcsakból Daghesztanon keresztül visszavonula, a' szirgherek' küldöttsége méne elébe, hódolásuk' jelentése mellett sok sodrony és másféle pánczélokot aján-dékban átnyujtó.

Igy hangzanak a' régibbkoru muhammedán tudósítá-sok a' szirhgeran népről. Nem kevesbé érdekesek, mi-ket az ujjabb időbeli utazók róla nyújtanak: egyrészen megerősítvén, másban kitünő részletekkel bővitvén amazok' értesítését. Megkell azonban jegyezni, hogy mármost nem *szirhgeran* néven fordul elő e' népség. *Ku-bedzsi*, *kuvácssi*, *kubicsi* (kubacsiak), *kubacsa*, *kubesa*, (kubesaiak), *kuves*-ek, *gubesa* 's változó kimondással

több hasonló nevezettel illetetik mainap¹⁾. Láttuk fön-
tebb, hogy az etymologia szerinti *kübedzsi* vagy *kube-
csi* helyesírás a' *szirhgerannal* egyjelentésü név. Már a'
Derbend-nahmeh-ban 'e' két névnek azonsága világosan
észre van véve, a' kubecsi mint újabbi adatván elő.
Hadzsy Khalfa is (XVII. század közepén) csak ezen néven
látszik ismerni, mert úgy vélem, hogy a' Dzsihannumából
jegyzékben közlött helyen, *kundzsi* helyett, kétszer, mint
is a' nyomtatott textusban áll, *kubecsi* olvasandó²⁾.

Az újabbi utazók közül *Gärber* ezredes és *Wolf*
őrnagy (1728 — 1730.) tőnek legelsőbb említést e' neve-
zetes népről³⁾. Később különösen *Reineggs* (1778.)⁴⁾,
Grabsch és *Grahl* (1782.)⁵⁾, gróf *Potocki* (1797.)⁶⁾,

- 1) Nagyon hibásan nevezik némelyek *kabusánoknak* (Kabusbaner). Kabus Leszgisztannak nyugoti kerülete, mit nem szabad Kubecsival fölcserélni.
- 2) A' Dzsihan-numa helye (401 l.) így hangzik: Kaitak egy tartomány, mellynek fővárosa Kundzsi, de a' vár Kiris (1742-ben Nadir Shah elrontá) néven hivatik. Kundzsi eléggé népesített híres város, teli tudós és ajtatos emberekkel. Az *elsőbbeknek különös tisztelet adatik ott.*
- 3) Az elsőbbik e' könyvben: Müller's Sammlung Russischer Geschichte. Th. II., S. 1. folg. és Th. IV, S. 44. ff. Az utóbbik Büschingnél, Magazin für die neue Historie. Th. X. S. 472.
- 4) Reineggs Allgemeine histor. topogr. Beschreibung des Kaukasus, Th. I, S. 107. ff. Busse illy czímű könyvében, Journal von Russland, Jahrg. I. Bd. 2, S. 163—167. találtató ime czikkely: „Ueber die Kuwätschi“ nem egyébb Reineggs' ismételt lenyomásánál.
- 5) Grabsch és Grahl két herrnhuterek a' szareptai közönségtől küldettek azon morvai atyafiak' fölkeresésére, kiket régi hitelnél fogva a' Kaukazon Csehek' neve alatt létezni gondoltak. Mind a' két missionarius volt az alkalommal *Kubecsiban*. Weigand's Brief über den Reisebericht etc. L. Petocki. Voyages dans les steps d'Astrakhan T. I, p. 111.
- 6) Potocki idézett munk. p. 106—113. és 116. köv. Egy része közleményének Kalustow Pál őrmény' elbeszélésén alapszik.

Klaproth ¹⁾, *Gamba* ²⁾ és *Brackel* ³⁾ közlének róluk önálló tudósításokat, mikből a' főbbvonások itt kiemelvek 's a' föltünő különbségek megjelelvék ⁴⁾.

A' kubecsok' földje jelenleg Daghesztán tartományban foglaltatik. Hasonló nevű (Kubecsi) városkájukhoz *Brackel* szerint még három falu u. m. *Szurärkälly*, *Sirilly* és *Amiszgally* tartozik. Potocki nyolczat nevez imígy: *Szurerkalla*, *Szeralla*, *Humukalla*, *Isztulla*, *Khodetzsalla*, *Kumukalla*, *Urvalla* és *Nakhkalla* ⁵⁾. *Gamba* csak két falujokat ismeri, 's azokat sem nevezi meg, valamint a' nép nevét is föntebbi jegyzésben láthatókép elhalgatá. *Klaproth* szerint *madzsar* vagy *manzsar*, *kunak* és *kakhlacs* nevű három törzsökre oszlanak a' kubecsok, mellyek elsőjének a' *Kuma* melletti *Madzsar* nevű elpusztult városból hozza le szarmazását! De én nem emlíkezem, hogy ezt más irónál olvastam volna. Ellenben a' legkülönbözőbb 's egymástól független iratok megegyeznek abban, hogy a' *kubecsok* eredetiképen *frängi* (fran-

-
- 1) *Klaproth*, Beschreibung der Russ. Prov. zwischen dem Kasp. u. Schw. Meere, S. 120. *Klaproth* itt a' *Grusia*-ban tartózkodása alatt 's máskor összegyűjtött tudósításokat *Reineggsével*, *Grabschéval* 's egyebekével összeolvasztá. Utazási leírásában nem szól e' népségről.
 - 2) *Gamba*, Voyage dans la Russie meridionale T. II, pag. 370—372. Megkell jegyezni, hogy ezen író a' kubecsokról beszél a' nélkül hogy őket megnevezné; egyébiránt is kevesbé hitelesek adatai.
 - 3) *Dorpater*, Jahrb. für Literatur, Bd. II, S. 159—165.
 - 4) A' mit *Bronewszky Weigand'* föntebb említett levelén kívül, *Eichwald* az ő utazásában (*Reise auf den Kaspischen Meere und in dem Kaukasus* Th. I. S. 130. ff. a' mit *Subow*, *Javetzky* 's mások közlenek, többnyire csak ismétlési a' már előbb tudottaknak, 's keveset vagy épen nem bővítik ismereteinket.
 - 5) *Chatow*, general Charte de la Géorgie, 1826. a' föntebbi nevek közül csak néhányat találhatni vagy ismerhetni fel, úgy mint *Surantschi*, *Tschisztili*, *Amiuzga*, *Urgali*.

kok) legyenek, azaz nyugotti Európából származottak, a' nélkül, hogy a' népről, melyhez egykor tartoztak, vagy az időről, mikor beköltöztek, közelebből valamit tudnának. Nyelvökből megakarák mutatni némellyek, miként annak mással akar az európaiak, akar a' kaukaziak közül semmi rokonsága sem lenne. Brackelnél is olvasuk, hogy Kaukasz' minden népségei, sőt más három, Kubecsihoz tartozó falu' lakosaitól is érthetetlen legyen. Mi több, némellyek a' német nyelv nyomának benne föltaláltatását is állíták ¹⁾. Azonban, Gildenstädt, Pallas és Klaproth megbizonyíták, hogy a' kubecsok mostani nyelve *leszgi* dialectus, mely az *akusai*hoz leginkább közelit ²⁾. Annak írására, mint Grabsch mondja, arab betűket használnak. Jóllehet ezen író megjeleli, hogy régi könyveik és írott emlékeik nem lennének, mégis Brackelnél egy nagy könyvről van szó, melyben régi rendszabásaik, és pedig mint gyanítják, saját nyelvökön de tatár (azaz arab) betűkkel volna feljegyezve.

Azon kubecsi, kit Potocki 1797-ben látta, szép természetű volt, arczának kinyomása nyilt és bátor; igen különböző attól, mit a' gróf más kaukaziaknál tapasztalt.

Ámbár bizonyos tekintetben a' káitak Uszmeitől és Oroszországtól függ, azonban mégis szabad alkotmánynyal bír, mely majd mint demokratiai, majd mint aristocratiai állítatik előnkbe. Tizenkét öregebbnek engedelmeskedik, kiket Gärber szerint egy évre, Reineggs szerint életideig választ. Grabsch' tudositásánál fogva hászonnégyszázból álló tanács létezik évenként választott négy öre-

1) Dictionaire géographique Tom. V. p. 715.

2) Nyelv mutatóványokat adnak Strahlenberg, Nord und östliche Theil von Asien, a' Harmonia Linguorum tábláján; Pallas, Reise in die südl. Statthalt. Th. I. S. 420. f.; Klaproth, Asia polyglotta, Sprachatlas, S. I—VI. és Potocki m. m. T. I. p. 108. végre Brackel a' m. h. — Hibázott Hammer-Pürgstal midőn (Wiener Jahrb. der Literat. B. 76. S. 189.) a' török dialectusok közt hozzá föla' kubecsok' nyelvét.

gebbnek elnöksége alatt. Brackel állításához képest hivatalban öröklő tíz öregebb viszi az igazgatást, kik a' huszonöt nemzetségből szintannyi birákat választván, azok' ítéletétől csak fontos esetekben engedik meg a' hozzájuk fölebbvitelt. Gamba végre monarchiai szerkezetet 's egyválasztott fejedelmet tulajdonit az általa két falura szorított kubecsi föld' lakosainak, kinek azonban tőlük adó nem jár.

Maszudytól tanuljuk, hogy egykor a' keresztyén vallásnak is voltak követői a' szirhgerek közt, 's most is igen jól tudják a' mai kubecsok, miként a' regibb korban ezen vallást hitték, ámbár az idő, midőn azt elhagyák, háromszáz, mások szerint hatszáz évet fölülmulja. Hajdankori keresztyénségök bizonyága' jeléül ottani három régi épület' mint *templomok'* moradványa hozatik föl. Ezen épületek' egyikének ajtája fölött némi fölírást szemléle Grabsch, mit sem ő, sem más valaki a' hely' lakosi közül nem tudott olvasni. Az egyik templom, mely szép négyszegű kövekből van építve és sok faragásokkal ékesítve, öt emeletű lakóházzá fordítaték. Ezen épület kövein hasonlókép ismeretlen fölírásokat vön eszre a' száreptai hernhuter. Most mindnyáján muhammedanok és pedig szunniták a' kubecsok. Klaproth szerint 1457. év körül vevék föl az izlamot, Brackel szerint már hatszáz év előtt, midőn Mahmed Derbendben uralkodék ¹⁾. De tudjuk Maszudyból, hogy már az ő idejében, tehát a' tizedik század' közepe taján a' kubecsok' egy része muszülman vala; ugyanazért a' későbbi megtérés csak az akkorig keresztyén vallásban élökről érthető ²⁾. Most tizen-

1) Ki értessék ezen „Mahmed Khan“ alatt, nem tudom. Volljon nem Mahmud Khan-e, az irani Il-khanok hetediké, ki tágas birodalmában az izlamnak mint buzgó alapítója és terjesztője ismeretes.

2) Az örmény Kalustow hallá, miként egy *régi vallásu* kubecsi sok ideig tartózkodék az ottani hegyekben, muhammedán hitet felvenni nem akaró. Érdemes lenne, ha róla és vallásáról valamit közelebbről kipuhathatnánk.

két mecsét találtak Kubecsiban mint Klaproth mondja. Reineggs szerint azonban a' ritus' több pontjaiban különböznek Mohammed' tanítása' egyéb követőitől, 's a' *kőrülméletést* föl nem vevék, (mit azonban Bronnevsky kétségbe hoz), a' sertéshustól ugyan óvakodnak, de nem a' *bortúl*; a' *soknö* tartásnak sincs helye, jöllehet a' férj, mihelyest neki tetszik, elválhatik és más feleséget vehet. Ezenfölül szobáik is *képekkel* fölékesítvék. Mi illeti a' házasságot, annak ellenemond Brackel; mert neki hitelt adva négy asszonyt vehet a' kubecsi. Azonban, mint ugyan ő megjegyzi, a' muhammedanok szokása ellenére nem a' férfi ad a' nőnek hitbért, hanem megfordítva, neje hoz ferjének, mi az egykori zsidó és keresztyén felekezethelektől származhatott. A' nőnem fátyolozatlan arczczal jár Kubecsiban, és férjével szabadon részesülhet minden mulatságokban.

E' nép' hajlama és foglalkodása igen különbözönek iratik le a' többi kaukazusi népekétől. Jöllehet vitéz és hátor, még sem vesz részt rablásokban. Gärber és Reineggs szerint igen keveset üzik a' földművelést 's baromtenyésztést. Gamba, Grabsch és Brackel' előadásából azonban ellenkező jö ki. A' helyett majd mindnyáján mint régenten, miről föntebb olvashatánk, még most is ügyes *fegyverkovácsok*. A' vas és aczél munkákban ügyességet és műértelmet fejtenek ki, mire nézve a' többi hegyi népek fölött helyezve tünnek elő. Gyáraikból kikerülő *pánczélók*, puskák, kardok 's máségyéb fegyverek most is kerestetnek az ottani vidéken és Perzsiában. Az arany- és ezüstmivekben is kitüntetik magukat, nők pedig arannyal és ezüsttel himzenek', szöveteket és posztót készítenek¹⁾, mellyek messzire elhordatnak. Saját haszonvételére hegyi kis vidékének védelmezése tekintetéből ne-

Gamba szerint elkülönzik magukat a' kubecsok még most is valamint erkölceik egy vallásukra nézve az őket környező többi népségektől. Azonban, úgy vélem ez vizsgálódás nélküli állítás.

1) Gmelin, Reise durch Russland, Th. III. p. 15.

hány *álgyút* is öntött ezen iparkodó nép, sőt török, perzsa és orosz *pénzt* is vert, melly jó mértéke- és magváért igen kelendő vala ¹⁾. Méltán mondja azért gr. Potocki a' kubecsokról: „*Cette république est comme la Genève du Caucase, un foyer des lumieres et d'industrie.*“

Kiváltkép Derbendbe, Gandzsaba (Elisabethpol) és Susiba üzött élénk kereskedésük által is előmozdított szorgalmuk' következtében, valamint régente ugy-most is különös jólléttel bírnak. Nem láthatni nálok koldust. A' fegyver és pánczél készítésébeni ügyességök minden ottani hegyinépek tiszteletét megnyeré, kik már csak az ő fegyverökre szorulás miatt is örömet béke- és barátságban élnek velök. Igazságos voltuk is szomszédaik' határtalan bizodalma-ra tön szert. Ugyanazért Uszmei, Samkhal' s az ottani tajék' más fejedelmei, ha egymás közt viszátkodásba eredtek, a' kubecsok' földét, mint az összejövetelre közönös helyet választák, hol egymással beszélhetvén, egyezkedhetének. Veszedelem idején menedéket kerestek 's találtak nálok; saját hazájokban bátorságon kívül volt kincseiket az ő hiv kezeikbe tevék le. Valamint vérök' tisztaságát őrizve házasság által soha más törzökkel össze nem keveredtek a' kubecsok: ugy függetlenségüket is korábbi 's későbbi időkben megtartani tudák. Mint egykor a' derbendiek' és sirvaniak' minden megtámadását elmellőzék, szintakkép történt többnyire a' későbbi megtámadásokkal, valamint p. o. Nadir Sah és Daud Beg Khan tapasztalák. 1725-ben Uszmeivel együtt az orosz hatalomnak hódoltak a' kubecsok, de adó fizetés nélkül. 1819. vagy 1821. óta ujlag ugyanannak veték magukat alá évenkénti adó fizetés kötelezéssel, melly adó Brackel szerint 400 aranyra méne. Jewezky azonban az esztendei adót, mellyet a' kubecsok Rutul és Szurukhi más kis köztársaságokkal együtt bevisznek, 's a' mi természetményekből áll, pénzbe becsülve csak 900 ezüst rubelre teszi összeleg. 1831-ben, midőn a' go-

1) E' tudósítás egyedül Gärbernél talaltató.

nosz hírű Kaszi Mullavali mindennemű összekötetésről lemondottak, újra hűséget esküvének Oroszország' részére.

Az újabb utazóktól e' népecskéről mondott némi sajtárságokat 's különös szokásokat akarom még közleni. Házaik köfal 's fiók mivekből két, sőt három emeletre építvék, úgy mond Reineggs. Ez utóbbit megjegyzi Brackel is olly hozzáadással, hogy ablakaik az európaiakhoz hasonlítanak, és mivel ott üveg nem találtatik, faliókokkal rakják be. Reineggs ugyan állítja továbbá azt is, hogy európai módra *asztalaik*, *székeik*, *nyoszolyáik*, *késeik* és *villáik* is vannak a' kubecsoknak, azonban épen ellenkezőt olvasunk Brackelnél így: „Sem asztaluk sem ülőpoduk nincs, hanem szöveten vagy pokróczon fekszenek evésközben. Villát és kanalat hasonlóan nem találni náluk.“ Itt még is tapasztalhatni, mellyik részén álljon az igazság. ¹⁾

Büntető törvényeikre nézve is különbözésre találni Klaproth és Brackel tudósításában. Az utóbbik szerint az olly vétségek, mint tolvajság, fajtalanság stb. különösen pénzbírsággal, az elsőbbik szerint pedig testi és halálos büntetéssel illetetnek. Ez még hozzáadja: hogy divatos büntetés a' vétkes házának lerontása és házi bútorainak elrombolása. Egy helyen megjegyzi ugyan ezen utazó azt is, miként a' kubecsoknál német módon épült *akasztófa* találtató.

A' régi szirhgereknel szokásban volt, perzsákéhoz hasonló, föntebb Kaszvinyből idézett halott eltakarítási módnak, melly tulajdonkép csak a' zoroaszteri vallást követő felekezet által gyakoroltaték, semmi nyoma nem látszik már többé a' mostani kubecsoknál ²⁾, különben el-

1) Midőn Gmelin (Reise durch Russland, Th. IV. S. 105. és 98.) a' kaitakokról megjeleli, hogy azok evésközben kést és kanalat használnak és nőiket fátyolozatlanul mutatják: hihetőkép felcseréli kubecsainkat a' szomszéd kaitakokkal.

2) Egybevetendő még, mit e' tekintethen P. Lamberti e' munkában: Relation de la Colchide pag. 45. az ideje-

nem mulattak volna utazóink effélére figyelmetessé tenni. Általában csak Reineggstől tanulunk valamit a' halott eltakarításról, ki szerint *eltemetik* halottjaikat, a' férfiak temetésénél igen élénkek, és azok' dicséretét több napokig zengik a' halotházban; ellenben a' nőnembeliek mély csendben takarítatnak el.

Végzetül még egy körülmény. A' kubecsoknál, *si fabula vera est*, oly szokás mondatik uralkodni, minél-fogva az özvegy- és férjeiktől eltaszított asszonyok, hetenként néhányszor éjjeli két órától háromig leplezetten a' házak előtti gypágyakra helyezik magukat az ifjuságtól vonakodás nélkül ülelendők, ezek is ismeretlenül hágyván személyöket. Az illy, semmi részre gyalázattal nem járó szerelem' gyümölcse nyilvános költségen neveltetik föl. Azonban, egyedül Reineggs az, ki ez éjjeli szabadságról emlékezik, Rommellel összehasonlítván, mit Strabo az Amazonok' Kaukazon lakó szomszéd gargeekkeli társalkodásáról mond ¹⁾.

E' nép' származása iránt némi hypothesisek állitattak föl. Gärber és Bayer kísérték meg legelsőbb. Bayer igen hihetőnek véli, hogy azon genuaiak' ivadéki legyenek a' kubecsok, kik egykor a' XIII. és következő századokban a' feketetenger' partjainál telepedtek meg. Guldenstädtnél is e' nézetre találai. Deguignes továbbá azon genuaiak' maradványait véli bennök, kik Kaffa és Mankub' bevételénél a' törökök által (1475. év.) szétüzettek. Eichwald valószínűvé akarja tenni eredetikép *görög* voltukat. Mások *német* származást igyekeznek nekik tulajdonítani, mi-

beli Awchasokról beszél: „Entr' autres façons de faire qui sont particulieres à Ces peuples, ils n'enterrent ny ne brulent le corps de leurs morts, ils mettent le corps dans un tronc d'arbre qu'ils ont creusé et qui sert de bierre, et l'attachant avec du serment de vigne aux plus haures branches de quelque grand arbre etc. L. (Thevenat) Relations de divers voyages curieux. I. Partie.

3) Rommel, Die Völker des Kaukasus S. 67. Mannert, Geographie der Griechen und Römer, 2. Aufl. Th. IV. S. 363.

vel nyelvökben a' német nyelv' nyomára találhatni gondolják ¹⁾). Azonban mindeddig semmit sem találtak e' nép nyelvében, mi a' görög, olasz és német nyelvvel vagy csak távoli hasonlatosságát előállítaná. Leszgi nyelv dialectusának ismertetett el a' mostani.

Ha utazóink' jelentéseihez képest valóságos igaz az, hogy a' kubecsok *maguk* igényt tartanak europai származásra, — 's ugy látszik az egymástól független többrendbeli állítások nem is engedik ezt kétségbe hozni, — azon esetben legalább a' Kaukaszra lett általtételök' vagy költözésök' idejét igen messzi kell visszavinni, mert látuk föntebb, hogy már a' VI. században Kr. u. emlékezik róluk a' historia, és a' legrégebbi író, kinél nyomuk van a' IX-dikből való. Megfoghatóvá teszi ez, miként feledhették el egészen eredeti nyelvöket. Ugyanezen körülmény etilt bennünket a' genuai vagy velencei származásásia gondolni, 's egyszersmind azon mesének haszталanságát is előmutatja, mit az illyes származtatás alapjául venni igyekeztek; azon nevetséges esetet értem, mellyet Pallas mintegy negyven év előtt a' kaukaziai vonalnál beszélni hallott, hogy t. i. nem rég egy kubecsi Mekkába bucsura igyekezvén Konstantinápolban velenceiekkel találkozott legyen, kikkel érthetöképen beszélgethetett. Ugyan ezen előadás körülményesben 's némi különbözéssel — p. o. találkozás' helye Jaffára téve — Brackelnál is olvasható. Több mint tizenkét század után tehát elődeik' nyelvét beszélték volna a' kubecsi zarándokok! Valljon a' VI. században már létre jött 's alakult-e a' mostani olasz nyelv? Én nem hiszem. Potocki ugyan nyelvöknek leszgi dialectusa végett nem tartja Kaukaszra nézve idegen népnek a' kubecsokat, azonban lehetónek véli, miként genuai szökevények hozzájuk vivék az ő iparukat és val-

1) Hogy Müller *alánok*' ivadékának tartá őket, mint Kl. Th. II. not. 40. megjegyzi, arra nem emlékezem. Strahlenberg azon állításából (id. m. 390 l.) miként *zsidók* lennének a' kuba vagy kubaczinok: világos a' kubai zsidóknak kubecsokkalí fölcserélése.

lásukat. De illy résznek sem enged helyet Maszudy, ki mindkettőt, keresztyénséget és ritka művészi ügyességet már a' genuai időszak előtt e' népnél találtatónak jeleli. Mi a' keresztyénséget illeti, nemcsak csupán a' szirhge-reket, hanem Kaukasz' még több más az időbeli népeit is említé név szerint, mint olly vallásukat; és hogy Georgia' keresztyénségre térése már a' IV. század kezdetén megtörtént, ugyanannak könyveiből tudjuk.

Talán volna még egy mód ezen nép' eredetét borító homály' némi eloszlatására; 's ez azon pont, melly nekem okul szolgált a' föntebbi rövid ismertetés' összeszedésére. Talán még fönmaradt számunkra egy újjalmutatás azon *régi fölírásokban*, mellyek Kubecsi helységben találtatnak. Említök föntebb, hogy a' szareptai két hernhuter Kubecsiban egy düledék régi templom' ajtajánál és egy másik' lakóházzá fordítottnak kövein *fölírásokat* látának, miket senki sem vala képes olvasni; csak az egyiken ismerték föl a' missionariusok az 1215. évszámot Európában divatozó ugynevezett arabszámokkal kitéve, miből következtetni lehet, hogy a' fölírás is valamelly europai írás legyen! Kalustow Pál is, ki szinte Kubecsiban volt, beszélé gróf Potockinak, hogy ő ott köházakat látott, mellyeken *állatok ábrázolásai és régi fölírások* találtattak. Klaproth, Bronnewsky és Eichwald ismétlék ezen tudósításokat. Könnyen megfogható, miként lehete, hogy a' tudománytalan szareptaiaknak, ugy az örménynek is eszébe nem juta a' látottakat lemásolni 's magukkal el hozni: de csudálkozni lehet igenis, hogy az említett tudós utazók, habár maguk Kubecsiban nem voltak is, mikép mulaszták el azon fölírások' hiv másolatát megszerezni! Nem szükség emlékezetbe hoznom, miszerint történeti kétes dolgok fölötti egynémelly fontos megfejtést régi fölírásoknak köszönünk; a' kubecsiak azonban, mik talán némi érdekes rejtvény megfejtésére szolgálnának, ezideig megvették! Talán még lehetséges megolvasásuk; talán még fönvan, mit a' két szareptai 1782-ben látott, mit az örmény Kalustow 1797-ben lá-

tottnak beszélte. Nem gondolák, hogy ha nemis a' tűz és fegyver, az idő vasfoga szétrombolandja e' hájdani emlékeket, és hogy egykoron senki sem lenne képes az illy gondatlanságot 's részvétlenséget számadásra vonni, 's illetően veszteség iránti igazságos panaszt elnémitni.

Örömmel közlöm itt a' régiségek' barátival 's buvárrival, hogy nem félhetünk ezután efféle szemrehányástól. Túl a' kaukazusi tartományok' igazgatására behozandó új rendezet' fölállítása végett alakult és a' múlt nyáron Tiflisbe ment biztosság' fölvilágosodott főnöke senator és titkos tanácsos báró *Hahn*, valamint egyéb viszonyokban ugy. e' részben is a' tudományok' érdekét fölakarja tartani. Mindazok' hív másolatával, mik régi fölírásokban a' kubecsoknál még föltaláltatnak, elő akarja ő teremteni az olly sok ideig szemünk előtt rejtetteket. Ámbár vagy csak ez is tetemes érdemül szolgáland a' tudományok körül: de reménylhetjük azonkül, hogy az ottani régi templomok' ugy külsői mint alapi és általmérői levételét, néhány kubecsi arcok' hív lerajzolását, 's talán egy kubecsi koponya' megszerzését is az ő gondoskodásának köszönhetni fogjuk; reménylhetünk az ő intézkedéséből a' kubecsi nyelvpróbák olly gyűjteményét nyerhetni, melyek nem egyes önálló szavakra szorítvák, hanem a' nyelv' grammaticai alkatása bővebb ismeretére vezető egész phrasisokat is bírnak; reménylhetjük végre: hogy mind azon tudósítások, miket a' szóban forgó népecskéről utazók adtak, helyenként megvizsgáltatni, és bennök találtató különbözések kiegyenlítetté fognak.

Báró Hahnak magas befolyásu helyzete, már annyiszor bizonyított valódi tudományos gondolkozása és szerete ismert ügyessége elég kezességet nyujt fáradozásai legszébb eredményeért ez olly rég problemaúl maradt föladásnak is megfejtésére. Eddig Frähn.

Tett-e b. Hahn nyomozásokat, és minő sikerrel járt el e' népség' eredete 's nyelve' vizsgálatában? előttem még tudva nincs: azonban, míg az orosz tudósoktól e'

részben utasítást nyerhetünk, saját nézetimmal járulok a kérdés föloldását megkísértendő.

Az előadott értekezésből im' ezen reánk nézve különösen figyelmet érdemlő eredményeket vonhatni.

a) Megegyeznek abban az irók, hogy e' népnek valamint régibb szirhgeran, úgy későbbi kubecsi neve panczél fegyver készitöt vagy is kovácsot jelent, és hogy ez utóbbi változókép *kubedzsi*, *kuväcsi*, *kubicsei*, *kubacsa*, *kuves*, *gubesa* nevezettel jeletetik.

b) Egy szájjal hirdetik az utazók e' nép' abbéli hiedelmét, miként ő magát europai eredetűnek, frankoknak (Frängi, Frändzsi) tartja; millyen eredete más alapos okokkal is támogattatván: azonban nincs nyom, ugymondják, europai nemzetek' évkönyveiben e' népség' elszakadását, Ázsiába költözését tanusitó; de nyelvöknél 's más adatoknál fogva is a' görög, olasz vagy német származásáról fölállított véleményeket helyesleni nem lehet.

c) Hiteles kutfökből meritve bizonyítja Klaproth három törzsökü u. m. *Madzsar*, *Kunak* és *Kakhlacs* nemzetségre oszlását.

Az első pontnál mindjárt az ötlük a' magyar nyelv tudó elméjébe: valljon nem kell-e kovácsot érteni e' nép neve alatt? — Igenis kell. — E' jelentésért harczol a' kubecsok' életmódja, általában kovács mestersége. A' fölhordott változó nevezet közt megtaláljuk a' magyarabb hangzatu *kubacsa*, *kuväcs*, *kuves* nevet is. O-nak, u-val, v-nek, b-velí fölcserélése nem ront a' szó magyar eredetén. Sok példákat hozhatnánk föl a' régiségből e' hangok 's betük gyakori fölcserélését bizonyitókat. Így a' hajdani *Keve* vagy *Kövi* vár és megye Dunánk alsó részén most *Kubin* nevezetbe ment által. Az orosz *Kiew* vagy *Kiow* Byzanczium' iróinál *Kioaba*, *Kioba*, *Kioabia*; honosinknál *Veszprém* gyakorta *Beszprém* stb. Mit használnál a' dologra, mondhatják némellyek, ha a' kubecs vagy kubacs valójában kovács jelentéssel birna is, midön a' kovács szó szláv eredetü lévén, belöle magyar vérségre 's nyelvre következtetést nem huzhatni? Igaz ugyan, a'

szláv nyelv' több dialectusaiban divatos e' szó, mint már Gyarmathi Sámuel ekként följegyzé: „*Kováts, Latine faber ferrarius, Bohemice kowác, Serbice kovats, Slavice, Dalmatice kovac, kovacs, Illyrice kovach, Polonice kowal, Carniolice kovazh*“¹⁾, mindazáltal az egész világot tótosítani akaró írók, jelesen Leshka István állítása „Magyaros suum *Kováts* a' slavicus gentibus adoptavisse“²⁾ alaptalan. Maiglan él nyelvünkben a' *koh* gyök különbözőféle alaku alkalmazással, mint *koha, koholás, koholmány, koholni, koholó, kikoholni, kikoholt* stb.; az *ács* ragnak a' magyar nyelv természetében gyökerezése fölülmulja a' tótok elmékedését, a' debreczeni grammaticát pedig igazolja. Nagyobb nehezség gördül előnkbe a' *kübe* tatár szónál, mit a' perzsa *szirh* = panczél jelentésseli azonsága miatt örömetst elfogodnak névnevezőül a' keleti nyelvvizsgálók. Itt sem eshetünk el vagy csak azért is előbbi reményünktől, mivel föl nem tehetni, hogy a' tatár idők előtt sok századdal ott létező népség tatár nyelvből kölcsönözte volna fővárosa (Kubecsi = Kovács) és saját nevezetét. Alkalmazható-e egyébiránt és mikép a' tatár *kübedze* magára a' városra? meg nem fejték az orientalisták; pedig ugy látszik, kevesbé az: tehát a' nép' nevé't sem kénytelenítetünk abból lehozni.

A' *második* pont alatt, europai eredetet bizonyító Fräangi (Frank) név értelme magyarázatanál, mennyiben kizárólag nyugot europaiakra ruhazandó lenne azon nevezet, nem foghatok kezét Frähnnel. Régi 's mai divat szerint minden europai franknak hivatik a' keletieknél: tehát magyarra is ugy illik a' Fräangi név, mint akar mellyik nyugot europaira. Bizonyítja maga az értekező által más helyen az arab írókból összeszedett példák közt

1) Vocabularium, in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit Samuel Gyarmathi. Bécs, 1816. 8r. 40 l.

2) Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis slavico-rum Magyarici usus. Budac, 1825. 8r. p. 129.

Jakut († 1229.) következő előadása: „*En pedig Alep-póban Bashghurd nevü számos emberrekkel találko-zám, kiknek hajok és arczuk igen vörnyeges vala, és a' szent törvény' Abu Hanifa vallása szerinti tanulá-sával foglalkodának. Egyik közülök, kihez járulék, nekem hazájok 's állapotuk felől tudakozódónak így vá-laszolt: A' mi földünk Konstantinápolon túl fekszik egy frank (europai) nemzet' országában, melly magyar nevet visel. Mi Muhammed hitét vall-ván, az ő királyuk alá vetve, országa' némi vidékén majd harmincz saluban lakunk, mellyeknek jöllehet mindenike kis városnak beillenék, a' magyarok királya azon félelemből, nehogy birodalmának ártsunk, egyet sem enged köfállal bekeríteni. Keresztyének' földé' kö-zepén lakván, éjszakra tőlünk a' slávok földé, délre a' pápáé azaz Róma van, — a' pápa pedig feje' a' frankoknak (europaiaknak) és Messias helytartója ő ná-lók, valamint a' hivek' emirje (Khalifa) a' muham-medanoknál, kinek is a' vallás dolgaiban ellenzés nél-kül mindenhol követik parancsait. Nyugotra Andalu-zia (Spanyolorsz.) fekszik, keletre pedig a' rómaiak' (gö-rögök) földé vagyis Konstantinapol az ő tartományai-val. Nyelvünk, életmódunk és viseletünk egyentő a' frankokéval.“¹⁾ Frähn, záralatti észrevételeiben magya-*

1) „Ego vero offendi in urbe Haleb magno numero genus hominum qui Basch-Ghurdi audiebant, crinibus et facie valde rubicundi erant et scientiae juris sacri juxta ritum Abu Hanifae operam dabant. Eorum aliquis, quem adieram, de ipsorum patria rebusque percontanti mihi „Terra nostra“, respondit, ultra Constantinopolim jacet in Regno alicujus nationis Francicae (s. Europaeae), cui nomen Hungerorum est. Nos Muhammedis sacra profitentes, eorum Regi subditi in tractu regni ejus quodam triginta admodum in colimus pagos, quorum quisque, etiamsi parum absit, quin opidulum referat rex tamen Hungerorum, metu, ne ipsius detrectemus imperium, ullum eorum muris saepiri vetat. In mediis Christianorum terris siti, a septentrione habemus terras Slavorum, a meridie terras Papae, i. e. Romae,

rokra alkalmazza itt a' frank nevet. Állván tehát a' kubecsok' europai eredete, e' név nem gátolhat többé magyar származást tulajdonítani nekik. Továbbá, azt ugyan megengedem, hogy nem lehet más nemzetek' historiajából beh bizonyítani valamelly felekezetük' Ázsiába szókadását: de ellenkezőkép áll a' dolog őseink történetével.

Constantinus Porphyrogenitus görög császár (sz. 905, † 959), kinek iratánál őseink' Pannoniába költözte előtti dolgairól tisztább 's hitelesb kutfőt nem ismerünk, elbeszéli többek közt magyar eleinknek Volga és Don vidékeiről a' patzinakiták (besényök) általi erőszakos kinyomatását; 's azon szomorú történetet, miszerint *Lebediában* (melly tartománynak történetvizsgálóink által a' jakaterinoszlavi és charkovi orosz kormány megye' tájékira helyezése ellen nyilvánított véleményét báró Hammer-Purgstal is visszahuzá), és így már Európában laktokkor a' mondott patzinakoktól 881-ik év körül megtámadtatván. kétfelé oszlattak, egy részök nyugatra, másik keletfelé Ázsiába költözött. „A' turkák — úgy mond, ekként nevezvén a' magyarokat — és akkora kankaroknak hivatott patzinakiták közt haboru tamadván, a' turkák hadserege legyőzött és két részre oszlatott. Egyike napkelet felé Perzsia részébe méne lakni, és ezek mai napiglan a' turkák régi nevével Sabartoeasphaloknak neveztetnek. Másik része továbbá napnyugot felé telepetett meg az ő vajdájával *Lebediással* az *Atel kuzunak* nevezett helyeken, mellyeken most (950-ben irá)

— Papa autem caput Francorum (s. Europaeorum) est, et Vicarius Messiae apud eos, quemadmodum Emirus Fidelium (s. Chalifa) apud Muhammedanos, ejusque mandata in rebus sacris nemine repugnante ubique conficiuntur. Ab occidente Andalus (s. Hispania) jacet. ab oriente denique terrae Rumaeorum (Graecorum) id est Constantinopolis suis cum ditioibus. Lingvae cultusque et habitus par nobis ratio cum Francis (Europaeis).“ De Chazaris excerpta ex scriptoribus Arabicis, Petro-poli, 1822. in 4. De Baschkiris quae memoriae prodita sunt ab Ibn Fozslano et Jakuto. pag. 7.

a' patzinakiták nemzete lakik. Napkelet felé a' Perzsia' részében lakó turkákhoz most is küldözik kereskedőiket a' nyugoton lakó előbb mondott turkák és meglátogatják őket, válaszaikat is vévén ugyanazok által¹⁾. Ime a' leghitelesb' adat a' magyar nemzet' egy felekezetének Ázsiába szakadását bizonyító? Az iránt lehet még kérdés: Perzsia' melyik részében telepedtek le a' Lebedia-ból keletre költözők? Constantinus e' soraiából több írók Perzsia' keleti részét — Turkomaniát jelelék az elszakadt magyarok' lakhelyéül: de a' világos sorok „orientem versus partem Persidis incoluit“ és „orientem versus in Persidis partibus habitantes“ ellentételben a' nyugotiakkal, nemcsak el nem fogadnak illy magyarázatot, hanem Perzsia' az időbeli határát szemügyre véve, és a' bizonyított kölcsönös közösülésnek őseinktől későbbkorig fön-tartását gátló, sőt lehetlenné tevő távulságot tekintve, Perzsia' éjszaki, hozzánk közelebbi részét kell érteni. Nem is mondja a' görög császár, hogy „partem Persidis orientalem incoluit.“ Lebedia tartomány fekvésétől mért földrészi irányzat és a' Byzanciumban író császár' helyzete természetesb' egyszersmind helyesb' magyarázátára vezet bennünket a' *keleti résznek*. A' görögöktől és Lebediatól *keletre* fekvék Perzsiának a' kaspiumi tenger-

1) „Bello autem inter Turcas et Patzinacitas tunc temporis Cancar cognominatos, exorto, Turcarum ererictus devictus fuit, atque in partes duas diuisus. *Et earum vna quidem orientem versus partem Persidis incoluit*; et hi etiam in hodiernam diem de veteri Turcarum cognomine Sabortoeasphali nuncupantur. Altera autem pars occidentem versus sedes posuit cum beohodo suo ac duce Lebedia, in locis Ateleusu nuncupatis, quae nunc Patzinacitarum gens incolit. *Ad Turcas vero ortum versus in Persidis partibus habitantes - negotiatores suos mittunt etiamnum ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos et responsa saepe ab ipsis per hos accipiunt.*“ De administrando Imperio Capit. XXXVIII. — Anselmi Banduri, Imp. Orientale, Venet. 1729. Tom. I. fol. pag. 83.

től nyugotra; egész a' Kaukazusig nyúló azon része is, mellynek vidékein mai nap a' kubecsok laknak. Fölöslegesnek vélem elsorozni a' Kaukazus részein Constantinus' korontán is magyarnépség' léteztét bizonyító adatokat: csak ez elszaladt feleinkkeli atyafiságos viszonyoknak elődeinktől még a' XIII. században emlékezetben tartását említem a' kún László kir. alatt élt Kézai Simon kronikásunkból, ki, ámbár az elszakadás' korát és helyét más pontból véve, következő fontos tanuságot tön perzsiai feleink' nyelvéről: „*Ezek 's az ő fiaik és maradékaik Perzsiaországban laknak termetre és színre nézve a' kúnokhoz hasonlók, csak beszédben keveset különböznek valamint a' szászok és thuringok*¹⁾. Bizonyára nem más mint közösülés útján vehette Kézai Simon a' nyelvhasznosság iránti tudományt.

A' *harmadikra*: Klaproth tanutétele után a' kubecsoknál fönlévő három ugymint: *Madzsar, Kunak* és *Kakhlacs* nevü nemzetségekről ítélve őseink elszakadott részének méltán hihetjük a' kubecsokat, *magyar, kún* (kúnok vagy kún-ág) és *kaléz* vagy *kalóz*, mindannyi magyar vérségü népesapót bizonyítván e' nevek. Valamint a' régi kúnok' magyarokkali szoros atyafisága 's egy nyelvűsége²⁾ a' történetek' criticus vizsgálói előtt többé

1) „Hy sui filii et eorum posteritas *Perside inhabitant regionem* staturá et colore *Hunis similes, tantummodo parum differunt in loquela*, sicus Saxones et Thuringi.“ M. Simonis de Keza Chronicon Hungaricum, ed. H. Alex. Horányi, Budae, 1782. 8. pag. 31. Hasonlókat mond a' bécsi XIV. századi képes krónika Turóczinál (Pars. I. cap. II.) „Dicitur etiam, quod — hi et eorundem posteritates, *Persidem regionem praedictam inhabitarent*, staturá et colore *similes Hunnis, tantummodo in loquela*, velut Saxones et Turingi, modicum *differentes*.“ Ez már ugy látszik, régibb tudósításokból merité állítását.

2) Még 1825-ben, és így jóval előbb, mint Horvát István a' kún nyelvérőlí értekezésével föllépett, megfejtém 's megbizonyítám illy czímű, jutalomra érdemesített, de magiglan kéziratban lévő munkámban „*Vizsgálódások a' régi*

kétes nem lehet, úgy a magyar nyelvű, egykoron messzi kiterjedt nemzet' egy másik ágazatának *kaléz* vagy *kalóz* (Chalisii Chwalisii) név alatt ismertét a' byzancziumi történetírók minden kétségen kívül helyezik; *Kál*, *Kaláz*, *Kálló*, *Kálócz*, *Káloz*, *Kálozd* úgy *Káld* és *Kálos* nevű számos helyeinkben pedig élten él emlékezete, 's egy azon honi népséggel, melly okleveleinkben 's régi iörvényeinkben „*Ismaelitae*“ és „*Saraceni*“ néven fordul elő; két első századunkat kereskedői ipar meg vagyonsága' hírével tölté be; és a' hon' több pontjain kívül Veröcze- és Szerem vármegyében nagy számmal létezett, majd mindenhol a' besenyőkkel együtt élő ¹⁾. Világosan beszél a' Comnenus Manuel cs. idejében élt 's I. Geiza kir. (ur. 1084 — 1077.) korához tartozó dolgok között mint saját tapasztalásait előadó *Cinnamos János* a' dalmatákali háboruról szoltában: e' magyarhoni kalézők vallásáról: „*Még nem messzire haladának, midön némelly római (görög) végörök a' császárhoz visszatérvén hebegő nyelvvel és félelemtől sáppadtan jelenték a' folyó tul partján számtalan hadsereg' állását, melly nemcsak belföldiekből (dalmatákból) hanem más tömérdek segéd*

kún nemzet nyelvéből“ azt, hogy az csak dialectusban különbözött a' megartól.

- 1) Pest- 's Hevesmegyében és Nyírségen egykor létezett izmaelitákról vagy is kalézőkról elég tanúságot tesznek történeti és okleveli régiségeink, jelesen Béla kir. névtelen jegyzője, a' váradi registrom 's több oklevelek; a' szerem vidékieket illeti Imre kir. az eszéki vámjognak II. Geiza kir. által a' székudvari (czikadori) apátság' részére lett adományzását megerősítő 1196. levelének ime sora: Statuimus etiam, vt *Hyzmoelitae*, vel Byseny, vel cuiuscunque conditionis homines sint, in foro *Ezek*, et in omnibus portibus eorum, qui ad eosdem fratres pertinent; tributum omni remota occasione persolvant. „Fejér G. Codex Diplomat. Hung. Tom. II. pag. 303. Hihetőleg ezek' maradékai az Eszek mellett fekvő *Rétfalu*, és belehbb Szerémségre nyuló *Harasztin*, *Korógy* és sz. László tős gyökeres magyar faluk' lakosi.

seregekből is, kiváltképen magyar lovagokból, az azoktól vallásban különböző kalézokból alakula. *A' magyarok ugyanis keresztyén vallást vevén föl, ezek Mózsés' törvényével, de nem egész eredetiségében élnek mostaniglan. Ezeket tehát és a' besenyőket a' dalmatákkal összezecsatlakozottaknak jelenték*¹⁾. Alantabb, Zeugma ostrománál, Andronicus Ducasról írja: „*Innen tehát eltávozván a' fejdelem, más erőseget épített, mit Szeremségből általvitt számos magyaroknak engedde lakóul, kik közönségesen kalézoknak hivatnak általok, és mint főntebb említetett, különböző vallásuak tőlök és egyazon hitök van, mi a' perzsáknak*“²⁾. A' magyar meg kún nemzetségből madzsart és kunakat, a' kalézből kakhlacstot mi könnyen alakita annyi századok alatt idegen népek közt élő, eredeti magyar nyelvét is hihetőleg elfeledte ivadék? csodálni senki sem fogja. Megjegyzendő itt azon körülmény, hogy valamint Cinnamus perzsa vallást tulajdonita a' kalézoknak, úgy a' régi kubecsoknál is a' parsismus némi nyomairól értesite a' főntebbi vizs-

1) „*Haud igitur longe processerant, cum Romani quidam speculatores reversi ad Imperatorem vacillante lingua, metuque pallidi, nunciarunt, innumerum in adversa ripa fluminis, instructa acie, stare exercitum, neque illum tantum in indigenis, sed immensum etiam alium ex auxiliariis copiis conflatum, praesertim Hungaricis equitibus, et qui apud illos diversae sunt religionis. Chalisii. Hungaris quippe Christianismum amplexis isti Mosaicis legibus, iisque non omnino genuinis etiamnum vivunt. Hos igitur, ut et Patzinatitas, Dalmatis adiunctos esse referebant.*“ Joannis Cinnami, Historiarum Libri Sex, Venetiis, 1729. fol. Lib. III. pag. 48.

2) „*Inde itaque digressus Princeps, aliud castellum extruxit, quod Hungaris plurimis, quos Sirmio transtulerat, habitandum concessit. Chalisii vulgo ab ipsis appellantur, suntque diversae, ut supra memoratum est, religionis, et easdem ac Persae opiniones habent.*“ Cinnamus, l. c. Lib. V. pag. 112.

gálódás. De legyen ennyi elég a' magyar és kunak mellett álló kucecsi *kakhlacs* nemzetség' nevének megfejtésére, melly a' többi okokkal együtt véve, méltó gyanúságot nem csak, hanem hiedelmet is gerjeszt a' kubecsok' magyar származásáról.

Történetvizsgálóink' nem csekély figyelmét érdemlő, még egy más nézet' kifejtésére is utal a' *kubecsok* neve, mit, bár ha ide nem illőnek itélné is az olvasó, bővebbi meghányás és kellő elhatározás végett ezennel említésbe hozása honi történetünkre haszon nélküli nem leend.

Imre és II. András király olly néppeli háborújáról beszélnek okleveleink, miről krónikáink 's egyéb régi-segeink úgy a' külföldi íróseleg is mélyen hallgatnak, mellynek egyébiránt mivoltát és hollaktát fölvilágosító adatok nélkül szükölködünk; e' nép' neve, ha az oklevél-másolatoknak teljes hitelt adhatni, majd *Gubasel* majd *Gubati* iratással tűnik elő. Imre kir. (ur. 1196 — 1204.) vele viselt harczárol tanusit. II. András királynak Facon és István bíró által a' benedekiek' részére Lehenen alapított sz. Jakab' apátságát megerősítő 1208. levele, hol ez áll: „*Frater vero ipsorum bonae memoriae Comes Alexander duas villas, scilicet Bam et Sasan, quas sibi piaae recordationis frater noster Rex Emericus pro suo fidei servitio contulit, quod in praelio GUBASEL quondam habito eidem fratri nostro fideliter ac strenue vsque ad effusionem sanguinis sui dimicando, exhibuit, pro salutae animae suae eidem ecclesiae — — reliquit*“⁴⁾. II. András kir. (ur. 1205 — 1235.) ugyan azzali csatázásáról továbbá Gertrúd királyné 's itélő udvara által sz. mártóni apát' részére 1213. költ bírói levele így emlékezik: „*Dominus Andreas, rex Hungarorum excellentissimus, — — impeditus demum necessariis regni sui causis, puta, praefe-*

4) Hevenesi és Kaprinai' kéziratiból kiadta Fejér Gy. Codex Diplomaticus Hungariae Eccles. et Civil. Budae, 1829. 8. Tom. III. vol. I. pag. 62. Eredetie Budán a' m. kir. ud. kamara' levéltárában őriztetik.

ctus valida manu in exercitum contra GUBATOS; *nobilissimae G. reginae Hungariae, et Venerabili B. Colocensi Archiepiscopo, et vniuersis principibus, communiter in curia circa ipsam reginam tum temporis commorantibus, pleno iure secundum iustitiae tramitem dimisit definiendam*“ 1). Mellyik legyen már e' különböző név közül a' valódi, és mit jelentsen? annak elhatározása nem könnyü; valamint nehéz föladás e' nép' kivoltát megfejteni. Ha *gubások* kellene alatta érteni, úgy megfelelne az egyik magyar (gubasel = gubásek = gubások; az *l* hibás olvasásnak vétetvén *k* helyett), másik latin (gubati) szólásnak; de hihetjük vagy csak föltehetjük-e ezen jelentést? miután gubában, szürben járt 's jár a' köznép' a' hon' majd minden vidékén; különösen az utolsó Erdély- Oláh- Moldvaország' sőt Krimea és Kaukaszus' némi vidékein szintugy mint nálunk használtatik. Ezenkül, egy hatalmas nemzettel, ámbár nem huzamosan harczolni, de mégis két országló alatt, mint a' föntebbi oklevelek bizonyítják, körülbelöl 1200-tól 1214-is és így 14 év alatt annak elleneszegülni képes népség' nevét gubától, e' pórnépi öltöny' nemétől származtatni, előttem épen olly mulattató, valamint Syriát Szürország- vagy szürösök' honától, a' németet *nem-evéstől*, hungarust a' német *hungertől* lehozni akarni; föltéve, hogy történeti hiteles tanutétel nem harczol a' név' eredete mellett. Ha a' hajdankori népek' neveit vizsgáljuk, találunk ugyan viselet és ruházat' nemétől származottakra, 's olyakra, mik kezdetben, gúnyképen használtatván, idő' jártával állandó nemzeti névvé alakultak; de azokat fölvilágosítják a' történetek, megfejtik a' nemzeti hagyományok. Föltehetnök, hogy e' nép' belföldi *pórhad* vala, 's talán az imént említett ismaelita sereg, melly ősi pogány vallása iránti buzgalomból lázzada föl az egykézben kardot másikban keresztet viselő két fejdelem el-

1) Katona Steph. *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Arpadianae. Poson. et Cassov. 1783. 8. Tom. V. p. 207.*

len? azonban a' historia' hallgatásában ez csak némi hozzávetéseken nyugvó eszmélet maradván, bővebb fejtegetése a' kitüzött tárgytól messze vezetne. A' gubás név' vizsgálatához térve: valamint az öltöny' neme fölmaradt honosíknál, ugy az olly nevü népség' emléke is élne szájról szájra adatva, irományink is nyujtanának hasonló értelemben róla ismertetést. Illy okoknál fogva tehát én meg nem győződöm az oklevéli nevek' gubás népet illetéséről, inkább hibás olvasásnak 's írásnak itélem „*gubaci*“ helyett: minek kubecsiival némi viszonyban létét már csak azért is hihetjük, mivel annak változékonyan *Gubesa* alatt divatozása a' fűntebb olvasottakból eléggé kitűnik ¹⁾.

- 1) Katona István galiczországi oroszokat vélt lenni a' gubati nevü népben, imigy terjesztvén elő róluk gondolatát: „*Gubati* verosimiliter fuerunt Hallicienses, adversus quos rex (Andreas II.) cum exercitu, Colomani, filii sui, caussa, profectus fuit. Vidimus certe plurium testimonio, tunc Gertrudem interfectam fuisse, quum Andreas expeditionem adversus *Ruthenos* suscepisset, qui fortassis a gausape nigro, Hungaris *Guba* dicto, quonontantum illi, sed multi quoque confines iis Hungari vestiri solent, *Gubati* hoc loco vocantur.“ O. c. pag. 208. — III. Béla kir. már 1186-ban jogot nyervén Galliciához, fejedelmi czimei közé *Galaciát* vagy *Haliciát* is beiktatá, 's a' tartomány' lakosi ellen azonban mind ő, mind a' következő királyok viseltek hódító háborut több ízben, jelesen II. András 1208 és 1209-ben hadi népet küldé ellenök; ez ugyan kétséget nem szenved; sőt 1213. táborozását is említi az 1275. meghalálozott altáhi apát Hermann ekkép: „MCCXIII. Regina Gertruda Vngarorum, — *sponso expeditionem contra Ruthenos movente* — trucidatur.“ De minden írott emlékeinkben „*Russi*“ és „*Rutheni*“ néven nevezetnek ezen gallicziaiak; a' két oklevéli nevet tehát reájok illeszteni elég okunk nincs, miután szintakkor belföldi zendülök' elnyomására is vezethetett hadi sereget. Fejér György továbbá Erdély' némi régi népének tartja őket imilly jegyzetében: „*Bubali*, alias etiam *Buci*, *Gubati*; vt videtur Valachi, aut alii incolae Transilvaniae vetusti.“ Codex Diplomat. Tom. III. vol. II. pag. 485. A' *B*, elismert oklevéli hibás olvasás *G* helyett.

Midőn az okleveli népnevek és a' Kaukazon lakó kubecsoké közötti hasonlatosságból a' nemzet' egyazonosságát gyanítva, kérdésbe hozom, távul sem akarom a' történeti hiteles adatokon fűntebb alapított származtatási rendszert elrontani, sem a' kovács kézmivességből vont nevezetet újabbal fölcserélni. A' 881-ik év körül kétfelé szakadt magyar nemzetnél a' Kaspium mellett — mit az orosz, arab és frank írók majd kaléz-, majd kazár- és georgiai, majd zabolcsi tengernek neveznek, — és a' Duna-Tisza' vidékein élhetett e' külön felekezeti mesterségi név az illetőkre alkalmazva. Emitt, az ellenszegült gubac vagy gubas = kovács felekezetnek II. András kir. alatti legyőzetését föltennünk azért lehet sőt kell, mint-hogy róla mint ellenről említés többé nem találtatik; de hogy ki is költözött ázsiai feleihez, abban sem lehet hihetetlenre találni. Különös sajátágához tartozott azon kornak a' lovagi kalandozás, messzi bujdosás, ugy egyesek mint tetemesb nép csoportoknál. Viszálkodások közt a' hadban levert fél kiköltözéssel 's új hon-kereséssel enyhite sorsán; ez allitást példákkal támogatni, hazánkat is érdekelve bizonyítani, fölösleges. A' magyar honi gubasok Ázsiába, régi rokonaikhoz vándorlása lehetőségét nem egyéb, mint a' kaukuzsi kubecsok' elődeinktől származása iránti tétel' nyomosbitásául vesszük; rövid kitéresünkkel egyébiránt újabb nyomozásokra nyujtván alkalmat történetvizsgálóinknak.

„Semmivé lesznek a' magyar rokonságot támogató okok a' kubecsi nép' már VI-ik században kaukazi laktát bizonyító arab írók' tanutétele által“ ezt vetheti valaki fejtegetésünk' ellenébe.

Láttuk ugyan Frähn' értekezéséből a' kubecsok' régi arab íróktól „Szirhgeran“ névvel nevezését, és a' Derbend-nahmehban érintve a' két névnek azonságát, egy népre tartozását: de hogy egyenes származásu utódi legyének azoknak a' kubecsok, megmutatva nincs. Megtörténhetett a' régi népségnek újabb beköltözöttékkel szaporulása, a' fűntebb előadott magyarvérségű népcsapat által meghódi-

tása, melytől később a' kubecsi nemzeti és többi három nemzetségi név kölcsönöztek; 's kik által a' keresztyén vallás is europai rokonaiktól bevive terjesztetek. A' száreptai hernhuterektől olvasott 1215-ik évszám épen azon kort jeleli, midőn eleink még föltarták ázsiai feleikkel az atyafiságos szövetséget; azon kort, midőn II. András kir. által föntebbi oklevél' értelmében a' gubasok legyőzettek. Egyébiránt a' IX. század' végén kimult szirhgekről legelsőbb emlékező Belaszori' idejében már kiköltözének Lebediából a' magyarok; miket azonban VI. századra vive róluk beszél, azok több kérdések 's kétségek alá eshető előadások. VI. vagy is inkább IX. századkori keresztyénségük' nyoma sem mozdíthat el a' rokonság' vitatásától, miután az üdvezítő hitnek a' fekete tenger melléki népek, következőképen azokkal szövetséges eleink által Pannoniába költözésök előtt ismeretét, némelly részétől követését könnyen föltehetjük, 's a' byzancziumi írókból be is bizonyíthatjuk. Az elszakadt felekezet tehát már Lebediából viheté magával a' keresztyénség' némi magvát, mely aztán pannoniai véreiktől vön kikelesztő meleget.

E' népség' nyelvéről Strahlenberg, Pallas, Klaproth és Brackel' munkáiban olvasható mutatóványokat — Potocki' munkáját nem szerezhetem meg — gondosan megvizsgálván, hasonlatosságra a' magyaréval nem találtan; azonban még azért nem hagy el reményem nyelvünkkel lehető hasonlatossága iránt, mind azért, mivel annak hiv előállítását méltán kétlem; mind pedig, mivel Brackel' biztosítása szerint a' kubecsoké különbözik az ő hozzájuk tartozó három népekétől¹⁾; így, a' leszghiekéhez Gulden-

1) Ezek Backel' szavai: „Die Sprache der Kubatschiner ist allen Kaukasischen Völkerschaften, selbst den drei unterworfenen, unverständlich. Sie hat zwar jetzt die Eigenschaft der Gebirgssprachen angenommen, doch scheint sie leichter, als die der Awaren und Lesgier des Daghestans. Selbst in ihren weichen Wendungen ist sie eine Gurgelsprache.“ Mutatóul kiemelem Backel-ből e'

stádt, Pallas és Klapproth által hasonlónak hirdetett nyelven kívül, mit már egy helyen én is érdeklék¹⁾, még létezik egy másik, a' magyarhoz talán közelítő, tudós vizsgálatot váró.

Ez és sok hasonló tárgyak' megvizsgálása és fejtése kétség kívül fontos eredményekre vezetnének a' népek' eredete 's története' fölvilágosításában. Ki tudja, nem szerzhet-e a' magyar nyelv' segedelme váratlan föl fedezéseket, 's egyedül czélhoz vezetőket Kaukasz' azon számos népei körül, miknek nyelve' dolgában eddigelő homály borítja a' tudós világot? Vagycsak a' kubecsek' nyelve' kikutatása is megérdemlené egy előkészületekkel bíró magyarnak már valahára azsiai vidékekre utazását. Ha tiszta magyar nyelvű népre nem találánk is az annyi féle népek' fészkeiben, legalább olly nemű fürkészéssel elhárítanók azon gyanakodásokat, mik iróinkat szélitiben 's haszon nélkül foglalatostkodtatják, és számfölötti értekezésekre anyagul szolgálnak. Itt már az idő, hogy saját szemünkkel vizsgálódjunk, 's ne várjunk öntügyünkben mindent a' külföldtől.

szám neveket: 1 Ssa, 2 Qua, 3 Aw, 4 Aug, 5 Chu, 6 Eck, 7 Wwa, 8 Ka, 9 Utschu, 10 Wig, 20 Ha, 30 Aw-Zahl, 40 Aug-Zahl, stb. 100 Däsch, 1000 Asii.

- 1) Világosítás Ázsiában a' Kaukasz hegyén lakó avarok' és kunságiak' nyelvének magyartalansága iránt. Szeged, 1829. 8. 16, 20 l. „Lezghiszsánban négy valóságos főnyelv van. — Harmadik az akusai nyelv. Ennek az előbbeniekkel sok közös szavai vagynak, de a' többtől igen elüt. Czudokarában és *Kubicsiban*, valamint általában a' Koiszu, felső Manasz folyók és Buom' patakai közt fekvő havasokon is uralkodik ezen nyelv.“

XXXI.

A° VEGYTANI ROKONSÁG.

Vagy jót, vagy semmit; roszat soha.

Nincsen elv, nincsen törvény, nincsen olly tan vegytanunkban, melly egy részt, maga idejében, hasznára, kimivelésére, de más részt annyira útjában lett volna a' vegytan' tudományos haladásának, a' természettan (physica) ágai közötti helye' elfoglalásának, mint a' vegytani rokonságtan (chemische Verwandtschaftslehre). Lássuk eredetét 's alapjait.

Azon időben, még midőn vegyész őseink azon hiedelemben ringatóztak, hogy az égés nem egyéb, mint a' *phlogiston'* távozása, hogy az égés által a' test a' vele elegyedve (vereinigt) volt phlogistontól szabadul meg 's tisztán mint elem áll elé; még mielőtt egyszerűen, a' mérleggel ezen állítás 's a' rá épített tant *felforgatták* 's megmutatták volna, hogy az égés nem bomlás, hanem épen ennek ellenkezője = *elegyedés*; mikor még ezen homlok egyenest ellenkező elvnek első lépcsője, melly szerint az égés = *élenynyeli elegyedés* = *savitódás* = *oxydálás* a' mint *Lavoisier* 's utána a' többiek állíták, sem készült el: akkor állítottak a' vegyészek egy véleményt, 's építették rá néhány roszul vizsgált adatok, tapasztalatok 's kísérletek' következtében, a' *rokonsági tant*.

Tapasztalván ugyanis a' vegynökök, hogy a' testék egymással elegyedés után tulajdonaikat elvesztve új testet alkotnak, mi természetes; azt állíták, hogy ezen erő lényegesen különbözik a' nehézkedés (Gravitatio = Schwe-

re) összeállítás (cohaesio) odatapadás (adhaesio)-tól, hogy ez a' testekben külön lakozik, ezen erőnek külön nevet is adtak, rokonsági erőnek (chem. Verwandtschaftskraft) nevezék; 's ha köztte 's az elébbiek közt lényeges különbség léteznék, ezen nevezet természetesen jó lenne.

Azt tapasztalák továbbá kevés kísérleteik által, hogy a' testek bizonyos mennyiségben elegyednek egymással, ezen alapul a' *stöchiometria*; de ök azt hívék, hogy két test csak egy arányban elegyedhetik egymással 's hogy ekkor az erő jóllakott (*gesättigt ist, saturata est affinitas*). Ez különös chemiai kitétel, hogy az erő jóllakik, illyesre gyakran akadunk még, de értsük ugy, hogy az erő eltompított más ellenelő által, 's mintha így több vonzásra alkalmatlan lenné. E' szerint a' kényen (S = Schwefel) 's higany (Me = Mercur vagy Hg = Hydrargyrum) egymással elegyedvén 's hig-kényent (MeS = Cinober) adván, mind a' S mind a' Me ereje jóllaktak; ugyan ez történik, midőn K (hamany = Kalium) 's O (Oxin = Oxygen = savító, éleny) elegyedvén KO (= haméleny) = lugot adnak stb. Ezen jóllakás ellen mindjárt azt hozhatni fel, hogy így a' KO, MeS stb. elegyek nem elegyedhetnének másokkal többé, minthogy már az erő el van foglalva, különösen pedig azt lehetne állítani elég aloszággal, hogy a' rokonsági erőnek azon faja, mellyről mindjárt szó leend, a' válrokonság valami képtelen. De ne fojtsuk még itt meg az egészet; mert akkor a' többit szükségtelen is lenne említeni. Lássuk a' tan' többi részeit.

Azon hig-kényen, mellynek eredtét láttuk vaspórral (Fe = Ferrum) összekevertetvén (gemengt) megtüzesítve Me-t (Kén-eső = higany) ad 's a' görebben (Retorte) FeS (vas-kényen) marad, a' mindennek tüstént okára akadó vegynökök azt állíták, hogy a' vashoz nagyobb atyafisága van a' kényennek mint a' higanyhoz azért hagyta el ezt (=Me) 's elegyedett azzal. Hasonló az ok midőn a' MeS léghéjban megmelegítve Me 's S₂O-t ad, ezen okot válrokonságnak (=Wahlverwandtschaft = választó rokonság)

nevezték. Így a' sziksohoz (NC30) mészéleny (CaO==óltatlan méz) tétetvén vízben: egy üllep (==CaC30==kréta) támad 's a' vízben NO (szikéleny==sziklúg) marad, ez is a' válrokonság' munkája; de ha sziksohoz gipsz (==CaO 2. HO S30) tétetik az üllep ugyan CaC30 de glaubersó marad a' vízben (==NO 10. HO S30) ezen jelenet' okát *kettős válrokonságnak* nevezték (doppelte Wahlverwandtschaft), megkülönböztetésül az elébbi az *egyszerű válrokonságtól* (einfache Wahlverw.)

Még ezen erőkkal meg nem elégedhettek a' laboratoriumi csekélyes (kleinlich) elvű vegynökök, ezeken kívül több hasonlókat említének 's különböztettek meg, de melyek' nagyobb része már az emlékezetből is kihalt, csak egy maradt még meg a' legnevezeteseb: az *előrekészítő atyafiság* (praedisponirende Verwandtschaft). Tapasztaltott ugyan is, hogy vasany (Fe) 's horgany (Zink==Zn) vízben fel nem oldatnak, hanem ha kénsav (==HS4O vagy HO, 2. S30) töltetik a' vízbe tüsténti nagy forrás 's H (==vizeny==hydrogen) kifejlése közt oldatnak fel, 's az állítatott hogy a' Fe 's horganynak nincsen annyi atyafisága a' víz' élenyéhez, hogy ezt a' vizenytől el tudná rabolni, de ha ezen atyafisághoz még hozzájárul a' kénsavnak a' FeO vagy horgélenyhezi rokonsága — akkor a' víz elbomlik lesz FeO vagy ZnO, 's ez a' S30-el (a' kénsavat mindig csak mint ==S30 szeretnék tekinteni) elegyedve ==vas vagy Zn-galicz. (==FeO 7. HO S30).

Ez volt az alapelv, alaptörvény a' vegytanban, 's mint rendesen minden alaptörvény ez is azt akarta követelni, hogy mint *revelatio* örökké szigoruan megtartassék, ez pedig nem lehet, mert a' természettudományi törvények az emberi vizsgálat' eredményei, 's következésképen mint minden emberi mű a' változás' törvénye alá vannak vetve; alaptörvény a' természettanban: hogy haladni kell 's szigoruan vizsgálni mindent, 's allandó nem egyéb csak az örökös változás. Hiába harczoltak ez ellen a' természet' egyéb ágait vizsgálók, nem tudván ez elvet semmi természettani törvénnyel megegyeztetni, a' vegynökök

mindig szorosban keblökhöz szoríták törvényöket, még ez bennök csak nem vérré vált, 's az állitmány a' vegetan' lényeges részének tetszett.

Az állitmánynak az általánosság' csiráját kell magában foglalnia; annak örök törvényül kell állani, hogy a' mit egyes esetekben állítunk, minden hasonló esetekben állítsunk. Ha már valami jelenet az előbbi állitmány szerint kimagyarázhatlan, akkor nem szabad egy, a' főtörvény' szelleme elleni, oldalajton kibujni csak azért, hogy mindent, habár az igazság' rovására is, kimagyarázhasunk; inkább semmi magyarázat mint rossz magyarázat: (— 1) kevesebb mint (0).

A' kényállitmány (hypothesis) a' jeleneteknek az ész' törvényei szerinti összehasonlításából eredő igazsághoz közelítő számolás (Wahrscheinlichkeits-Rechnung), csak ollyas mit lehet állítani, a' mi észszerint (vernünftigerweise) valószínű lehet 's ez az állitmány' haszonvehetőségére nézve is nem csupán alapjára nézve áll. Arra is figyelmezní kell, nehogy azok, kik az állitmányok' okát át nem láthatják, minthogy ehhez sok előismeretek kívántatnak, 's az állitmányt igazságnak tekintik, kivált mikor *külső* valószínűsége olly nagy, hogy csaknem kézzel foghatónak látszik, mint például a' phlogistontan a' fénytávoztáról, hova a' kilövellési észkép (Emanationstheorie) is tartozik, mint továbbá a' nap' forgása a' föld körül stb. olly igen nagyon meg ne csalatkozzanak. Mindig a' kevésb szám ösmerkedett meg tökélyesen az okokkal, 's ha az rossz, hamis elveket hint a' nagy szám közé, a' mindennapi szomorú tapasztalás is mutatja, milly nehéz ezeket kiirtani 's helyébe a' jót átültetni. Igy azt is állították már, hogy a' bujdosók stb. léghéjaikkal összeérnek, 's egyik a' másik héján forog a' régi Cycloidokban mind a' mellett, hogy nincsen is minden bujdosónak léghéja. De soknak ez is egyszerűnek 's természetesnek látszik, 's csak az esik különösen az ellenkező elvekhez és képzetekhez szokottaknak, mikor a' biztan' (mathesis) mennyei törvényeivel bebizonyítja, hogy ezen parányai a' mindenségnek nagyságokhoz képest vé-

getlen távolságra lévén egymástól, *egy* erő által tartatnak össze, melly már a' kettős-csillagok, sőt az u. n. állók közt is behizonyodott, 's itt is ismét nehezen fogják fel hogy azon pont melly körül forognak bujdosóink, 's napunk, egy *ideális* pont, általános nehézkedés' pontja; — pedig mi természetes mi biztos 's érthető ez, sokkal inkább mint minden régi elavult rendszerek nem is említvén azon gubacs féle véleményt, melly a' biztánt, a' bizonyítótant, a' csillagászatból ki akarná hagyni!

Igy vagyunk a' vegytani atyafisággal is. Ez által az egész tudomány haladtában gátoltatik, 's az általános természettantól elkülönitetik; az alapos gondolkodás 's az ezzel járó biztan egészen kiszorítatnak általa, 's nyereségünk egy észkép, mellyel csak az untalan bontó szereik közt műhelyében bujkáló, az öreg kopott utat elhagyni nem merő, mert önerején új rést törni nem bír, az egész tudományt savai és sóiban képzelő vegynök elégedhetik meg.

Nézzük 's vizsgáljuk rendre ezen állításokat, nézzük, milly alaposak a' tan' részei, ha megegyeznek-e a' magyarázatok egymással és az okossággal. Kezdjük vizsgálatunkat az előre készítő előrelátó atyafisággal, 's lássuk, van-e erre szükség, hogy így a' számot kevesbre szorítván az egész tannal egyszerre szembeszállhassunk.

Főzzük a' higanyt (=Me) erős kénsavval (H2S7O vagy HO 2. S3O) 's kapunk MeS4O-t . Az állítatik, hogy itt a' S3O atyafisága a' MeO (hig-éleny)-hez (melly ugyan még itt nincsen, de a' szellemdús S3O tudta előre, hogy készülni fog) lett volna munkás az egyik S3O elbontásán, ennek élenye a' Me-al elegyedett 's S2O fejlett ki. Soha se kérdezzük, mellyik parány volt olly nagylelkű, hogy magát a' másik' kedveért feláldozá; tegyük fel, hogy az előre készítő atyafiság munkálódott, 's lássuk, ha olly esetben, hol semmi áldozat nem kívántatik, támad e' MeS4O ?

Melegítsünk meg FeS-t a' léghéjban (athmosphaera) az ennek élenyével elegyedvén lesz =FeS4O . Melegítsünk meg Cinobert (=MeS) 's lesz Me-+S2O de nem MeS4O .

A' kényen-e (=S) a' cinobernek sokkal nagyobb meleget kíván eléghetéséhez mintha szabad állapotban lett volna. Azon hőmérsék közt, mellyben a' MeS kényenye 's mellyben Me vegyül élenyvel, nem nagy a' különbség; a' Me főzésnél kénsavval a' *hév szaporitá* a' Me 's O közötti atyafiságot (egy különös vegytani kitétel, hogy a' hévany a' testek egymáshoz atyafiságát szaporitja vagy neveli, de illy nevekre még gyakran fogunk akadni, sok nyílt fejü felkiáltá már ezen *chemiai* nevek miatt: szavak, nevek, ti öltök minket el!) — honnét jó hogy ezen hév nem neveli a' Me 's O közötti atyafiságot a' MeS melegítésekor, honnét jó, hogy nem kapunk itt MeS4O-t, honnét jó, hogy a' Me nem bírja legyözni, máskor rontani elég erős atyafisága által, azon kis hőmérséki közt, holott itt sem áldozat, sem atyafiság' eltiprása, mint a' Me+H2S7O-nél nem kívántatik, holott itt az egész MeO 's S3O közötti erő munkálhatna 's O elég bőségben találtatik?

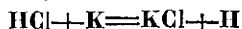
Továbbá PbO még nagyobb atyafisággal viseltetik S3O iránt, 's még is PbS épen az elébbi jelenetet mutatja, sőt még veszélyesbet, mert itt a' léghéjban megmelegítés által PbO és S2O készül, *csak egy éleny*, 's a' PbS4O készen van, 's miért nem történik ez? Az állitatik ismét, hogy a' Pb elegyei közül legnagyobb atyafiság van az ólméleny 's kényen, és az ólméleny 's kén 3 éleny közt 's az így támadt elegyek: PbS és PbS4O. Ha ezen két olly szoros atyafiság által szerkezett vegyeket összekevervén megmelegitjük, mind a' kettő elbomlik 's lesz: $PbS+PbS4O=2Pb+2.S2O!$ Ugy szinte $PbS+2.PbO$ együtt megmelegitve $= 3Pb+S2O$. Ha már most ez esetekben csak ugyan atyafiságot az az valami bizarre erőt akarunk képzelni, csak azt mondhatjuk, hogy ezen jelenetek oka a' S2O *nemleges atyafisága* (negative Verwandtschaft) az élenyhez! Erről majd többet. Most lásuk még az előre készitő atyafiság' példáit.

Példánya (typus), a' mint kezdetben is eléadatott, az ide tartozó jeleneteknek a' horgany' feloldatása kénsavban.

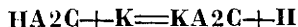
Ugyan is a' horgany (Zn) a' vizet (HO) nem bontja el, de kénsav' hozzá járultával fel oldatik. Ha szorosán megvizsgáljuk e' jelenetet, itt lehetlen előre készítő atyafiságot képzelni, mert a' kénsav mëllyet használunk, nem is S3O hanem HS4O, 's ha S3O-t tennénk is a' vízbe ez elébb a' vízzel (=HO) elegyedik, úgy hogy a' mikor a' horganyhoz jut nem S3O és HO többé, hanem =HS4O. Hogy pedig HS4O+Zn össze jöttükkor mi történik, azt következő hasonló esetekből láthatjuk.

A' vízbe hamany (K) tétetvén vagy szikeny (N), vagy czereny (Ce=Cerium) stb. lesz:

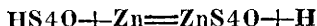
$HO+K=KO+H$ (ezen H az itt támadt nagy meleg által a' léghéjbani élenynyel elegyedve ismét vizet = HO ad) ismét $HO=KO$ hol a' K képviselője a' H-nek, hasonlóul u. n. sósavba vagy viz-zöldenybe, úgy a' viz-kényenybe stb. hamany tétetvén lesz:

Vegyük már most a' HO, HCl, HS stb. helyett az u. n. kéksavat =HA2C (=HCy = Hydrogen-Cyan = Blausäure) hol A = fojtany = Azot = amany = Nitricum =N (Berzelius)'s C = szényeny = Carbon = gyémánt stb. 's ebbe tegyük a' hamanyt, lesz:

épen úgy mint az elébb, hamany a' vizeny' helyét foglalja el 's H fejjik ki. Ez történik ha kénsavval hozatik össze K, N, Zn, Fe, stb. lesz:

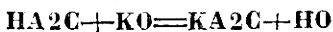
hol a' ZnS4O-ben Zn képviseli a' H-t.

itt a' H (azon H melly a' hamanynak HCl-be jöttekor mint elem fejlett ki) most a' KO' élenyével elegyedve ad HO-t (=HCl hol O képviseli a' Cl-t) illy esetek e' következők is:

hol $HCl=HS$, és $KS=KCl$, továbbá:

$\text{MeA}2\text{C} + \text{PdCl} = \text{PdA}2\text{C} + \text{MeCl}$ (hol Pd = Palladium = védeny.)

ugy szinte:

$\text{MeS}40 + \text{NCl} = \text{NS}40 + \text{MeCl}$ (az un. sublimat.)

$\text{FeS}40 + \text{NCl} = \text{NS}40 + \text{FeCl}$

$\text{CuS}40 + \text{HS} = \text{HS}40 + \text{CuS}$

$\text{HS}40 + \text{FeS} = \text{FeS}40 + \text{HS}$

$\text{HS}40 + \text{NS} = \text{NS}40 + \text{HS}$

$\text{HS}40 + \text{NCl} = \text{NS}40 + \text{NCl}$

$\text{HS}40 + \text{NO} = \text{NS}40 + \text{HO}$ és

$\text{HS}40 + \text{ZnO} = \text{ZnS}40 + \text{HO}$ stb.

Ezen kevés példák' hasonlatlata (Analogie) mutatja, hogy a' Zn feloldatása nem egyéb, mint HS40-ben a' H felcserélése, 's hogy ezen feloldatása a' Zn-nak egy categoriába tartozik a' ZnO stb. feloldatásával (solution = Auflösung), hogy tehát az előkészítő atyafiságra itt szükség nincsen. Mi jelenetek 's tanok vagynak ezen példákkal összeköttetésben, azt itt mind felhordani lehetlen, de szorosán nem is ide tartozván, folytassuk a' készítő atyafiság körültti vizsgálatinkat.

A' kénsavéhoz hasonló a' fojtósav (választó víz = HIA60) munkálata, ez is feloldja a' horganyt 's lesz: ZnA60. De más testeknek is oda adja élenyét a' fojtósav a' nélkül hogy az így támadt vegyekkel egyesülne, így a' dárdany = Sb = Stibium, Sn (ónany = Zinn = Stannum) a' fojtósavat elbontván adnak Sb30, Sn20 's A20-t, ezek a' fojtsavval (A50) nem elegyednek, ebből következik, hogy a' horgany' feloldatását a' HA60-ben nem lehet a' ZnO 's A50 közötti előre készítő atyafiságnak tulajdonítani, de az is következik, hogy a' Me (higany) feloldatása a' kénsavban 's a' S30 elbontása sem a' MeO 's S30 közötti atyafiságnak tulajdonítható, *egy esetekben olly itéletet szabad csak hoznunk, mellyet minden hasonló esetekben hozhatunk.*

Nem szükség minden jeleneteket itt elé hozni, melyeket az előre készítő atyafiság által szoktak kimagyarázni, mindenütt csak a' testek' egymás közötti cseréje,

egymásti képviselete történik, csak azt az egyet szükséges még megemlítnünk, hogy ha az angol-kénsavat nem mint HS40-t hanem, a' hogy szokták, mint (HO S30)-t tekintenők; még akkor sem lehetne az előre készítő atyafiságról beszélni, mert ha a' Zn+HO-hez nem S30 hanem éreny-szivacs (Platinschwamm) tétetik; ZnO+H támad a' nélkül, hogy a' Pt vagy a' horgélenynyel v. a' vizenynyel elegyednék a' nélkül tehát hogy a' Pt előre készítő atyafiság által hatott volna; ha már itten nem ez az ok, akkor a' Pt helyett S30 vételkor sem lehet az előre készítő atyafiságot annak tekinteniünk. Ez esetbeu, illy nézet mellett, ezek a' hasonló jelenetek.

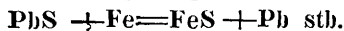
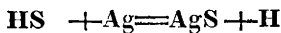
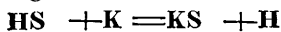
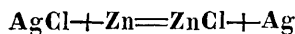
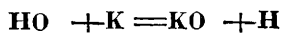
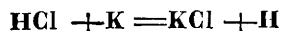
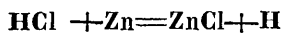
Azt is mondták, hogy a' Pt+Zn+HO galvánosság (galvanismus = Contacts-elektricität) által bontják el a' vizet, igen de a' galván telep (galvanische Batterie) fő szereit Zn+HO+S30, itt tehát még inkább lehetne galvánosságot okul adni. Erről a' maga helyén többet, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a' Faraday' kísérletei is azt bizonyítják hogy a' kénsav nem HO S30 hanem HS40, Faraday csak egy elegyedésnek megfelelő berz jelene-*teket* tapasztalt telepén (*nur einem chemischen Prozesse entsprechende Electricität*) mintha a' S30 nem is elegyednék ZnO-el tevé F. hozzá, a' mint ez csakugyan nem is történik, mert a' H kicsérélésekor már az egész ZnS40 készen áll. (Poggendorffs Annalen Bd. 35.)

Igy tehát az előre készítő atyafiságot elmellőztük, ezen isteni bölcseségü előre látó erőt, (előrelátás = Vorsehung, providentia = attributum Dei) szédítő magasságú homályából a' mindennapiság és közönséges adatok' sorába huztuk.

Itt állanak ök már most, gúnyoló kárörömmel a' vegynökök, diadal képzete arcaikon, 's azt allítják: legyen hát, hogy a' készítő atyafiság felesleg, az eddig ide számított jelenetek is most már a' valórokonság' törvényei alá helyezvék, 's e' tan most még erősbülve szilárdul áll, habár nem is mint a' Sion' hegye, de mint egy oszlop, a' vegynöki ész' dicső mive, 's architecturája és

szünetleni pallérozója a' tapasztaláson épült törvények, 's vélemények stb.

Kezdjük vizsgálatunkat ezen czifraságokon, ezen véleményeken, 's majd az itt találtakhoz képest nyulunk kisebb vagy nagyobb erővel a' mint a' szükség magával hozandja, az alaphoz. Lássuk a' válrokonság' példányait (typus), a' mi ezekről áll, az minden válrokonsági jele-
netekre alkalmazható. Állítsunk össze néhány hasonló eseteket.

az állítatott hogy K, Zn, Ag stb. nagyobb atyafisággal birnak tekintve (respective) az O, Cl, S stb.-hez mint a' H, 's azért bontják el ennek vegyeit.

Könnyebb áttekintés' kedvéért az atyafisági arányokat (Verhältnisse) következőleg fogjuk jelezni $\frac{\text{K}}{\text{O}} > \frac{\text{H}}{\text{O}} = \text{K}$

az O-hez nagyobb atyafisággal bir mint H az élenyhez. Következő testek: AgO (ezüstéleny), 2MeO (2hig-éleny) PbO (olméleny), BiO (bátréleny), 2CuO (2rézéleny) vegyez a' züldeney (=Cl) vegyeivel vízben feloldhatlan üllepeket (Niederschläge) adnak: AgCl (ezüst-züldeney, 2MeCl (2hig-züldeney = Calomel) stb. Ez így magyaráztatott, hogy a' Ag, Pb stbnek minden testek közül legnagyobb atyafiságuk van a' züldeneyhez, innét ezen üllepek: 's ezek közt pedig legerösb a' Ag 's Cl köztii atyafiság.

Ezen előszámlált testek közül egyik sem bontja el a' HCl-t, az Ag sem, tehát $\frac{\text{H}}{\text{Cl}} > \frac{\text{Ag}}{\text{Cl}}$ I, de a' vasany elbontja a' HCl-t, innét $\frac{\text{Fe}}{\text{Cl}} > \frac{\text{H}}{\text{Cl}}$ II, az I és II összekötéséből

lesz $\text{III} = \frac{\text{Fe}}{\text{Cl}} > \frac{\text{Ag}}{\text{Cl}}$ vagy: a' vasanyak nagyobb atyafisága

van a' zöldenyhez mint az Ag-nek, ez a' rendes állitással ellenkezik azaz mind a' mellett, hogy ezek' vegyei a' zöldenyvel vízben feloldhatlanok, azért nem ott van a' leg-erősb atyafiság. E' vélemény tehát valótlan. Ide tartozik azon jelenet is az eziüst eléállításnál higanyzás (amalgamatio) által hol $\text{AgCl} + \text{Fe} + \text{Me}$ összekavarva: $\text{FeCl} + \text{AgMe}$ -t, vagy tisztábban, hol $\text{AgCl} + \text{Fe}$ tiszta eziüstöt 's FeCl -t adnak. Csudálkozni lehetne ezek látásánál azon *hogy* állithattak illyet, 's *hogy* dicsekedhetnek illyes-mivel a' vegyészek, de ha kissé körül nézünk a' chemiai hypothesisek közt, mellyeket valójában nem lehet egyébnek kény-állitmánynál (willkührliche Annahme) neveznünk. az illyeneket nagyon is megszokjuk. Ezen vélemény ott veszi eredetét, hogy az AgO vegyei FeCl vagy HCl oldattal (Auflösung) AgCl -t adnak, 's minthogy itt $\frac{\text{Fe}}{\text{Cl}} > \frac{\text{Fe}}{\text{O}}$

ezen jelenetnek csak $\frac{\text{Ag}}{\text{Cl}} > \frac{\text{Fe}}{\text{Cl}}$ lehetne oka, de ha ez igaz is, az állitmány azért az elébbi adatokkal szemközt még sem ér semmit, sőt ha e' véleményt akarnók védni az egész dolog, az egész elv és tan összedől; mert ha $\frac{\text{Ag}}{\text{Cl}} > \frac{\text{Fe}}{\text{Cl}}$ és

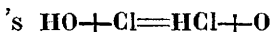
$\frac{\text{Ag}}{\text{Cl}} < \frac{\text{Fe}}{\text{Cl}}$ is igaz, akkor tulajdonképen egyiksem az.

$2\text{MeCl} + \text{Sn} = \text{Sn}2.\text{Cl} + 2\text{Me}$, tehát $\frac{\text{Sn}}{\text{Cl}} > \frac{\text{Me}}{\text{Cl}}$ kell len-

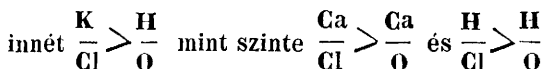
ni, hogy esik ekkor, hogy a' MeCl vízben semmi változást nem szenved, míg $\text{Sn}2\text{Cl}$ (spiritus Libavii) $+ 2.\text{HO} = \text{Sn}2\text{O} + 2.\text{HCl}$ lesz? Így $2.\text{MeS} + \text{Sn}$ is $= \text{Sn}2\text{S} + 2\text{Me}$ -

MeCl nem oldatik fel $\text{HS}4\text{O}$ által, de KCl elbomlik ('s lesz $\text{KS}4\text{O} + \text{HCl}$) valamint $\text{MeH}2\text{O}$ is ($= \text{MeS}4\text{O} + 2\text{HO}$) még is $\text{MeCl} + \text{KH}2\text{O}$ -ból lesz $\text{KCl} + \text{MeH}2\text{O}$ ($\text{MeOHO} =$ sárga üllep)?

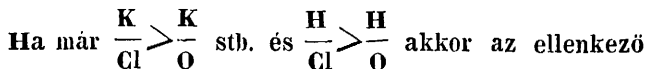
A' többi zöldenyevegyeket mellyek minden vizbeni feloldhatlanság mellett a' viz által is elbontatnak 's HCl-t adnak, ezt ugy sejn lehetvén a' válrokonság részére magyarázni, említni is kár volna. Lássunk más példákat. Ha vízbe zöldényt vezetünk lesz: HOCl, ez a' *napra kitéve* élelyt fejt ki;

épen mint ham-élely (KO) zöldenynyel *megmelegítve* :

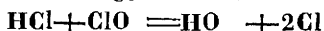

Azon jeleneteknél fogva, hogy a' fénynek hatása van ezen testekre ugy a' H 's Cl-bóli kéverékre (hol HCl támad) az AgCl, AgI stbre, a' fényt mint testet akarták némelylyek tekinteni csak az kár, hogy azok kik a' hullámtant (Undulations, vibrations vagy oscillationslehre) a' vegytanban elégtelennek sőt érthetlennek képzelik, állítják 's hiesztelik, még meg nem fejtették, mi 's milly hatása van a' *chemiai világosságnak*, melly még eddig mindig csak sötétséget tudott szülni, a' testekre, hogy látnók milly fényt szeretnének Berzeliustól kezdve Meisznerig, 's millyennek kellene lenni a' fénynek a' vegytan számára. St. Hitaire azt állítá most legujabban ismét, hogy a' fény a' testekkel elegyedik, természetesen csak a' *hebizonyíthatlan állítások közé tartozó vélemény*, de azt kérdi töle Arago. hogy van az, hogy ha *egy* fénysugár csak ugyan vegyülés által bontaná is el a' AgCl-t *kétsugár* ezt nyugton hagyja, holott most két *darab* (!) fény elegyedhetnék vele? — (l. Baumgartner. Die Naturlehre stb. 5 kiadás Wien, 1836. 297. lap).

természetesen nem állhat azaz, HCl nem bontathatik el, az atyafiság szerint, O által. Lássuk az adatokat.

HCl + O nem adnak ugyan HO + Cl-t de

tehát $\frac{\text{H}}{\text{O}} > \frac{\text{H}}{\text{Cl}} + \frac{\text{Cl}}{\text{O}}$ (mind a' ClO mind a' Cl5O-ben), ugyan

ez az eset a' következőben is: $\text{KCl6O} + 6.\text{HCl} = \text{KCl} + 6\text{Cl} + 6.\text{HO}$. Így tehát a' H-nek az O-hez hasonlíthatlanul nagyobb atyafiságának kellene lenni, mint a' Cl-hez 's még is a' Cl elbontá a' vizet! De tegyük fel, hogy a' zöldeny vízre hatásakor nem $\text{HCl} + \text{O}$ támadt hanem $\text{HO} + 2\text{Cl} = \text{HCl} + \text{ClO}$ és még azt is feltehetjük, hogy a' Cl5O *lehető képződése* ($5.\text{ClO} = 4\text{Cl} + \text{Cl5O}$) *előre készítőleg* hatott volna a' víz bomlásánál tehát

$\frac{\text{H}}{\text{Cl}} + \frac{\text{Cl}}{\text{O}} > \frac{\text{H}}{\text{O}}$ v. $\frac{\text{H}}{\text{Cl}} > \frac{\text{H}}{\text{O}} + \frac{\text{Cl}}{\text{O}}$

lenne, így sem nagy a' nyereség mert mint (398) bővebben látni fogjuk Cl és O közt (a' ClO-ben) *nemleges atyafiság* (negative Verwandtschaft) van 's így a' $\left(-\frac{\text{Cl}}{\text{O}}\right)$

nem huz le a' $\frac{\text{H}}{\text{O}}$ erőből semmit sőt ezt neveli. Egyébiránt

akárhogy legyen is ez, az igaz marad, hogy $\text{CaO} + \text{HCl} = \text{CaCl} + \text{HO}$, ugy szinte az is, hogy $\text{CaCl} + \text{HO}$ nagy *tűznél* $= \text{CaO} + \text{HCl}$, igaz hogy $\text{AgO} + \text{HCl} = \text{AgCl} + \text{HO}$ és az is, hogy $\text{AgCl} + \text{HO}$ *fény* által $= \text{Ag} + \text{O} + \text{HCl}$ stb. Vegyünk az előbbi AgO CaO ClO Cl5O helyett A5O-t vagy is HA6O-t, a' HCl6O rokonát 's töltsünk erre 3.HCl-t, gyenge melegítés után lesz: $4.\text{HO} + \text{A2O} + 3\text{Cl}$ (mit $= \text{HO} 3.\text{HCl} \text{A5O}$ vagy $= 4.\text{HO} \text{A2O}3\text{Cl}$ [$= 4.\text{HO} \text{A5O}$] is lehet tekinteni, aranylemez bele téve a' 3 zöldenynyel vegyül, A2O fejlik ki, ezért neveztetik

királyviznek). E' szerint $\frac{\text{H}}{\text{O}} > \frac{\text{H}}{\text{Cl}} + \frac{30}{\text{A2O}}$ vagy az élenyek

nagyobb atyafisága volna a' vizenyhez, mint a' zöldenynek ellenkezve az előbbi $\text{HO} + \text{Cl} = \text{HCl} + \text{O}$ -esettel. (390)

Iia HA6O helyett a' rokon NA6O jö össze 4. HCl-el (ekkor is királyviz készül) 3Cl fejlik ki (itt valaha Phlogiston szagot is éreztek, Karsten's Revision der chem. Verwandtschaften mit Hinsicht auf Berthollet's chemische Statik) NA6O elbontatott a' HCl által, lett $\text{NCl} + \text{HA6O}$

's ez a' maradvány 3.HCl által az elébbi uton bontatott el 3Cl-t adván, itt tehát $\frac{N}{Cl} > \frac{N}{A6O}$ vagy $\frac{N}{Cl} > \frac{NO}{A5O}$ lenne.

De ha 3.NCl-re töltünk 4.HA6O-t, akkor is királyvizet kapunk (E. Mitscherlich: Lehrbuch der Chemie, 3. Aufl. I. Band 554.) ez csak úgy történhetik ha $\frac{N}{A6O} > \frac{N}{Cl}$

vagy $\frac{NO}{A5O} > \frac{N}{Cl}$ a' mi az elébbi adattal ellenkezik; itt

elébb: $3.NCl + 3.HA6O = 3.HCl + 3.NA6O$ lett 's e' 3.HCl és a' negyedik HA6O adtak 3Cl-t. Így ellenkezik folyvást egyik adat a' másikkal, úgy hogy az architecturán semmi symetriát egyáltalában észre nem vehetünk. Közeledjünk az alaphoz.

Az elébbi ClO, HCl6O, HA6O, NA6O helyett Mn2O (csel 2 éleny = Manganbioxin = Mangansuperoxyd, Braunstein) és 2.HCl zöldenyt adnak és vizet, marad MnCl. Elébb $Mn2O + HCl = MnCl + O + HO$, 's az így kifejlett O a' másik HCl-t bontván el, ad HO-t 's zöldenyt, $HO + Cl = HCl + O$ ellenére. Itt az állítattott, hogy elébb $Mn2O + 2. H Cl$ adtak $Mn2Cl + 2.HO$ -t, 's a' Mn2Cl (mit még senki sem látott) meleg által bomlott el 's adott MnCl + Cl-t. De Pb2O Ag2O 2Co3O hasonlólag Cl-t adnak, ha HCl töltetik rájok, itt tehát ugyan azon perczben, ugyan azon hévmérséknél tamadt és bomlott el a' *kény-állított vegy* (willkührlich angenommene Verbindung). Egyébiránt $Mn2O + 2.HCl$ közmérsékben is adnak zöldenyt, a' melegítés csak *sielteti* a' munkálatot.

Vegyünk HCl helyett HS-t, 's 2Co3O helyett 2Fe3O-t vagy ennek vegyét, ezek adnak $2.FeS + S + 3.HO$ vagy $2.FeO$ -vegyet + S + HO-t.

Vegyünk most más Mn2O-hoz rokon vegyét: Ba2O Sr2O stb.-it, ezekhez HCl töltetvén, lesz BaCl SrCl stb. $Ba2O + HCl = BaCl + HO + O$, de nem kapunk zöldenyt, a' kifejlett éleny nem HCl-t bont el, hanem a' HO-el elegetedik 's ad H2O-t, vagy tulajdonképen:

hol Ba és H egymást képviselik. H2O = víz2 éleny = Hydrogen-superoxyd = Wasseroxyd stb.

A' rokon kéennyvegyek HCl-el a' H2O-el: rokon H2S-t adják.

Mit mond ezen testek előállítására a' vegytani atyafiságtan? Nehezen fogadná szívesen ezen homály-fedte eredetű különözöket, 's lássuk mi okból?

Azt hallottuk midőn a' vizet a' hamany stb. elbonták $(\text{HO} + \text{K} = \text{KO} + \text{H})$, hogy $\frac{\text{K}}{\text{O}} > \frac{\text{H}}{\text{O}}$ (385. és 388).

Ha CaH2O, SrH2O, CnH2O, ZnH2O hozatnak össze ez imént eléállított H2O-el, lesz Ca2O + 2.HO stb, itt is az elébbi állítás következtében $\frac{\text{CaO}}{\text{O}} > \frac{\text{HO}}{\text{O}}$ azért bontotta el CaO a' H2O-t.

Tegyünk Mn2O vagy érenyszivacsot (Pt-schwamm) H2O-hez, ekkor kapunk HO-t ismét, de ezenkívül *éleny-léget* (Oxygengas)! Ha az atyafiságtan következetességére építeni lehetne, azt kellene állitnunk, hogy az éreny chemiai atyafiság által bontá el a' H2O-t, mert e' tan azt állítja: *hogy chemiai vegy csak chemiai szer által bontathatik el*, a' H2O pedig chemiai vegy, mint akár-meltyik. De az éreny nem chemiailag bontja ezt el, nem elegyedik ugyan is élenyével, hanem ezt elvevén a' H2O-től vele fölleng a' viz harámjaig (Oberfläche) itt utnak eresztí az O-t, leszáll ismét hogy ezen munkálat ismétletével magát 's a' nézőt mulathassa, mind addig még minden H2O elnincsen bontva, ha bár még annyi volna is a' H2O, 's még olly kevés az éreny. Távólról sem akarjuk azt állitni, hogy ez nem vonzó erő következménye, de ezen vonzó erő nem *chemiai atyafiság*, e' szerint PtO vagy Pt2O-nek kellene képződni, a' mi hogy nem történik, onnét láthatjuk, hogy az éleny nagyon is könnyen oda hagyja az érenyt, a' PtO 's Pt2O pedig *illy* könnyen csak még sem bomlanak el. Minthogy tehát

ezen bontás nem a' chemiai atyafiság útján 's törvényein alapul, világos hogy azon törvény: *chemiai vegy csak chemiai szer által bontathatik el*, nem áll, itt azt sem lehet állítani, hogy ezen *nem chemiai* hatása az érenynek más valami chemiai bontó hatást szült volna (Meissners neues System I. Bd 109). Ha az atyafiságtan szellemét szorosán megvizsgáljuk, látni fogjuk hogy ezen törvény nélkül állása olly ingadozó olly kétségbe esett, mint egy tenger hullámai által ide 's tova hányt vetett hajóé, midőn a' hajósok már egészen elfáradván, elerőtlenedvén a' hajó egy sziklához csapódik 's fenekén hatalmason foly be a' viz, a' természettörvényei szerint azon magasságra törekedve, mellyen a' külviz áll; elsüllyed a' hajó 's boldog, ki vagy a' ladikon vagy egy szál deszkán, a' hajó romain végerőlködés után megszabadul 's a' haboktól a' partra hányatik. Látni fogjuk, hogy ezen jelenet példánya (typus) azon jeleneteknek, mellyeken át hatalmasan jövend be a' természettan (physica) vegytanunkba, hogy ezen hely az hol a' vegylők egy egy darabot még meg tarthatván a' szétvert atyafiság tanból a' *Contact*, *Katalitisch-erő*, *electro chemia* stb. segélye által éltüket — megmentették, hogy ezen test (H₂O) az, melly annyi észképet elront, 's helyébe újat teremt, ezen jelenet az, melly a' hullámtant vegytanunkba behozza, melly a' fény eredetére vezet bennünket, mert a' láttanban (optik) csak a' fény haladásáról stb. van szó, eredete a' vegytanban gyökerezik, és hogy ezen jelenetek irtják ki a' hullámtan elől a' *hévany*, *fénany* vagy *villany* stb. ugy nevezett *anyokat*, még erről szükség lesz néhány szót szólnunk, minthogy különösen a' *hévanytan* nagyon beharapózott a' vegytanba, 's ebbe kapaszkodnak az atyafiság hősei. Ne meszet (=CaO) Mn₂O vagy érenyt, hanem ezüst- vagy ér₂-élenyt tegyünk a' H₂O-re mit fogunk tapasztalni? Elbomlik a' H₂O, az O nem elegyedik sem AgO sem Pt₂O-el nem is HO+O+Pt₂O vagy AgO az eredmény, hanem (a' mire az atyafiságtan épen ugy nem vala készen, mint phogiston-testvére a' mérésre) lesz:

$\text{HO} + \text{O} + \text{Pt2O}$ vagy $\text{HO} + \text{O} + \text{Ag} + \text{O}$ azaz nem csak a' H2O eresztí el élenye' felét, hanem á' Pt2O , AgO minden élenytől megfosztatnak. Itt egészen elhalgat tanunk, legfelebb azt gondolja magában, hogy talán az elébb is Pt2O készült 's ez bomlott el úgy mint most, de miért bomlik most el a' H2O 's miért a' Pt2O ? ennek magyarázatába már nem bír ereszkedni; pedig ez igen egyszerű, ugyan is: Ag Pt HO *nemleges atyafiságuak* (negativverwandt) az éleny iránt, így még ki lehet bujni 's nem ez lesz az első illyféle állítás, a' phlogiston hősei *nemleges nehézségről* (negative Schwere) álmadoztak mikor látták, hogy az égés után (a' phlogiston távoztá után képzeletök szerint) a' testek nehezebbek lesznek. De minthogy századunkban már nem lehet remélni, hogy illy tan lábra kaphatna, minthogy a' *nemleges vonzás, nemleges atyafiság* elfogadása többé nem valószínű, mind a' mellett is, hogy a *tettleget* mellett szükséges volna, kénytelenek leszünk mind a' kettőt, a' *vonzó* és *taszító* atyafiságot utra bocsátani. Nem állítjuk tehát, hogy a' CaO *tettleget* (positiv = +) Pt *közömbös* (indifferent = 0) AgO *nemleges* (negativ = -) chemiai atyafiság következtében bonták el a' H2O -t. De ha CaO nem *tettleget* atyafiságnál fogva az O -hez bontá el a' H2O -t, akkor a' HO elbontását K által sem tulajdoníthatjuk ennek, másként csak a' sok hiába való Rény-állitmányok számát szaporítjuk a' nélkül, hogy ez fényt árasztna az egészre, 's olly itéletet hozunk egy esetben ($\text{K} + \text{HO}$) millyet más esetekben (mint a' $\text{CaO} + \text{H2O}$ -nél) nem hozhatunk. Itt vagyunk tehát az alapjánál azon dicső oszlopnak, így győződénk meg a' felől, hogy ez ingoványos lápon áll, melly a' nagy, természet elleni, teher alatt átszakadva az egész mű mély feledésbe dől. Ez az egyik oka, hogy az atyafiságtan olly csenddel fogadá e' különczöket, de maga kárán tanulá meg azt, hogy az *ideák elmellőzés által ki nem halnak*, 's idővel annál nagyobb szükségeséggel 's annál kíméletlenebbül tolják ránk magokat! De ezen, az atyafiság barátai szemeibeu bezárt vegy másra is vezet ben-

nünket, ha azon meleg kifejlést, mely a' $H_2O + AgO$ egymásra hatásakor az AgO -t is elbontja vizsgálat alá vesszük.

Az égetett mész = CaO , ugy a' rokon $CaCl$, KO valamint S_3O , P_5O stb. vízbe tétetvén, ezzeli elegyedéskor nagy hev támad. Ezen hev okát különbözőleg magyarázgatták: hogy a' víz csepfolyó állapotjából merőbe, vagy a' S_3O terjedő-folyó állapotjából csepfolyóba stb. menvén át, az *elbujtmeleg* (latente Wärme) kiszabadul, — vagy hogy a' mészkö = CaC_3O (CaO C_2O) kiégettetvén C_2O a' meleg által kihajtatik 's helyette melegség = *hévany* = Wärmestoff = Aräon = caloricum etc. etc. elegyedik a' CaO -el, a' KO pedig onnét melegszik talán meg a' vízzeli összejöttkor, hogy a' nélkül is halmazsir (= K_3CO) + CaO által készitetvén a' lüg (= KO) az ezzel volt C_2O a' mésszel, annak *hévanyja* pedig a' lüggal vegyülnek stb. még többfélekép meg lehet (jól e' vagy rosszul azt nem kérdik a' magyarázni, nem vizsgálni szeretők) ezt fejteni. Ez a' hev eredete.

Ha a' hévmérő szövetel bevont gömbjére égényt (aether = $4C_5HO$), csepfolyó szénsavat (= C_2O) vagy C_2S -t (Schwefel-alkohol) vagy csepfolyó S_2O -t stb. töltünk ezek elpárolgván a' hévmérő erősen meghül, melegét az elpárolgó $4C_5HO$ C_2O S_2O stb. ragadván el. Ha merő MeO -t meg melegítünk, kapunk élenyléget (Oxygens) 's csepfolyó higanyt, ugyanis a' *hévany* a' merő MeO -ban merően volt O -el elegyedve gázt 's a' merően volt Me -al csepfolyó testet alkot, 's hozzá tétetik, hogy ha ezen O -gaz vagy csepfolyó Me -hoz K (vagy jobban N = szikeny) tétetik, ez velök elegyedik, merő testet ad 's a' *hévany* újra kifejlik — 's *fény is* — (Meissner's neues System der Chemie I. Bd 179 's 181 de a' N 's Me elegyedésnél eléállott fény képzete körén kívül áll.)

Mit mond ezekre a' mi vegyünk: H_2O ? *Ez*, ugy A_3Cl (fojt: 3zöldeny = Chlorstickstoff) csepfolyók, a' durr-érczek (Knallmetalle) merőek stb. ezek a' leggyengébb hozzáérés által elhomlanak *fény, hev, hang kifejlés* közt.

A' durrérczek a' löport (salitrom = KA6O , kényeny = S 's szényeny = 3C keverék) meggyujtják, ebből $\text{KS} + \text{A} + 3\text{C2O}$ lesz, mi 2000 annyi terimét foglal el mint a' löpor foglalt; kevés melegítés által a' zöldéleny ($\text{ClO} = \text{chloroxin} = \text{unterchlorichte Säure}$). Cl és éleny gázokat adnak, $\frac{1}{3}$ nagyobb terimét foglalván el. A' H2O elbomlásánál, AgO által, egyenesen megjegyztetik (Mitscherlich Lehrbuch der Chemie 3. Aufl. I. Bd S. 38), hogy a' H2O *elbomlása által* kifejtett hév bontja el a' AgO -t. Honnét jött azon sok meleg a' H2O -be hogy O -gáz is támad 's ezenkívül a' viz is meleg, az ezüstéleny is elbomlik? Némelíyek nem csak ezen éleny hanem a' H -t is mint összenyomott léget képzelik e' vegyben (Meissner's n. S. d. Ch. I. Bd S. 487) de ez ha az egyik O -ról állhatna is, a' többiről nem áll, 's azon 1 parány élenyvel sem lehetne több vegyülve, mint a' mennyi szükség volna ahhoz, hogy az O általa gazállapotha léphessen, így a' vizet AgO -t stb. nem melegíthetné fel. A' löpor sem kap annyi *hévanyt* a' szikrátul ('s az is kérdés *hogy* bujt a' *hévany* a' durrérczbe?) hogy A 's C2O gázként állhassanak elő, 2000-nyi terime nem csekélység! a' *hévany*nak e' szerint a' körül belől levő testekből kellene származnia (mint a' hévmérőnek az elébbi példákban) a' gázzá váláskor minden körüllevőnek meg kellene fagyni, de az álgyu a' fegyver nem hogy nem hidegek, sőt inkább. Minthogy tehát ez nem úgy van, mint a' *hévanytan* kíváná 's hozná magával; következik hogy a' *hévanytan helytelen*, azaz ez alkalommal valótlán 's így általjában alaptalan. Melly szerint oly magyarázatnak; melly a' *hévanyon* alapul semmi észképi (theoriai) értéke nincsen.

Igy vezetett ezen H2O két rendbeli képtelenségre: a' *vegytani atyafiságokra* (+o—) és a' *hévanyra*. Kár hogy illy testek rendszeren elszoktak mellőztetni. A' vizsgálatnál, az első az embernek magát azon félelemtől, hogy vizsgálódása által hitében ingadozóvá leend, megszabadítani, ez folya tulajdonképen a' *vegyészek* olly gyakran ismételt — állításukból is, hogy a' *vegytan tapaszt-*

taláti tudomány. Ezen szavakat nem csak mások ellen kellene használni, hanem kedvencz eszménket is szoros vizsgálat alá venni, ha vajjon ezen sokszor ismételt, de kevéssé megtartott elvvel meg egyeznek-e. Vannak igen is olly esetek hol ezen *tapasztalás* észképpé válik, de épen itt kell legjobban vigyázni, *az igazság szelleme vezérelje gondolatinkat, így lehet sikere a' természeti munkálatok összhangzatát, habár ez gyakran látszólag gyenge is, megismerni törekedő szorgalmunknak.* (Ritter).

Ezen vegyeket, H₂O, H₂S, még más alkalommal is használni fogjuk, nem igen nagy azon vegyek száma, mellyek olly tisztán hordanák keblükben mind a' valótlan kényállitmányok' buktát, mind pedig az igazság' magvát. Nézzünk szét még egy kissé az atyafiság romjai közt.

Azon már néhányszor említett' ClO eléállitatik ha 4.MeO (higéleny) 2 zöldenyvel összehozatik, lesz: 4Me3OCl (hol a' 4-ik O zöldeny által képviseltetik) és ClO. Ezen vegy (=S), himany (=As), villany (=P) által ugy bontatik el, hogy S3O, As5O, P5O-támadván a' zöldeny, S, As, P által képviselve, kifejlik. Már most; S, As, P közmérsekben élenyvel nem elegyednek csak ha megmelegitettek, holott zöldenyvel közmérsekben is elegyednek, 's itt még sem S3Cl, As5Cl, P5Cl támadt, hanem S3O, As5O, P5O és 3 vagy tekintve 5Cl fejlík ki?!

Ezen vegy (=ClO) MnCl-el (cselzöldeny) összehozatván, ebből lesz: 2Mn3O ($\frac{2}{3}$ cseléleny) 's a' zöldeny (=5Cl) kifejlik. A' MnCl elbomlása O által azt mutatná hogy $\frac{Mn}{O} > \frac{Mn}{Cl}$, de emlékezhetünk még a' Mn2O elbontá-

sára HCl által, (392) ott nyilván $\frac{Mn}{Cl} > \frac{Mn}{O}$ kellett lenni, így ismét olly helyzetbe jövének, hogy nem tudjuk, mellyik igaz hát már a' kettő közül $\frac{Mn}{Cl} > \frac{Mn}{O}$? Nyilván egyik sem, ha-

nem ha a' $\frac{Mn}{O}$ *tettleges* és a' $\frac{Cl}{O}$ *nemleges* atyafiságok

összeadatnak; 's ha tekintetbe vesszük, hogy 5.ClO büz-any = Br vagy I = iblany-nyal: Br5O vagy I5O-t ad; legkisebb melegítés után 2 terime Cl+1t. O-é válik; hegyes testek által 4Cl+Cl5O-é átváltozik a' nélkül, hogy vagy egyik vagy másik elegyednék a' bontóval; HCl ve-le 2 Cl+HO-t ad, hol HCl az O és pedig a' chemiai atyafisággal megkötött O által bontatik el, holott a' szabad O ezt nem bírja tenni (390): ekkor nehéz el nem ösmerni hogy. ClO-nél csakugyan *nemleges atyafiság* van játék-ban; 's hogy ez segíté nevezetesen a' $\frac{H}{O}$ *tettlegest*, hogy így egyesített erővel bonthassák el a' HCl-t, a' mi fenn-tebb is érintetett. (394)

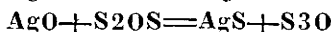
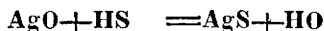
Még egy körülményt jegyzünk itt meg. Azt mond-ják, hogy a' ClO kihajtatik vegyeiből C2O 's C2O viszont ClO által (Mitscherlich Lehrb. der Chem. I. Bd S. 460 §. 418) ha ezt egyszer szabad állítani, akkor azon állitá-sát Bertholletnek, melly szerint a' *mennyiség* (quantitát) a' *chemiai atyafiságot elrontja*, nem lenne szabad elmellöz-ni (Berzelius)'s azt állítani, hogy a' tapasztalás már azon véleményt lerontotta volna. *De a' szokás gyakran a' vélemény igazságárolí meggyözödést szüli, gyenge ol-dalait elfödi 's az ellenokok elértésére ügyetlenekké* (unfähig) *teszen* (Berzelius), hanem azért a' vegytan még is tapasztalati tan.

Lássunk még egy példát:

Ba2S6O (=BaO 2S5O)-re kénsav = HS4O töltetik, lesz H2S6O 's BaS4O. Fözzük a' Ba2S6O-t vízzel semmi vál-tozása nem történik, kénsavval akkor a' kifejlett H2S6O elbomlik 's lesz HS4O és S2O; fözzük HA6O-el lesz BaS4O 's HS4O, itt a' S2O elbontja a' HA6O-t, de ha HCl-el fözzük akkor is BaS4O-t kapunk 's S2O fejlik ki. HCl a' folyadékban marad nem elegyedik sem a' BaS4O sem S2O-el, miért bomlik hát most el azon vegy, melly a'

HO-zeli főzéskor épen maradt? Azt lehetne itt állítani hogy $Ba2S6O+HCl$ összejövén lett $=H2S.6O$ és $BaCl$'s hogy most a' $H2S6O$ főzetvén, ebből lett $S2O$, ez element, 's $HS4O$, ez a' $BaCl$ -el: $BaS4O+HCl$ -t, adott, hogy tehát a' $H2S6O$ előkészítő által bomlott el az elegyülendő $BaS4O$ -t előre látva, de hát mikor $HS4O$ -el főzetik a' $H2SO$ miért bomlik *itt* el, miért kiszül *itt* $HS4O$ holott rá szükség nincsen? ismét válatyafiság a' HO 's $S3O$ közt? lássunk hasonló esetet, de előbb még jó lesz valamit előre bocsátani.

Az új tan abban különbözik a' régítől, hogy azon nevek mellyek a' régi észkép szerint egy vegyet illettek most egész sor vegyek' nevei, így láttuk már, hogy midőn a' régi tanban csak *egy viz* volt, most ezen kategoriába tartoznak: HO, HF, HCl, HBr, HI, HS, HSe, HTe stb így jelenté már magát mint királyviz $A2O3Cl=A5O$, így vagyunk a' „kénsav“ nevezettel is, a' régi észkép szerint csak $S3O$ (vagy tulajdonképen $HS4O$ minthogy $S3O$ jó formán nem is volt üsmeretes) volt a' kénsav most ezen nevezet alatt $S3O$, $S3OCl$, $S2OI$ (?), $S2OS$, $S3Cl$ stb vegyek értetődnek, hol egy részét az O-nek vagy az egész élyent Cl, I, S stb képviselik, mit ezen jelenet tehet világosbá:

hol $AgO=AgS$, $HO=HS$, $S2OS=S2OO=S3O$, ez erről most elegendő.

Ezen kénsavaknak megfelelő vegyek a' súlyanyánál: $BaS4O$ és $Ba2S3O$, vagy $BaO S3O$ és $BaO S2OS (=BaO 2S2O)$ A $Ba2S3O$ -el úgy bánván mint a' $Ba2S6O$ -el, a' kifejlett $H2S3O$ -ból lesz $HO+S2O+S$. Ha tehát az előbb, a' $Ba2S6O$ -nél, azt lehetett volna is állítani, hogy a' HO atyafisága a' $S3O$ -hez nagyobb lévén a' $\frac{S2O}{S3O}$ nél (mint hogy a' $2S5O$ némelleyek szerint $S2O+S3O$ -nek tekintetik) az bontotta volna el a' $H2S6O$ -t midőn $Ba2S6O$: $HS4O$ -el főzetett, ~~és a' $S2O$ -t, a' $S3O$ -t~~ sem a' gázként elmenő

S₂O sem a' sárgán leülledő S nem elegyedtek a' vizzel, állítani nem lehet, hanem ha már csak ugyan atyafiság az ok akkor a' $\frac{S_2O}{S}(-)$ atyafisága a' munkáló, mint

ezt már az előre készítő atyafiságnál is kénytelenek válnánk látni, midőn S₃O-ból lett: S₂O+O, és ha tekintetbe vesszük, hogy HS₄O vagy HSe₄O el nem bontatnak H által, de a' HS₄O-t: HI 's a' HSe₄O-t: HCl elbontják, az egyik esetben 2.HO+S₂O+I, a' másokban 2 HO+Se₂O+Cl készülvén, ugy szinte a' Se₂O vagy S₂O elbomlását 2'HS által tekintetbe véve (=Se₂S vagy 3S és 2.HO) kénytelenek vagyunk itt következő atyafiságok munkálata összegét látni, mellyek talán készítőleg (vorbereitend, praedisponirend) is hatottak: a) a' H-nek (HI, HCl vagy HS-ban) *tettlegetes* atyafisága az élenyhez a' HS₄O, HSe₄O vagy S₂O 's Se₂O-ben, b) ehhez járult *nemleges* atyafisága a' S₂O, Se₂O, vagy S 's Se-nek az élenyhez (S₂O+O, Se₂O+O, Se+2O, S+2O), és c) a' *nemleges* atyafiság H 's I, H 's Cl, és H 's S közt; hasonló a' HCl 's HI hoz a' HBr (viz-büszany = Hydrogenbrom) is. Mi leend ezen összegből azt nem tudjuk de nem is lehetünk kíváncsiak tudni, bizonyára e' *chemiai mathesis* nem sok szép gyümölcsöt teremne de az a) alatti atyafiság még különösb szint ölt magára ezen jelenetek összehasonlítása után:

Igy az atyafiságtanból szükségképen folyó következtetések által egy egész csapat *nemleges* atyafiságu jelenetekre bukkanunk, ha már valamelly tan illy eredményre vezet, azon nem sok igaz lehet, vagy talán ez az ugynevezett *regula falsi* felfordítása, ott a' hamis adatok' összehasonlítása viszen a' jó utra, nálunk pedig itten az igaz vélemények összehasonlítása a' rosz utra?

Elhagyván már az egyszerű válokokonságot, térjünk a' kettős válatyafisághoz. Ez két egyszerű válokokonság

összegébül áll, igen de egyszerű válatyafiság nincsen, $= O$, így ha akárhányat összeadunk is, az összeg mindig $= O$. A' példányai sem gyöznek meg az ellenkezőrül: CaH_2O (oltott mész) 's K_2C_4O (KO $2C_3O$ ==sóska só -) $= KH_2O + Ca_2C_4O$ (fehér üllep) de ha Ca_2C_4O 's KH_2O együtt főzetnek ezek ismét CaH_2O 's K_2C_4O -t adnak, igaz nem tökélyes az átváltozás, de egy parány elegendő a' theoriára nézve.

$AgO + HCl = AgCl + HO$'s hogy e' kettő fény által: $Ag + O + HCl$ lesz azt már láttuk. $KS_4O + BaC_3O = BaS_4O$ (fehér üllep) $+ KC_3O$, ezek viszont egymással főzve az elébbieket adják.

NCl (=konyhasó) és MgO 7.HO S_3O (keserüő) vízben összehozva bizonyos mérséknél NS_4O (viznélkül víz alatt), más mérséknél MgS_4O jegecseket (kristályokat) adnak. $NS + CaC_3O$ (a' francia sziksó gyártásnál konyhasóból stb) hideg vízben $= CaS + NC_3O$ ezek meleg vízben ismét $NS + CaC_3O$ -t adnak.

Igy látjuk, hogy a' testek különböző hévmérséknél különbözőleg vegyülnek, minthogy a' hév nem anyag (ezért említettük az ezt illető adatokat is, hogy hasznát vehessük) ezen átváltozásokat nem lehet onnét magyarázni, mintha a' testek több vagy kevesb hévanynyal vegyülve másként állnának egymáshoz atyafisági tekintetben; így tehát mind ezen előszámlált esetek csak azt bizonyítják, pedig ezek remekei, példányai, a' *kettős* szintűgy mint az egyes 's *készítő atyafiságoknak*, hogy ezen egész tan semmit sem ér; hogy ha tehát valamit mondani az az beszélni, 's még is *semmit* azaz semmi okosat, nem akarunk ugyanakkor mondani, ezt legkönnyebben elérjük, ha ezen vegytani rokonságokat említjük.

XXXII.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XXX.

Radul havaselvi fejdelem magyar levele felső Magyarországi rendeihez. Junius 5-ről, 1608.

Illustres, Spectabiles, Magnifici, Generosi et Egregii domini amici observandissimi, Salutem et amicitiae nrae paratam commendam. Kiuanok az vr istenteol keglteknek minden iokat keduek zerint adatni. zc.

Tudom hogi keglmetteknel nyluan vagion, mikeppen az el mult napokban, Isten akorattiabol, az Erdellyek, minden Rendek, Az Tekentetes Naos Bathory Gabor Vramath Magyar Orzaghbol be'hiuan, feydelmekke tettek es immar Orzagath biryas eo Naqa. — Enis azert zomzedos eo Naqauaal s Orzagauaal leuen, igiekezuen ennekis ez Orzagunknak iauara s megh maradasara, eo Naqauaal s Orzagauaal vyab confederatioth, es oroke valo szouetseget zerzettem, es kotottem, vgy hogy valamikor eo Naqa ki-uannya, mind magam s mind Orzagom, az eo Naqa ki-uansagara kezek lezonk minden eronkel, semmiben fogiatkozast, semmi vdeonek valtozasaban, nem tenny. — Annakokaert akaram ez dolgoth keglmeteknek ertesere adny, hogi keglmettek ideeghirrrol (igy) ne gondolkodgyek. Hanem az dolgoth keglmetek cziak igy ercie ennek vtanna. Ez mellet keglmeteknek anyanlom baratsagos es attiafusa-

gos zolgalatomath. Tarczia megh. Isten keglmeteketh. Datum in Oppido meo Tergouista die 5. Iuny Anno 1608.

Ill. Spect. Mag. Dōtionum Vrařum

Amic9 paratissimus
Radull9 Princeps ac perpetu9
haeres Vallachiae Transalpinæ.

Czim: Illustribus, Spectabilibus, Magnificis, Generosis et Egregys dominis, vniueř proceribus, Magnatibus statibusq' atq' ordinibus Inclyti Regni Hungariae partium Superiorē zc. Dominis et Amicis obseruandissimis (P. II.). Papirossal fedett veres viaszba nyomott pecsét.

Sajnos, hogy e' mind a' történet; mind kivált nyelvünk diplomaticai tekintetéből annyira nevezetes levél eredetijének, mallyről irám én le e' példányt gyűjteményembe, néhai Paulányi József halála után, több más igen nagy fontosságakkal együtt, nyoma veszett.

JÁSZAY PÁL.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

A.

Achin 75.
 Acrel 75.
 Adelong sokféle nyelven adott ki miatyánkot 174.
 Agacs, köz 255.
 Agastya, a' déli brahmanismus' első apostola 9.
 Agrippa' itinerariuma 34.
 Amade nádor' pecsétai 200.
 Amman 76.
 Antoninus' itinerariuma 35.
 Anville, d' 75.
 Appiano testvérek' földképe 41.
 Araucani nyelv' alkotása 246.
 Arab nyelv 246. 341. 347. könyvtár 343.
 Aster' Varsó, és a' lipcei útközet' tervrajza 77.
 Aubert földképmetsző 75.

B.

Bach 76.
 Balmazújváros 43. hajdan a' debreczeni várhoz tartozott 43. azt Hunyadi János és neje birta 43. Zápolya János' kezére, utóbb Enyingi Török' birtokába jutott 46. Bocskay Istvánnak hódolt 47.
 Barbier 75.
 Bárczay Ferencz' levéltára 201.
 Bayer 95.
 Beaulieu 74.
 Beauvoisin 75. 79.
 Bel Mátyás' véleménye 234.
 Belleime 75.
 Beregszászi magyar nyelvünket a' perzsával akará rokonítani 144. 163.
 Berghaus 76.
 Berkenye, lisztes és vörös 255.

Bod Péter 236.
 Bohnenberger 76.
 Bopp 97.
 Borow György 275. spanyol-czigány nyelvre fordítá sz. Lukács' evangéliomát 276.
 Brahmanismus' egyszerű tanát elidomították 13. javítnokai 14. abban hitpártok 15. 16. annak van legtöbb párthive 18. tíz parancsolata 19. négy rendszere 24.
 Brahmanok' vallási rendszere 7. ók éjszakról dél felé terjeszkedének 8.
 Breon 75.
 Britannia' tengerképei 78.
 Brocquiere' utazása 41.
 Brue' földleirási munkája 75. 79.
 Brullee 75.
 Bugge 75.
 Bulár föld 227.
 Bükk, erdei 255.
 Büntetés' ezélja 209.

C.

Capitaine 75.
 Carry és más angolok' igyekezetei 77.
 Cassini' földképe 73. 74.
 Cellin 79.
 Celti nyelv' származékai 277.
 Chalaire 75. 79.
 Chamanismus' a' hajdani buddhismus' romjaiból alakult 17.
 Champolion' felfedezései 30.
 Charles 75.
 Charlevoix' bizonyítása 246.
 Chatillon 74.
 China' évkönyvei 8. népessége 19. 118. történetei 117. könyvei 117. 118. fővárosa változott 119. polgári alkotmánya

120. ott a' családí kötelességek uralkodók 121. főtörök-
vés gyermekeket birni 122. a'
császár atyai hatalmat gya-
korol 122. a' hercegek szigo-
rán neveltetnek 123. a' man-
darinok (tiszviselők) 124.
mindenki eladhatja magát és
gyermekait 127. a' büntetés
testi fenytés 127. 128. a' val-
lás 129. a' bonzák (szerzete-
sek) jósolnak és igéznek 131.
philosophia 132. nyelve 246.
és dialectusai 254.

Confucius' istenészete 7.

Constantin Porph. kankár népe
99.

Cs.

Csoma (Kőrösi) Sándor 138.

Cz.

Czigány nyelv 275. azt egyedül
grammaticája tartotta fenn
276.

Czwittinger Dávid' állítása 235.

D.

Dandolle 75.

Dankovszky' állítása nincs meg-
mutatva 151. 163. szógyűjte-
ménye 251.

Decurio, utóbb curialis 195. an-
nak tiszte romlás' eszközlő-
jévé lett 304.

Delambre 74.

Delisle 75.

Denis Mihál' ellenvetése 235.

Despotismus, kezdete 197. zsa-
rolásai növekednek 302. a' ró-
mai császárokét három vesze-
delem fogá körül 303. annak
szüksége volt a' clerus' táma-
szára 307.

Dezauche 75.

Dialectus tág és szoros érte-
lemben 177. sokfélekép vál-
tozhatnak 178. 273.

Diófa, deli 255.

Dobrowszky' linguisticai tehet-
sége 138.

Donnet' földképe 75. 79.

Dorn a' perzsa 's német nyelv'
rokonságáról külön könyvet
írt 144.

Dougall' tengerképei 77.

Dow' állítása 246.

Druidák' viscuma 256. 260. 262.

E.

Eginhard (igazán Einhard), há-
rom földképi ezüstlapról em-
lékezik 34.

Egyetemes dialectus 171.

Elfing 76.

Ersekujvár 87. várát Várdai Pál
érsek kezdé építeni 88. Oláh-
ujvárnak is neveztetik 88. Sza-
badságait Széchenyi György
érsektől nyeré 90.

Erzsébet szabadságokkal aján-
dókozá meg a' balmazujváro-
sokat 44.

Eugen herczeg' hadi tervrajza
42.

F.

Fagyöngy és gyimbor 255. nagy
tisztetben állottak 256. kü-
lönböznek egymástól 260.

Falk 137.

Fejér György' véleménye 157.

Fenyíték rendszerünk nem ja-
vító, hanem bűnre oktató in-
tézet 209.

Fenyű, erdei 255.

Finn nyelv, mennyire kevere-
dett a' turk, mongol, tatár
és orosz nyelvekkel össze 137.

Fischer 137.

Fo' vallása a' semmit tekinti is-
ten gyanánt 129.

Fohi kezdé Chinát első mívelni
119.

Forster 137.

Földképek kezdetben tengerpart
rajzok voltak 32. régi idők-
ben 36. 37. azok' hiányát nem
éztették a' népköltözések' ko-
rában 39. 40. velenceiek és
genuaiak 41. többfélék 72.
meddig javíthatók 80. azok'

tökéletlensége 82. azokhoz kapcsoló értesítő 83.
 Földképi tan' felosztása 30. régisége 31.
 Földtudomány Francia- és Németországban 75.
 Fraen 95. értekezése 451.
 Francia dialectusok 253.
 Frisius Gemma' találmánya 71.
 Füz, fehér 255.

G:

Galogonya, tövis 255.
 Gerlach Lipcse' fekvési rajza 77.
 German nyelv' származékai 277.
 Geszner a' miatyánkot szedte össze különféle nyelveken 174.
 Gesztenye, szelid 255.
 Görög nyelv jelenleg háromféle 279.
 Guilleminot' földképe 79.
 Güsselfeld' földképei 71.

Gy.

Gyarmaty' szógyűjteménye 251.
 Gyéza I. pénzei 48. vezérsége alatt vert három különböző példány 49. őt a' kútfők Magnus néven nevezik 51.
 Gyimbor 256.
 Gyógyrendszerek 258. 259.

H.

Hadi tervrajzok és földképek 29.
 Haleb városba jártak tanulni a' magyar ismaeliták 342.
 Halling 138. a' scythia sákákat a' szászokkal rokonítja össze 226.
 Hammer 95. könyve 139. három-ezer német- perzsa szót gyűjtött össze 144. Volgán túl keresi a' magyarok régi lakhelyét 147. állítása 154. annak Mardin városa 230.
 Hampe 76.

Haner György' ellenmondása 234.
 Hanno' (carthagoi) utazása 33. és Skylax peryploi 36.
 Harsányi 349.
 Hellen dialectusok 253.
 Herbelot cauckeli népösztyált említ 99.
 Herisson 79.
 Herodot' állítása 221.
 Hervas Lőrincz a' még soha nem ismert nyelvekkel ismertette meg a' világot 174.
 Hévany 396.
 Hieronymus' állítása 288.
 Hindu polgári társaság' alapja 14. régi nyelve 24. színműve 's hős költészete 25. lyra és tanító költészete 26.
 Hinduk és chinaiak fajkülömb-ségre mutatnak 7. amazok' valása 's tudománya 11. 12.
 Homann' földképe 71.
 Horányi Elek' utazása 235. állítása 236.
 Horváth Mihál', Nádasdy Tamás élete 166.
 Hottentotok nyelvszatogva beszélnek 245.
 Hullámtan 390.
 Humboldt' bizonyítása 273.
 Hunnuskok Palaestinában 288.
 Hunyadi János, Mátyás' természetes fia, a' balmazujvárosiak' szabadságait megerősítette 45.
 Hübner' színezett földképei 71.
 Hypparchos' vilásképe 36.

I.

Ifju királyaink nem verettek pénzt 53.
 India' nagy részét a' Cyrus családjából királyok hódíták meg 10. polgárisodása igen régi 11. hitpártjai 20. 21. 22.
 Irás, csak akkor czélszerű, ha a' szóhangokat akként jeleli fel, miként hangzanak 173.
 Irástudomány (egyetemes) ekkorig hiányzik 171. 173.
 Istvánfy Miklós 234.

J.

- Jameison osztályozá a' nyelveket 175.
 János király' kiváltságlevele 266.
 Japán nyelv 246.
 Jegenye, magas, fűsült 255.
 Jenisch 140. 144.
 Jomini 79.
 Jones (sir William) hinduktól származtatja a' chinaiakat 8. 95.

K.

- Kaczir, vagy kozár nép 291.
 Kaldy Katalin' latin levele 167.
 Kalmár György 140.
 Kaocse népség 107.
 Karamsin' állítása 146.
 Kaukazusi magyarok 145.
 Keleti nyelvek' magyar történeti fontossága 94.
 Keresztény társaság alakult a' római társaság' kebelében 302. 305.
 Kénsavak 400.
 Kindermann 76.
 Klanicza Márton' állítása 166.
 Klapproth 95. 140. szerinte az Almus név most is divatos 227. bizonyítása 273.
 Knittel rézmetsző 76.
 Kolbe rézmetsző 76. utazási tervrajzai 77.
 Kollár 140. 349.
 Konkoli név 99. és ágazatai 103. 104. 105.
 Kotao, chinai censor 125.
 Königsberg' földképei 74. tervrajza 77.
 Körös, magasb 255.
 Körtvély köz 255.
 Kromer Márton' levele 169.
 Krusenstern' tengerrajzai 79.
 Kubecsi népség 351. arról tudósítások 354. lakhelye 355. arany, ezüst, aczél és vas művei 358. szokásai 360. 361. három törzsöke 365. nyelve 377.
 Kubecsiiban tizenkét mecset 357. 358.
 Kutsch tartomány 109.

L.

- Laborde' földképei 74.
 Lapie 79.
 Lehmann' földrajzok' theoriája 76. Drezda' tervrajza 77.
 Lehrberg 137. vizsgálta az Ural hegy' népeit 155.
 Lopez Tamás' földképe 73. ő és más spanyolok sokat fáradoztak a' földképek' javításán 78.

M.

- Madschar város 145. arról többen tesznek említést 146. 147.
 Magyar pénztudományi ritkaság 48. királyfiak nem hercegek-hanem vezéreknek hívtak 50.
 Magyarországnak nincsen a' polgári társaság' czélját biztosító törvénye 206.
 Mahmud a' brahmanok' honában Musulman országot alapított 10.
 Mandarinok, chinai tisztviselők 124. 125.
 Mandola, közönséges 255.
 Mandzsu nyelv 246.
 Marco Polo írta le először Chinát 118.
 Mard népség 231. 285.
 Mardus szó' értelme 233.
 Marinus' vilásképe 36.
 Marizza folyam mellett először csatáztak a' magyarok a' törökkel 135.
 Mátyás király Balmazújvárosnak heti 's országos vásárokat engedett 43.
 Mátra név a' föld' több részén jó elő 148. 150.
 Meninszky' állítása az arab nyelvről 247.
 Mercator Gerhard' fölfedezése 71.
 Miatyánk gyűjtemény sokféle nyelven 174.
 Milanoi militair-geographiai intézet 76.
 Mogyorú, közönséges 255.
 Montecuculi' haditervrajza 42.

Municipalis igazgatás a római birodalomban 188. ez semmisíté meg a közép néposztályt 190. annak három időszaka 191.

Municipiumok 190. Rómába mentek szavazni 193. jogai 194. alkotmányának eredményei 195. lakosi Rómába költözködtek 196. állapotja 198. azok helyébe a plebaniák léptek 306. Müller 76. 137. nyújtá a finnugor nép' rajzát 155. a miatyánkot szedte össze különféle nyelveken 174. Müncheneri fenyítő dologház 205. 211. elvei 212. 215.

N.

Nadányi János' állítása 235. Nádasdy Tamás nádor nem volt protestans 166. mint királyi titoknok birta a kapornaki apátságot 167. nejének latin levele 168. Nap' dicsérő éneke 12. Nestor' bizonyágtétele 146.

Ny.

Nyár, fekete, tetejült, fehér 255. Nyelvek' osztályozása 174. atyafisága 248. nem egyképen alaptatják meg 274. Nyelvrokonság 140. Ázsia nyelvei közt 141. magyar- és török nyelvek közt 143. annak legbiztosabb jelei 275. Nyír, fehér 255.

O.

Oláh dialectusok 254. nyelv 277. Olasz dialectusok 254. nyelv, sok nyelvek' keveréke 277. Ormányság 250. Otrókosi 140: három helyet jelölt ki, hol magyarok laktak 147.

Ö.

Órség Vas vmegyében 250.

P.

Pallas 95. 137. Parthusok 219. Pellicier földképmetsző 75. Perzsiai magyarok 144. nyelv 143. annak tanulására több okaink vannak 144. 298. Peutinger Konrád' földképe 34. Plancarpin kangli népe 99. Plinius' bizonyágtétele 34. szerinte a perzsák sákák 221. Polybius' világképe 36. Pompeji' műkincse 29. Portugál nyelv 277. Pray 140. Priscensban a Hunnia mindig Scythia 289. Provencei nyelv 277.

R.

Radul havasbeli fejdelem' magyar levele 403. Raske' linguisticai tehetsége 138. Ravony Mihál 236. Ráczok' viselete 314. lakhelye 316. nálok a férjhez menendő almára váraozik 316. a leánykérőbe ment anyók 317. küldőinek számol 318. menyasszonyi ház 319. egybekelés előtti 321. esküvőkori 323. és utáni szokásaik 324. születési 329. és temetési külöknödéseik 330. Rákosi országos végzemény 61. számos példányban maradt fenn 69. Rehberg' állítása 97. 98. Remusat kangli' népe 99. 140. Reymann' földképei 77. Révay 140. Rizzi Zanon' földképei 74. 79. Robert 97. Rogerio I. sicíliai király 41. Rogniat 79.

Római nyelv az ó latintól különbözik 276. birodalom' bukása különös tünemény 188. itt a' vad népek kiragadják egymás' kezéből a' tartományokat 188. és a' közép osztály' megsemmisítése despotismust vont maga után 190. Romániai nyelv 277.

S.

Sabir, Sibir nevezet, Siberia' nevével áll kapcsolatban 152. jelentése 156. 164.
Sajnovics, miért állítja a' magyar és lapp nyelvet rokonnak 275.
Sáka nép és föld 221.
Sanskrit nyelv 9. 246.
Si-hoang-ti, chinai császár' fala 119. üldöze a' történeti könyveket 120. a' törvénykönyveket megégetteté 120.
Schildberger tatár és örmény nyelven adá a' miatyánkot 174.
Schleich 76.
Schlözer 137.
Schmidt 76.
Sokszorozás' új módja 55. példája 56. magyarázata 57.
Schott Vilhelm' véleménye a' nyelvrokonságról 274. a' tatár nyelvekről értekezett 280.
Schultens' jegyzete 341.
Schultre' miatyánk gyűjteménye 174.
Spanyol nyelv 277.
Stein Károly 76.
Svetonius' biznyságtétele 34.

Sz.

Szabadítékos osztály 309. 310.
Szabó Dávid' szögyűjteménye 251.
Szil, mezei 255.
Szilu, kerti, madár 255.
Szirhgerek' leírása 's nevezete 353. azok között keresztények 357.
Szláv nyelv' származékai 279.

Szó alatt csak az állati hangot értjük 171. 172.
Szóhang nevezet 171. mérték 180. felcserélése minek tulajdonítható 244.
Szóhangtudomány ekkorиг hiányzik 171. tárgya 173.
Szózat' fogalma 172.

T.

Tafino' földképe 73.
Tamoul nyelv 9.
Tardieu földképmetező 75.
Társaságos élet' czélja 205.
Theophilactus' Matzar vára 228.
Towzend osztályozá a' nyelveket 175.
Tölgy, kocsánytalan 255. mocsár, fanózdó, cseri, kocsányult 256.
Török nyelv 135. sok magyar nevezet ebből nyer magyarázatot 135. tiz dialectusa 138. literatura 138.
Törzsökn nyelv 175. sokfélekép változik 175. 180. és távozhatik el eredetiségétől 273.
Turk nevezet 100. 102.
Tűz' dicsérő éneke 12.

U.

Utazási naplók (Itinerariumok) 33.
Utazó nyelvészek a' szónevezetek' kihangoztatására jegyeket nem találtak 171.

V.

Vad népek sokat elpusztítottak 189.
Varro' biznyságtétele 34.
Vasco de Gama' fölfedezése 41.
Vasvári káptalan' bizonyítványa 133. jeles alkatú metszett oklevele 337.
Vater osztályozá a' nyelveket 175.

Városok a' római birodalomban
191. többfélék voltak 192.

Vegyteni rokonság 379. eredete
379. alapjai 380. ezen alapok
elleni jelenetek 382. egyszerű
és kettős válrokonság 381.
388. előre készítő rokonság
381. 386. tetteleges, közöm-
bös, és nemleges rokonság
384. 391. 395. 399. 401. érin-
tés általi bomlás 393.

Ver, Verene 225.

Vezéreink hatalmok szerint ve-
zérkedének 53.

Vitka, Vitkai nevezetek 154.

W.

Wahl Göntér a' perzsa és né-
met nyelv között rokonságot
sejdit 143.

Werner mathematicus 71.

Wilford 95.

Wolf Ferdinand' könyvei 137.

X.

Xilander' a' titan nyelv nemei-
ről értekezik 281. nyelvosz-
tályozása 282.

Z.

Zermegh János 234. Körös me-
gyei szláv volt, és Zápolya
János' udvarába szakadt 236.
Váralyai Szaniszló' udvarában
238. Turzó Elekhez ment 239.
historiája 239. a' pozsoni kincs-
tárnál hivatalt nyert 240. életi-
rójának véleménye 240. czíme-
re 242. mint író 242. ő nem
volt Luther' követője 242.

Zs.

Zsitvatoroki békekötés 332. elő-
leges cikkelyei 333.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság
Első kötet. 8rét. kötve, postapap. 54 kr. középpap. 40 kr.

GRAMMATICA UNGHERESE dell' avvocato Francesco Császár
n. 8rét. két rész egy kötetben. Postapap. kötve 1 ft 30 kr.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. Közre bocsátá a' m. t. tár-
saság. Német Magyar rész. Kis 8rét, három-három oszlopra. író
papiroson füzve 3 ft, postapap. füzve 3 ft 30 kr.

PHILOSOPHIAI MŰSZÓTÁR. Közre bocsátja a' m. t. társaság.
8rét. kötve. 40 kr.

HORÁTIUS LEVELEI. Fordítá Kis János. Az eredeti textus-
sal Döring szerina, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel, Kazin-
czy Ferencz által. n. 8. Postapap. kötv 2 for. 15. kr.

ROMAI CLASSICUSOK, magyar fordításokban. Kiadja a' m. t.
társaság. Első kötet. C.C.Sallustius' épen maradt minden munkái.
Magyarra Kazinczy Ferencz. n8r. kötve 2 ft; köz. pap- 1 ft. 30 kr.

— — Második kötet. M. T. Ciceróból beszédek, levelek,
és Scipió' álma. Ford. Kazinczy Ferencz. n. 8. kötve 1 ft. 36 kr,
köz. pap. 1 f 12 kr.

MAGYAR JÁTÉKSZINI JUTALMAZOTT FELELETEK , a' m. tud.
társaságnak ezen kérdésére: Miképen lehetne a' magyar játéks-
zint Budapesten állandóan megállapítani? (Fáy', Kállay' és Jakab'
feleleteik.) Ára középpap. 36. kr. Postapap. 48 kr.

EREDETI JÁTÉKSZIN. Hat kötet n12r. kötve 3 ft 57 kr. cp.

KÜLFÖLDI JÁTÉKSZIN. — 15 kötet n12r. kötve 7 ft 14 kr. cp.
(Egyenként is megvehetők).

KAZINCZY FERENCZ' eredeti munkái. Első kötet. Poetai mun-
kái, n. 12rét. kötve postapap. 1 ft 36 kr, nyomt. pap. 1 ft 12 kr.

PHILOSOPHIAI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. t. társaság. *Első*
kötet. N8r. kötve postapap. 1 ft, középpap. 45 kr. cp.

VEZÉRRÖNYV AZ ELEMI NEVELÉS ÉS TANÍTÁSRA, vallási kü-
lönbség nélkül minden tanítók' 's tanulók' számára. Másodrendű
koszorúzott pályamunka. Irta *Warga János.* n8r. *Első kötet.* Az
eleni nevelés' alapvonatai. Ára a' fali olvasó táblákkal együtt
50 kr cp.

Fali ABC és Olvasó táblák prof. *Warga Jánostól.* 5 ív egész
rétben, 20 kr cp.

A' FELSŐBB ANALYSIS' ELEMEL. Irta *Györy Sándor.* Első füzet.
n4r. Szép nyomt. pap. és kötve 1 ft 30 kr cp.

A' TERMÉSZETES SZÁMOK' LOGARITHMAI, Itól 108000-ig' Szer-
kezteté *Babbage Károly*, Stereotyp-harmadik kiadás, *Nagy Ká-
roly* m. t. t. l. tag' ügyelése alatt. XIV és 202 lap. London, a' m.
tud. társ. költségével. 1834. n. 8r. Ára: magyar, angol és német
bevezetéssel, zöld papiroson 5 ft, sárgán 4 ft 45 kr., fejjéren
4 ft; két nyelven (t. i. magyar és angol v. német) zöld pap. 4 ft
30 kr., sárgán 4 ft 15 kr., fejjéren 3 ft 40 kr. cp.

FENYÍTŐ TÖRVÉNYSZÉKI MAGYAR TÖRVÉNY. Irta *Szlemenics Pál.*
n8r. kötve 1 ft 12 kr cp.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. Kiadja a' m. tud. tár-
saság. Első kötet: Topperczer és Csorba: A' Pokolvarról. n8r.
kötve 48 kr cp.

SEBÉSZSÉG, mellyet előadási kézikönyvül kiadott doctor
Chelius, heidelbergi professor. Fordítá *Bugát Pál* és *Smatkovics*
M. Három kötet a' műszavak' deáknémet-magyar és magyar-német-
deák gyűjteményével. n8r. Mindenik kötet' ára külön 1 ft 40 kr cp.

FABINI JÁNOS' TANÍTMÁNYA A' SZEMBETEGSÉGEKRŐL. Fordítá
dr. *Vajnácz János.* n8r. csinos borítékba kötve 1 ft 36 kr cp.

A' magyar tudós társaság' *alapraxja* és rendszabásai. 27 l.
4r. füzve 12 kr cp.

TARTALOM.

ÉRTKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
XXIX. A' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága (V. közlés). KÁLLAY FERENCZ	341
XXX. A' kubecsi népség. JERNEY JÁNOS	351
XXXI. A' vegytani rokonság. IRÍNYI	379
XXXII. Okleveles toldalék. JÁSZAY PÁL	403
Értekezések' tartalma és mutatója, az új folyam VI-dik kötetéhez	V. 405

L I T E R A T U R A.

CRITICAI SZEMLE	413
---------------------------	-----

Szép irodalom.

Alph. DE LAMARTINE, La chute d'un ange	—
Alex. DUMAS, Caligula, tragédie en 5 actes	422

Természettudomány.

Dr. Fr. ARAGO, Unterhaltungen aus dem Gebiete der Naturkunde	426
E. G. FISCHER's Lehrbuch der mechanischen Naturlehre	428
Dr. WEBER, Untersuchungen über den Hagel und die electrischen Erscheinungen in unserer Atmos- phaere	429

BIBLIOGRAPHIA	435
KÜLFÖLDI ACADEMIÁK' JUTALOMKÉRDÉSEI	439
TITOKNOKI HIVATALOS JELENTÉS	441
MAGYAR BIBLIOGRAPHIA 1838-ról	443
LITERATÚRAI MUTATÓ	471

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, csak 5 fr. cp. leszen velin-pap. legfinomabb velinen pedig 6 ft 30 kr. cp. Postán 1 ft 36 krral drágább. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
Eggenberger József Pesten.
